İSTANBUL ARMAĞANI

4

Lâle Devri

Hazırlayan
Mustafa Armağan

Necdet Sakaoğlu
Mustafa Armağan
Ahmet Evin
İlber Ortaylı
İskender Pala
Münir Aktepe
Saadi Nazım Nirven
Beşir Ayvazoğlu
Turan Baytop
Çelik Gülersoy
Emine Eroğlu
Salim Aydüz
Aykut Kazancıgil
Hidayet Nuhoğlu
Fikret Karakaya
Gül İrepoğlu
Mehmet İpşirli
Coşkun Yılmaz
Ali Canip (Yöntem)

ISBN 975-8215-87-6
9 789758 215874
ISBN 975-7580-33-3 (Takım No.)
ISBN 975-7580-87-6 (4. Cilt)

4
İSTANBUL ARMAĞANI Lâle Devri

İSTANBUL ARMAĞANI

4

Lâle Devri

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

TARİHİ YARIMADA
KENTSEL TASARIM

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI
NO: 85

ISBN
975-7580-33-3 (Takım No)
975-8215-87-6 (4. Cilt)

2000 adet basılmıştır.
İstanbul 2000

Yapım
İŞARET BASIM YAYIM ORGANİZASYON
519 17 28 - 528 30 61 - 2

Ofset Hazırlık
ÇİFTÇİ KARDEŞLER
(0212) 321 10 68

Kapak - Film Çıkış
GRAF*İST*

Baskı - Cilt
ERKAM Matbacılık
(0212) 506 71 25

Kaynak gösterilmeden kitabın içindeki yazı, resim ve plânlardan alıntı yapılamaz.

İSTANBUL ARMAĞANI
4

Lâle Devri

Yayına Hazırlayan
MUSTAFA ARMAĞAN

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İçindekiler

Sunuş / *Ali Müfit Gürtuna* 7

Önsöz / *Mustafa Armağan* 9

I

"GİDELİM SERV-İ REVÂNIM YÜRÜ SA'DÂBÂD'A"

Necdet Sakaoğlu / *Lale Devri'ne Genel Bir Bakış* 17

Mustafa Armağan / *Lâle Devri'nin Siyah-Beyaz Fotoğrafı* 25

Ahmet Evin / *Batılılaşma ve Lâle Devri* 41

Prof. İlber Ortaylı ile Konuşma: *Bir Kabuk Değiştirme Dönemi* 61

İskender Pala / *Nedîm ve Lale Devri* 75

Prof. Dr. Münir Aktepe / *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kâğıthane ve Sa'dâbâd* 87

Saadi Nâzım Nirven / *Sadabad Su Tesisleri* 95

II

LÂLE'NİN SALTANATI

Beşir Ayvazoğlu / *Lâle Devri'nden Önce Lâle* 109

Turan Baytop / *Osmanlı Lâlesi* 125

Çelik Gülersoy / *Şarkılar, Kasideler, Lâle İçin Övgüler* 139

Emine Eroğlu / *Cevad Rüştü Bey'in Lâle Devri'yle İlgili Yazıları* 143

III
BİR DÖNÜŞÜMÜN BAŞLANGICI
Dr. Salim Aydüz / *Bilimsel Faaliyetler Açısından Lâle Devri* 159
Prof. Dr. Aykut Kazancıgil / *Lâle Devri'nde Bilim Hayatı* 195
Hidayet Nuhoğlu / *Müteferrika Matbaası ve Bazı Mülâhazalar* 211
Fikret Karakaya / *Lâle Devri ve Musikî* 227

IV
LÂLE DEVRİ'NDEN DÖRT PORTRE
Prof. Dr. Gül İrepoğlu / *"Lâle Devri"nin Aynası: Nakkaş ve Şair Levnî* 235
Prof. Dr. Mehmet İpşirli / *Lale Devri'nde Yenilikçi Bir Âlim: Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi* 249
Dr. Coşkun Yılmaz / *Hezarfen Bir Şahsiyet: İbrahim Müteferrika ve Siyaset Felsefesi* 259
Ali Canib (Yöntem) / *1730 İhtilali ve Şair Nedim'in Ölümü* 335

SUNUŞ

Kültür ve sanatın bir milletin hayatında *olmazsa olmaz* denilebilecek vazgeçilmez bir yeri vardır. Savaşlar, zaferler, yenilgiler... bir dereceye kadar bir milletin mukadderatını etkilemeye devam eder. Eğer bunlar kültürel bir çerçeve, bir zarf içerisinde evrensel bir muhteva kazanamazlarsa, başka bir deyişle kültürün altın harfleriyle ebediyetin semasına yazılamazlarsa, bir süre sonra unutulmaya ve silinmeye mahkûmdurlar.

Bunun bilincinde olan *İstanbul Büyükşehir Belediyesi*, şehrimizin yalnız maddî ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda ve daha da fazla kültürel alanda yetkinleşmesi için çaba sarfetmektedir. Kültürel etkinlikleri yoğun bir biçimde düzenlememizin ve desteklememizin, ana amacı, İstanbul'u yeniden bir *kültür başkenti* yapmaktır. Bu alandaki çalışmalarımız, bundan böyle de bütün hızıyla sürecektir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, bugüne kadar yayınlamış olduğu 85 kitaba ilaveten, yeni ve farklı yayınlarla yayın hayatına devam etmektedir.

Her yıl İstanbul'un Fetih yıldönümlerinde İstanbul kültürü meraklılarının istifadesine sunduğumuz *İstanbul Armağanı* adlı dizi de bu uzun vadeli kültür politikamızın bir ürünüdür. Her yıl yeni bir konu etrafında İstanbul'un binbir yüzünden birini aydınlatan bu dizideki kitaplar, ileride kapsamlı ve zengin bir İstanbul külliyatı hacmine ulaşacaktır, ümidindeyiz.

Bu güzel ve anlamlı eserlere katkıda bulunan herkese teşekkür ediyorum.

Ali Müfit Gürtuna
İstanbul Büyükşehir Belediyesi Başkanı

ÖNSÖZ

Kültür bir bütün değil, bir enkazdır
ve enkazdan ancak parçalar kurtarılabilir.
Walter Benjamin[1]

"*Lale Devri*" diye gerçekten bir "devir"den söz edilebilir mi, yoksa 20. yüzyıl popüler tarihçiliğinin bir inşası olarak mı değerlendirilmelidir?

Bu soru, Osmanlı tarihinin pek çok devri için de geçerli. Osmanlı Devleti'nin "Kuruluş devri" ne zaman başlar ve ne zaman biter tam olarak? 1299'daki devlet ile 1453'deki devlet *aynı* devlet olarak görülebilir mi? "Yükselme devri" tam olarak ne zaman sona erer? Kanuni'nin ölümüyle mi? Eğri'nin fethiyle devletin en geniş sınırlarına ulaşması Kanunî'nin ölümünden tam 30 yıl sonraya rastlıyor ve sınırlar genişlemeye devam ediyorsa, yükselme devrinin sınırlarını 17. yüzyılın başlarına kadar uzatmak gerekmez mi?

Görüldüğü gibi "devirler"in tesbiti işlemi, her zaman paradokslar ve istisnalarla dolu bir alanda yürümek durumundadır. Bütün bu devirlere ayırma çabası içinde yine de Lale Devri'nin istisnaî bir konumu işgal ettiği gözden kaçmıyor. Bir değişim, bir dönüşüm, bir kıpırdanma...

"Lale Devri" terimi, ister Yahya Kemal'e, ister Ahmed Refik'e ait olsun, gerçekten de 1910'lardan önce kullanılan bir terim değildi. Bu dönem, olsa olsa hep yapıldığı gibi devrin padişahının ismiyle, yani "*Üçüncü Sultan Ahmed devri*" şeklinde zikrediliyordu. Nitekim bu cümbüşlü dönemin sembol şairi Nedim'e göre devrin adı, "*Devr-i Sultan Ahmed-i Gâzî*"den başkası değildir.[2]

---

1 Walter Benjamin, *Son Bakışta Aşk*, Yayına Hazırlayan: Nurdan Gürbilek, İstanbul 1993, Metis Yayınları, s. 21.

2 Bkz. Nihad Sami Banarlı, *Târih ve Tasavvuf Sohbetleri*, İstanbul 1984, Kubbealtı Neşriyatı, s. 93. Bu ismi ilk defa kimin bulduğu sorusunu Banarlı, Yahya Kemal ile Ahmed Refik'i Paris'te buluşturarak çözer: "Paris'de târihçi Ahmet Refik'le konuşurlarken, Yahyâ Kemal târihimizin XVIII. asrındaki bu medenî hamle devrine *Lâle Devri* diyeceğini söylemiş, bu ismi çok beğenen Ahmet Refik de o sıralarda hazırladığı bir kitabı *Lâle Devri*'yle isimlendirmişti."

Hangi isim verilirse verilsin, 18. yüzyılın bu ilk çeyreğinde bir kımıldanma, bir farklılaşma, bir kendinin bilincine varma sürecine girildiğinden söz edebiliyoruz. Bu "değişme"nin 18. yüzyıla mahsus olmadığını ve daha önceki "Osmanlı asırları"nda da bugün zannettiğimizden daha yoğun hareketlilik ve değişme belirtilerinin varlığından söz etmenin doğru olacağını sanıyorum. Bu yüzyılda belki de değişmenin hızının artmasından çok niteliğinde bir farklılaşma olduğu söylenebilir. *Değişme, değişmektedir.*[3]

Değişmenin niteliğindeki bu değişim, Avrupa'da olduğu kadar onun yanı başındaki Osmanlı topraklarında da kendisini gösterir 18. yüzyılda. İki yüzyıl önce Amerikan altınlarının derin krizler yaratarak sarstığı bu bölgelerde, yeni duruma intibak gayretleri başlar. Yeni bir sosyo/ekonomik ve kültürel vasat üzerinde yeni dünyayı kavrama araçları geliştirilir. Hareketlilik artar, modaların, hayat tarzlarının, teknolojinin ve herşeyden önce de bilginin transferi önem kazanır.

Rusya'da tam Çar I. Petro (bizim tarihlerimizde Deli Petro diye bilinir) yeni başkenti Sankt-Peterburg'un (ya da Batı dillerine geçmiş şekliyle Petersburg'un) temellerini atıp Rusya'yı yeni dünya düzeninin dördüncü atlısı olarak sahneye sürmeye hazırlandığı demlerde Osmanlı tarihinde yaşanan bir yeniçeri ihtilaliyle padişah II. Mustafa tahttan indirilir ve yerine III. Ahmed çıkarılır.

1699'da imzalanan Karlofça barış antlaşmasında Osmanlı diplomatik heyeti, kötünün iyisini başarır. Toprak kayıplarını en aza indirmeye ve padişahın onurunu korumaya yönelik ana strateji, yenilgiler sürdükçe direncini yitirmeye başlar. Nitekim 1718 yılında imzalanan Pasarofça antlaşması, Karlofça'ya göre daha teslimiyetçi bir strateji izleyecektir. Bu antlaşmanın bir an önce imzalanması için heyeti taviz vermeye zorlayan perde arkasındaki iki isim, padişah III. Ahmed ile damadı Nevşehirli İbrahim Paşa'dır. Ne gariptir ki, bu ilginç ikili, 12 yıl sürecek bir kader birliğinin de başlangıcındadır o sırada. 1730 Eylül'ünde patlak veren Patrona İsyanı, birincisini tahtından, ikincisini ise canından edecektir.

*

Lâle çılgınlığı, helva sohbetleri, kaplumbağaların üzerine mum dikerek geceleri bahçelerde gezdirme, ilk Türkçe matbaanın kurulması, bir erken aydınlanma çabası olarak değerlendirilebilecek olan ilk çeviri heyetinin kurulması

3 Bu yüzyılda değişmenin niteliğini tartışmaya açan bir metin için bkz. Edhem Eldem, "18. yüzyıl ve değişme", *Cogito*, sayı: 19, Yaz 1999, s. 189-199.

ve çalıştırılması, ilk itfaiye teşkilatı olan tulumbacı ocağının yeniçerilik bünyesinde tesisi, Sadabad eğlenceleri, cedvel-i sîmlerin kenarında gül yüzlü kadınların salınışları, Nedim'in şuh sesi, Pirizade Sahip Molla'nın İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini tercümeye başlaması, meydan çeşmelerinin ve dahi suyun İstanbul'da yeni bir letafet kazanarak cıvıldayışı, Avrupa tarzı mobilyaların ve süsleme unsurlarının saray ve çevresine girmeye başlaması, çok yönlü bir bilim ve kültür adamı olan İbrahim Müteferrika'nın inanılmaz çabası, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'nin esnek fetvaları, *Surnâme*'de gördüğümüz Levnî'nin olağanüstü renklerinden damlayan sûretler, Sümbülzâde Vehbi'nin mücevher tarih beyitleri, Patrona Halil'in bu kadar büyük bir dalgayı arkasına almakta gösterdiği başarı ve 40 güne yakın devlete hükümran oluşu...

Lale Devri'nden hafızalarımızda yer eden spotlar bunlar. Kuşkusuz pek çok başkası da eklenebilir bunlara. Kısacası son derece ilginç bir dönemle karşı karşıya bulunduğumuzu tekrar hatırlatmakta yarar var.

*

İstanbul Armağanı projesi 1995 yılında başlamıştı. Her yıl bir cildi çıkacak bu külliyatın ilk cildi, Fetih ve Fâtih konusundaki yazılara ayrılmıştı. İkinci cilt, Boğaziçi'ni bütün yönleriyle kucaklayan bir çalışma idi (1996). Bir yıl sonra çıkan üçüncü cilt ise İstanbul'da gündelik hayatın renklerini kuşatmayı hedeflemişti.

Üç yıllık bir fasıladan sonra yeniden yoluna devam eden *İstanbul Armağanı* dizisinin 4. kitabının konusu, daha renkli bir dönem üzerinde odaklanıyor. 12 yıl gibi kısa (1718-1730) bir dönemi inceleyen bu ciltteki yazılar, sanatından felsefesine, siyasetinden ulemasına, çiçeklerinden matbaasına kadar pek çok yönünü ortaya çıkarmaya çalışıyor Lale Devri'nin.

Kitaptaki yazılar 4 bölümde toplanmış bulunmaktadır.

İlk bölümdeki yazılar devrin genel yapısı hakkında fikir ve bilgi veren metinlerden oluşuyor. İkinci bölüm ise "Lâle" üzerinde odaklanan dört yazıdan meydana geliyor. "Bir Dönüşümün Başlangı" başlığını taşıyan üçüncü bölümde Lale Devri'nin bilim, teknoloji, matbaa ve musikî hayatını inceleyen yazılar yer alıyor. Son bölüm ise bu son derece renkli dönemin renkli şahsiyetlerinin portrelerini içeriyor.

Birinci bölümde yer alan ilk "genel" yazı, *Necdet Sakaoğlu*'na ait. Kısa ama öz bir şekilde dönemin nirengi noktalarını çıkartan "Lâle Devri'ne Genel Bir Bakış" adlı bu yazı, kitaba bir tür giriş gibi de okunabilir.

İkinci yazı aynı zamanda kitabın editörlüğünü yapan fakire ait. Yazıda sergilemek istediğim husus, bu dönemin belirgin kimliğinin öyle sadece "lâle" ve "eğlence" kavramlarıyla aynîleştirilemeyeceği ve Patrona Halil İsyanı da dahil olmak üzere ders kitaplarındaki safdillikle bu dönemi anlamanın mümkün olmadığı idi.

Ahmet Evin'in yazısı, İngilizce yazdığı tezinden bir bölümün çevirisi. *Evin*, dönemi, Batılılaşma çabalarının bir tür ilk örneği olarak değerlendirdiği yazısını, seyyahların anlatımlarına başvurarak zenginleştiriyor.

İlber Ortaylı, tarihçiler arasında olduğu kadar tarih meraklıları arasında da popüler bir isim. Kendisiyle Lale Devri'ni de içine alan 18. yüzyıl üzerinde konuştuk. Önemli tesbitlerin geçtiği konuşma, Lale Devri'ni bir tür 18. yüzyıl bağlamına yerleştirme girişimi olarak da değerlendirilebilir.

İskender Pala'nın "Nedim ve Lâle Devri" adlı yazısı, Nedim'in şahsında Lale Devri'nin o çok renkli şiir ve sanat atmosferini yakalamaya girişiyor.

Lale Devri denilince akla ilk gelen mekân, Kâğıthane ve Sadabad. Rahmetli *Münir Aktepe*'nin alıntıladığımız yazısında öncesi ve sonrasıyla Kâğıthane ve Sadabad'ın geçirdiği değişimler arşiv belgelerine dayanılarak inceleniyor.

Saadi Nazım Nirven'in ilginç ayrıntılarla zenginleştirilmiş makalesi ise Sa'dabad'ı su tesisleri bakımından ele alıyor ve 20. yüzyıl başlarında Lâle Devri'nden kalan su tesislerinin durumunu tesbit ediyor.

Beşir Ayvazoğlu'nun kaleme aldığı yazı, derlememizin içinde istisnai bir yere sahip, çünkü doğrudan Lale Devri'ne değil, öncesine eğiliyor. Lâle'nin Lale Devri öncesindeki macerasını ele alıyor.

Turan Baytop hocadan aldığımız yazı ise doğrudan Ayvazoğlu'nun yazısına eklemleniyor. "Osmanlı lalesi"nin bugün bildiğimizden farklı bir cins lale olduğunun altını çizen *Baytop*, bu görüşünü çeşitli görsel malzemelerle destekliyor.

Çelik Gülersoy'un yazısı ile lâlenin kültürümüzdeki macerası sürüyor. Şiirler ve şarkılarda lâlenin geçit resmi yaptığı yazı, kısa açıklamalarıyla döneme ayna tutuyor.

Cevat Rüştü bey, ismi bugün sadece bir kaç meraklının hafızasında yer etmiş olsa da, gerçekte yakın tarihimizin yetiştirdiği önemli kültür hazinelerinden birisi. *Emine Eroğlu*'nun Osmanlıca mecmualardan derlediği Lale Devri üzerine yazılarından bir demet sunuyoruz.

Genç bir akademisyen olan *Salim Aydüz*, ele aldığımız dönemin farklı bir resmini çekiyor. Özellikle Osmanlı dünyasında bir "aydınlanma" çabası olarak öne çıkan Tercüme Heyeti'nin çalışmalarının incelendiği "Bilimsel Açıdan Lale Devri" başlıklı yazı, zengin kaynakları ile konuyu daha ileri taşıyacaklara ipuçları sunuyor.

Prof. Aykut Kazancıgil'ın yazısı, *Aydüz*'ün kesit aldığı bu ilginç dönemin bilim ve teknoloji alanındaki yeniliklerine ilişkin derli toplu bilgiler sunuyor.

Matbaanın Osmanlı Türklerince kullanılmasının 1729'a kadar gecikmiş olması, ileri geri pek çok yorumun yapılmasına yol açmıştır bilindiği gibi. *Hidayet Nuhoğlu*, vukuflu incelemesinde matbaanın geç gelme sebepleri üzerinde duruyor ve sanılanın aksine, bu noktada ne ulemanın, ne de devletin herhangi bir geciktirici etkisinin olmadığını vurguluyor.

Fikret Karakaya ise Lale Devri'nin musikiye bakan yüzünü farklı bir açıdan ele alıyor.

Son bölümde dört portre yer alıyor.

Birincisi, ünlü nakkaş ustası Levnî'nin bilinmeyen hayatına ışık tutuyor. *Gül İrepoğlu*, hakkında müstakil bir kitap kaleme aldığı Levnî'nin şairlik yönü olduğunu da ortaya çıkarıyor.

Mehmet İpşirli'nin ele aldığı portre ise bir Şeyhülislama ait. En uzun süre görev yapmış Şeyhülislamlardan birisi olan Yenişehirli Abdullah Efendi'nin hayatı ve fetvalarından yola çıkarak döneme ilişkin ipuçları sunuyor yazı.

Coşkun Yılmaz'ın neredeyse bir kitap çalışmasına dönüşen İbrahim Müteferrika hakkındaki makalesi, 18. yüzyılın ortalarına doğru bir Osmanlı aydınının olağanüstü zengin dünyasını gün ışığına çıkarıyor.

Son metin ise rahmetli *Ali Canib Yöntem*'in eski bir yazısı. Nedim'in ölümüne ilişkin bilinenlerden farklı bir bilgiye ulaştığı için derlememize aldığımız bu yazıyla kitap nihayete eriyor.

Osmanlı tarihinin bu çok tartışılan dönemine ilişkin ilk derli toplu çalışma olan elinizdeki "armağan"ın yeni ciltlerinde buluşmak temennisiyle katkıda bulunan herkese özel teşekkürlerimi sunmak istiyorum.

Haziran 2000
Mustafa Armağan

I

"Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'a"

LALE DEVRİ'NE GENEL BİR BAKIŞ

Necdet SAKAOĞLU*

III. Ahmed'in son 12 yıllık saltanatını, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın da sadrazamlık (1718-1730) yıllarını kapsayan kısa yenilik dönemi.

İstanbul'da Batılılaşma sürecinin ilk adımları bu dönemde atıldı ve kent halkına dışa açılma, tüketime yönetme alışkanlığı kazandırıldı. "Lale Devri" deyimini, dönemin simgesi olan laleden dolayı ilkin Yahya Kemal Beyatlı önermiş, Ahmed Refik Altınay da bu dönemi konu alan eserine *Lale Devri* adını vermiştir. Musahibzade Celal 1914'te yazdığı, III. Ahmed'in yaşamını konu alan operetine yine aynı adı uygun görmüştür.

Osmanlı Devleti 1683'teki Viyana bozgununun ardından daha bir dizi savaş ve bozgun felaketi yaşadı. Bu olgu, başkent İstanbul'un sosyal ve ekonomik dengelerini olumsuz yönde etkiledi. Hatta, uzunca bir süre başkentliği bile askıya alındı ve padişahlar Edirne'de oturmayı tercih ettiler. 1703'te Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed'in İstanbul'a dönüşü bir anlamda, yarım yüzyıl kadar süren iki başkentlilik durumunu da sona erdirdi. Fakat bunalımlı ortam ve olumsuz koşullar, 1718'de Pasarofça Antlaşması'nın imzalanmasına, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesine değin sürdü.

Tüm yeniliklerin İstanbul'la sınırlı kaldığı gözlemlenen yeni dönemin başlangıç tarihini veren ilk renkli olay 15 Nisan 1719'da, İbrahim Paşa'nın, Padişah III. Ahmed'e Kağıthane'de verdiği ziyafet oldu. Ertesi yıl ikinci ilkbahar ziyafeti 26 Nisan 1720'de, İbrahim Paşa'nın Beşiktaş'taki sarayında düzenlendi. Bu ise dönemin ilk lale eğlenceleri ya da lalezar seyranı kabul edilmiştir. Padişah, bir hafta boyunca, damadı İbrahim Paşa'nın sarayında harem halkıyla birlikte konuk oldu ve bu süre boyunca türlü eğlenceleri ve gösterileri izledi. 5 Mayıs 1721'de ise aynı yerde 10 gün süren o yılın lale eğlenceleri yinelendi.

---

* Araştırmacı-yazar.

Lale Devri'nin başlıca özelliğini oluşturan ve giderek yılın bütün mevsimlerine yayılan coşkulu eğlenceler gelenekselleşirken kent ölçeğinde de birkaç yönlü imar çalışmaları başlatıldı. Boğaziçi'nin iki kıyısı, sayılı kasaba ve köyler dışında kendi doğal örtüsüyle kaplıydı. Elverişli koylara, çeşme ve mescitler yapılarak buraların iskâna açılması öngörüldü. Rical ve ulema için yalı arsaları ayrıldı ve İstanbul kültürünün Boğaziçi'nde yeni bir gelişme alanı bulmasına olanak sağlandı. Korular bakıma alınırken, yalı ve köşk bahçeleri çiçek tarhları ve lalezarlarla bezendi. "Nefs-i İstanbul" denen sur içi semtlerinin yangın alanlarını ve eski hayır kurumlarını onartmaya vakıf bütçeleri yetmediğinden kent zenginlerinden ve rical takımından, hazırlanan bir deftere göre para toplanarak bir onarım kampanyası başlatıldı. Bu kapsamda, Eminönü civarında oturan museviler, sokak ve çarşıları kirlettikleri, Müslümanlara içki sattıkları gerekçesiyle semtten çıkartıldılar ve kenar mahallelere iskân edildiler. Yangın geçiren Kız kulesi yeniden inşa edildi. Harap durumdaki Yalıköşkü-Demirkapı kesimi saray surları onarıldı. Akmayan çeşmeler, işlevini yitirmiş imaretler, Hocapaşa'daki eski eserler, Baltacılar Ocağı yenilendi. Depremlerde yer yer yıkılmış olan Yedikule-Eğrikapı arası kara surları onarıldı. Beşiktaş-Kabataş arasına rıhtım inşa edildi.

III. Ahmed'in ve İbrahim Paşa'nın bir başka köklü yaklaşımları İstanbul'a fazla su temin etmek oldu ve İstanbul'a özgü su mimarisi iki yeni bent, bir suyolu, kentin en güzel anıt çeşmeleri, Haliç ve Kağıthane havzalarına cetveller, havuzlar, yapay çağlayanlar yapılarak geliştirildi. Tüm bu çalışmalar için, yaşanan barışın sağladığı bütçe olanaklarından yararlanıldı. Fakat, kent ölçeğindeki bu imar kampanyasına verilen önemden daha fazlası, yeni köşk, kasır ve saray yapımlarına dönük oldu. Aynı mekânda sürekli oturmaktan ve eğlenmekten bıkan padişah ve sadrazam, Boğaziçi'nde ve Haliç'te keşfettikleri ve her güzel noktaya yeni bir köşk, bahçe ve havuz yaptırmak gibi bir tutkuya ortak oldular. Boğaziçi'nin hoşa giden yerleri sahiplerinden zorla alınarak geniş bahçeli yalılar, sahil saraylar yapılmaya başlandı. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'ten getirdiği XIV. ve XV. Louis üsluplarında park, bahçe, köşk ve saray resimleri ve krokileri çok beğenildi. Yine onun sunduğu layihadaki Avrupa'nın teknik ve toplumsal gelişmişliğine ilişkin açıklamalar da İbrahim Paşa'yı etkiledi. Versailles'i, Fontainebleau'yu örnek alan projeler uygulamaya konuldu. Avrupa'dan, Anadolu'dan ve İran'dan gelen mimarlar, mermer ustaları, tezyinatçılar Versailles üslubundan İsfahan tarzına değin çok değişik eserler ortaya koymaya başladılar. Devlet adamları, ulema ve zengin soylular, Boğaz'da ve Haliçte kendilerine tahsis edilen arsalara yalı ve köşk yapmaya

teşvik edilmekteydiler. İbrahim Paşa'nın damatları Kethüda Mehmed Paşa Ortaköy'de, Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa Anadoluhisarı'nda, oğlu Mehmed Paşa Hocapaşa'da yeni saraylar yaptırdılar. Çubuklu'da, Vefa bahçelerinde çok özenli mekânlar inşa edildi. Zeyrek'te Ayşe Sultan, Paşakapısı'nda Fatma Sultan sarayları Boğaz'da Kandilli Sarayı yenilendi. Bunların iç dekorları ve örgütleri, Fransız sarayı resmi kimliğini ve kışlık mekân olma özelliğini korurken padişah ve haremi için, Salıpazarı'nda Emnâbâd, Ortaköy-Kuruçeşme arasında Hümayunâbâd, Kuru çeşme'de Kasr-ı Süreyya, Defterdar'da Neşâtâbâd, Kâğıthane'de Hüsrevâbâd, Çengelköy'de Bağ-ı Ferah, Üsküdar'da Şerafâbâd köşkleri inşa edildi. Bunlar da Doğu'nun ve Batı'nın tezyiat modalarına göre kalem işi resimler, mermer kaplamalar, yaldızlı ahşaplarla bezeniyordu. Karaağaç, Eyüp Valide Sultan yazlık sarayları da onarıldı. En iddialı proje ise iki ayda tamamlandığı yazılan Sa'dâbâd oldu. Buradaki dere, bir cetvele alınarak çevresinde bahçeler düzenlendi ve büyüklü küçüklü köşkler yapıldı. Havuzların, çağlayanların, çeşmelerin de yer aldığı bu eğlence yerinin bir an önce bitirilmesi için işçiler Ramazanda ve bayram günlerinde de çalıştırıldılar.

Birkaç yıl içinde doğan bu renkli ortamın büyüleyiciliğinde İstanbul'da yeni yaşam başladı. Lale eğlenceleri ve lale seyranına çıkma geleneği, Boğaziçi'nden Kâğıthane'ye, sur dışındaki Vezir Bahçesi'nden Eyüp sırtlarına, hattâ bentlere kadar çok geniş bir mekân buldu. III. Ahmed bazen de Çiftehavuzlar'a gidiyordu. Kır ve eğlence tutkusu umulmadık bir yaygınlıkta İstanbul'u sardı. Herkeste dışa açılma, seyrana çıkma hevesi doğdu. Fakat Çırağan eğlenceleri ve helva sohbetleri padişahın ve sadrazamın başını çektiği çok seçkin ve yüksek bir zümreye mahsustu. İbrahim Paşa'nın, padişahın damadı olması, kendi damatlarının ve oğlunun da önemli görevlerde bulunmaları, ayrıca III. Ahmed'in kalabalık haremi nedeniyle akraba yöneticiler topluluğunun herhangi bir yerde bir araya gelmeleri, büyük bir düğün ve şenlik havası uyandırıyordu. Damat paşaların sık sık yineledikleri ziyafetler, gösteri, müsabaka ve söyleşilerle günlerce sürüyordu. Örneğin bir seferinde III. Ahmed İbrahim Paşa ile Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'nın Bahçekapı'daki sarayında bir hafta, Kethüda Mehmed Paşa'nın Uzunçarşı'daki konağında ise aralıksız bir ay kaldı ve helva sohbetlerine katıldı. Tersane Bahçesi'nde, İbrahim Paşa'nın Ortaköy'deki yalısında da günlerce süren eğlenceler yapılıyor, bu arada küme fasılları dinleniyor, ortaoyunları izleniyordu. Dönemin önde gelen ozanları ve yazarları, Nedim, Seyyid Vehbi, Neylî, Nahifî, Rahimî, tarihçilerden Raşid, Samî, Şakir, Çelebizade Âsım, Osmanzade Tâib, bu şölenlerin davetlileri arasında yer almaktaydılar. İçeride verilen ziyafetlerde salonun çiçek vazoları, meyve tepsileri ile süs-

lenmesi adetti. Bu ziyafetlerde özel giyimli enderun ağaları hizmet etmekteydiler. Ziyafet boyunça da hanende ve sazende grupları fasıl geçerlerdi. Sa'dâbâd şölenleri ise genelde resmi ve diplomatik amaçlı olur, devletin gücü ve zenginliği sergilenmeye çalışılır, yabancı elçiler mutlaka çağrılırdı. Padişahın da katılmak istediği ziyafetler öncesinde devlet erkânı İmrahor Köşkü'nde toplanarak kendisini karşılardı. Yemek sonrasında Kâğıthane Vadisi'nin geniş ortamında at yarışları, ayı ve köpek boğuşmaları, pehlivan güreşleri, top ve tüfek atışları yapılır, şairler her etkinliği gazel ve kasidelerine konu seçerler; padişahın ve sadrazamın gündelik yaşamlarını, örneğin, ağaçlar altında ya da kayıkla Haliç'te gezişlerini bile *Bindi bir zevrakla dâmâdı ile hazret-i şah/Burc-ı âbîde kıran eyledi san mihr ile mah* gibi dizeleri içeren şiirlerle anlatırlardı.

Sa'dâbâd sefaları, özellikle de burada düzenlenmeye başlayan beylik gezmeleri İstanbul halkını da evden dışarıya çıkmaya, tatil günlerinde Kâğıthane'ye gitmeye heveslendirdi. Erguvan ağaçlarının kokulu gölgeleri altında "meclis-i uşşâk"lar kurulması, "sûr-ı baharlar" düzenlenmesi, saz fasılları, gün boyu süren eğlenceler, alışkanlık oldu. Sa'dâbâd seyranına çıkanlar, karadan, yaldızlı, kafesli arabalara, Haliç suyolundan ise çiçek sepetleriyle süslü kayıklara binmekteydiler. Haliç sularında "gavvaslık" da (yüzme yarışları) bu devrin bir geleneği olarak doğdu. Seyrana gelenler ise çoğu zaman, sınıf ayrımlarına göre, kürkçüler, kuyumcular vb. gruplar oluşturarak oturmaktaydılar.

1720'de III. Ahmed'in şehzadeleri için yapılan ve 5.000 çocuğun da sünnet edildiği büyük düğün II. Mustafa'nın kızı Emetullah Sultan'ın, Mısır Valisi Sirke Osman Paşa ile düğünü, her sınıftan halkın da kendi düğünlerini daha renkli ve pahalı düzenlemelerine örnek olmuştu. İstanbul'daki yabancı elçilerin yaşamlarını bile etkileyen Lale Devri'nin sanat ve eğlence ortamında, çiçekçilik ve lale tutkusu doruğa ulaştı. İstanbul'da kısa süren bir lale çılgınlığı yaşandı. Erkeklerin laleye düşkünlüklerine koşut olarak kadınlar da giyime ve süslenmeye, moda izlemeye, endamlarını ve güzelliklerini dışa vurduracak kıyafetlere ilgi duymaya başladılar. Fakat bu, taassup odaklarını harekete geçirdi. İbrahim Paşa, israfı ve tepkileri önlemek için sınırlamalar getirme gereğini duydu ve bir nizamname yayımladı. Sıkma feracelerin biçimi, yakalarının eni ve uzunluğu, kadınların feslerine sardıkları yaşmakların incelik derecesi, esnaf kesiminden kimselerin kakum kürk giymemeleri, üç değirmiden fazla yemeni, enli kurdela bağlanması vb. esaslara bağlandı.

Lale Devri'nin bir başka özelliği İstanbul'a gelen kalabalık maiyetli elçilerdir. Bunlar ve kentteki daimi Fransız, İngiliz, Venedik, Avusturya elçileri ve ka-

pı kethüdaları da lüks yaşam ve şölenler vermede yarış halindeydiler. Gelen elçiler içinse görkemli elçilik alayları düzenleniyordu. Osmanlı devlet adamları ile elçiler arasındaki samimi diyaloglar da ilk kez bu devirde yaşandı ve bunun doğal sonucu olarak birtakım görenekler benimsendi. Fransa siyasetinin Bâbıâli'de etkin olması süreci ve alafrangalık bu yıllarda başlamıştır.

Lale Devri'nin Divan Edebiyatı'na getirdiği hava, en olgun biçimiyle Nedim'in şiirlerindedir. Bu kısa dönem, edebiyat ve sanat için Osmanlı neoklasizminin doruğu sayılır. Dönemin edebiyat, sanat ve bilim hareketliliğini Nedim'den başka, Seyyid Vehbi son büyük minyatür ustası olup 1720'deki sünnet düğününü, saray eğlencelerini, şölenleri, Haliç'teki ateş oyunlarını, esnaf geçitlerini, İstanbul yapılarını betimleyen Levnî'de en ileri düzeyde temsil etmişlerdir. Ercümenlerce yürütülen çeviri, araştırma çalışmalarına Mirzaefendizade, Mehmed Sâlim, Nahifî gibi aydınların katıldıkları görülmektedir. Kente yeni kütüphaneler kazandırma öncülüğünü III. Ahmed'in yaptığı görülmektedir. 1719'da inşa edilen saray kitaplığında toplanan yazma eserler, cilt sanatının birer harikası olarak ciltlendi. İstanbul'daki sahafların yabancılara kitap satmaları yasaklandı.

Paris'te iken buradaki matbaaları inceleyen Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Efendi, İbrahim Müteferrika ile İstanbul'da basımevi açma girişiminde bulundu. Bu amaçla İbrahim Paşa'ya sundukları risalede, yazma kitaplardaki yanlışlık ve noksanlıkları, bunların sayıca yetersizliğini, medrese öğrencilerinin kitap edinemediklerini açıklamışlardı. İbrahim Müteferrika'nın kaleme aldığı *Vesîletü't-Tıbaa*'daki bilgi ve uyarılar, İbrahim Paşa'yı harekete geçirdi. Şeyhülislam Abdullah Efendi'den sözlük, tarih, felsefe içerikli eserlerin basılmasına fetva alındı. İbrahim Müteferrika'nın Sultanselim'deki evinde ilk Arapça harfli ve Türkçe basım yapan matbaa açıldı.

1727'de Üsküdar'da açılan Avrupa usulü askeri eğitim vermeyi amaçlayan Hendesehane ise yeniçerilerin karşı çıkması ve yakaladıkları Hendesehane öğrencilerini öldürmeleri sonucu kapanmıştır. Kütahya ve İznik çiniciliğinin canlandırılması amacıyla Tekfur Sarayı'nda bir çini imalathanesi açılması, eski çuha fabrikasının yanında, hatayî kumaş dokumaya mahsus bir dokuma ünitesinin faaliyete geçirilmesi, Gerçek Davud Ağa'nın başına getirildiği tulumbacı Ocağı'nın kuruluşu da Lale Devri'ndedir.

Şeyhülislam Esad Efendi'nin *Atrabu'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi'l-Edvâr* adlı eserinde belirttiğine göre dönemin ünlü bestekârları Ebubekir Ağa, Enfî Hasan Ağa, Molla Mehmed Efendi, Kara İsmail Ağa, Kaptanzade Ahmed Efendi, To-

sunzade Abdullah Efendi, Hâfız Rıf'at Efendi, Parsazade Bâkî Efendi, Şehla Mustafa Çelebi, Âmidî Ahmed Çelebi, Çorbacızade Mustafa Efendi, Tesbihçizade Mehmed Emirî Çelebi, Hasanefendizade Ahî, Çarşeb Mustafa Ağa, Reşid Çelebi'ydi. Bunlardan Ebubekir Ağa, fasl-ı hümayun reisi, Enfî Hasan Ağa da koro şefiydi. III. Ahmed ve İbrahim Paşa, döneminin müzisyenlerini, hattatlarını himaye etmekteydiler. Felemenk elçisinin maiyetinde İstanbul'a gelen ressam Van Mour ise sayısı 100'ü aşan tablolarıyla günlük yaşamdan ayrıntıları, İstanbul manzaralarını, giyim kuşam ve protokol alışkanlıklarını yansıtmıştır.

Lale Devri boyunca İstanbul'un çok yönlü denetim altında tutulmaya çalışıldığı gözlemlenir. Bir yangının, esrar içen bir kişinin dikkatsizliğinden çıktığı saptanınca 1721'de afyon yasağı konulmuş, tulumbacı örgütü, çıkan yangınları, geniş bir çevreye yayılmadan söndürme başarısını göstermiştir. Fransa'dan ithal kumaşların İstanbul'da pek makbul olması ve yılda yaklaşık 5.000 balya kumaş gelmesi, Lyon'un sırma işlemelerine, Marsilya'nın boyalı kumaşlarına, kozmetiklere her yıl ödenen 15.000.000 altın dikkate alınarak yerli üretimin teşviki öngörülmüştür. Kahve ticaretinin düzene konması da bu sıradadır. Yemen'den, Cidde ve Mısır yoluyla getirtilen kahvenin, Mısır'dan Avrupa'ya da kahve gönderilmesi sonucu yaşanan kahve yokluğu, Yemen imamına elçi gönderilerek çözümlenmiş ve Avrupa gemilerine kahve satışı yasaklanmıştır.

III. Ahmed'in hasisliğini, servet düşkünlüğünü ve bayındırlığa olan tutkusunu iyi değerlendiren İbrahim Paşa, buna yatkın bir politika izleyerek en aza indirilen askeri harcamalara karşılık, padişahın ilgi duyduğu yatırımlara ağırlık vermiştir. Piyasadaki gümüş ve altın paraların ayar ve vezin sorunlarının giderilmesi için de önlemler alınmış ve sarrafların Hazine-i âmire'ye her ay 55.000 dirhem halis gümüş vermeleri yükümlüğü getirilmiştir. Serbest para piyasasında 1 dirhem halis gümüş 20 akçeden 22 akçeye çıkınca bir para operasyonuna gidilmiş, bedesten ve sarraf kethüdalarının da katıldığı mecliste, gümüşün dirhemi için 22 akçe, yeni darbedilen zolta için 90 akçe, zer-i mahbub altını için 400 akçe ve yeni kuruş için de 120 akçe fiyat belirlenmiştir.

Tüm bu önlemlere karşın, İstanbul piyasalarında giderek ağırlığını hissettiren Musevi tacirlerin gücü kırılamadığı gibi, bunların, devlet adamları katındaki nüfuzları da giderek artmıştır. Gedik nizamının kontrol altına alınması çabaları ise küçük esnafı rahatsız etmiş, bu yüzden ve yeni vergilendirmeler nedeniyle bahçıvandan aşçıya, çömlekçiye kadar durumundan şikayet etmeyen kalmamıştır. Esnaf örgütlerinin 1729-1730'da sık sık yinelediklerı başvurular bunu gösterir. Seferlerin durması nedeniyle de "ordu esnafı" denen ve orduyla birlikte giden külünkçü, harbeci, nalçacı, kazancı gibi pek çok esnaf kesimi neredeyse işsiz kalmışlar ve bunlar, yönetime karşı eylem girişiminde ilk sırayı almışlardır.

Anadolu'nun iktisadî durumu büsbütün çöktüğünden, iş umuduyla İstanbul'a kaçak girenler ise bir ayaklanmaya katılmak için fırsat kollamaktaydılar. İbrahim Paşa'nın sıkça yinelenen törenler vesilesiyle bahşişler ve saçkılar dağıtması, bir anlamda, her an patlayabilecek bir olguya ertelemeye dönüktü. 1726'da yayımlanan bir fermanla İstanbul'da din adamlarından, aydınlardan başlayarak her sınıftan toplulukların yaşadığı; bir kesimin, öteki kesimi örnek almasının doğru olmayacağı; gerek geçim, gerekse giyim kuşam konularında herkesin kendi düzeyini aşmaması gerektiği vurgulanırken "yaramaz" kadınların halkı azdırmak ve ahlaksızlığa yöneltmek için açık saçık kıyafetlerle sokaklarda gezmelerine de izin verilmeyeceği açıklanmış, herkese "kâr-ı kadim" üzere giyinmeleri önerilmiş.

Venedik Balyosu Françesco Gritti, 1726'da yazdığı raporlarda, İstanbul halkının para azlığı, işsizlik ve pahalılıktan şikâyetçi olduğunu, sadrazamın siyasetini onaylamadığını, Balyos Danielle Dolfin ise 1729'da Venedik'e gönderdiği raporunda, Üsküdar'daki saray inşaatını teftişten dönen İbrahim Paşa'nın, halkın dilekçeler sunması üzerine ertesi gün dükkânlara bolca mal verdirip camilerde de parasız ekmek dağıttırdığını yazmışlardır. Fransız Elçisi Marquis de Villeneuve ise, son yıllarda İbrahim Paşa'nın giderek daha gergin ve kararsızlık içinde olduğunu, devlet işlerine yeterince eğilmediğini, birçok kez girişimde bulunmasına karşılık kendişiyle bir kez görüşemediğini anlatır. Kentte işsizlik ve zaman zaman da açlık hüküm sürerken İbrahim Paşa'nın ve yakınlarının yaşayışları kuşkusuz nefret uyandırmaktaydı. Gerçi İbrahim Paşa'nın eğlence dünyası, eskiye oranla daha parlaktı. Fakat, tepkiye yol açan, eğlencenin dışa yansıtılmasıydı.

Önceki dönemlerde, kent halkı, yüksek saray duvarlarının gerisinde veya uzak biniş yerlerinde neler olup bittiğini bilmezken, şimdi, halkın ortasında her türlü eğlence icra ediliyordu. Bu yüzden İbrahim Paşa aleyhine doğru veya yanlış haberlere, gözlemlerle dayalı pek çok dedikodu yayıldı. Örneğin, Sa'dâbâd kasırları yapılırken işçilerin her türlü rezaletine göz yumduğu, Yahudi kadınlarla düşüp kalkmalarına izin verdiği, kendisinin, Zülalî Hasan Efendi'nin nikâhlı karısı ile ilişkisi olduğu, Kâğıthane'de, kadınların yaşmağı arasından göğüslerine zer-i mahbub (altın) düşürdüğü halkın dilindeydi. Son ciddi skandal, İran'a savaş ilan edilmesi, padişahın ve sadrazamın birlikte sefere çı-

kacaklarının açıklanması ve Üsküdar'da ordugâh kurulmasının ardından, bundan cayılması oldu. Daha önce işgal edilen Tebriz ve Hemedan'ın, İranlılarca geri alınmasının gizlendiği de öğrenilince ortam büsbütün gerginleşti. Tüm bu nedenlerle Lale Devri'nin 1726'dan sonraki 4 yılı, önceki 8 yıldan farklıdır. İbrahim Paşa'nın olumsuz gelişmeyi kırmak ve bir ayaklanmayı önlemek için 1726'dan sonra matbaayı gündeme getirmesi anlamlıdır. Ancak bu tür girişimlerin sonucu alınamadan Patrona Halil Ayaklanması başlamış, 28-30 Eylül 1730'da, İstanbul, tarihinin en korkunç ayaklanmalarından birini daha yaşamıştır. Bu ayaklanma, Lale Devri'nin tüm kadrolarını tasfiye etmekle kalmamış, İstanbul'a kazandırılan sanat eserleri, köşkler, bahçeler de bilinçsizce tahrip edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Tarih-i Raşid, V; Küçükçelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Küçükçelebizade*, İst., 1282: Ahmed Refik, *Lale Devri*, İst., 1331 (Altınay). *Onikinci Asırda*; M. Aktepe; *Patrona İsyanı*, İst., 1958; *Mür'i't-Tevârih*, I, 1-22; Lady Montagu. *Şark Mektupları*, İst., 1933; Mehmed Zeki. "Sultan Ahmed-i Sâlis, Sa'dâbâd Resm-i Küşadında", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, sayı: 103 (18 Kânunısani 1919), s. 1290 vd; H. Yenigün. "Lâle Devri Bestekârları", *Türk Yurdu*. sayı: 4-5-6-7 (Temmuz Ekim 1960).

İstanbul Ansiklopedisi, c. V, s. 182, 185.

LÂLE DEVRİ'NİN SİYAH-BEYAZ FOTOĞRAFI

Mustafa ARMAĞAN*

BİR DEVRİN PERDE ARKASI

Osmanlı Devleti'nin tarihinde 21 Temmuz 1718 günü, kültürel olduğu kadar siyasal ve ekonomik bir kırılmanın da yaşandığı önemli bir dönemeci ifade etmektedir. Bu tarihte imzalanan Pasarofça antlaşması ile Osmanlı Devleti, Venedik karşısında Karlofça antlaşması ile kaybettiği toprakları geri alırken, Almanya-Avusturya karşısında Temeşvar ve Belgrad dahil Rumeli'deki hayatî önemdeki topraklarını kaybetmiştir. Yine bu tarih, 15 yıl önce, 1703'te kardeşi II. Mustafa'nın yerine tahta çıkmış olan III. Ahmed'in saltanatında da bir dönüm noktası teşkil etmiş ve Karlofça antlaşması ile kaybedilmiş olan toprakların geri alınması esasına dayalı dış politika stratejisinde Pasarofça antlaşması ile belli bir başarı sağlandıktan sonra 12 yıl sürecek olan bir "sulh ve sükûn dönemi"ne girilmiştir.[1] Gariptir, Edirne Vak'ası adı verilen bir yeniçeri ayaklanmasıyla tahta çıkmış olan III. Ahmed, Patrona Halil İsyanı denilen ikinci bir ihtilalle tahtından indirilecek, bu ihtilal, bilindiği gibi Lâle Devri'nin sonu anlamına gelecektir. Gerçi III. Ahmed'in yerine isyancılar tarafından tahta geçirilen I. Mahmud, devlet yönetimini isyancıların elinden kurtardıktan sonra bu "eğlence devri"nin idamesi için bir miktar gayret sar-

* Araştırmacı-yazar.

1. Bu dönemin bir sulh ve sükûn dönemi olduğu kanaati de yaygınlığıyla ters orantılı olarak yanlıştır. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, Bilgi Yayınevi, s. 40. Berkes bu konuyu şöyle ortaya koymaktadır: "Bu adlandırmanın (Lâle Devri - M.A.) asıl nedeni, saray ve devlet adamlarının savaş yerine barış politikası içinde bir refah ve huzur dönemi açtıkları sanısıdır. Halbuki bu dönemde ve arkasından gelen yıllarda ne sürekli bir barış dönemi gelmiş, ne iç huzur sağlanmış, ne de toplum refaha yönelmiştir. 1723'de bir Afgan Türkü olan Nadirşah'ın zaptettiği İran'la çeyrek yüzyıl süren savaşlar başlamış, 1730'da bir esnaf yeniçeri ayaklanması olmuş; padişah düşürülmüş, "Lâle Devri" ileri gelenleri yok edilmiştir."

fetmişse de, o devir bir daha geri gelmemek üzere tarihin sayfalarında biraz kanlı bir finalle ufûl etmiştir.

Bu döneme "Lâle Devri" adının verilmesi, hakikatte oldukça yeni bir hadisedir. Kendi döneminde olsun, 20. yüzyılın başına kadarki dönemde olsun Osmanlılar bu yıllara ayrı bir isim vermek gereğini duymamışlardır. Yahya Kemal tarafından önce "Şerefâbâd Gazeli"nde işaret edilen ve "Bir sâkî" ile "Mükerrer gazel"de açıkça ifade edilen bu terim*, daha sonra Ahmed Refik'in (kitabın sonundaki nota göre, yazımı Aralık 1912'de bitmiş, ilk olarak *İkdam* gazetesinde 1913 yılında tefrika edilmiş olup ilk baskısı 1915'de yapılmıştır) manidar bir şekilde Tevfik Fikret'e ithaf edilmiş olan ünlü kitabı *Lâle Devri* ile iyice yaygınlık kazanmış ve bugüne kadar da bu kullanım, yaygınlaşarak devam etmiştir. Velhasıl 1718-1730 dönemi, *Lâle Devri* adı ile özdeşleşmiştir o günden itibaren.

Ne var ki Osmanlı tarihinin bu kritik dönemi o kadar garip bir efsane bulutuyla örtülmüş durumdadır ki, mevcut Osmanlı tarihi üzerine yazılmış genel kitaplardan bu dönemin iç yüzünü ve gerçek manzarasını öğrenebilmek, tek kelimeyle neredeyse *imkânsızdır*. Bu dönemi inceleyen yazarlar arasında

* Yahya Kemal, "Şerefâbâd gazeli"nde şöyle der:
Ne cûşân-ı şerâb ü lâle bir devr-i bahâriydı
Ki hâlâ çeşmeler pür-hûn olur her yâda geldikçe.
Asıl, "Bir sâkî" adlı şiirinde ilk defâ "Lâle Devri" tabirini kullanmıştır:
O muğbeçeyle tanıştımdı Lâle Devri'nde
Fütâdegânına son bir piyâle devrinde
.....
Kemâl *Kasr-ı Cinân* içre ser-be-ser bir şeb
O muğbeçeyle tanıştımdı Lâle Devri'nde
"Mükerrer gazel"de ise "Bir sâkî"nin çeşitlemesine rastlarız:
Gönül o âfete meftundu Lâle Devri'nde
Ki verdi şân ü şeref yâl ü bâle devrinde
.....
Kadehde lâ'lini gâhî görür deriz ki Kemâl
Gönül o âfete meftundu Lâle Devri'nde.

Bu şiirler için bkz: *Eski Şiirin Rüzgârıyle*, 2, baskı, İstanbul 1974, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, s. 29-34. Ahmet Hamdi Tanpınar da Yahya Kemal'in "*Lâle Devri*" tabirini Ahmet Refik'ten önce kullandığını söyler. Bkz. "Nedim'e dair bazı düşünceler", Hazırlayan: Zeynep Kerman, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, 2. baskı, İstanbul 1977, Dergâh Yayınları, s. 172. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "*Lâle Devri*" hakkındaki diğer değerlendirmeleri için bkz. *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 4. Baskı, İstanbul 1976, s. 44 vd.

Münir Aktepe, Ahmet Evin, Robert W. Olson ve Tülay Artan özellikle öne çıkan isimler olmaktadır.

Tarihteki olay ve şahısları insanî vasıfları ve tarihin mantığı çerçevesinde anlamak yerine onları bir kahramanlar ve hainler, ilericiler ve gericiler, iyiler ve kötüler düalitesi içinde kavramak hoşumuza gittiği ve açıkça itiraf edelim, kolayımıza geldiği için ürettiğimiz söylemler, asıl fotoğrafın yüzündeki perdeye açmaktan çok örtmeye yaramaktadır. Bu yüzden de *Lâle Devri* hakkında anlatılanlar, son derece garip çelişkilere de yol açmaktadır.

Sözkonusu yorumların hemen hepsinin ortak olarak paylaştıkları nokta, bu devrin bir lüks ve sefahat dönemi olduğu, helva sohbetleri ve kaplumbağaların kabuklarının üzerine mum dikerek geceleri eğlenmek, Sa'dâbâd köşkleri, tercüme faaliyetinin başlaması ve matbaanın Türkiye'ye gelişi, bazı yangınları söndürmeyi amaçlayan tulumbacıların yeniçeri ocağına dahil edilmesi gibi yeniliklerin başlaması ve buna "gericiler"in (laik-sol cephenin argümanıdır bu) veya "dini yanlış yorumlayanlar"ın (sağ-muhafazakâr cephenin de argümanı budur) karşı koymaları, sonunda da, Patrona Halil adlı bir hamam tellağının peştemalını bir sırığın ucuna geçirip Topkapı Sarayı'na doğru yürüyüşe geçmesi üzerine isyanın patlak verdiği ve İstanbul'da baldırıçıplakların, kılıç artıklarının, serseri güruhunun, "haşarat"ın bir süre egemen oldukları, türlü şenaatler işledikten sonra cezalarını buldukları ve devletin bir büyük gaileden daha kurtulduğu... şeklinde özetlenebilecek klasikleşmiş söylemdir.

Bu söylemin değiştirilmesi yönünde bazı çabalar olmuşsa da bunlar tarih kitaplarındaki ana akımı fazla etkileyememiş ve anlatılanlar, bugüne kadar eski minval üzre devam edip gelmiştir. Bugün Lâle Devri'nin farklı yüzlerini ve değişim dinamiklerinin farklı yönlerini kavramaya yönelik önemli adımlar atılmış ve parça parça da olsa bu dönemle ilgili bütüne ilişkin bir tablonun yeterli parçaları toplanmış bulunmaktadır.[2]

2. Bu tür yazılar için bkz. Tülay Artan, "From charismatic leadership to collective rule: Introducting materials on the wealth and power of Ottoman princesses in the eighteenth century", *Toplum ve Ekonomi*, sayı: 4, s. 53-94; Tülay Artan, "18. yüzyıl başlarında yönetici elitin saltanatın meşruiyet arayışına katılımı", *Toplum ve Bilim*, sayı: 83, Kış 1999/2000, s. 292-322; Robert W. Olson, *The Siege of Mosul and Ottoman-Persian Relations, 1718-1743: A Study of Rebellion in the Capital and War in the Provinces of the Ottoman Empire*, Indiana University: Bloomington 1975; Robert W. Olson, "The Patrona Halîl rebellion and Ottoman-Persian wars and eighteenth century Ottoman historiography", *Turkic Culture: Continuity and Change*, Ed.: Sabri M. Akural, Indiana University Turkish Studies 6, 1987, s. 75-82; Salim Aydüz, "Lâle Devri'nde yapılan ilmî fa-

Fakat henüz Lâle Devri'ni bir bütün olarak ele alacak ve bu parçaları yerli yerine koyacak bir girişimin yapılmamış olması, Osmanlı tarihinin karnında bir ur gibi kalmasına neden olmaktadır bu dönemin. Öyle bir ur ki, ne ilericiler ve devrimciler tam olarak sahip çıkabilmektedirler döneme, ne de sağcı-muhafazakâr ve İslamcılar.[3] Bu kısır çemberden kurtulup tarihimizin bu önemli dönemecini başka araçlarla anlamaya çalışmalıyız.

Bu yazıda elbette iddialı bir girişimde bulunulamayacaktır. Şahsen meslekten bir tarihçi değilim. Bu yüzden ulaştığım sonuçlar, olsa olsa kültür tarihi içinden ve *cultural studies* (kültür araştırmaları) adı verilen yeni bir alandan tarihe uzatılan bakışlar olarak değerlendirilmelidir. Ancak en azından dönemin üzerine örtülmüş olan şalı çeşitli noktalarından aralamaya gayret edenlerin çabalarını bir araya getirebilirsek bu çok meydanda gibi gözüküp de, karanlığa gömülmüş olan döneme yeni bir ışık tutmuş ve aslında Batılılaşma tarihimizin hayatî bir dönemecini daha anlamaya, dahası anlamlandırmaya katkıda bulunmuş olacağımızı düşünüyorum.

Bu yazıda, özet olarak eldeki delillerden yola çıkarak dönemin farklı bir fotoğrafını çekmeyi deneyeceğiz. Bunu başarmak için de Lâle Devri hakkında yazılanlardan bir ikisini değerlendirmekle işe başlayacağız. Bu değerlendirmeleri müteakip devrin olaylarını sosyo-ekonomik açıdan yeni bir okumaya tabi

aliyetler", *Dîvan*, Yıl: 2, Sayı: 3, 1997/1, s. 143-170; Münir Aktepe, "Ahmed III. devrinde Şark seferine iştirâk edecek ordu esnafı hakkında vesikalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı: 10, Eylül 1954, s. 17-30; Madeline C. Zilfi, "Women and society in the Tulip era, 1718-1730", Ed. Amira Sonbol, *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, Syracuse, 1996. Ariel Salzmann, "The age of Tulips: Confluence and conflict in early modern consumer culture", ed. Donald Quataert, *Consumption in the Ottoman Empire*, SUNY Press.

3. Daha ziyade sol ve devrimci bir perspektiften Patrona İsyanı'na bakan Çetin Yetkin, Lâle Devri ve Patrona İsyanı konusunda görebildiğim kadarıyla Cumhuriyet döneminde ilk defa ana akımdan ayrılmakta ve yaygın kanaatin tam tersini savunmaktadır: "...Asalak, soysuzlaşmış Lâle Devri yönetimine karşı başkaldıran halkın bu eylemini bir "gericilik" olayı olarak nitelendirmek yanlıştır. Osmanlı'nın bütün reform ve batıcılık aldatmacaları arkasında, "gericilik" sıfatının asıl sahibi III. Ahmet, Damat İbrahim Paşa ve Şair Nedim Efendi gibi kişilerde simgeleşen Lâle Devri zihniyeti ve bu zihniyetin temelini oluşturan sosyo-ekonomik düzendir." Bkz. Çetin Yetkin, *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*, 3. baskı, İstanbul 1984, s. 203-223; "ilerici" bir bakış açısından yazılmış olan diğer iki metin için bkz. Murat Çulcu, *Osmanlı'da Çağdaşlaşma-Taassup Çatışması*, c.1, s. 23-39; Murat Çulcu, *Marjinal Tarih Tezleri*, 4. Baskı, İstanbul tarihsiz, Erciyaş Yayınları, s. 142-157.

tutacağız. Sanırım bu konuda en büyük yardımcılarımın Cevdet Paşa'nın, Robert Olson'un, Münir Aktepe'nin, Tülay Artan'ın ve Şerif Mardin'in ufuk açıcı yorumları olduğunu söylemem gerekiyor. Bu konuda zihnimde ilk kıvılcımı uyandıran kişinin Prof. Kemal Karpat olduğunu söylemesem kadir-nâşinaslık yapmış olurdum.

LÂLE DEVRİ'Nİ RENKLİ BİR GÖZLÜK ARKASINDAN GÖRENLER

Lâle Devri'ni anlatan metinlere örnek olarak ilk seçtiğimiz metin Yılmaz Öztuna'ya ait. *Türk Ansiklopedisi*'nin XXVI. cildi için kaleme aldığı "Osmanlı İmparatorluğu" başlıklı maddede[4] Öztuna şu cümlelerle anlatmaktadır Lâle Devri'ni:

> III. Ahmed'in ikinci saltanat devrine "Lâle Devri" denir (1718-1730). Sadrazâm Dâmâd Nevşehirli İbrahim Paşa'nın iktidar yıllarıdır... Lâle Devri, *parlak* bir devredir. *Savaşlardan, ihtilallerden bunalan İstanbul'un ve onu taklid eden Türk şehirlerinin, hayatın maddî zevklerinden faydalanmak istemesidir.* Türk san'atları ve kültürü için bir canlanıştır... Fakat bu sırada ortaya çıkan, Türklük'ün son cihangîri Nâdir Han (sonra Şah), Tebriz'i geri aldı. Bu ortamda, uzayan İbrahim Paşa iktidârını *kıskananlar*, çok *aşağılık bir ihtilal çıkartarak*, Paşa'yı idam ettirdiler. III. Ahmed tahttan indirildi (1 Ekim 1730).

Öztuna, sübjektif tasvirlere bayılan bir tarihçidir. Bu paragrafta da görüldüğü gibi, "parlak", "maddî zevklerden faydalanmak", "canlanış" türündeki olumlu sübjektif kanaatlerin karşısına "iktidarı kıskananlar" ve "aşağılık ihtilalciler" gibi olumsuz kanaatler konularak okuyucunun ruhunda bir gerilim yaratılmak istenmiştir. Zaten Öztuna'nın bu kadar çok okunmasında metinlerin içerisine sıkıştırdığı ve bazan dozunu iyi ayarlayamadığı bu gerilimin önemli bir payı olduğunu düşünüyorum. Bu doz, biraz daha popüler bir kitabında iyice su yüzüne çıkmaktadır. *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*[5] adıyla yayınladığı büyük boy kitabında, bu gerilim, bol bol kullanılan edebî tasvirlerle pekiştirilmektedir. Örneğin:

4. Yılmaz Öztuna, *Osmanlı İmparatorluğu*, *Türk Ansiklopedisi*'nin XXVI. cildinden ayrıbaskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1977, s. 107. Bu anlatı, popüler Türk tarihçiliğine derinden sirayet etmiş genel bir patolojinin örneklerinden biridir. Bir başka örnek için bkz. Mustafa Cezar, "Patrona Halil İsyanı", *Resimli Tarih Mecmuası*, sayı: 58, Mayıs 1954, s.3108-3110. Ayrıca bkz. Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, İstanbul 1990, s. 373-5.

5. Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Padişahlarının Hayat Hikâyeleri*, İstanbul, tarihsiz, Hayat Yayınları (önce *Hayat* dergisinin içinde fasikül fasikül yayınlanmış, sonradan bir cilt kapağı verilerek kitap haline getirilmiştir). Aynı yazarın Lâle Devri ile ilgili aynı minval üzre yazılmış bir başka yazısı için bkz. *Türk Tarihinden Yapraklar*, İstanbul 1992, s. 221-224.

> Osmanlı devletinin taht şehri İstanbul, sulh ve huzurun nimetlerini tadıyordu. Uzun harp ve ihtilal yıllarının bezginliğini unutmak için, *her İstanbullu, bu coşkunluğa kendiliğinden bir şeyler vermek arzusu ile çırpınıyordu.* Taşra şehirleri, İstanbul'u taklit ediyordu.

Devir Lâle Devri olur da, lâlenin faziletlerinden söz etmemek olmazdı. Öztuna, "her İstanbullu"nun bir kaç lâlesi bulunduğunu eklemeden edemiyordu biraz sonra içine düşeceği derin tenakuzun farkına varmadan:

> Hele bahçeler... Kâğıthane'nin, Boğaz'ın iki yakasının bahçeleri... Her türlü çiçekle bezenmişti. Tabii lâle, çiçeklerin sultanı idi. Son bir, iki yıl içinde kaç çeşit yeni lâle tohumu elde edilmişti... Tabiatın bütün renklerininkaynaştığı bu muhteşem olduğu kadar nazlı çiçekler, *kayıkçı ve sırık hamalından, padişah ve vezirine kadar her Türk'ün gözdesiydi. Bahçesinde, bahçesi yoksa saksısında ve lâledânında birkaç lâlesi bulunmayan İstanbullu var mıydı acaba?*

Bu satırları okuyunca insanın aklına Yılmaz Öztuna'nın halktan ne anladığı sorusu geliyor ister istemez. Lâle Devri eğlencelerinden sırık hamalının, kayıkçının ne kadar faydalandığı, musiki fasıllarını ne kadar icra veya takip edebileceği, lâlenin tanesinin şu kadar bin altına fırladığı bir zamanda bırakın sırık hamalını, ağır ekonomik şartlar ve yabancı tüccarın yerli işbirlikçiler bularak mallarını piyasaya ucuz fiyatla sürüp bunalttığı orta halli bir esnafın bile bu eğlencelere katılamayacağı güneş gibi açık bir hakikattır. Oysa tarihçimize göre, "Halk eğleniyor, geziyor, okuyor [evet "okuyor"!- M. A.] ve seyrediyordu."

Sonra "her İstanbullu"nun, "her Türk'ün" halinden memnun olamayacağı aklına gelmiş olmalı ki, yukarıda söylediklerinden hızla rücu ederek herkesin hayatından memnun olmadığını belirtiyor. Bu dönemde bütün bu nimetlerin kadrini bilmeyen(!) "için için kaynayan" bir tabaka vardı. İşte bu tabaka, "kin dolu nazarlarını" İbrahim Paşa'ya çevirmişti.

Peki neydi bu içi kin dolu tabakanın çekemediği? Neden memnun değillerdi hayatın bu maddi güzelliklerinin bir rüyada imişcesine yaşanmasından? Cevap hazırdır: Her yeniliğe ve güzelliğe düşman olan yobazlar, devrin kudretli Sadrazamı Damad İbrahim Paşa'yı çekemiyorlar, kıskanıyorlardı.

Fakat bir kaç sayfa ötede Öztuna'nın az önce söylediklerini unuttuğuna şahit oluyoruz. Bütün İstanbul kendinden geçmiş bir şekilde eğlenmekte iken, bu eğlence bir incelmişlik, bir kalite ve zevk alameti sayılmaktayken aşağıdaki satırlarda, birdenbire bozulmanın ve yozlaşmanın alameti olmaya başlar. Birçok "vatandaş"a (vatandaşlık teriminin Batıda kullanılmasından bile en az

yüz yıl önce Lâle Devri'ne kadar indirildiğine şahit oluyoruz böylece!) zevk ve neşeden gına gelmiştir. İpin ucu kaçmıştır! Lâle merakı, giyim-kuşam derdi, o safhaya varmıştır ki, birçok sabit gelirlinin başına belâ olmuştur.

"Her kadın" kocasından Lâhur şalı, ıtırşâhî, kerrâkeli kumaş ister olmuştur. Böylece kadınlarımızın bu zamanda bile bulunmayacak bir oranı, *hepsi* kocalarını pahalı kumaşlar almaları için zorlamaya başlamıştır! Burada Öztuna'nın muhafazakârlığının ikinci ayağı devreye girmektedir. Muhafazakâr stratejinin birinci ayağı, gelişme, zevk, eğlence, serbesti iken, ikinci ayak olan tutuculuk ve muhafaza edilmesi gereken değerleri savunma içgüdüsü harekete geçmekte ve "ananevî Türk sanatkârlığı ve sadeliğinin kalmadığı"ndan yakınmaya başlamaktadır.

Dikkate değer bir başka paragrafta ise "her evden şiir ve musıki sesleri"nin yükselmesi, bu defa bir *nakısa* addedilmekte ve insanların işlerini güçlerini bırakarak gazel ezberlediği ve şarkı meşkettiğinden şikayet edilmektedir! Hatta eleştiri dozu giderek yükselmekte ve Nedim'in mısralarıyla eğlenen padişahın "laubaliliği"nden, saltanat ve hilafetin vakar ve haysiyeti ile oynadığından söz edilmektedir. Kaplumbağa sırtına mum dikip gece lâle bahçelerinde sefihlik yapanlar, ufukta beliren Patrona ihtilalinin kızıl bulutunu görmemekle, görmek istemekle suçlanacaktır.

Yılmaz Öztuna ile Patrona İsyanı'na pusulası şaşmış gemi misali yolculuğumuza biraz daha devam edelim ki, mevcut tarih yazımının kaynaklarından birisi vasıtasıyla bu önemli hadisenin nasıl ters yüz edilerek anlatıldığı iyice ortaya çıksın. Denklem, *iyiler ve kötüler* şeklinde kurulmuştur bir kere. Damad İbrahim Paşa, iyilerin başına konulur, onu çekemeyen, kıskanan "yobazlar" ise kötü adamların başına. Arnavutluk'tan Şam'a kadar bütün bir imparatorluk idaresini etkilemiş ve imparatorluğun adem-i merkezileşmesinin başlangıcını oluşturmuş olan bu büyük ihtilal, böylece psikolojik bir kıskançlık gibi entrika romanlarına yakışacak bir faktörle sözde açıklanmış olur:

> Paşa, haberi bile olmadan birtakım şahsî düşmanlar edinmişti. Bunların başında eski İstanbul kadısı Zülâli-zâde Hasan Efendi ile Ayasofya hatibi İspirî-zâde Ahmed Efendi adında iki yobaz geliyordu. Bu iki mürteci, hiç bir haklı sebebe dayanmaksızın, kendilerini İbrahim Paşa'nın düşmanı ilan etmiş ve bir iftira taarruzuna girişmişlerdi.
>
> Çok merhametli ve hoşgörür bir vezir olan Nevşehirli, bu gibileri İstanbul'dan uzaklaştırmayı bile düşünmedi. Halbuki iftiralar, müsait bir zemin bulmuştu. Yeşeriyor, filiz veriyor, büyüyor, canlanıyor, Osmanlı taht şehrinin kahvehane, bozahane, meyhanelerinden sokak ve meydanlarına doğru yayılmaya başlıyordu.

Üstelik okul kitaplarındaki yanlış bilgileri tekrar etmeyi de ihmal etmiyor Öztuna. Patrona Halil'in ihtilal çıktığı sırada "Sultan Beyazıt hamamında tellaklıkla geçin"diğini söylüyor. Oysa pekala biliniyor ki, bu sırada Patrona tellaklıktan ayrılmış, çarşı pazarda eski elbise vs. satmakta, yani eskicilik, seyyar satıcılık[6] veya Ahmet Refik'in deyişiyle "çarşı tellallığı" yapmaktadır[7] Kısacası, daha sonra Patrona isyanındaki rollerini izah edeceğimiz esnafın bizzat içindedir. Öztuna'nın verdiği yanlış bilgilerden bir başkası ise, Patrona Halil'in öldürüleceği gün saraya "vezirlik payesi almak sevdasıyla" gittiğini söylemesidir. Oysa Patrona Halili'in saraya, kendisinin Kırım Hanlığına getirdiği –o sırada Bursa'da sürgünde olan- Kaplan Giray tarafından Padişahla anlaşmalı olarak İran krizini görüşmek üzere davet edildiğini cümle âlem bilmektedir.[8] Kaldı ki Patrona Halil'in, kendisine verilmek istenen altınları ve mansıpları elinin tersiyle itmesini bilmiş birisi sıfatıyla dönemin genel karakteristiğine ters bile düştüğü söylenebilir.

Bütün bunlardan sonra isterseniz artık bu büyük tarihçimizin(!) faslını kapatalım ve bir başkasına geçelim.

"FİTNE ATEŞİ"

Ahmed Akgündüz, ortak yazarı olduğu *Bilinmeyen Osmanlı* adlı kitabını, soru-cevap tarzında kaleme almıştır. Bu sorulardan 127 ve 128 numaralı olanları Lâle Devri'nde yapılan eğlencelerin meşru mu gayri meşru mu olduğu meselesine aydınlık getirmek üzere kaleme alınmıştır. Bu sorulara verilen cevaplar-

6. A. H. de Groot, "Patrona Khalîl", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Leiden, c. VIII, s. 287. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul 1958, son kısım.
7. Ahmet Refik, *Lâle Devri*, 6. Baskı, İstanbul ts., Pınar Yayınları, s. 92. Ne gariptir ki, Damad İbrahim Paşa'nın esnafı daha iyi kontrol altına almak için düşündüğü bu tedbir sonucunda dellallık, Patrona Halil gibi 'yeniçeri artıkları'nın ekmek kapısı haline gelmiş olup, bir başka deyişle, İbrahim Paşa, o sırada işsiz olan Patrona Halil'e ekmek kapısı açmış olmaktadır. Dellallık kurumunu İstanbul'a sokan kişinin Damad İbrahim Paşa olduğuna dair bkz. Robert W. Olson, "The esnaf and the Patrona Halil rebellion of 1730: A realignment in Ottoman politics?", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, c. XVII, Part 3, s. 337.
8. İsyana ilişkin en sahih kaynaklardan biri olan *Abdi Tarihi*'nde bu nokta son derece sarih biçimde vurgulanmış bulunmaktadır. Bkz. Faik Reşit Unat, *1730 Patrona İsyanı Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1999, TTK Yayınları, s. 55-56. Ayrıca bkz. Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV, 1. Kısım, 5. Baskı, Ankara 1995, TTK Yayınları, s. 216.

da hanedan ve saray çevresi "meşru dairede kalarak eğlendikleri" için temize çıkarılmakta, oysa halk arasında gayri meşru eğlencelerin arttığı iddia edilmektedir.[9] Kitabın 129. sorusu ise şu şekildedir: *"Patrona Halil isyanının mahiyeti nedir ve neden çıkmıştır? Lâle devri ile ilgisi var mıdır?"* Şimdi yaklaşık 1,5 sayfa tutan bu cevabı kısaca gözden geçirelim.

Cevapta ilk göze çarpan, tarihî hadiselerin kişiselleştirilmesidir. Patrona isyanı, tarihî, ekonomik ve toplumsal temellerine inilerek değil, kişisel kızgınlık ve çekememezliklerin eseri olarak yorumlanmaktadır ki, bu noktada Öztuna ve diğer pek çok tarihçi ile aynı tarzda değerlendirmektedir tarihî hadiseleri. Mesela bir yerde şöyle demektedir:

> Tam bunu fırsat bilen fitne ateşi... dedikodu yaptırmak şeklinde alevlenmeye başlamıştır... Altı yedi aydır bu fitneyi ateşlemek için uğraşan bahriyeli, bir nefer olan Patrona Halil ve arkadaşlarının, Bâyezid Camiinin Kaşıkçılar Kapısı tarafında... kargaşayı başlatmışlardır.

Akgündüz'ün, isyan sırasında Patrona Halil'i hâlâ bahriyeli bir nefer olarak göstermeye çalışması bir yana, bu boyutta bir isyanı bir avuç eşkiyanın nasıl tezgâhlayabileceğini hiç sormaması da oldukça ilginçtir. İdareyi kökünden sarsacak kadar etkili olan bu ihtilal, gerçekten derin köklere sahip olmasa ve yalnızca iddia edildiği gibi bir avuç fitnecinin işi olsaydı, herhalde bertaraf edilmesi çok daha kolay olur ve Olson'un bahsettiği gibi merkez-taşra ilişkilerinde giderek artacak bir gevşemenin başlamasına zemin hazırlayamazdı.[10] Bu gevşeme sonucunda Şam valileri (*'azm* deniliyordu onlara) merkezden Hac yollarının güvenliğini sağlama işini devralır ve yıldızları yeniden parlamaya başlar,

9. Prof. Dr. Ahmed Akgündüz - Doç. Dr. Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul 1999, s. 214-216. Mesela: "Lâle Devrinde, Padişah Saraylarında ve Sadrazam Köşklerinde, bize ulaşan kaynaklardaki bilgilere göre, gayr-i meşru bir fiil görülmese ve hatta sadece dedikodu halinde kalsa bile, o dönmin İstanbul'unda halk arasında bazı ahlaksızlıkların ve gayr-i meşru eğlencelerin yayıldığı kesindir. İslâma sımsıkı sarılmayan devletler, hemen mağlubiyet ve açlık gibi umumi felaketlerle cezalandırılmaktadır. İşte Lâle Devri için de söz konusu olan budur." (s. 217) Görüldüğü gibi burada son iki cümle ile ondan öncekiler arasında bir mantık kırılması yaşanmıştır. Sondan ikinci cümlede geçen "*devletler*" kelimesi, aslında siyak ve sibaka bakılarak değerlendirildiğinde "*milletler*" olmalıdır. Kitap boyunca bilinçli bir şekilde hanedanı kurtarmak için *halkı ateşe atma* stratejisi izlenmektedir. Krş. Mustafa Cezar, agy, s. 3109 ("...bu kanlı ve korkunç hâdise, mevki ve menfaat düşkünü bâzı kimseleri birtakım din adamlarının desteklemesiyle meydana gelmiş...").
10. Robert Olson, "Some comments on eighteenth century Ottoman historiography", Ed.: Robert Olson, *Islamic and Middle Eastern Societies*, Amana Books, 1987, s. 143 vd.

buna mukabil, çok az bilinen bir olay olan Mısır kölemenlerinin 1771'de Şam'ı işgali gerçekleşir.[11]

Bu bölüme Akgündüz'ün son cevabı ile nihayet verelim isterseniz. Karakteristik bir cevap olduğu için aşağıya şu satırlarını alıyorum:

> Hadisenin (Patrona Halil İsyanı'nın- M. A.), Lâle devrinde yaşanan İslama aykırı hallerin bir cezası olduğu açıktır. Ancak Patrona Halil ve arkadaşlarının da, İslama hizmet gayesiyle değil, kendi şahsî kin ve menfaatlerini tatmin gayesiyle bu işe kalkışıkları da gün gibi ortadadır. İbret alınırsa önemli bir olaydır.[12]

Örnekleri çoğaltmanın, tarih yazımı anlayışlarındaki benzerlikleri vurgulamaktan, pekiştirmekten başka bir faydası olmayacağı için burada artık Lâle Devri ve bu devre son veren Patrona Halil isyanının arka planına geçebiliriz.

LÂLE DEVRİ'NDE BAŞLAYAN DEĞİŞİMLER

Yahya Kemal, *Edebiyâta Dair* adlı kitabındaki yazılardan "Sönmüş meş'ale"de (8 Mart 1922'de *Tevhid-i Efkâr*'da çıkmıştır) son yıllarda Türk aydınları arasında yaygınlaşan Lâle Devri iptilasına değinir. "Nice Türkler'e" der, "son on senede peydâ olan bu Lâle Devri unvânı kırmızı bir çiçek gibi güzel göründü; bütün bir devri bu Lâle Devri kitâbesinin arkasından seyrediyorlar ve sanıyorlar ki ondan evvel ve ondan sonraki devirlerimiz onun yanında sönüktürler."[13]

Yahya Kemal'e göre bu devrin bütün sihri bir şairin mısralarından tüter. Bütün bir devri bir şair ebedileştirmiştir. Nedim hazfedilince, İbrahim Paşa'nın sadareti yüzde doksan söner ona göre. Bu bir rehavet ve eğlence devridir: "Başlıca meziyeti on iki senelik hâricî bir sulh olan bu devrede İstanbul eğlenir." Fakat bu kendisinden önceki ve sonraki devrelerden çok mu farklı veya çok mu dozu kaçmış bir eğlencedir? Bu soruya Yahya Kemal, soğukkanlı bir cevap verir ki haklıdır sonuna kadar:

> Lâkin ondan evvel de, ondan sonra da, yine tıpkı öyle, Çırağan'la, helva sohbetiyle, yine aynı mesirelerde, Kâğıthâne'de, Göksu'da,
>
> Bebek'de, Çubuklu'da eğlenirdi. Eğlenceler başka türlü değildiler.[14]

11. Bkz. Robert Olson, agy, s. 146-147.
12. Ahmed Akgündüz - Said Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, s. 218.
13. Yahya Kemal, *Edebiyâta Dair*, İstanbul 1971, s. 186.
14. Yahya Kemal, *age*, s. 187.

Yahya Kemal, gerçekten de iyi bir gözlemci ve hadiselerin ruhuna daha iyi muttali olmuş bir şair sıfatıyla çıkar karşımıza. Yukarıda adlarını ve yorumlarını zikrettiğimiz tarihçilerden farklı olarak bu devirde "bütün halk"ın eğlendiğini veya gayri meşru eğlencelere daldığını söylemekten bilinçli olarak kaçınır. Bunun hilaf-ı hakikat olduğunun bilincindedir büyük şair. Şöyledir bu konudaki tesbitleri:

> Hâsılı bu devre hulyâlı gözlerle bakmayanlar, için için inkırâzı görürler. Bütün o şevk ve o neş'e İstanbul'da, İstanbul'un da birkaç sarayında, birkaç köşkünde, birkaç vâdîsindeydi. O zaman İstanbul'a gelen Diyarbekirli şâir Hâmî'nin, Üsküdar'dan Diyarbekir'e dönüşünü musavvir, manzum seyahatnamesi vardır; bir vesîkadır ki eğlenen İstanbul'un hâricinde, büyük ve geniş vatan nasıl bir yaban-âbadmış, iyi gösterir.[15]

Ne var ki büyük şairler büyük sezgilerle hareket ederler, bu yüzden de tuttukları ışık kadar saldıkları gölge de önemli olur. Nitekim matbaanın Patrona Halil isyanında ortadan kaldırıldığına hayıflanan satırları[16] tarihî hakikatlere uymamaktadır. Patrona İsyanı'nda ne matbaa ile ilgili bir tek kelime sarfedilmiştir, ne de matbaanın kapatılması gibi bir hadise sözkonusu olmuştur.[17] Zaten doğrudan doğruya devrin otantik kaynakları isyan sırasında matbaanın kapatılmasına ilişkin herhangi bir rivayette bulunmaz.[18]

Yine de Yahya Kemal'i affedebilirz, çünkü bir tarihçi olarak değil, bir edebiyatçı olduğunun bilincindedir. Tarihin edebiyatını yaptığını bilerek konuşur. Edebiyatı tarihleştirenler ise yaptıklarının ne yazık ki bilincinde bile değildirler!

15. *İbid.* Aynı tarzdaki görüşlerin talebesi Tanpınar'da yaşamaya devam etmesi ilginçtir. Bkz. *Beş Şehir*, 2. baskı, Ank. 1960, s. 302 vd. "Küçük, Fransız taklidi bir kaç havuz ve şelâle ile buluştan öteye geçmeyen, bir eğlence ve israftan başka bir şey olmayan Lâle Devri, onun [Nedim'in] şiirinde gerçekten büyük bir devir manzarası alır; onun:
Hemen alkış sedâsın andırırmış çağlayan sûlar
mısraı 1720-1730 arasını bize *olduğundan da çok başka* gösterir."
16. Yahya Kemal, *age*, s. 188-189.
17. Bu konuda en önemli araştırmayı yapmış bulunan Niyazi Berkes açıkca bu iddiayı yalanlamaktadır. Bkz. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, Bilgi Yayınevi, s. 53. "Matbaa açıldıktan ve işe başladıktan sonra da ulema ocağından bir karşı koyma gelmediği gibi, kısa bir süre sonra çıkan Patrona ayaklanmasında da matbaaya karşı bir istek ileri sürülmemiş, matbaayı kapatma gibi bir olay da hiç bir yerde kaydedilmemiştir." Bir başka yazısında Berkes, Toderini'nin Baron Reviczki'den aktardığı şu görüşü benimsediğini söyler: "Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaanın kapanması hattatların muhalefetinden veya daha önemli nedenlerden değil, yalnızca usta işçi bulunamamasındandı." Bkz. Niyazi Berkes, "Unitarianizm ve matbaa", *Felsefe ve Toplumbilim Yazıları*, İstanbul 1985, Adam Yayınları, s. 102, dn. 17.
18. Örneğin, bkz. Faik Reşit Unat, *Abdi Tarihi*.

BİR DEĞİŞİMİN AYAK SESLERİ

Lâle Devri gerçekte gerek devlet kademesinde, gerekse toplumda büyük değişimlerin ayak seslerinin duyulduğu bir dönem olarak tarihe geçmiştir. İlk batılılaşma çabalarının, Avrupa sermayesiyle ilk ciddi temasın ve merkez teşkilatındaki ilk ciddi çözülme emarelerinin görüldüğü bu yılları gölgeleyen, Yahya Kemal'in de şikayet ederek bahsettiği eğlence hayatıdır. Oysa eğlence hayatı, bu derin değişimlerin sadece yüzeye vuran görüntülerinden ibaretti. Asıl değişim, dipteydi; yani altyapıda.

Nelerdi bu değişimler? Kısaca özetlemeye çalışalım.

Tüketim alışkanlıkları değişmekteydi. İsraf artmıştı. O kadar artmıştı ki, Sadrazam Damad İbrahim Paşa, devlet görevlilerine yönelik olarak bir "savurganlığı önleme kanunu" çıkarmıştır.[19] Çelebizade Tarihi'ne göre Sa'dâbâd'a gelen hanımların üçten çok tülbent örtmemeleri, açık saçık gezmemeleri, kakum kürk giymemeleri, alış-verişe çıkanların ise yakalı giysiler giymeleri istenmektedir bir buyrultuda.[20] Esnafa getirilen vergiler pek çok şikayeti mucib oluyordu. Yabancı tüccarların kapitülasyonlardan yararlanarak ucuz mal ithal etmeleri karşısında Osmanlı dokuma sanayii ve bu sanayiin beslediği esnaf perişan olmakta, *Râşid Tarihi*'nin belirttiği gibi "bağırlarını kebap" etmektedir.

Bu dönemde azınlık tüccarları olan müsteminler, Avrupa devletlerinin himayesine girmekte ve böylece yerli Müslüman tüccar aleyhine avantajlarını genişletmektedirler. Aynı şekilde müsteminlerin kârlarının cazibesine kapılan Avrupalı tüccarlar da benzeri bir ticaret ağı kurmak için uğraş vermiş ve karşısında azınlık tüccarlarını bulmuştur. Sonunda Avrupalı tüccarlar azınlık tüccarlarıyla işbirliğine giderek ortaklık kurmuşlar ve böylece Avrupa malları sadece liman şehirlerine değil, Anadolu'nun ücra bölgelerine kadar ulaşma imkânını bulmuştur.[21] Mukataa uygulamasına tekrar geçilmiş[22] olup bir bölgenin

19. Bkz. M. Belin, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Tarihi*, Çeviren: Oğuz Ceylan, Ankara 1999, Gündoğan Yayınları, s. 362.
20. *İbid.*
21. Prof. Dr. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul 1997, Gerçek Yayınevi, s. 147-148.
22. 18. yüzyılda "mukataa sistemi"ne yeniden dönüş konusu 1999 Ekim'inde yapılan ve Osmanlı'ya hasredilen *XIII. Türk Tarih Kongresi*'nde de tartışılmıştır. Tebliğ ve tartışmaları henüz yayınlanmamış olan bu kongre hakkında bir ön değerlendirme ve özet için bkz. Oktay Özel, "XIII. Türk Tarih Kongresi ve Osmanlı Tarihi", *Toplum ve Bilim*, sayı: 83, Kış 1999/2000, s. 352-363; özellikle s. 361-362.

gelirlerinin hayat boyu kaydıyla bir insana verilmesi, o bölgedeki yükümlüleri ezmektedir. Yeniçeri ocaklarına "tulumbacılar" gibi o devre kadar pek mu'teber olmayan toplumsal grupların alınması da farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretici ile esnafın doğrudan buluşarak alış-verişte bulunmaları sonucu vergi kaçaklarının arttığına hükmeden İbrahim Paşa, aracılar olarak dellalları devreye sokmuş, bu da esnafı ve üreticiyi, dolayısıyla muhtemelen tüketiciyi olumsuz olarak etkilemiştir. Artık Avrupaî mobilyalar konaklara girmeye başlamış, Osmanlı ev ve oda geleneği, değişmeye başlamıştır.

Bu huzur ve sulh devrinde, yabancı tüccarlarla işbirliği yaparak zengin olan saray çevresinden bir zümre oluşmuştur ki, Sa'dâbâd'daki eğlencelerde bu yeni palazlanan zümrenin payı azımsanmayacak miktarlara ulaşmış durumdadır. Matbaanın gelmesi, zaten ilk kitap olan *Vankulu Lugatî*'ne ulemadan tam 11 zâtın takriz yazmak istemesinden de bellidir ki, karşı çıkmak bir yana, oldukça önemsenmiştir. Avrupa'ya ilk sefirler, bu dönemde gönderilmiştir. Keza Yirmisekiz Mehmed Çelebi, Paris'e, oradaki sanayi ve fününu görüp öğrenmesi ve dönüşünde gördüklerini aktarması maksadıyla gönderilmiştir ki, bu gezinin en somut sonucu, matbaanın tesisi ve bahçe düzenlemesi olmuştur.

Bütün bu gelişmeler, toplumda kesimler arasındaki ilişkileri ve gerginlikleri saçaklandırmış, önceki dönemlere kıyasla ilişki biçimleri çeşitlenmiş, yeni karşılaşma (*confrontation*) kalıpları ortaya çıkmaya başlamıştır.[23] Dolayısıyla bir çok geleneksel ve modern diyebileceğimiz tarzın kavşak noktasında yer alan bu ilginç döneme daha dikkatli ve titiz bir şekilde eğilmek gerekmektedir. Zira bu dönem yeterince aydınlatılmadan, Osmanlı modernleşme tarihi de anlaşılamaz. III. Selim döneminde "birdenbire" ortaya çıktığı zannedilen bir çok modernleşme eğiliminin ipuçları, gerçekte Lâle Devri'nde bulunmaktadır.

Nitekim Patrona İsyanı'nda, "baldırıçıplaklar", ayak takımı veya iki buçuk serseri olarak nitelenegelen âsiler[24] hiçbir zaman tek başlarına hareket etmiş değillerdi. Onları destekleyenler bir avuç eşkiyadan ibaret değildi; çeşitli

23. Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İstanbul 1992, s. 46-47. Mardin, Avrupa'da çoğul etkileşim ve karşılaşma kalıpları olduğu halde Osmanlı'da sadece merkez-kenar denkleminin 19. yüzyıla kadar devam ettiğini ve tekboyutlu kaldığını iddia eder. Buna mukabil Olson, bu kalıpların en azından Lâle Devri'nden itibaren çoğul bir yapı kazandığına dikkat çekerek Mardin'e itiraz etmektedir. Bkz. Olson, "Some comments on eighteenth century...", s. 138-139.
24. Bkz. Erol Güngör, *age*, s. 373. Bu isyanın elebaşısı olarak perdenin önüne geçmiş âsilerin isimleri şöyledir: Patrona Halil, Muslu Beşe, Küçük Muslu, Ali Usta, Kara Yılan, Çınar Ahmed, Emir Ali, Cambaz Emir Musa, Oduncu Ahmed, Salih Ağa, Turşucu İs-

olumsuz gelişmeleri yaşaya yaşaya birbirine yaklaşmış ve ittifaka zorlanmış olan esnaf, zanaatkârlar, ulema ve yeniçeriler, vezirler[25], hatta halktı. Bu durum ise, esnafın 1650'lerden başlayan ve 1826'da sona eren uzun dönüşüm sürecindeki toplumsal destek arama aşamasına tekabül etmekteydi.[26]

Zaten Ahmed Cevdet Paşa, büyük tarihçi olduğunu ispat edercesine bu konuda, şimdiki tarihçilerimiz gibi halkı suçlamak yerine yöneticileri suçlama yoluna gitmiştir, kendisi de bir yönetici (ilmiyye tarikiyle paşalığa yükselmiştir) olduğu halde hem de. Şöyle değerlendiriyor Damad İbrahim Paşa'nın zamanını Cevdet Paşa:

> (İbrahim Paşa) On iki seneden fazla bağımsız olarak sadarette bulunduğu halde askere nizam vermek şöyle dursun, devletin eski usul ve nizamlarını da sarstı. İsraf ve sefahatten başka bir şey düşünmez, absker ve muharebe sözü ona küfür gibi gelirdi. Velhasıl gelişme ve uygarlığın öldürücü teferruatı ile özentilere düşüp önemli işleri ele alıp askerin nizamını ve onu besleyecek mülkî idareyi düşünmedi... (E)ğlence ve sefahat yollarına yakınlık ile herkes sefahate, çalgı ve cümbüşe düştü... Ve türlü mermer çeşitlerinden bahçeler yapılıp her gün bir çeşit lâlelerle süslenip, geceleri kandiller ile donatılıp kaplumbağaların sırtına mumlar yakılıp lâle bahçelerine bırakılarak ışık oyunları tertiplenirdi... Velhasıl İstanbul'un en büyük âlemi, zevk ve eğlencede en yüksek devri idi. Lâkin bu hâl nizâm-ı devlete sarsıntı, milletin tabiatına da tembellik veriyordu.[27]

Bu satırları okuduktan sonra 1850'lerde kaleme alınmış bu metnin kıratı ile ondan 100 şu kadar sene sonra yazılmış değerlendirmeler arasındaki uçurumu

mail ve Kutucu Hacı Hüseyin. Bkz. *Abdi Tarihi*, s. 35; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, Kısım 1, s. 205.

25. Münir Aktepe'ye göre isyanın arkasında Damad İbrahim Paşa'nın damadı Kaymakam Mustafa Paşa'nın parmağı vardır. Bu ilginç iddia için bkz. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, s. 123-124.
26. Onur Yıldırım, "Osmanlı esnafında uyum ve dönüşüm: 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, sayı: 83, Kış 1999/2000, s. 146-177.
27. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, c. I, İstanbul 1994, Üçdal Neşriyat, , s. 64-66. Cevdet Paşa'nın Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın şahsında Lâle Devri'ne getirdiği bu ağır eleştiri, yüzyılımızın başında (1917) ilginç bir tartışmaya meydan verecektir. Cevdet Paşa"ın kızı Fatma Aliye Hanım"ın *İkdam* gazetesinde çıkan "Şiir ve kadın" adlı yazıda babasının tenkidlerini içine biraz feminist doz da katarak İbrahim Paşa'ya yöneltmeye kalkınca ilginç bir tepki gelmiş, o sıralarda yeni tefrika ettiği "Lâle Devri" yazısının etkisinde kalan popüler tarihçi Ahmed Refik, bu "haksız ve tedkiksiz tenkidlere"cevap vermiş, sonradan karşılıklı cevaplarla tartışma uzamıştır. Bu tartışmalar ayrı bir yazı halinde ele alınmaya değer. Bu konuda 1917'de *İkdam*'da çıkan yazılara bakılabileceği gibi özetleri için Muzaffer Gökman'ın *Tarihi Sevdiren Adam: Ahmed Refik Altınay*'ına da başvurulabilir: İstanbul 1978, s. 344-346.

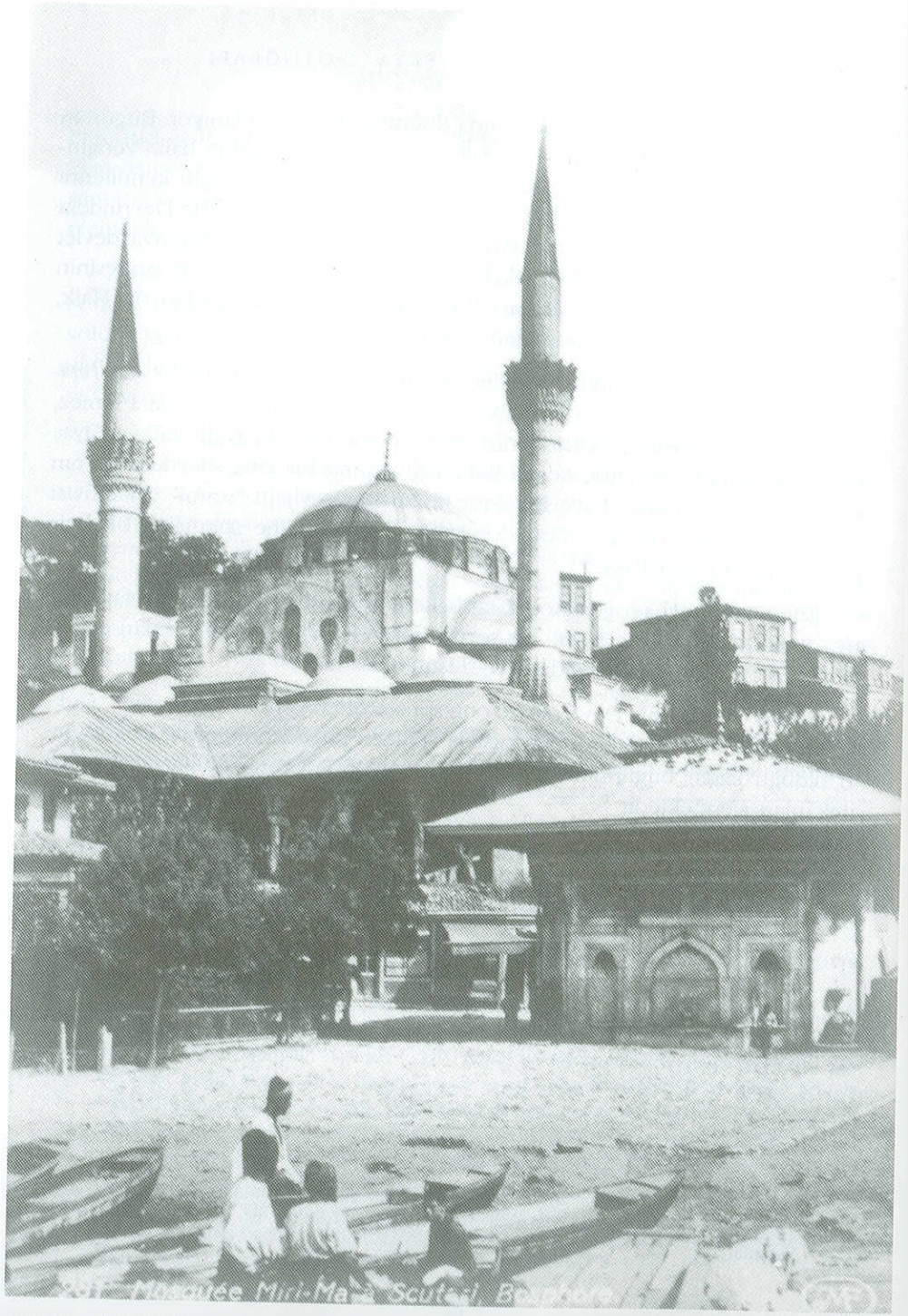
insan neyle izah edebileceği hususunda doğrusu epeyce zorlanıyor. Bugünün tarihçisi "sefihâne" eğlenen devlet adamlarına toz kondurmayıp halkı zenginleri kıskanan aç ve yeniliğe düşman bir sürü olarak görmek için kendilerini zorlarken, hem de devletin resmi vak'anüvisi olan bir tarihçi, Lâle Devrindeki siyasi, askeri ve kültürel dejenerasyonun sebebini doğrudan doğruya devlet adamlarının basiretsizlik ve beceriksizliklerine bağlamakta ve saray çevresinin sefahata varan eğlencelerini en acı bir lisanla tenkit edebilmekteydi. Halk, Cevdet Paşa'nın gözünde ikinci derecede kusurluydu ancak.

Bugün devleti, Osmanlı Devleti'ni mutlak bir güç, bir tür Hobbes'un *Leviathan*'ı gibi görmekte galiba üstümüze yok. O hiç yanılmaz, hiç hata etmez, basiretsizlik göstermez, bütün geriliklerimizin sorumlusu zavallı halktır. Oysa bizzat Osmanlı Devleti'nde Adalet Bakanlığı yapmış bir zatın, Cevdet Paşa'nın hiç böyle bir "koruma" kaygısı yoktur tarihinde. Devletin "resmî" vakanüvisi olmasına rağmen pek çok farklı ve aykırı fikri Tarih'ine sokmakta bir beis görmemiştir Cevdet Paşa.[28]

Bugün aynı çabayı gösterecek tarihçilere her zamankinden daha fazla ihtiyacımız olduğunu söylemek, bir şeyi çözmeyecek ise de, bu yazıdan çıkarılacak en büyük hisse olmalıdır diye düşünüyorum.

Sonuç olarak, Lâle Devri'nin ve onu sona erdiren Patrona İsyanı'nın soğukkanlılıkla ve bir sosyal tarih okumasıyla yeniden değerlendirilmesi, geçmişimizi olduğu kadar bugünümüzü anlamanın da önüne yeni ufuklar açabilecek imkânları içermektedir.

28. Paşa ile ilgili önemli bir analiz için bkz. Christoph K. Neumann, *Araç Tarih, Amaç Tanzimat: Târih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Çev.: M. Arun, İst. 2000, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Lale Devri'nin hâlâ yaşayan eserlerinden; Üsküdar III. Ahmed Çeşmesi. Çeşmelerin külliyelerden koparak bağımsızlaştıkları bir dönemdir aynı zamanda Lale Devri.

BATILILAŞMA VE LÂLE DEVRİ

Ahmet EVİN*
Türkçesi: Derya Kömürcü

Lady Montagu'nun akşam sohbetlerinden bir yıl sonra, bir başka konuşmayla ilgili bir metin yazıldı İstanbul'da. Bu belge, bir Türk ile bir Avrupalı subay arasında Türklerin yenilgilerinin nedeni hakkındaki tartışmanın kaydı niteliğindeydi.[1] Yenilgilerin nedenini soran, doğal olarak Türk subaydı ve Avrupalı, Türk'ün de hemfikir olduğu gibi, suçu öncelikle Türklerin kendi dinî kanun ve geleneklerini göz ardı etmelerinde buluyordu. Bununla birlikte Avrupalı subay, Türk askerî sisteminin ne kadar geri kaldığını ve modernizasyona ne kadar çok ihtiyacı olduğunu açıklayarak sözüne devam eder; Hıristiyan subayların Türk askeri birliklerini eğitmek üzere görevlendirilmesi gerektiğini bile ileri sürer. Her ne kadar Türk subay Avrupa modellerini temel alan bir reform ihtiyacı konusunda Avrupalıyla aynı fikirde olmasa da, böylesi bir diyaloğun kayıtlara geçmiş olması bile Türkiye'deki yeni tutumu gözler önüne sermektedir: 1718'e gelindiğinde artık, Batı kurumlarının üstünlüğü ve Batılılardan bir şeyler öğrenme ihtimali kesinlikle bir küfür gibi değil, üzerinde ciddiyetle düşünülmesi gereken şeyler olarak değerlendiriliyordu.

Ne yazık ki bu el yazmasının yazarının kim olduğunu bilmiyoruz, fakat büyük ihtimalle bir Türk tarafından kaleme alınmıştı, çünkü Türk ile Hıristiyan arasındaki anlaşmazlık, yazar tarafından gelenekçilerin şiddetli tepkisini önleyecek bir manevra olarak kullanılmış gibi görünüyor.[2] On sekizinci yüzyılda,

* Prof. Dr. Sabancı Üniversitesi.

1. Bu belge F. R. Unat tarafından yayınlandı. F. R. Unat, "Ahmet III devrine ait bir ıslahat takriri," *Tarih Vesikaları*, I, s. 104-121; Karş. N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 30-31.
2. *Vekayiname* adlı eserinde bu belgeyi alıntılayan on dokuzuncu yüzyıl vakanüvisi Mehmet Esat, belgenin yazarının bir Türk olduğunu düşünüyordu (Unat, s.107); Öte yandan daha sonra yapılan bir bilimsel inceleme ise belgenin bir Avrupalı tarafından kaleme alındığını ileri sürer (bkz. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-vukuât* [İstanbul, 1879], III, 31; Berkes, s. 31).

Batı kurumlarının üstünlüğüne inananlar, bunu açıkça ifade etmeye korkuyor ve okurlarını Batı'dan haberdar etmek için olabildiğince dolaylı yolları tercih ediyorlardı.[3] Buna rağmen metnin yazarı muhtemelen, De Rochefort'un 1717'de Türk hükümetine sunulan "Projet pour l'établissement d'une troupe d'ingénieurs au service de la Porte" başlıklı raporundan etkilenmişti.[4] De Rochefort, Osmanlı topraklarına yerleşme izni peşindeki Fransız Protestanlarından biriydi. 1718'e gelindiğinde, Doğu'yla Batı arasında iki taraflı olarak gelişen bir ilişki olduğunu görürüz. Bazı Avrupalılar, Türkiye'yi tuhaf bir terör alanı olarak görmenin ötesinde, oraya yerleşmeyi düşünmekte ve hatta Türklerin Batı'yı izinden yürünecek bir olası model olarak ciddiye alması karşısında Türk hükümetine tavsiyelerde bulunmaktadırlar.

Türkiye'nin Avrupa tarafından kabullenilişi, mitin yerini bilginin ve dar görüşlü tutumun yerini evrensel ilginin almasına dayanan yavaş bir süreç iken, Avrupa'nın Türkiye tarafından kabullenilişi, zorunluluğa bağlı olarak çok daha kısa sürede gerçekleşti. On yedinci yüzyıl sonuna kadar Avrupalıyla Türk, dünyanın farklı alanlarında yaşadılar ve aralarındaki ilişki, savaşı sürdürmek, barış yapmak ve ticaretle sınırlıydı. Bu aslında basit bir diyalogsuz "bir aradalık" meselesiydi, çünkü her iki taraf da hak inanca ve üstün bir kültüre sahip olduğuna inanıyordu.[5] Her iki tarafın da halkları öbür dünyada cennetin kendi yazgıları olduğuna inandıkları için, karşı tarafın imansızlarıyla ilgilenmenin ya da onları içine katmanın bir anlamı yoktu.

Avrupa Akıl Çağı'na geçtiğinde Türkiye tüm Hıristiyan alemini tehdit eden sürekli bir tehlike olmaktan çıkmıştı. Dolayısıyla, korku ve paniğin yokluğunda Avrupalılar Doğu Akdeniz bölgesini gittikçe artan bir nesnellikle görebilecek haldeydi. Rönesans'tan beri varlıklar hiyerarşisinde Türk ismini tehlikeli barbarlıktan başka herhangi bir yere yerleştirmeyi şiddetle reddeden dinsel şovenizm ve taşralı tutumun sona ermesi, Türkiye'nin askeri gücünün azalmasıyla birlikte gerçekleşti ve Batı'da daha rahat ve daha az taraflı bir ortam yarattı.

Öte yandan Türkler için imparatorluklarının gerilemesi bir şok oldu. Her ne kadar gerilemenin ilk görülebilir işaretlerinin izleri on altıncı yüzyıla dek sürülebilse de, Türkler on yedinci yüzyıl ortalarına kadar devletlerinin herhangi bir şekilde başarısız olduğunu kabul etmediler. Bununla birlikte on yedinci

3. İbrahim Müteferrika da aynı yolu seçmişti; bkz. *Infra*, s. 41, 45.
4. J. Von Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, XV, s. 60.
5. Karş. H. R. Trevor-Roper, "A Case of Coexistence," *The New Statesman and Nation*, 14 Mayıs 1957.

yüzyıl boyunca Türkiye'nin başına dert olan problemler, imparatorluğun belirli kesimlerindeki kusurlu işleyiş ya da yanlış idareye bağlı olan ve esasen bir bütün olarak sistemin yetersizliğinden kaynaklanmayan hastalıklar olarak görünüyordu. Bu yüzden on yedinci yüzyıldaki bu tür hastalıklarla ilgili herhangi bir tartışmanın iki boyutu olacaktı: teşhis ve tedavi. Tedavi, söz konusu kesimin eski etkenliğini yeniden sağlama aracıydı.[6] İkinci Viyana Kuşatması'nı izleyen askeri felaketlere kadar, Türklerin sistemin, en azından askeri müessesenin kusurları hakkında ciddi bir biçimde fikir yürütmeye ve Avrupalıların zaferi karşısındaki başarısızlıklarını değerlendirmeye başladıkları söylenemez. Bunun için Türkler, göreli olarak çok kısa bir süre içinde sistemlerinin kusursuzluğu ve hayatta kalabilirliğinden şüphe etmeye ve Batı'nın başarısının nedenlerini inceleyerek kendilerine cevaplar aramaya başlamaya zorlandı.

Bundan dolayı Türkiye'deki on yedinci ve on sekizinci yüzyıl reform hareketleri arasındaki temel fark, problemin doğasının kavranışında yatmaktadır. On yedinci yüzyıl bir dizi isyana tanıklık etmiştir, ki bunlardan biri II. (Genç) Osman'ın kanlı bir şekilde idamıyla sonuçlanmıştır. Böylesine çarpıcı bir kaos ortamı büyük ölçüde, giderleri gelirlerini fazlasıyla aşan imparatorluğun iktisadi güçlüklerinden kaynaklanıyordu. Toplumun esnek olmayan yapısı ve merkantilizmin eksikliği, Avrupa'daki ticari genişleme ve sermaye birikimiyle yarışabilmek için umutsuzca değişim ihtiyacında olan ekonominin gelişmesini sağlayacak herhangi bir aracı imkansız kılıyordu. Öte yandan dönemin reformcuları, sorunun birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili nedenlerini, özellikle de Avrupa'nın iktisadi olarak aktif rolüyle Türkiye'nin pasif sistemi arasındaki gittikçe açılan uçurumu görmüyorlardı. Onlar daha çok, on altıncı yüzyılın ihtişamına geri dönmeyi arzu ediyor ve bunun, kurumların içinde yanlış bir şekilde işlediği eski düzenin yeniden yaratılmasıyla gerçekleştirilebileceğini düşünüyorlardı. Bunun için, on yedinci yüzyıl reformları sorunun tekil vakalarını düzeltmek için tasarlanan geçici önlemlerden öteye gitmiyordu. Enver Ziya Karal'ın açıkladığı gibi:

> Tüm bu reform teşebbüsleri üzerindeki Avrupa etkilerinin varlığını ispat etmek mümkün değildir. On sekizinci yüzyıl öncesi reform çabalarının tek amacı, imparatorluğun kaybettiği düzeni güç kullanarak geri getirmekti. Bu reformlar doğaları itibariyle disipline ediciydi ve onları gerçekleştirenin karakterinin ciddiyetiyle orantılı olarak başarılı oluyordu. Bu yüzden reformcuların ölümünün ardından imparatorluğun yeniden düzensizliğe batması uzun sürmüyordu.[7]

6. Karş. *Koçi bey risalesi*.
7. E. Z. Karal, "Tanzimat'tan evvel garplılaşma hareketleri," *Tanzimat*, I, s. 15-16.

On yedinci yüzyılın sonu çöküşün başlangıcıydı. İkinci Viyana Kuşatması (1683) felaketle sonuçlanan bir seferdi ve bu kuşatmayı takip eden yenilgiler Karlofça Antlaşması'yla son buldu. Osmanlı İmparatorluğu 1699'da Tuna Avrupası'ndan büyük topraklar ile Mora Yarımadası ve Ukrayna'nın bir kısmını kaybetti. Her ne kadar 1711'deki Prut seferi başarılı olmuş olsa da, bu seferden kısa bir süre başlayan savaş bir başka felakete yol açtı ve 1718'deki Pasarofça Antlaşması'yla Sırbistan, Hapsburg Hanedanı'na bırakıldı. Bütün bu yenilgileri tecrübe ettikten sonra Osmanlı sisteminin mutlak üstünlüğüne inanmak mümkün değildi. Bozgunların ardından gelen ve Türkler arasında hızla yayılan şüphe dalgası, imparatorluğun problemlerini olduğu kadar genel olarak yaşamı da yepyeni bir perspektiften görmeye yol açan soruları gündeme getirdi. Osmanlı hayatındaki en büyük iç değişim, dış güçlerle ilişkilerin başlaması oldu ve eski düşmanları olan dış güçler, yani Avrupalılar ve Avrupa uygarlığı ironik bir biçimde değişim süreci için model oldular ve hatta danışmanlık bile yaptılar.

Karlofça ve Pasarofça'nın önemi, Türklerin askeri kurumlarının hayatta kalabilirliğini sorgulamalarına yol açan bir dizi askeri bozgunu ifade etmesinden çok daha fazladır. Her ne kadar İkinci Viyana Kuşatması'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'da ilk kez toprak kaybetmiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu masa başında birleşmiş bir Hıristiyan alemini karşısında bulmadı. Anlaşmazlıkla doğrudan ilişkili olmamasına karşın İngiltere ve Hollanda, Karlofça ve Pasarofça antlaşmalarına uzanan müzakerelere katıldılar. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa için ortak bir düşman olmak yerine ilk kez Avrupa'nın güç dengesi içinde bir taraf olarak Batı siyasal arenasına dahil edilmiş oluyordu. Antiseptik izolasyon yalnızca askeri anlaşmazlıklar ve bir avuç tüccar tarafından kırılabilirken, "bir aradalık" çağı Türkiye'nin rolünü kaçınılmaz olarak, evrensel bir İslam yönetimi kurma peşindeki yayılmacı bir imparatorluktan diğerleriyle birlikte varolan bir dünya gücüne dönüştürdü. Bu yüzden on sekizinci yüzyılın başında Doğu'yla Batı arasındaki hem kültürel hem de siyasal ilişki eşzamanlı olarak doruk noktasına ulaştı: Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa güç yapısı içinde yer almasıyla eşzamanlı olarak Türk ismi de insanlık içinde bir yer edinmiş oldu. Türkiye'de ise Avrupa'nın teknolojik üstünlüğü ve imparatorluk için oluşturduğu tehdit, Batı'dan bir şeyler öğrenme arzusuyla bir arada duruyordu.[8]

İşte Türkiye'de Batılılaşmanın arka planı böyleydi. Batılılaşmanın başlangıcını 1718-1730 tarihleri arasındaki Lâle Devri'nde bulabiliriz. Bu dönemde, ta-

8. Bkz. Karal, *Tanzimat*, I, s. 19.

rihi, kurumları ve *varolma nedeni*yle birlikte toplumda son derece derin bir değişim gerçekleşmiştir.[9] Akıl Çağı öncesinde yüzyıllar boyunca dönüşüme uğramış olan Avrupa'dan farklı olarak Türkiye birkaç yıl içinde kendisini, hayata karşı akılcı bir yaklaşım benimsemeyi gerektiren bir konumda buldu. Değişimin ateşten gömleği acı yüklüydü ve sıklıkla, III. Ahmet'in tahttan indirilmesi ve "ilk reform teşebbüsünün baş sorumlusu olan devlet adamı"[10] Sadrazam İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle sonuçlanan 1730'daki gibi gerici isyanlara yol açıyordu. Ancak bütün bu tepkilere karşın Lâle Devri, modern Türk tarihi boyunca devam eden ve sofra adabından hukuk sistemine kadar Türk kültürünün tüm boyutlarını etkileyen bir değişimi başlatma konusunda başarılı olmuştur. Değişime yönelik bu kararlılık durumu, zorla yürürlüğe konulan reform tedbirlerine değil, Lâle Devri esnasında kök salan yeni bilinç ve dünya görüşüne bağlı olarak belirdi. Bundan dolayı, Türk edebiyatına yeni bir ses veren değişimin ve yeni çevrenin doğasını ve boyutunu inceleyebilmek için bu kısa dönemin belli başlı karakteristiklerini ve ortaya çıkardığı yenilikleri kısaca özetlemek gerekmektedir.

İlk olarak ilim, özellikle de öğrenme ihtiyacı ile Batı'dan öğrenmenin pratikliği üzerine yapılan vurguyu ele almak gerekir. Bu vurguyu yansıtan en erken belge, bu makalenin başında bahsi geçen ve Türkiye'nin askeri problemleriyle ilgili olan makaledir. Pasarofça Antlaşması'ndan iki yıl sonra Damat İbrahim Paşa Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'yi Paris'e büyükelçi olarak gönderdi ve ona, "uygarlık ve eğitim araçları hakkında bir inceleme yapmasını ve Türkiye'de uygulama imkânı olanlar hakkında bir rapor hazırlamasını" emretti.[11] Çelebi Mehmet'in büyükelçilik anıları, onun aslında esaslı bir inceleme yaptığını ve Türkiye'ye benimsenmesi muhtemel Batı modellerine dair kapsayıcı bir görüşle döndüğünü göstermektedir. Çelebi Mehmet'in anıları hakkında Ahmet Hamdi Tanpınar şöyle demektedir:

> Hiç bir kitap garplılaşma tarihimizde bu küçük "Sefaretnâme" kadar mühim bir yer tutmaz. Okuyucu üzerinde "Binbir Gece"ye iklim ve mâhiyet değiştirmiş hissini bırakan bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefaretnâmede bütün bir program gizlidir. [12]

9. Bkz. A. H. Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 9.
10. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 45.
11. İngilizce versiyonu B. Lewis, *The Emergence*, s. 45-46; Yirmisekiz ismi için bkz. N. H. Biegman, "Some Peculiarities of Firmans," *Archivum Ottomanicum*, I (1969), s. 9-13.
12. A. H. Tanpınar, *XIX asır*, s. 10. Anıların baskısı için bkz. Berkes, *Secularism*, p. 33.

İncelemesi sonucunda Çelebi Mehmet, matbaanın ilimin yaygınlaşmasında ne kadar önemli olduğunu idrak etmiş durumdaydı ve Türkiye'ye döndüğünde, kitapları Türkçe basmayı hedefleyen ilk matbaanın kuruluşunda (1729) İbrahim Müteferrika'yla işbirliği yaptı.

Bu dönemde ayrıca, askeri eksikliklerle ilgili endişeler de bazı reformlara yol açtı. Damat İbrahim Paşa yönetiminde deniz gücünün önemi kavrandı ve tersanelerde eskimiş kadırgaların yerine üç güverteli kalyonlar inşa edilmeye başlandı.[13] 1720'da sürekli yangınlarla uğraşmak zorunda kalan İstanbul'da bir itfaiye birliği (tulumbacı ocağı) kuruldu.[14] Askeri organizasyonun bir parçası olarak oluşturulan bu birlikten sorumlu kişi, Türkiye'de Gerçek ismiyle tanınan İslam dinini seçmiş bir Fransız dönmeydi.[15] On sekizinci yüzyıl sonundaki askeri reformlarla kıyaslandığında bunlar oldukça yetersiz şeylerdi. Sadece dönemin mukayeseye dayalı tutumunun sonuçları ve Avrupa modeli üzerine kurulu ilk reform tedbirleri açısında anlamlı oldukları söylenebilir.

Bu dönemde tıp çevrelerinde de yenilik karşısındaki muhalefetin gittikçe azaldığı gözlenir. Ömer Şifai ismindeki bir hekim 1704'te, Paracelsus'tan tercüme olduğunu belirttiği *Minhacü'ş-şifai fi tıbb-i kimyai* adında ve tıbbi tedavide kimyanın kullanımını ele alan bir kitapçık yazdı. Giritli bir Yunan olan ve sonradan İslam'ı seçerek III. Ahmet'in saltanatının ilk yıllarında imparatorluğun genel cerrahı olan Nuh bin Abdülmennan, ilaçların doğası ve kullanımını işleyen *Akrabadin* isimli bir başka kitap tercüme etti.[16] Böylelikle dönemin hekimleri arasında, ortaçağın hurafelerle dolu teorisine bel bağlamak yerine bilimsel ilaçların belirli hastalıklarda kullanılmasına yönelik gittikçe artan bir ilgi olduğu görülür. Her ne kadar Sultan'ın 1704'teki emriyle "ehil olmayan" doktorların "yeni" tıbbı uygulaması yasaklanmış olsa da,[17] bunu o dönemde şarlatan hekimlerin sayısının gittikçe artmasına bağlayabiliriz. Saltanatının son yılında III. Ahmet, Türkiye'de hekimlik yapabilmek için standart bir eğitim ve bir diplomayı şart koşan bir başka fermanı daha yürürlüğe koyar. Öte yandan bu ferman, kesinlikle "yeni" tıbbı yasaklamamaktadır.[18]

13. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin merkez ve bahriye teşkilâtı*, s. 387.
14. Sık sık çıkan yangınların nedenleri için bkz. Montagu, I, s. 372-373. III. Ahmet'in saltanatı sırasında otuz beş büyük yangın kaydedildi; bkz. W. Heinz, "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches," *WZKM*, lxi, (1967), s. 67.
15. Bkz. Osman Nuri, *Mecelle-i umur-i belediye*, I, s. 1170.
16. Karş. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 141.
17. Ahmet Refik, *Hicri on ikinci asırda İstanbul hayatı*, s. 37-38.
18. A.g.e. s. 106-107.

Yüzyılın sonlarında Süleymaniye Tıp Medresesi'nde hocalık yapan Şaban Şifai'nin iki kitapçığı, belki de bu dönemin en çarpıcı tıp çalışmalarıdır. *Tedbirü'l-mevlid* adını taşıyan birinci kitapçık uzun uzadıya gebe kalma, gebelik, doğum, doğum sonrası ve çocuk bakımını ele alır. Şifai'nin ikinci çalışması da birinciyle aynı konu üzerinedir ve daha önceki çeşitli çalışmalarının bir derlemesi niteliğindedir.[19] Bu iki eser, o güne dek kozmos merkezli evrenin önemsiz bir parçası olarak kabul edilen insanlar hakkında bir şeyler bulup ortaya çıkarmanın ne kadar önemsendiğine dair son derece çarpıcı örneklerdir.

On sekizinci yüzyıl başlarında Türkiye'de ilme yapılan vurgu, uygulamadan çok kurama yönelikti. Karlofça ve Pasarofça'da Türkler kendilerini siyasal alemin gerçeklikleriyle kuşatılmış buldular. Medresede ise biyolojik evrenin önemini keşfettiler. Hıristiyanlık karşısındaki kutsal zafer ve buna bağlı olarak cennet ödülü beklentisiyle geçen dört yüzyılın ardından Türkler, yeni bir anlayış arayışında el yordamıyla ilerlemeye başladılar. Değişimleri gerçekleştirmeden önce yeni bir bilgi biçiminin edinilmesi gerekiyordu. Bu yüzden bu dönemin önemli karakteristiklerinden biri, bilgi birikimi ve o bilginin çeviri ve matbaa yoluyla yayılmasıdır.

Dolayısıyla dönemin önemli bir ikinci karakteristiği olarak Lâle Devri'ndeki çevirilerin ve kitapların önemini incelememiz gerekiyor. Öncelikle şunu anlamamız gerekiyor: yalnızca tek bir eseri, Kuran'ı kitap olarak kabul eden ve diğer bilgi dallarındaki tüm eserleri faydalı, zararlı ya da ne faydalı ne de zararlı (mübah) olarak değerlendiren bir kültürde çeviri ya da matbuattan ayrı olarak başlı başına kitaplara gösterilen ilgi çok önemlidir.[20] Bundan dolayı Kuran'dan başka hiçbir kitap bir zorunluluk olarak değerlendirilmemiştir. Dahası, katı bir biçimde yapılanmış olan Osmanlı toplumunda öğrenim kamusal bir hedef değil, öğrenilen şeyin gerekliliği ve Allah'ın emrine uymakla ilgili bir meseleydi. Pratik olarak lonca sisteminin içine yerleştirilmiş olan öğrenime yönelik böylesi bir tutum, Lâle Devri'nin hemen öncesinde hâlâ son derece canlıydı: 1717 tarihli bir Şeyhülislam fetvası, felsefe, astronomi ve tarih kitaplarının halk kütüphanelerine verilmesini yasaklamıştı.[21]

Böylesi bir gerici tutuma karşın III. Ahmet'in saltanatı döneminde İstanbul'da en az beş kütüphane kuruldu. Hammer'ın deyişiyle "Başka hiçbir saltanat zamanında bu kadar çok kütüphanenin açıldığı görülmemiştir," ki bunlar-

19. Adıvar, *İlim*, s. 141.
20. Karş. Adıvar, *İlim*, s. 154.
21. Ahmet Refik, *İstanbul hayatı*, s. 56-59.

dan iki tanesi bizzat Sultan tarafından vakfedilmiştir.[22] III. Ahmet'in 1718'de vakfettiği birinci kütüphane, daha başlangıçta dönemin bir-iki bin el yazması bulunan diğer kütüphaneleriyle kıyaslandığında oldukça büyük bir sayı olan dört binin üzerinde el yazmasına sahip saray kütüphanesiydi.[23]

Öte yandan Lâle Devri'nde kitaplara duyulan ilgi sadece pasif bir biçimde malzeme toplayıp onları kütüphanelere bağışlamakla sınırlı değildi. 1725'te Damat İbrahim Paşa iki dünya tarihi kitabının, Ayni'nin *İkdü'l-cüman*'ının Arapça'dan, Handmir'in *Habibü's-siyer*'inin de Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmesi için iki heyet oluşturdu.[24] Dönemin önde gelen bazı ilim adamlarının da içinde bulunduğu söz konusu heyetlerin üyeleri arasında şair Nedim ile idaresi altında *Habibü's-siyer*'in tercüme edildiği imparatorluğun vakanüvisi Küçükçelebizade İsmail Asım da vardı.[25] Gibb bu heyetlerin çalışmaları hakkında yorumda bulunurken şöyle der: "Her üye, eldeki eserin belirli sayfalarını tercüme etmekle görevlendirilir, hepsi bittiğinde bunlar bir araya getirilir ve böylelikle tek bir ilim adamının tamamlamasının yıllar süreceği bir eser son derece kısa bir süre içinde bitirilirdi."[26] Dolayısıyla bu dönemde bilgi toplamanın sadece ilim adamlarının varlığı ya da uğraşabilirliğiyle ilgili bir mesele olmadığını, aynı zamanda sadrazamın direktifleriyle gerçekleştirilen bir büyük hükümet politikası olduğunu görürüz. Ayrıca sadrazam işin süratle bitirilmesini istediğinden işi bitirmek için yaklaşık yirmi beş kişinin görevlendirildiği olurdu.

Lâle Devri'nde tercüme edilen eserler arasında İbn Haldun'un tarih bilimsel incelemesi *Mukaddime*, İbni Hallikan'ın biyografik eseri *Vefayat*'ın kısaltılmış bir versiyonu, Timur'un *Tarih-i Timurlenk* ismiyle yayınlanan bir biyografisi ve şair Nedim tarafından *Sahâif-ül-ahbâr* ismiyle tercüme edilen, ama genellikle *Müneccimbaşı tarihi* denilen Müneccimbaşı Ahmet Dede'nin dünya tarihi vardı.[27] Böylelikle bu değişim döneminde tarihe atfedilen önemi de görmüş oluyoruz: yeni bir dünyanın keşfiyle birlikte Türkler, siyasal olarak elçiler göndererek ve dünyevi olarak da tarihi inceleyerek bilinç bir biçimde o dünyanın içindeki kendi yerlerini tanımlamaya çalışıyorlardı.

22. Hammer, XIV, p. 194.
23. Karş. Heinz, s. 67; Hammer, XIV, s. 194; Hammer'in Fransızca baskısında yalnızca beş yeni kütüphanenin adı geçmektedir.
24. Küçükçelebizade Asım, *Tarih*, s. 358-361; Heinz, s. 80 bu dönemde yapılan tercümeler hakkında, heyetlerin üyeleri de dahil olmak üzere, ayrıntılı bilgi veriyor.
25. Hammer, XIV, s. 195.
26. E. J. W. Gibb, *HOP*, IV, s. 13.
27. Karş. Heinz, s. 81.

Lâle Devri'nin yeni bir kurum oluşturma açısından en çarpıcı başarısı, matbaa makinesinin kurulmasıydı. Matbuat on sekizinci yüzyıl başında Türkler için yabancı bir şey değildi; Türkiye'de 1493'ten beri matbaalar vardı ve ilki İspanya'daki Engizisyondan kaçan ve Türkiye'ye sığınan Yahudilerce kurulmuştu, ancak Lâle Devri öncesinde buralarda Türkçe kitap basımına izin verilmiyordu.[28] Paris'ten dönüşlerinin ardından Çelebi Mehmet ve oğlu Sait Mehmet, Türkçe kitaplar basmak için bir matbaa kurma projesi üzerinde çalışmaya başladılar. Sait Mehmet, İslam'ı seçmiş bir Macar dönmesi olan İbrahim Müteferrika'yla bir matbaa makinesi kurmak için işbirliğine girişti. Berkes'in deyişiyle "belki de yeni fikirlerin taşıyıcıları ve kültürler arasındaki aracılar olarak Türkiye'nin Batılılaşma tarihinde önemli bir rol oynama talihine erişmiş bir dizi Avrupalıdan ilki olan"[29] İbrahim Müteferrika hakkında çok sayıda değerli eser verilmiştir. Bu yüzden burada yalnızca İbrahim Müteferrika'nın çalışmalarının önemi üzerine odaklanmakta ve yazıyı uzatmamak adına kişisel bir tartışmaya girmemekte fayda var.[30]

Matbaanın önemi ve yararlarını açıklamak için İbrahim Müteferrika 1726 yılında, girişinde Moğol istilalarında ve Mağribilerin İspanya'dan ihracı sırasında kitapların nasıl yok edildiğini ve tek bir kopyası bile bulunmayan bazılarının nasıl sonsuza dek kaybedildiğini anlattığı *Vesiletü't-tıbaa*, yani "Matbaa Araçları" başlıklı bir yazı yazdı.[31] Ayrıca kâtiplerin, özellikle sözlüklerin kopyasını çıkarırken yaptıkları hataları da vurguladı. Müteferrika bunların ardından matbaanın avantajlarını on paragrafta açıkladı: a) sözlüklerin ve tarih, coğrafya, astronomi ile idari meseleler hakkındaki eserlerin çok sayıda kopyasının yapılabilmesini mümkün kılarak halkı eğitmeye yardımcı olmak; b) meşhur Müslüman ilim adamlarınca yazılan kitaplar matbaa sayesinde halka ulaşabilir; c) basılı kitaplar, güvenilmeyen kâtiplerce kopyalananlardan daha kusursuz olacak ve matbaa makineleri, çıkmayan mürekkep kullandığı için daha kalıcı olacaklardır; d) baskı kitaplar daha ucuz olacak, böylece halk bunları satın alabilecektir; e) dizinler ve içindekiler tablosu baskı kitaplara ila-

28. Karş. S. N. Gerçek, *Türk matbaacılığı*, I, s. 26-49; O. Ersoy, *Türkiye'ye matbaanın girişi*, s. 51-59.
29. Berkes, *Secularism*, s. 36.
30. İbrahim Müteferrika hakkında bilgi için bkz. Mükemmel bir bibliyografi içeren T. Halasi-Kun, "İbrahim Müteferrika," *İA*; N. Berkes, "İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği," *Belleten* (Eylül 1962) xxvi, s. 735-737; Imre Karacson, "İbrahim Müteferrika," *TOEM*, I (1910), s. 178-185.
31. Karş. Gerçek, s. 50.

ve edilebilecektir; f) daha çok kişinin kitap satın alabilmesiyle birlikte daha çok kişi okuyacak ve böylece cehaletle bilgisizliğin önüne geçilmiş olacaktır; g) birden çok kopyanın yapılabilmesi imparatorluğun dört bir yanında kütüphanelerin açılmasına imkân tanıyacaktır; h) kitapları herkes için ulaşılabilir kılmak İslam için büyük bir hizmettir; i) eğer Türkiye'de kitaplar basılırsa Avrupalılar, Batı'da basılan hatalı Arapça, Farsça ve Türkçe kitaplara itibar etmeyecekler, ayrıca Türkler de dışarıdan kitap ithal etmek zorunda kalmayacaklar; k) aslında kitap basma meselesi daha önce de kararlaştırılmıştı, ama gerekli uzmanlar olmadığı için ertelenmişti. Müslümanlar arasında kitaplara duyulan ihtiyaç çok fazladır ve bu ihtiyacı tatmin etmek devletin zaferlerine zafer katacaktır.

İbrahim Müteferrika'nın çalışması, Lâle Devri'ndeki ileri argümanların tipik bir örneğidir. Matbaanın gerçek avantajları üzerine yapılan tartışma, dinin ve devletin zaferine yönelik bir bağlılıkla bir arada ele alınıyordu. Herhangi bir yeniliği hayata geçirme ihtimalini hesaplarken, Batı'dan bir şeyler öğrenmenin zorunluluğunu belirten ve değerini takdir edenler, onayı olmaksızın hiçbir reformun gerçekleştirilemeyeceği *ulema*dan yabancılaşmamak için çok dikkatli olmalıydılar.[32] Batılılaşmanın bu ilk safhalarında, reform ihtiyacını geleneksel kurallar çerçevesinde gerekçelendirmeye yönelik ölçülü teşebbüsler olduğunu görürüz.[33] Esasında, Sait Mehmet ve İbrahim Müteferrika sadrazamın onayını ve teşvikini elde eder etmez, 1727 yılında hem sultandan hem de matbaacılığın Müslümanlar için övgüye değer ve faydalı bir şey olduğunu ve yüce İslam hukukuyla uyum içinde bulunduğunu ilan eden bir beyanda bulunması istenen şeyhülislamdan kitapları basabilmek için resmi izin almanın peşine düştüler.[34] Şeyhülislam Abdullah, Kuran ile Hz. Muhammed'in hadisleri, ilahiyat, kutsal metinlerin yorumu ve hukuk dışındaki kitapların basımına izin veren bir fetva yayınladı; böylelikle muhafazakâr *ulema* ile ekmek kapılarının tehdit altında olduğunu hisseden hattatlardan gelen bir dizi karşı çıkışa son vermiş oldu.[35]

Müteferrika matbaası kurulur kurulmaz ilk kitap olarak 1729'da bir Arapça-Türkçe sözlük yayınladı. Matbaa faaliyetinin durmasına neden olan 1745'te-

32. Şeyhülislam ve kadıları da içeren ilahiyatçı ilim adamları hiyerarşisi.
33. Karş. T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri*, s. 11.
34. İzin dilekçesinin kopyası için bkz. Gerçek, ekler; İhsan [Sungu], "İlk Türk Matbaasına dair yeni vesikalar," *Hayat*, iii (1928), s. 414.
35. Bkz. Gerçek, s. 58-59; Ahmet Refik, *İstanbul hayatı*, s. 89-91.

ki ölümüne dek İbrahim neredeyse tek başına, dünya ve bölge tarihlerinin tercümelerini ve Türk vakanüvislerin eserlerini içeren on biri tarih olmak üzere on altı kitap daha yayınladı. On bir tarih kitabının haricindekiler arasında bir Farsça-Türkçe sözlük, yabancılara Türkçe öğretmede ders kitabı olarak kullanılan Holderman'ın *Türkçe Dilbilgisi*, Kâtip Çelebi'nin coğrafi eseri *Cihannüma*, miknatıslar üzerine bilimsel bir inceleme ve İbrahim Müteferrika'nın kendi incelemesi *Usulü'l-hikem fi nizamü'l-ümem* vardı.[36] İbrahim Müteferrika bu son kitabı yazmış olmanın yanında yayınladığı kitaplardan ikisini Batı dillerinden bizzat kendisi tercüme etmiş ve kitapların tümünü yayına o hazırlamıştı. Ayrıca Müteferrika'nın Marmara Denizi, Karadeniz, İran ve Mısır haritalarını bastığını ve bunların yanı sıra yayınladığı kitapların üçünde haritalar bulunduğunu da belirtmek ilginç olabilir.[37]

Bütün bunlardan dolayı İbrahim Müteferrika'nın rolü bir yenilikçinin çok ötesindedir. İmparatorluğun karşı karşıya bulunduğu problemlerin tüm ağırlığıyla farkında olarak Müteferrika onları çözme yollarını göstermeye çalıştı. Matbaa üzerine yazdığı yazısında da gördüğümüz gibi genel eğitimin, bilimsel yöntemin (dizin hazırlamanın), kütüphanelerin ve hatta ödemeler dengesinin (kitap ithal etme zorunluluğunun önüne geçmek şeklinde) önemini ortaya koydu. *Usulü'l-hikem fi nizamü'l-ümem* (Milletler Politikası için Akılcı Temeller) adlı eseri, hem imparatorluğun problemleri karşısında ortaya attığı çağdaş sorular, hem de Batı'dan ders almanın zorunluluğu çerçevesinde onlara verdiği cevaplar açısında değerlendirildiğinde, o dönemde yazılan diğer tüm kitapları içinde en önemli olanıdır.[38]

İbrahim Müteferrika eserini üç kısma ayırmıştı. İlk kısımda üç yönetim şeklini, monarşi, aristokrasi ve demokrasiyi ve ordunun bu tür yönetimler altındaki rolünü tartışır. Bu, demokratik bir yönetim şeklinin bir Müslüman ülkede tartışılmasına dair ilk örnektir ve yine belki de ilk defa, Avrupalıların Türkler karşısındaki zaferlerinin nedeni olarak Batı'da bir üst askeri örgütlenmenin varolması açıkça gösterilmiştir. Eserin ikinci kısmı, memleket idaresinde, ticaret ve denizciliğin gelişmesinde ve tahmin edileceği gibi Müslüman ülkeler arasın-

36. Müteferrika tarafından yayınlanan kitapların kısa bir tasvirî bibliyografisi için bkz. Ersoy, s. 37-45; ayrıca karş. F. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*.
37. Karş. A.g.e.
38. Bu kitap 1732'de yayınlandı, ama tamamen pratik olması açısından İbrahim Müteferrika'nın kariyerini Lâle Devri çerçevesinde değerlendirmek zorundayız. Bu kitabın ayrıntılı bir özeti için bkz. Berkes, s. 42-45; Baron Rewiczsky tarafından yapılan bir çevirisi şu başlıkla yayınlandı; *Traité de la tactique*, Viyana, Fransa, 1769.

da daha iyi bir işbirliği kurabilmede coğrafya ve haritaların önemini ele alır. Üçüncü kısım ise askeri reformlara duyulan ihtiyaçla ilgilidir ve İbrahim Müteferrika bu kısımda örnek olarak, Büyük Petro'nun yönetiminde Batılılaşmaya henüz başlamış olan Rusya'daki reformları gösterir. Kitabın sonuç bölümü iyimserdir: Eğer reformlar yapılır ve Şeriat gerektiği gibi ele alınabilirse Türkiye düşmanlarının hepsini yenecektir. Dolayısıyla bu kitapta , dönemin belli başlı sorunları ele alınır: imparatorluğun apaçık ortada olan güçsüzlüğü ve bunun nedenleri, Avrupalı ülkelerin üstün kurumları, Batı'dan bir şeyler öğrenme zorunluluğu ve hızlı gelişimi Batılılaşmanın önemi açısından mükemmel bir örnek teşkil eden Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkması. Bu sorunların tartışılması Lâle Devri'ndeki düşünme tarzını da yansıtır bir yandan: Batı'nın üstünlüğü kabul edilmekle birlikte, Doğu'yla Batı arasında yapılan didaktik karşılaştırmaların da ortaya koyduğu gibi İslamî kurumların reddi mümkün değildi ve ironik bir biçimde bu kurumların müdafaası, İslam'ın ihtişamının bir kez daha evrensel olarak kurulacağı inancına bağlı olarak değişim için motive edici bir faktör oldu. Bu ikilik, yani Batı'ya karşı zafer kazanmak için Batı'dan öğrenme arzusu, Batı'nın kurumlarının değerini kavramak bağlamında Türk Batılılaşmasının temel karakteristiklerinden birisidir. Esasında Batılı hale gelmek on sekizinci yüzyıl boyunca çözülemeyen bir sorun olarak kalmıştır.[39]

Böylelikle bu dönemdeki tercüme ve matbuat etkinliği çerçevesinde tarih, coğrafya ve Avrupa kurumları üzerine ne kadar çok vurgu yapıldığını görmüş olduk. Tarih ve coğrafya çalışmalarında, İmparatorluğun düştüğü konum ve o konum içindeki rolü hakkında bir kavrayış elde edilirken, Batı kurumlarına yönelik incelemelerde İmparatorluk için daha güçlü bir konumun ve daha uygun bir rolün kazanılması için bazı reformların hayata geçirilmesinin gerekliliği öne çıkar. Bu yüzden Lâle Devri'nde anın pragmatik görüşüne paralel bir yansımalı tarihsel duyarlılık da gelişmiştir. Değişimin zorunluluğu ve aynı zamanda Batı'dan bir şeyler öğrenmenin geçerliliğinin kabulü hakkındaki derin anlayışı doğuran, bu eşzamanlı gelişme olmuştur. Matbaa makinesinin önemi hakkında Hammer şunları söyler:

> L'établissement d'une imprimerie à Constantinople, sous la direction du renégat hongrois Ibrahim, est un des traits caractéristiques de cette époque que distinguent surtout une réaction marquée des moeurs occidentales sur celles de l'Orient, et l'étroite liaison de la politique ottomane avec celle de l'Europe. Le choix des premiers ouvrages imprimés dans l'Empire montre la tendance qu'avait le gouvernement turc à s'éclairer, par l'étude de l'histoire, sur les relations que depuis son origine il avait eues, soit avec la Perse, soit avec les puissances maritimes de l'occident.[40]

39. Karş. Tunaya; *Batılılaşma*, s. 18.

Bu tür eserlere ilaveten, Müteferrika tarafından basılan sözlüklerinin öneminin de göz önünde bulundurulması ve dönemin yeni bilincine paralel olarak tercüme faaliyetine daha fazla dikkat edilmesi gerekmektedir. Rönesans'a kadar Avrupa'da Latince hem ilim hem de öğrenim diliyken, Kuran'ın dili olarak Arapça Türkiye'de ilim adamlarının dili olarak kabul ediliyor ve *ulema* çalışmalarını sadece Arapça olarak yapıyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi ilim sadece ve sadece *ulema*nın işi olduğu için sıradan insanların bilimle ilgili bir şeyler okuması, dolayısıyla da sözlüğe ihtiyacı olması beklenmiyordu. Dahası, ulemanın ya da başka bir deyişle kalemiyye'nin karşıtı olarak seyfiyye denilen idareci ve devlet memuru olmak üzere yetiştirilenler, sadece genel eğitimlerinin bir parçası olarak klasik Doğu Akdeniz, Arap ve Fars dillerinde kısmi bir öğrenim görüyorlardı.[41] Dolayısıyla eğer gerçekten ilgililerse Arapça ilim kitapları ve Farsça şiirler okuyabilirlerdi, ama devlet işlerini yürütmede kullanmaları gereken tek dil Türkçe, oldukça fazla sayıda Arapça ve Farsça sözcük içeren Osmanlı Türkçesi'ydi. Yani Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitimli sınıflar ne tercümeye ne de Arapça ve Farsça sözlüklere ihtiyaç duyuyordu; bu yüzden tercüme yapma ve sözlük yayınlama hedefi eğitimli seçkinler için okuma ve referans malzemesi sağlamaktan öte bir şeydi. Dolayısıyla kütüphanelerin açılması ve matbaanın yanı sıra bu dönemdeki tercüme faaliyetinin de eğitime, özellikle de kamusal eğitime duyulan ve gittikçe büyüyen ilginin bir parçası olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Bu tür kitapları halkın okuyabilmesini sağlamak, askeri bozgunlarla ve dörtnala koşan enflasyonla birlikte huzuru kaçan, ama cehaleti yüzünden bu hastalıkların nedenlerini ve geniş çaplı reform zorunluluğunu anlamaktan uzak halk tabakasını eğitmeye yönelik ilk teşebbüstü. Halkı devlet işlerinden ve değişim ihtiyacından haberdar ederek halk ayaklanmaları tehlikesi olmaksızın yeniliklerin gerçekleştirilebilmesini sağlayabilirdi.

40. Hammer, XIV, s. 196.
* Macar dönmesi İbrahim'in yönetiminde İstanbul'da bir matbaanın kurulması, Batı adetlerinin Doğu adetleri üzerindeki etkisini ve Osmanlı politikasının Avrupa'nınkiyle sıkı bağını ortaya koyan bu dönemin karakteristik özelliklerinden biridir. İmparatorlukta basılı ilk eserlerde yapılan seçim, Türk hükümetinin tarih çalışmak suretiyle ister İran, ister Batılı deniz güçleriyle olsun en başından beri sahip olduğu ilişkileri açığa çıkarma eğilimini gösterir [ç.n.].
41. Bkz. H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, II. Bölüm, s. 139-164.

Dolayısıyla Lâle Devri esnasındaki tercüme ve matbuat faaliyetlerinin temelinde akılcı bir program olduğunu anlamış oluyoruz. Bu faaliyetlerin iki amacı vardı: devleti ve imparatorluğun ihtiyaçlarını tanımlamaya yardımcı olmak ve bu konularda halkı eğitmek. Dönemin zorunluluklarının sonucunda gelişen bu program kaçınılmaz olarak imparatorluğun o andaki problemleri ve ihtiyaçları üzerine odaklanıyor ve halka ulaşma hedefi çerçevesinde Türk diline vurgu yapıyordu. Bu yüzden söz konusu dönemde güncel olayların kayd edilmesine o kadar çok önem verilmiş olması bir rastlantı değildir. III. Ahmet'in saltanatı dönemindeki resmi vakanüvisler Raşit, Küçükçelebizade Asım, Sami, Şakir ve Suphi, arkalarında o dönemdeki olayları anlatan bir sürü belge bırakmışlardır. 1660 ile 1721 yılları arasındaki olayların kaydını tutan Raşit ile 1721 ile 1729 arasındaki yılların vakanüvisi Küçükçelebizade Asım'ın yazıları Müteferrika tarafından basılmıştır. Resmi vakanüvislerin yanı sıra Silahtar Mehmet Ağa ile Destari Salih de dönemi anlatan tarihlerini yazmışlardır.[42]

Buraya kadar, Lâle Devri'nin siyasal arka planı ve entelektüel ortamını, dünyevi ilme gittikçe artarak duyulan ilgi ve akılcı yaklaşım çerçevesinde tartıştık. Dünyevi ilme duyulan ilginin imparatorluğun hayatta kalıp kalamayacağı konusundaki kuşkuya bağlı olarak ortaya çıkması, siyasal ve entelektüel önceliklerin çarpıcı bir biçimde yeniden düzenlenmesini de beraberinde getirdi. On sekizinci yüzyıldan önce imparatorluğun konumu ve rolü, ortaçağa özgü yönetim şekli ve hiyerarşi sistemine göre tanımlanmıştı. Dünya iki parçaya ayrılmıştı: İslam Dünyası *(Darü'l-İslam)* ve Savaş Dünyası *(Darü'l-Harb)*. İslam Dünyası Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olan padişah (halife) aracılığıyla Allah'ın iradesiyle yönetilirdi. Düzen, kutsal hukuk olarak *Şeriat* kanunlarıyla sağlanır ve diğer ilahiyat dallarıyla birlikte *Şeriat* çalışmak, *ilim* olarak kabul edilirdi. İslam Dünyasını genişletmek ve Savaş Dünyasını İslam'ın denetimine almak her müminin göreviydi. İlahi olarak yaratılmış evrenin küçücük bir parçası olan dünyadaki şeylerin doğal düzeni böyleydi. Hem siyasal hem de entelektüel etkinlik, düzeni geleneğe sıkı sıkıya bağlı olmak ve her türlü yeniliği yasaklamaya dayanan bu sistem içinde katı bir biçimde tanımlanmıştı. İmparatorluk İslam Dünyasını genişletme ödevini etkin bir biçimde yerine getiremez hale geldiği vakit, bu başarısızlığın nedenleri hakkında sorular sorulmaya başlandı. Ne var ki bu sorular, sistemin pasif bir şekilde kabulüne dayanan geleneksel düşünme tarzıyla cevaplandırılamazdı. Geleneksel bilgi gövdesini oluşturan *ilm*in de, evrene dair felsefi bir bakıştan çok devlet işlerine pragmatik bir yaklaşım gerektiren sorunlara cevaplar sunmasına imkân yoktu. Böylesi bir pragmatik bakış açısı, siyaset ve ilim, ihtiyaçlar ve zorunluluklar çerçevesinde ve her şeyi önceden buyuran bir sistemden bağımsız olarak değerlendirilmeye başlandığında Lâle Devri'nin dünyevi ilminin ortaya çıkmasıyla belirdi.

42. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke*.

Dolayısıyla dünyevi bilgiye duyulan ilgi dünya karşısındaki yeni bir bilincin sonucuydu. Dünyevi gerçeklikler, milletin tahayyülünde kalıcı bir yer edindiği vakit "yaşıyor olmak" yeni bir anlam kazandı. Ortaçağ sisteminin her şeyi kapsayan dini ruhu içinde birey, evrenin önemsiz bir parçası olarak kendi yaşamının anlamsızlığının farkındaydı ve vaat edilen cennet beklentisiyle mekanik bir biçimde yaşıyordu. Dünyevi gerçekliklerin öneminin anlaşılmasıyla birlikte Lâle Devri'nde yeni bir "maddecilik ruhu" ortaya çıktı.[43] Bu ruhun yükselişiyle estetik, etik üzerinde üstünlük kazandı ve çileciliğin (zühd) yerini dünyadan zevk almak aldı. Buna bağlı bir şekilde üçüncü olarak, bu dönemde Türk toplumsal ve kültürel yaşamında meydana gelen derin değişimini temsil eden bir başka fenomeni tartışmamız gerekiyor.

Çelebi Mehmet Paris'ten, eğitimle ilgili meselelerin yanı sıra Fransız halkının günlük yaşamı, sanatı ve eğlenceleri hakkında da ayrıntılı bilgi getirmişti. Çelebi Mehmet Fransa'da Fontainbleu ve Versailles'yı gördü ve özellikle en çok onlardan etkilendi, çünkü kendisi dinî vakıflar tarafından inşa edilen camiler ve külliyeler bağlamında mimari düşünceyle yakından ilgiliydi. Onun zevk için tasarlanan bu tür mimari yapı örneklerini tasvir etmesiyle birlikte İstanbul'da da küçük saraylar ve eğlence evleri inşa etme yönünde bir eğilim baş gösterdi. Birkaç yıl içinde Boğaz ve Haliç kıyıları çok sayıda yazlık, inziva evleri ve saraylarla donandı. 1718 öncesindeki sürekli savaş halinden bitkin düşmüş ve artık hüküm sürmekte olan barış atmosferinden memnun olan Sadrazam İbrahim Paşa görkemli bir yaşam tarzını özendiriyordu. Ayrıca İbrahim Paşa, kendisiyle birlikte olmaktan son derece memnun olan kayınpederi III. Ahmet'i de etkiliyordu. Venedikli Emo'nun yazdıklarına bakılırsa III. Ahmet, hiç de alışık olunmadık bir şekilde sık sık sadrazamı ziyaret ediyordu ve bir keresinde dört gün onunla birlikte kaldı.[44] III. Ahmet ayrıca görkemli yaşamın zevklerini benimsemiş birisiydi: "onun ilgisini çekmede (Avrupa'nın) Tatlı Suları'nın kıyılarındaki binaların inşaatından başka hiçbir şey o kadar ba-

43. Berkes, *Secularism*, s. 26.
44. M. L. Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734*, s. 20.

şarılı olamazdı."[45] Yeni sarayların inşaatı ve tasarımının sorumluluğu, Padişahın sevdiklerini ve sevmediklerini gayet iyi bilen İbrahim Paşa'ya aitti.

İbrahim Paşa 1722'de, Haliç'in en ücra köşesi, denizle dere kollarının birleştiği Kağıthane'de bir saray inşa edilmesini emretti. Bu saray, tasarımlarını Fransa'dan Çelebi Mehmet'in getirdiği Fontainbleau modelinde inşa edildi.[46] Öncelikle, dere kollarından birinin yatağı değiştirildi ve mermer setlerden bir kanal yapıldı. Sonra da kıyıya dikilen otuz mermer sütunun üzerine köşk inşa edildi. Köşkün önüne, dereden gelen suyun mermerden yapılmış şelaleler boyunca aktığı büyük bir havuz yapıldı. Havuzun üç çeşmesi vardı ve bunlardan biri, ağzından su fışkırtan bir ejderha biçimindeydi. Köşkün yakınında harem binaları ve hamamlar külliyesi inşa edildi. Haliç'in her iki kıyısına da çok sayıda ev ve pavyonlar yapıldı. İnşaat iki ay içinde bitirildi ve yeni sarayın açılışı şenliklerle kutlandı. İbrahim Paşa'nın bizzat kendisi bu durum hakkında bir tarih düşürdü ve saraya Sadâbat ismini verdi.[47] Bu saray, Sadâbat'ın bütünüyle yok edildiği bir çalkantılı isyan sonrasında III. Ahmet tahttan indirilene dek pek çok eğlenceli şenlik ve müsrif davete sahne oldu. Ancak III. Ahmet'in saltanatının son sekiz yılında Sadâbat sultanın en gözde yeri ve İstanbul'un israflı sosyal yaşamının merkezi olarak kaldı.

Bir zamanlar, çarpık ahşap evli ve karanlık dar sokaklı bir ortaçağ şehri olan aşağı İstanbul'da geniş caddeler, parklar ve görkemli evler yoktu. Hatta zenginlerin koskoca evleri bile dış görünüş itibariyle herhangi bir estetik sergilemezdi, çünkü genellikle ya yüksek duvarların arkasına gizlenmiş olurlardı ya da dar sokaklara bakarlardı. Büyük mimari örnekleri, yani camiler bile hareketli alışveriş caddeleri ya da dolambaçlı dar sokakların arasına sıkışmış olurdu. Narin minareler ve zarif kubbelerin etkileyici siluetini gördükten sonra on yedinci yüzyıldaki Batılı seyyahlar, herhangi bir boşluk hissine güçlükle ulaşılabilen şehir hakkında oldukça büyük bir hayal kırıklığı yaşıyorlardı. Ancak III. Ahmet'in saltanatında şehir genişledi. Sadâbat'a ilaveten, İstanbul ve çevresinde çok sayıda saray inşa edildi. Boğazın sadece Anadolu yakasında yüzün üzerinde görkemli yerleşim yeri yapıldı.[48] İbrahim Paşa ayrıca şehrin belli başlı abidelerinin restorasyonuna yönelik bir program başlattı.[49] Bazı bü-

45. A.g.e.
46. A.g.e.
47. Ahmet Refik, *Lâle Devri*, s. 28.
48. A.g.e. s. 23.
49. A. Vandal, *Une ambassade française*, s. 84.

yük camilerin yanı sıra Leander [Galata] kulesi de tamir edildi. Böylelikle tüm yeni binaları ve bahçeleriyle İstanbul panoraması bir "güzel sanatlar kitabı"nın resimlerine benzedi.[50]

Lâle Devri'nde Fransız mimarisinin yanında Fransız bahçeciliği de Türkiye'de boy gösterdi. Sadâbat'tan ayrı olarak Boğazın Avrupa yakasının şehre yakın yerindeki Emnâbat, şehirdeki Ferahâbat, Haliç'e akan dere kollarından birinin üzerindeki Hüsrevâbat, Boğazdaki Hümayunâbat ile Neşetâbat saraylarının tümü çiçek tarhları ve mermer çeşmeler arasındaki yürüyüş yollarına sahip güzel bahçelerle donatılmıştı. Elbette dönemin çiçeği, İbrahim Paşa'nın neredeyse takıntılı olduğu lâleydi. İbrahim Paşa kendisini lâle yetiştirmeye verdi ve bu çiçeğin nadir bulunan türlerini yetiştirmeyi başaranlara hediyeler vermeye başladı. Zamanla, İstanbul sosyetesinin de bu çiçeğe karşı evrensel bir ilgi beslemesiyle birlikte lâle yetiştirmek bir moda haline geldi. Hollanda ve İran'dan özel lâle cinsleri getirtildi ve koleksiyoncu ve satıcılar tarafından lâle soğanlarının soyağacı tutulmaya başlandı. Şair ruhlu insanlar değişik türde lâleler için "sevgili," "Rûm" ve "Kayser'in tacı" gibi isimler buldular. İşletme zihinli diğerleri ise lâle ticaretini kazançlı bir iş haline getirdiler. 1726'ya gelindiğinde İstanbul'da 839 farklı lâle çeşidi bulunuyordu. Bazı türler 1000 düka altını gibi rekor fiyata alıcı buluyordu.[51] Bu deliliği dizginlemek için İbrahim Paşa fiyat kontrolü yapılmasını emretti. İstanbul bahçelerindeki lâlelerin miktarı ve türü kaydediliyor ve ticaret için bir yol göstermesi amacıyla maksimum kâr marjı belirleniyordu.[52]

Bu devrin lâleyle ilişkisi o kadar derindi ki, son derece yüksek fiyatlara karşın bahar şenliklerinde bir Osmanlı yetkilisinin bahçelerini hazırlamak için bir seferde beş-altı yüz adet lâle soğanı sipariş edilirdi. III. Ahmet Sadâbat'ta çıkan ilk lâleleri, saray erkânı ve idari yetkililerin sabırsızlıkla beklediği bir dizi ziyafetle kutlardı. Ziyafetlerin ardından konuklar at yarışları, güreş ve nişancılıkla ilgili oyunlar izler, dönemin şairlerince yazılan mısraları dinlerlerdi.[53] Hem III. Ahmet hem de Sadrazam İbrahim Paşa'nın sanata düşkün yaradılışından dolayı Lâle Devri'nde şiire de daha öncekinden çok daha önemli bir yer bahşedilmişti. İbrahim Paşa'nın bizzat kendisi şiirle ilgiliyken, III. Ahmet nadiren hislerini mısralara dökerdi.[54] Dönemin şairleri kendilerini gele-

50. Ahmet Refik, *Lâle Devri*, s. 33.
51. A.g.e., s. 23, 37, 39; Ahmet Refik, *İstanbul hayatı*, s. 96-97.
52. A.g.e., s. 94-95; Ahmet Refik, *Lâle devri*, s. 35.
53. A.g.e., s. 42-43; A. Vandal, *Une ambassade française*, s. 85-90.
54. Ahmet Refik, *Lâle Devri*, s. 38.

neksel normlardan özgürleştirmeyi başarmıştı ve kâfiyeli şiirlerini çevrelerindeki güzellikleri kutlayan bir neşeyle okurlardı. Dünyanın bilincine varmak, ebedi yaşam beklentisi üzerinde hâkimiyet kurdu ve İstanbul'da dünyevi bir cennet yaratıldı.

1726 baharında bir Cuma günü III. Ahmet Ferahâbat sarayına gelir ve sarayının önde gelen erkânı o günü izleyen Pazartesi ona katılırlar. Müneccimlere göre oruç tutulacak olan *ramazan* ayı Çarşamba'ya kadar başlamayacaktır ve Ahmet, yemeden içmeden mahrumiyet ayı başlamadan önce son bir eğlence yaşamak arzusundadır. O gece III. Ahmet ve kafilesi mutlu bir biçimde içki içip müzik dinlerken, birdenbire minarelerin *ramazan*ın başladığını ilan eden ışıklarının yandığını görürler. Eğlence önce sıkıntıya, sonra da kutsal ayın başlangıcının yeni ayı gördükle-ine yemin eden birkaç kişinin ifadesi sonucunda ilan edildiği ortaya çıktığında öfkeye dönüşür. Eğer halifenin fikrini sormuş olsalardı *ramazan*, Pazartesi gecesindeki ziyafetin tadı kaçmasın diye bir gün ertelenebilirdi. Diğer şeyler bir yana tek başına bu olay bile yeni maddecilik ruhunun hangi boyuta ulaştığını ortaya koyar. Saray vakanüvisi Küçükçelebizade Asım bu olaya çok üzülmüş ve onu, bazı yalancı gericilerin sebep olduğu bir olay olarak tanımlamıştır. Ayrıca Nedim de *ramazan*ın birdenbire başlamasında bir yalancılık izi bulmuştur.[55] Osmanlı tarihinde ilk kez dünyevi bir kutlamanın bir dini bayram tarafından aksatılması alenen yerilmiştir.

Bu arada İstanbul'un Levanten toplumu gittikçe büyümekte ve gelişmekteydi. Avrupalı monarkların temsilcileri, kendi prenslerinin onuruna yakışır bir şekilde birbirlerini ağırlamaktaydılar. Kışın, partiler ve balolar elçiliklerin sosyal yaşamını aydınlatıyordu. Yazın ise büyükelçiler kadar Levanten tüccarlar da İstanbul'un kuzeyindeki Belgrat ormanındaki konutlarda oturmaya gidiyorlardı. Gün içinde gezintiler planlanırdı ve İstanbul'un gittikçe artan sayıdaki Avrupalı sakinlerinin Karadeniz kıyılarında yürüyüş ya da ormandaki su kemerlerinin yanında piknik yaptıkları görülebilirdi. Görkemli yaşamlarının çeşitli anlarını tuvale aktarmaları için yanında ressam bulundurmak Avrupalı büyükelçilikler arasında bir âdet haline gelmişti. Avrupa salonları Doğu Akdeniz manzaralarıyla dekore edildikçe İstanbul resimlerine olan talep de arttı.[56]

55. Ahmet Refik *Lâle Devri*, s. 45-47.
56. Ahmet Refik, *Lâle Devri*, s. 57; Ahmet Refik, "On ikinci asırda hayat," *Hayat*, 1 (1926), s. 69-72.

Yine bu dönemde İstanbul'un Türk ve Levanten toplulukları kaynaşmaya başladı. Türk sarayındaki seremonilerde büyükelçiler bütün gün ve debdebeyle tantana içinde hazır bulunurlardı. Bu seremonilerin yanı sıra İbrahim Paşa da sıklıkla, kendilerine Sadâbat'ın zevklerinin gösterildiği yabancı yetkililer onuruna ziyafetler verirdi. Hem Sultan'ın hem de Sadrazam'ın ressamların eserlerine karşı büyük ilgisi vardı. Sarayın iç dekorasyonunda, Avrupa mimarisinin etkisiyle eşzamanlı olarak barok mobilyalar, İngiliz kristali ve daha az ölçüde olmakla birlikte Avrupalı ressamların İstanbul manzaraları Türk seramiklerindeki turkuvaz çiçeklerle yan yana görülmeye başlandı.[57] Fransız Büyükelçisi Marquis de Villeneuve III. Ahmet'e yaklaşık kırk portakal fidanı hediye etmiştir. Hediyeye çok sevinen Sultan bu bitkilerin Sadâbat'taki köşkün önüne dikilmesini emretmiştir. İstanbul'daki otuz yıllık ikâmeti esnasında Doğu Akdeniz'in en ünlü ressamı haline gelen Jean Baptiste von Mour, resimlerine yöresel özellikleri eklemiştir. Resimleri arasında III. Ahmet ve İbrahim Paşa'nın yanı sıra Sadâbat'ın görüntüleri de vardır.

Lâle Devri'nde İstanbul'da bulamayacağımız tek plastik sanat türü heykeldir, çünkü putperestlikle ilgili Müslüman yasağını ortadan kaldırmaya çalışmak çok tehlikeliydi. Bahçeleri insan suretleri yerine oymalı mermer levhalar ve sütunlarla su çeşmelerinin mermer cepheleri süslerdi. Şehit Ali Paşa sarayının bahçesini betimlerken Leydi Montagu, bahçenin

> Çardak, çeşmeler ve duvarların hoş bir düzensizlik içinde bir araya getirildiği Hanedan'a uygun olduğunu belirtir. [58]

1717'de Petervaradin'de şehit düşen Şehit Ali Paşa Lâle Devri'ni görecek kadar yaşayamadı. Ama on yıldan kısa bir süre içinde İstanbul bahçeleri "hoş düzensizlik"in ötesine geçip simetrik bir düzenlilikle tasarlanmaya başladı.

İşte, gerçekliklere yönelik akılcı bir bilinç ve anlık zevklerin tuhaf bir biçimde birbirine karıştığı Lâle Devri böyleydi. 1718 baharı gibi erken bir tarihte Lady Montagu dönemin ruh halini kavramıştı:

> Neredeyse doğru bir yaşam nosyonları olduğunu düşünüyorum; Onlar, Müzik, Bahçeler, Şarap ve lezzetli yemeklerle yaşamı tüketirken biz, asla ulaşamayacağımız, ulaşsak

57. Karş. A.g.e., s. 59; B. Lewis, *Emergence*, s. 46. Ayrıca Montagu İngiliz canından da bahseder, s. 414. Avrupalı ressamların İstanbul'daki eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Boppe, *Les Peintures du Bosphore*. İbrahim Paşa'nın zevkleri ve barok mobilyalar üzerine ilgisi için bkz. M. Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa," *İA*.
58. Montagu, , s. 414.

da halkımızın bizim kadar değer vermesini sağlayamayacağımız birtakım politika entrikaları ya da Bilim çalışarak beynimize işkence ediyoruz.[59]

Montagu'nun doğru bir biçimde gözlemlediği şey, ruh haliydi. İbrahim Paşa'nın gayet becerikli olduğu politik entrikalar her zaman kapının dışında bırakılırdı. Ne var ki diğerleri gibi Lâle Devri de baskılardan muaf değildi. Paraya istikrar kazandırmaya yönelik çabalarına karşın İbrahim Paşa, enflasyonun ve esnaf loncaları arasına girebilmek için büyük miktarlarda kişinin İstanbul'a göç etmesiyle artan işsizliğin önüne geçemedi.[60] Son olarak İran'a karşı seferberlik ilanında geç kalınması 1730 isyanına yol açtı, çünkü hem yeniçeriler, hem de tüccarlar savaş ekonomisinden kazanç elde etmeyi bekliyorlardı. Ancak Patrona isyanının siyasal ve ekonomik nedenleri bu çalışmanın sınırlarının ötesindedir.[61] Yalnızca şunu belirtmekte fayda var: İmparatorluğun ekonomik kurumları eğitim ve askeri kurumlardan çok daha katı bir biçimde yeniliklere karşı direnmiş ve ironik bir biçimde bu barış döneminin sonunu getiren, ertelenen bir savaşla ilgi hüsran olmuştur.

Sonuç olarak Lâle Devri Doğu'yla Batı arasında anlamlı bir diyalog dönemiydi. Gördüğümüz gibi Avrupa'nın iki ucu arasındaki alışverişi mümkün kılan iki tarafın da tavırlarındaki değişimdi. Ortaçağa özgü engellerin Türkiye'de sosyal ve siyasal zorunlulukların önünden çekilmesiyle birlikte dünyaya dönük bir bilinç ve akılcı bir görüş açısı ortaya çıktı. Türklerin yenilik ihtiyacını idrak etmelerini sağlayan bu akılcı görüş açısı Türk Batılılaşmasının temeliydi. Dahası, söz konusu akılcı görüş açısının gelişimine eşlik eden şey ise, Lâle Devri'nin dünyevi ve eğlence sever ruhuna ön ayak olan laiklikti. Bu şekilde yaratılmış olan tamamıyla yeni atmosfer içinde akıl ve imgelem, toplumun daha önceki dünyevi olmayan ve katı yapısının empoze ettiği kısıtlamalardan büyük ölçüde kurtulmuş oldu.

59. A.g.e. s. 415.

60. Karş. B. S. Baykal, "1730 Patrona Halil Ayaklanması Üzerine Düşünceler," *Destari Salih Tarihi*, s. vii-xii; Ahmet Refik, *İstanbul Hayatı*, belge numaraları 6, 7, 11, 35, 58, 59, 83, 85, 86, 95, 107, 193 (para düzenlemesi); no: 23, 28, 64, 70, 78, 132, 266 (fiyat ve vergi düzenlemeleri).

61. 1730 isyanı hakkında ayrıntılı bilgi ve analiz için bkz. M. Aktepe, *Patrona isyanı*; C. Perry, *A View of the Levant*, s. 64-113 ise bu ayaklanmanın bir Batılının bakış açısından ayrıntılı bir çağdaş değerlendirmesini sunar.

Prof. İlber Ortaylı ile konuşma:

BİR KABUK DEĞİŞTİRME DÖNEMİ

Konuşan: Mustafa ARMAĞAN

Yükselme döneminin arkasından gelen ve Duraklama, Gerileme dönemleri diye nitelenen 17. 18. yüzyıllar niçin tarihçilerimiz nezdinde ilgiye mazhar olmuyor? Niçin tarihçilerimiz bu konuda yeterince çalışmıyor? Genel bir ihmal mi sözkonusu yoksa başka sebepler mi var?

Tarihi dönemleme çalışmaları hiçbir zaman başarılı değildir. Fakat tarihçiliği de, tarih eğitimini de maalesef dönemleme yapmadan yürütmemiz mümkün değildir. Miladi ya da hicri asırlar neyi, ne kadar ifade eder? Bu başlı başına gerekli ve ön şarttır. Bunsuz tarihi zaten düşünmemiz mümkün değildir.

Bizim sorunumuz şudur: Biz nasıl bir dönemleme yapmak durumundayız? Devlet-i Aliyye'nin tarihi için Viyana Muhasarası ve müteakip olaylar çok önemlidir. Evvela bu uzun savaş döneminde devri için mükemmel olan bir askeri sistem, mühimmat sistemi çöküntüye uğramıştır. Daha doğrusu bunun artık eskidiği fark edilmiştir. İmparatorluğun dört bir tarafında neredeyse savaş devam ediyor. Bütün Avrupa kıtasında ve kalelerin tamiri için son derece hantal bir mekanizmanın yürüdüğü Maliyeden Müdevver dediğimiz defterlerden anlaşılıyor. Dinamik değilsiniz artık. Fakat bütün bunların dışında da Osmanlı ordusunun asker bir toplumun ordusu olduğu ve kendini yenileyebileceği anlaşılıyor. Ardından uzun bir mütareke ve müzakere dönemiyle bir muahedeye giriyorsunuz ki Karlofça'dır bu. Burada Osmanlı bürokrasisinin beynelmilel ilişkilerden, diplomasiden, hukuktan anladığı anlaşılıyor. Ve dışişleri memuru diyebileceğimiz Reisülküttab'ın ofisindekiler -yazışmaları yürütürlerdi- mahir diplomatlar olmuşlardır. Dönemin Reisülküttab'ı Rami Mehmet Paşa ileride bu yüzden Sadrazam olacaktır.

Buradan Lale Devri'ne gelecek olursak... Lâle Devri size neyi anlatıyor?

Bu Ahmet Refik'in bir tabiridir. Hakikaten lâle, çiçek düşkünü bir toplum. Böyle ince zevkler var. Hatta lale yetiştirenler *Tezkire-i Şükûfeciyân* diye bir biyografi kitabında yer alıyor. Bu devir niye Lale Devri'dir? Değişme tüm dünyada 19. yüzyılda gerçekleşiyor. Fakat 19. yüzyılda herkes ister istemez değişiyor. Mühim olan 18. yüzyılın değişmesidir. Ve 18. yüzyılda kendilerini değiştirmek isteyen toplumlar bugünkü dünyayı kurarlar. Devlet, 18. yüzyılda Avrupalı anlamında bir bilinç değişmesiyle, bilinç ilerlemesiyle gelmiyor. Böyle bir tarif de yapmıyor. 18. asrın Osmanlısı o dünyanın ortasında olduğu için zorlanıyor.

İşte burada bilmemiz gereken bir şey var: Maalesef 18. asrı Türk insanı iyi etüd edip tam anlamadığı içindir ki 19. yüzyıldaki değişmeyi emperyalist bir dayatma olarak değerlendirdi. Tıpkı dünyanın çeşitli ülkelerinin 19. yüzyılda Kolonyal istilayla değişmeye zorlanması gibi bir Osmanlı Devleti tarihi yazdı. Çünkü 19. asır için izah edemediğimiz birtakım olaylar vardı. Bazılarını izah ediyor gibi göründü, ama bir yanımızı da izah edemedi. Çünkü biz 18. asrımızı bilmedik. 18. yüzyılın dünyasında Osmanlı imparatorluğu, değişen gelişen toplumlarla kavga etmek, direnmek zorunda olan bir toplumdur ve bunun için müesseselerini ıslah etmek zorundadır. Bu çok önemlidir ve bunu anlamıştır. Bunun adını da koymuştur. "*Islahat*" kelimesi 18. yüzyıla ait bir kelimedir. Bu ıslahatı durgunluk içinde bir değişme gibi görüyor ama, değildir. *İnkılap* lafını tabii kullanmıyor. Öyle bir şey yok zaten ortada. *İhtilal* Osmanlı için zaten kelime anlamıyla karışıklık ve fitne demek. Ama *ıslahat* lafı hakikaten düzgün bir düzenleme ve değişmedir. Mounier, Fransız Akademisi adına yaptığı bir konuşmada "Avrupa devamlı değişen bir kıtadır. Bilincimizdeki ilerleme, bilgimizdeki ilerlemeyle değişir" diyor. Şarlden: "Avrupa değişir. Mobilite içindedir, Bütün Asya ise atalet içindedir" diyor.

Şimdi bu atalet kapsamına kısmen Türkiye'yi sokar gibidirler. Türkler ise böyle büyük bir ataleti kendileri farketmişler. Kalkıp da 19. yüzyılın, 20. yüzyılın Türkiye'si gibi "Biz geriyiz. İlerleyelim, durgunluğu kıralım" falan demiyor. Adam "Biz bu orduların karşısında niye yenildik?" diye soruyor. Osmanlı cemiyeti aslında Avrupa'yı ta başından beri takip eden bir cemiyet. Çünkü harp ediyorsun, tekniğine uymak zorundasın. Fakat bundan sonra bazı şeylerin daha bir gelişmesi gerektiğini anlıyor. Mesela eğitimine, askeri tekniklerine el atıyor. Askerî teknikler değişik bir eğitim gerektirdiği için eğitime de el atıyor. Ve o dünyayla ilişkileri sonucunda yaşamında, zevklerinde değişiklik

ortaya çıkıyor. Mimaride biz doğrudan Avrupa'yı mı taklit ettik, yoksa yanı başımızdaki İran'ı mı? Çünkü bahçe mimarisinde birtakım Farsça tabirler kullanıyorsunuz. Resimde işte Levni'ler çıkmış bir perspektif, bir hareketlilik girmiş ama bunları doğrudan Avrupa'dan mı almışız, yoksa yanı başımızdaki Safevilerden mi? Bunları tespit etmek durumundayız.

Ama mühim olan bir şey, bu cemiyette bir değişme var. *Osmanlı Barok'u* diyor mesela birtakım sanat tarihçilerimiz. Ben de bu tabiri kullandım. Evet bu Barok'ta Avrupa'nın etkileri var. Ama bu, Barok'un aynen yansıması mıdır? Çünkü o Barok'ta başka bir şeye önem vermek var, bir gösteriş meflumu var, devleti toplumun karşısında sahnelemek var. Bütün mimaride ve süslemede bu hakim oldu 18. yüzyılda. Bizde bu felsefe ağırlıklı mı? Mimarinin felsefesini, düşüncesini verecek metinler yok elimizde. Ama ne var? 18. yüzyılın insanı mimariyle ilgileniyor. İşte *Hadikatü'l-Cevâmi*, Ayvansarayî'nin eseri. Daha birtakım tezkireler eskiden beri devam ediyor. 18. yüzyılın insanı hattatlardan bahsediyor. Mesela adamların şeceresini tutuyor, biyografilerini yayınlıyor. Demek ki güzelliğe, şekle, yaratıya bir ilgileri var. Birşeyler yakalamak istiyorlar.

Ben bunu çok önemli görüyorum. Birşeyler yakalamak gibi beynelmilel trafiğin geliştiği, ticaretin geliştiği bir ortamda Venedikli Murano da senin zevkine yönelik cam eşya üretiyor. Sen onların zevkine yönelik halı dokuyup satıyorsun. Ordan sana göre birtakım mobilya geliyor ama, o mobilyayla senin de zevkin değişmeye başlıyor. Ve bir alışveriş başlıyor dünyada. 18. yüzyıla –çok dikkat ediniz- klasik diplomasi ve anlaşma tekniklerini geliştirmiş beynelmilel sistemin üyesi olarak giriyorsunuz. Westfalia sistemi, Grotiusçuluk anlayışı... ve asrın sonunda sen artık beynelmilel anlaşmalarla iç hayatını bile tahdit ediyorsun. 18. yüzyılda Ankara'da, İstanbul'da, imparatorluğun çeşitli yerlerinde konsolosluklar var. İstanbul'da sefaretler var. Bunların diplomatik muafiyetleri artık senin eski anlayışına göre tek taraflı olarak verilen bir şey değil, beynelmilel sistemle, Westfalia'yla Karlofça'da ve Pasarofça'da tespit edilen diplomatik kurallara göre; ve bu asırda Küçük Kaynarca gibi anlaşmalarla bir yere doğru gidiyorsunuz. Burada mesela Rusya, Hıristiyanların hâmisi, protektörü oluyor. Sen de, Rusya'daki, müslümanların protektörü oluyorsun, Halife sıfatıyla. Böyle insanların ruhani lideri olan bir halife anlayışı yok daha önce. Onu muhtemelen yanlış anladılar, biz de tasdik ettik. İşimize geldi. Bundan sonra beynelmilel, İslamî bir kurum var, Hilafet diye. Hükümdarı olmadığın kitleleri, ülkeleri ruhanî, dinî lider gibi etkileme durumu ortaya çıkıyor. Bu asırda asıl önemlisi teknik gelişme başlıyor ve sen o tekniği alıyorsun; bu çok önemli.

Dolayısıyla bizim 18. asrımız Türkiye'nin değişmeye başladığı bir dönemdir. Bunu nerede görüyorsunuz? Fabrikada, sanayi tesislerinde. Yani insanlar Haliç'in kıyısındaki Sultan saraylarına çıkmaya başlıyorlar Mengenehane kurmak için, II. Mahmut'un yaptığı gibi tersane, feshane kurmak için. Tersane'yi genişletmek için Kağıthane kuruyorlar en güzel yere. Suyu kirletmeye oradan başlıyorlar. Dünyanın değiştiğini ve ona ayak uydurmak gerektiğini farkediyorlar.

Sonra yeni mekteple beraber yeni bilgiler öğrenmeye başlıyorlar ve daimi orduların gerekçesine uyuyorsun. Daimi orduyu biz 18. asırda tanımadık. Daimi ordu bizde daha evvelden vardı ama onun tekniğini kavrıyorsunuz ve artık askeri düzeni nasıl değiştirmek gerektiği tartışmaları başlıyor. Asıl önemlisi, 18. yüzyılda bunu kısmen de başarmış oluyoruz. Bakın Avusturya ve Rusya hep müttefik olarak karşımızda. Bunlar modernleşmiş ordular. Bunlarla bir savaşa giriyorsunuz, yenildiğiniz yer oluyor, kazandığınız yer oluyor. Belgrad'ı kaybediyorlar, tekrar alıyorlar. Rusya ve Avusturya 18. asırdaki asker ve komutanlarına bir daha sahip olamamıştır. Bunlarla biz mücadele etmek durumundayız ve bazen de yer yer onları püskürtüyoruz...

Ne olursa olsun toprak kaybediyoruz 18. yüzyılda fakat bünyemiz değişiyor. Ve bu bünye değişmesinde emin olduğumuz dünyayı tanımlamak var. 18. yüzyılın Osmanlısı 16. ve 17. yüzyıllardaki mütevazı yaşayan Osmanlı değil artık. O yüzdendir ki konaklarda biz Osmanlı sanatını bu dönemde yenilenmiş gibi görüyoruz ama onu yaşamak için kabuk değiştirmesinin, şekil değiştirme aramalarının farkında değiliz.

Bu, 19. yüzyılda da devam ediyor. Buna "gerileme" deniyor ve son derece kötü bir yorum. Cumhuriyet historiografyası, okul tarih yazıcılığı buna "gerileme" diyor. Ne kadar büyük bir tutarsızlık var burada. Gerileme devrini coğrafya, toprak kaybı için söylüyorsan tamam. Fakat aynı zamanda "batılılaşmayı, modernleşmeyi, birtakım müesseseleri çok öven bir historiografik tarih yazacağım" diyorsun, o zaman buna nasıl *gerileme* dersin? Eskisine göre çok daha rahat bakıyor hayata insanlar. Batılılaşıyorsun, Batıdan mektebini, kitaplarını alıyorsun, tercüme ediyorsun, bir müddet sonra belli mekteplerde bu kitapların okunması için Fransızca eğitime geçeceksin. Tutarsız bir yaklaşım var burada.

İkincisi, bakikaten ne geriliyor? Bir sürü yerlerde merkezi yönetim dışında birtakım lokal yönetimler çıkmış. Mesela Bosnalı'lar kendi işini kendileri hallediyor. Şehirler idare ediyor, sandıklar kuruyorlar. Rumeli'de yetimhaneler açıyorlar. Dolayısıyla halk kendini idare ediyor ve dönemi içinde taşradaki ya-

pılaşmada, inşaatta da gözle görülen gelişmeler var. Dolayısıyla gerileme diye bir şey yoktur. *Türk toplumu kabuk değiştiriyor.* Elbette imparatorluğun sınırlarında çözülme var. Mukadder olan şey orada başlamış. En kötüsü de asrın sonunda Kırım'ı kaybediyoruz. Gerileme terimi, daha ziyade yapının çürüdüğünü ve onun yerine yeni birşeyin geçeceğini ifade etmek için kullanılmıştır. Tabii ilelebed buna böyle bakmanın bir faydası yoktur. Çünkü bir cemiyet ölüp ölüp dirilmez. Süreklilik vardır.

Peki Cevdet Paşa'da da "gerileme söylemi"nin ip uçları yok mu?

Efendim Cevdet Paşa tam 18. asrı yazıyor zaten. Küçük Kaynarca'dan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar geliyor. Görüldüğü gibi asıl yıkılma çağıdır bu. Çünkü temel kurum ona göre -ki, doğrudur- yeniçeriliktir, yeniçerilik kaldırdığı zaman çok güzel mukayese eder, "Rusya'da da Sterlitzler kaldırıldı" der. "Ama" der "orada "Sterlitzler –tüfekçiler anlamında- bir yüktü, bir urdu, kesildi devam etti. Bizde ise bu bir Seretan illetiydi kalbimizde." Seretan biliyorsunuz Akrep -onu kestiğin an bütün güç sarsılıyor. Çünkü yeniçerilik asayiş demek, maliye demek, ordunun bütün dalları demek, eğitim demek... Yeniçeriye bağlı idari mekanizmalar var. Kadılık bile etkilenmiş, şehir yönetimi... Devlet-i Aliyye yeniçerilik kaldırıldıktan sonra bir sürü ıslahata girişmek zorunda kaldı. Herşeyin altının üstüne geldiğini ifade ediyorlar. Fakat buna biz *yıkılma* diye bakmıyoruz. Cevdet Paşa çok sağlam bir hukukçu ve idare hukukçusu; o mekanizmayı iyi anlar. Biz maalesef Cevdet Paşa'yı yeterince okuyup anlamıyoruz

Tabii arşivlerde, kayıtlarda büyük problemler var fakat şunu söylemek gerekir ki 18. asır şu sıralarda müthiş bir ilmî kaynak olacaktır ve devletin tarihine bakış meselesi de çok değişecektir. Sonra mukayeseli araştırmalar yapmamız lazım. 18. asırda temel olarak kim değişmiş? Rusya değişmiş, İran değişmiş. Bunları bilmemiz lâzım. 18. asırda Kaçarları bilmemiz lazım. Safevi hakimiyeti de bitiyor, ki bilmiyoruz ve Romanovlar Rusya'sını iyi okumamız, iyi tetkik edip mukayeseye gitmemiz lazım.

Türkiye beynelmilel tarih araştırmaları yapmıyor. Mesela Boğaziçi Üniversitesi'nde sessiz sedasız çalışan bir arkadaşımız var. Selçuk Esenbel, beynelmilel Japon tarihi standartlarına sahip olduğu anlaşılıyor. Biz onu bile okumuyoruz ama okuduğumuz zaman çok enteresan yaklaşımları olduğunu görüyoruz. Mesela Japonya'nın küt diye değişmeye başlamadığını gösteriyor, yani çok es-

kiden Batıyla alakaları kesti denildiği devirde bile Japonya'nın ciddi mütercimleri var. Dolayısıyla Japonya'nın herşeyden haberi var. Mesela Japonya, Rusya'dan evvel anatomiyi biliyor. Rusya anatomiyi öğrenmeye Büyük Petro'yla başlamış, Japonya 1894'te Kanun-ı Medeni'yi aldığı zaman Almanya'dan alıyor. Bu çok önemli. Ciddi, yorumcu bir kafaya sahipler.

Bir tek arkadaşımızın bile bize Japonya'yı tanıtması ufkumuzda ne kadar büyük değişiklik yapıyor. Yani yerli uzmana ihtiyaç var. Yerli Rusologlara ihtiyacımız var, yerli Petrologlara...

Karlofça, daha sonra Pasarofça antlaşmaları ve bunların arasında geçen büyük savaşlar; Pasarofça'dan sonra bir sulh ve sükun dönemi denilen Lale Devri karşımıza çıkıyor. Bu devri –gerçi böyle bir devir var mı, yok mu tartışması yapılabilir, dediğiniz gibi 20. yüzyıl başında icat edilmiş bir dönemleme- mercek altına alırsak özellikle ne tür değişimler bu dönemde başladı? İktisadî, sosyal hayatta, sanatta...

Bir kere daha evvel başlayan bir gelişme vardı. Hep kul sistemi, devşirme diyorlar ya, o çoktan bitmiştir. Yani vezirlerimiz de, askerlerimiz de Türk artık. İkincisi tabii çok önemli bir şey, şehirler büyüyor. Göç var. Hep "İstanbul'a göç var" deriz. Hiç kimse İskenderiye'nin ne durumda olduğunu göz önüne getirmez; hiç kimse Selanik'in nasıl şekillendiğini göz önüne almaz; hiç kimse bilmez ki Aydın vilayetinin merkezi Aydın'dır, İzmir diye bir şehir çok da önemli değildir, ama 18. asırda artık bir İzmir vardır. Bunu gâvurlar yazıyor o zaman, Konsolosu, gezgini, tüccarı... Bizim tarihçimizin gündeminde bugün bile yok. 18. yüzyılın İzmir'i nedir? İzmir diye, Trabzon diye şehirler çıkıyor ortaya. Mazide bir Trabzon var ama, 18. asırda fonksiyonları değişen, beynelmilel ticarete açılan bir Trabzon var. Halep mesela, 18. asırda bünye değiştirmiş. Düpedüz Toskanalı tüccarlar var Avusturya tebasından. Bu, yapıyı değiştirecek. Sonra taşra kendince bir şey olmaya başlamış. Mesela Bulgaristan'ın kalkınmasında hayatî önemi olan bir Pazvantoğlu var. Biz onu eşkıya diye okuyoruz. Ne bileyim, Bosna'da, Makedonya'da tüccar Cumhuriyeti gibi neredeyse, Bosna'nın şehirleri kendini kalkındırıyor. Ürünü toplayıp zenginleşen insanlar ve Avusturya ticaretiyle zenginleşen bölgeler var. Bulgaristan Aba esnafı mesela. Aba sevk ede ede esnaflıktan çıkıyorlar nerdeyse. (Tabii Bulgar tarihçi arkadaşların dediği gibi de burjuvazinin doğuşu, çıkışı demek değil bu.) Mesela Fenerli zümresinde değişme başlamış. Fenerli Rum beyleri devletin memuru iken armatör beyler olmaya başlamışlar. Karadeniz nakliyatı ellerinde.

Bir başka çok ilginç bir şey: Fukara Yunanistan'ın Peleponez kıtasından birdenbire Hidra armatörleri çıkmış. Hidra, daha evvel eşkıya, alenen mafya adasıydı. Yeni Yunanistan'ın habercisi olan yerlerden biri. Fikir hayatı değişiyor Balkanların. Belki abartıldığı kadar mühim değil ama renk değişiyor. Aynaroz'da kendi halinde tesbih çeken birtakım papazlar manastırların içinde başka şeyler yapmaya başlıyor. Bulgar keşişlerin gittiği Aynaroz'da bir keşiş Bulgar Tarihi yazıyor Bulgarlara. Bulgar milliyetçiliğinin öncülerinden; hitap ediyor "Ey Bulgar! Dilini bil, tarihini bil, sen büyüksün..." diye. 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başında Halep'ten, Antep'ten filologlar çıkmaya başlıyor. Dahası, Bursa beynelmilel, kozmopolit bir şehirdi...

Bursa o dönemde bir sanayi şehrine doğru gidiyordu, diyebilir miyiz?

Sanayi şehrinin "nüvesinin nüvesi" olacak ama bunu ölçmek lazım. Bir kültürün merkezi olacak. "Bursalı" diye bir tip çıkıyor ortaya. Yaşam biçimiyle, yemesiyle, içmesiyle... Bunu bilmiyor, ancak hissediyoruz. Bu tuhaf bir şeydir bizim gibi ülkelerde, spontane olarak kendiliğinden yaşanan ve hissedilen şeyler hiçbir şekilde kitaba girmez, vitrine çıkmaz ve bilinci etkilemez. Mesela zengin bir Türk mutfağı vardır. Herkes kendi evinde yer. Bu yemekler restorana çıkmaz. Restorana çıktığı zaman o mutfağın onda birini görürsün ancak. Yani bilirsin Bursa'nın ne olduğunu, nasıl yaşadığını, medeniyetin hoş ve ince taraflarını ama bu kitaba kaleme dökülmez. Urfa'daki adam onu bilmez. Bilse zaten başka türlü düşünür memleketin kültür tarihini ve oluşumunu. Keza Urfa deyince herhalde bir sürü insan fakir, yobaz bir Mezopotamya şehri zannediyor halbuki Urfa önemli bir yerdir. Bir "kültür mahrecidir". Urfa'ya iş yapmaya giden bilir ama kitaba dökülmedikçe, monografiyle ve bu monografi literal bir üslup ve edebî tarzda kaleme alınmayınca bu memleketin kültür tarihini tanıyamazsınız.

Biz mesela Selanik'i tanımayız. Oysa Selanik çok önemli bir şehirdir. Selanik'i Sabatayist halkıyla, Yahudisiyle, bugünkü Türkiye toplumu hala muhafaza ediyor. Ama bu memlekette Selanik üzerine ciddi bir kitap yoktur. Bunu Fransız, İngiliz yazar, bizde Cahit Uçuk'un "İmparatorluk Yıkılıyorken" adlı hatırat romanı Selanik üzerine en iyi bilgiyi veren eser. Demek ki bizim 18. yüzyılın ne olduğunu anladığımız söylenemez. 18. yüzyılı anlamayan bir Türk münevverinin 19. yüzyılı değerlendirmesi ve bugün değişen Türkiye'nin ihtiyaçlarını, kültür buhranlarını, çürük ve aynı zamanda da sağlam taraflarını anlayıp değerlendirmesi mümkün değildir.

1718'de başlayan ve Damat İbrahim Paşa'nın merkezinde olduğu bir dönemden söz ediyoruz Lale Devri deyince. Bu dönem III. Ahmed dönemi ama, III. Ahmed'den çok Damat İbrahim Paşa'nın rengini verdiği görülüyor.

Hakemlik görevi düştüğü için Tülay Artan'ın bu konuda yazılmış bir makalesini çok dikkatle okudum. İbrahim Paşa'nın *dynasty* (hanedan) kurma çabaları üzerineydi. Bu, Osmanlı tarihinde olmayan bir şey. Daha doğrusu vardı, yok edildi. Bunu değiştirmek isteyenler oldu. Uzun süre sadrazamlık yapan Sokullu Mehmet Paşa kendi kardeşlerini birtakım valiliklere, beylerbeyliklerine getirdi, hatta bir tanesini Sırp Patriği yaptı. Bunların hiçbiri yürümedi. 17. asrın ortalarındaki Köprülüler sülalesini en uzun yaşamış hanedan sayabiliriz. Köprülüler de Viyana'yla tamamen bitmiştir. Damat İbrahim Paşa tekrar bir Nepotizm, akraba bağı, *dynasty* kurma çabasındadır ama yürümedi o da tabii. Bu ilginç bir tespittir. Bundan sonra da Devlet-i Aliyye'de bu tür bir nepotist ağın kurulduğuna dair bir emare yoktur. Zayıf kalmıştır bu tür bir sınıflaşma çabası.

Bizim 1940-50'ler kuşağındaki eski tüfek solcuların solculuğunun fantezi olmadığına inanıyorum. Çoğunun solculuğunun temelinde şu yatar: Gerçek anlamda bu kişiler iyi bir eğitim görmüş, ama zamanla fakirleşmiş ailelerdir. O fakirliğin verdiği bir isyan da yatıyor işin içinde. Direniş vardır. Yeni doğan bürokrasinin saltanatına karşı bir tepkidir ve maddi temeli vardır. Demek ki Türkiye'de dynastyler, üç nesilden fazlasını götüremiyor. Demek ki bu şekilde sınıflaşma çabası bitmiştir ama vardı...

18. yüzyılda, buna karşılık, taşrada ayan, eşraf takımında bir oturma vardır. Bunu da fazla büyütmeyelim çünkü hukukî temeli olan bir şey değildir ve çok az kalmıştır. Çapanoğulları diyoruz, herkes Çapanoğlu. Yüz kişi doğuyor o aileden, Suud ailesi gibi çoğu fakir, biri zengin. Çok az böyle aile var. Suriye'de Karaosmanoğulları gibi... Ama hukuken kurulmuş sınıflar değil bunlar, o yüzden fazla devam şansları yok. Bunun üzerinde ısrarla durmak lâzım. Osmanlı İmparatorluğu aristokrasisi olmayan bir imparatorluktur ve galiba öyle de gitmiştir. 18., 19. yüzyılda bunu yaratma çabaları var, muvaffak olduğu söylenemez. Bir tek ulemada var böyle bir devamlılık kısmen ama onlar da bir müddet sonra kaybolup gidiyor.

Ben Tülay hanımın sözünü ettiğiniz makalesini okudum, Damat İbrahim Paşa'nın giriştiği çaba gerçekten de son derece ilginç. Sadece Nepotizm anlamında değil, Tekfur Sarayı'nda çini fabrikası kurma çabası içerisine de giriyor mesela Damat İbrahim Paşa. Çiniciliği tekrar canlandırmak istiyor.

18. yüzyıl odur. Mesela Avusturya bu tip manifaktür geliştiriyor. Kendinde usta olmasa bile Hollanda'dan, şurdan burdan geliyor. Porselen fabrikası kuruyor. Bizde de buna mümasil şeyler var. Mesela şeker yok Türkiye'de. 18. yüzyıl sanayisinin en önemli iki unsuru, şeker ve baruttur. Bizde barut var ama şeker yok. Sonra orduyu giydirmek için kumaş... bizde var. Kâğıt tabii çok önemli... Bürokrasi büyüyor, bu yüzden kâğıthane kuruyorsun.

Kâğıthanenin kurulması matbaanın gelişinden önceye mi rastlıyor?

Tesise, matbaaya hitap ediyor kağıt bizde. Matbaayı kurduk ama bürokrasi de büyüyor; bunu unutmamak gerekir. Matbaa 18. yüzyılda bizde biraz fiyaskodur. Kuruldu, pek iyi devam edemedi... "Kapatıldı" diyorlar. Kapatılması da pek ses çıkarmıyor. Millet yazma'yla idare ediyor. Ama 19. yüzyılda ihtiyaç var. Ondan sonra patlama oluyor. Olan patlama da o kadar büyütülecek bir şey değil; imparatorluğun bize devrettiği miras, 30-40 bin kalem kitaptır.

Avrupa'da bir manifaktür olurken kesinlikle ziraat ve hayvancılık ıslah edilir. Kars'ı Rusya işgal etmiş, hayvancılıkta müthiş bir gelişme var; yeni cinsler vs... Türkiye'de 18. yüzyılda ziraat yok. Patates tarımı girer. Avrupa'nın en önemli özelliği patates tarımının bu asırda yayılmasıdır. Bizde yok. 19. asrın sonu, 20. asrın başında bile mahalli gazeteler patatesi methediyor. Bizde zirai inkılabın başlaması için tarih vermek gerekirse, -ki Engin Deniz Akarlı buna değinmiştir doktora tezinde ama maalesef teferruatlı olarak değil- 19. yüzyılın son çeyreği, yani Abdülhamit Han devridir. Bilhassa Anadolu biliyorsunuz kaybolan Rumeli ve Kırım'ın göçmenlerini aldı. Demiryolu hattıyla birlikte o boya yerleştirildi ve ziraat inkişaf etmeye başladı. Teknikler de o zaman ilerledi. Ziraat eğitimi de o zaman gelişmeye başladı. Kısacası o zamana kadar bu alanda bir ciddiyet yok.

18. yüzyılın insanı şehir nedir bilir, fizik, estetik nedir bilir. Hayatı yaşamaya başlar. Şehrin fonksiyonları değişir. Daha evvel bir mesire yerinin, bir seyran yerinin bu kadar önem kazandığına dair deliller, emareler çok azdır. 18. yüzyılın insanı yeni bir resim anlayışına girer. Levni'nin tarzı Behzat'la Ağamerik minyatürleriyle yarışmaz, hatta belki 16. asır minyatürleri değer olarak daha da üstünde olabilir ama artık başka türlü bir bakış vardır dünyaya. Nuruosmaniye'yi, Süleymaniye kadar beğenmeyebilirsiniz ama Nuruosmaniye

bir değişimdir, başka türlü arayışın ifadesidir. 18. yüzyılın insanı sayfiyeye çıkıyor. Boğaz'ın kenarına, yalılara... Boğaz'ı keşfediyor. 18. yüzyılın taşra mimarisi de değişiyor. Birgi diye bir şehir var, çok güzel...

Bu bir adem-i merkezileşme eğiliminin uzantısıdır diyebilir miyiz?

Tabii idarenin problemleri var. Bosna hakkında Halil İnalcık hocamızın gençlik zamanlarında yazdığı kısa fakat çok zekice bir makale vardır. Orda görüyor ne olacağını. II. Viyana Muhasarası yıllarında Saraybosna sicillerine göre yazmıştır bunu. Yakalamış değişimi. Mıntıka kendini savunma konusunda artık merkeze güvenemez çünkü merkez atıldır, hantaldır. Savunması için örgütleniyor ve kendi mahalli önderlerini çıkarıyor. Çok ilginç bir gözlem bu.

Şam valilerinin Hac yolunun güvenliği işinde sorumluluk almaları da böyle bir gelişmenin sonucu mudur?

Emirü'l-Hac Şam Beylerbeyi'nin 18. yüzyılda bu görevi ne kadar arttı, tam bilemiyorum. Dozunu bilemediğim bir konuda mukayeseye gitmek istemem ama gerçekten Şam valisi, -ki beylerbeyi Emir'ül Hac'dır ve bugünkü Suudi Arabistan Hac İşleri Bakanından daha yetkili, daha becerikli olduğu görülüyor- bayağı iş becermiş. Bütün o havalinin güvenliği, yolların, suyun temini... Bazen de su götürüyor. Mesela Süreyya Faruki Hanımın *Hacılar ve Sultanlar* kitabında* görürsün, bir duvar çekmek için bazen bir iskelenin yıllık geliri gidiyor. Çünkü oralarda usta yok, malzeme yok, hepsini temin edeceksin, müthiş bir bürokratik mekanizma. Mobilizasyon ve manipülasyon. Fevkalade yetkili ve çok örgütlü bir ekibin görev başında olduğu belli. O vakıfları, o paraları, o gereken usta ve malzemeyi temin etmek...

Bu işten bir para da kazanılıyor muydu?

Hayır efendim. Hacdan para kazanılmaz. Hacca para gider. Orada müthiş bir reprezantasyon var yani gösteriş ve temizlik... Bugünkü devletlerin gösteriş ve temizlik masrafı gibidir. Bugün biz de yapıyoruz, Amerika da yapıyor, Rusya

* Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar: Osmanlı Döneminde Hac (1517-1638)*, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İstanbul 1995.

yıkılana kadar çok yapıyordu. Biraz dirilsin, gene başlar. Bu da öyle bir şeydir. Oraya çok para gider, çok enerji. Padişah İslam'ın halifesi ve lideridir. Bunun kabul ettirilmesidir amaç.

Lale merakı Osmanlı'da nasıl ortaya çıkmıştır?

Lale merakı Lale Devri'yle başlamamış. Bu memlekette hep çiçek sevilir ve yetiştirilir. Çiçek insanlar sevsin diye var olan bir bitki değil mi? Fakat iş o derece bir ince zanaat, bir teknik bilgi haline dönüşmüş ki bazı nadide cinsler hakikaten çok büyük paralara satılıyor. Ama "satıldı" diye yazmıyor da tarihçi "satılıyordu" diye yazıyor. Bakın bu da bir sapıklık. İfadede teknik bir yanlıştır. Bir kere birisi bir soğan cinsi geliştirmiş, yetiştirmiş, Sadrazam ona mükafat olsun diye diyelim ki bin küsür altın vermiş. Hep bin altına satılmıyor ki. Üretilen soğanın fiyatı düşer daha sonra ister istemez. Boyuna bu paraların verildiği yok. 18. yüzyıl zaten israf asrı bütün dünyada ve o israfla devletler kalkınıyor. Mesela Polder "Yeni Zaman"da (17. yüzyıl): "Majesteleri –Rosselini çok güzel bir film yaptı, tıpkı tarih öncesi gibi- manifaktürü geliştirmek lazım" diyor ve "Ordunun ihtiyacı için başka türlü manifaktür." Bu bildiğimiz kurdela; kral yaptı diye bütün vücutlar, elbiseler kurdelayla donatılıyor. Bu gibi gösterişçi tüketim çok parayı çeker çünkü kitleye satıp da sürümden, üretimden kazanacak halin yok. Ön planda parayı elinde tutan bazı zümrelerin tüketimine ve zevkine yönelik. Parayı vuracaksın; bunun da birtakım mekanizmaları var. Bu bütün dünyada böyledir. Binaenaleyh bu Türkiye'de de bir israf ama Türkiye'deki yeni konak, yeni yalı ancak bir şeydir zaten, çünkü ondan evvel hiç de öyle iç açıcı bir yaşayışın olmadığı, çok mütevazi olduğu anlaşılıyor.

Kanuni döneminde bile son derece mütevaziydi hayatımız.

Evet. Biraz israfı oldu diye Sadrazam İbrahim Paşa hakkında dedikodu yapılıyor. Problem şurada: Bu 'yaptı' lafı, yani bir defaya mahsus olan olay 'yapılıyordu' oluyor. Geniş zamana yayılıyor. Mesela vakanüvis diyor ki "Kuklacı Mustafa vardı. Birtakım şabıemret oğlanlarını kadın kılığına sokup milletin haremine, köşklere soktu, kadın çengi oldu. Sonunda rezalet anlaşılınca skandal çıktı, boşanmalar arttı". Bu 'oldu' denen şeye 'oluyordu' dersen devrin, cemiyetin ahlâk anlayışı, yaşam tarzı için yanlış bilgi edinirsin. Bu, bir kere olmuş, kaç kişiyi kapsadığı belli değil. Zannetmiyorum ki o zamanki

Osmanlı toplumunun mevcut taassub ve ahlâksızlık anlayışında bir değişme olsun uzun boylu. Değişmenin ölçüsü vardır, onları bilmek lâzım. Yazım, üslup çok önemli.

Matbaa meselesiyle ilgili Siyaset Meydanı'nda çok önemli bir noktaya temas etmiştiniz. Onu biraz açsak...

Matbaanın gelmesi için bir sebep yok, gelmemesi için de bir sebep yok. Camı alıyorsun Venedik'ten, Acemistan'dan kendi malını beğenmeyip halı getiriyorsun, kitabı da getirirsin ihtiyaç duyarsan. Venedikliler basar, getirir. Viyana'da var Mekitanis matbaası, Venedik'te var. Bunlar Anadolu Türkçesi, Arapça, Farsça bilen Ermeniler. Döküm hurufat var orada. Arapça hurufat bu memlekette ortaya çıkmış değil ki! O zaman da var. Onu da abartıyorlar. 18. asırda onun evveliyatı var teknik olarak oralarda. Niye gelmiyor? Okumuyoruz. Ben söyleyeyim, en çok okunan kitap *Menakıbnâme-i Mahmud Paşayı Veli* mesela. Elden ele kopya edile edile pek çok nüshası var. Bendeki gayet kötü, iki tarafa yazılmış, orta bir yazı. Bunu okuyorlar mesela. Demek ki millet *Naima Tarihi*'ni bile çok bilmiyor. Ortada 20 nüsha dolaşsa okuyup dinleyen 200 kişi oluyor, o da yetti! Fazlasını da zaten aradığı yok. Burada matbaa olmaz. Matbaa gelmiş ve hakikaten çok fazla bir şey yapamamış, durgunlaşmış ve öylece asrı tamamlamıştır. Ne zaman ki sistematik eğitim müesseseleri, yeni bürokrasi kuruluyor, o zaman iş değişiyor. O zaman Karamanlı Rum bile İncil istiyor artık. Çünkü Yunan harfleriyle Türkçesi basılıyor. "Yobazlar istemedi de matbaa gelmedi" deniyor. Evet, belki bazı yobazların bazı lafları vardır ama mekanizmayı bu fazla izah etmez. "Efendim hattatlar karşı geldi." Hayır hattatlar karşı geldiği için de durmaz. Çünkü iki bin kişi kitap okuyacak olsa İstanbul'da, iki bin tane nüsha istenecekse bir eserden hattatlar o işe kolay kolay yetişemezler zaten. Patlar arz-talep mekanizması. Mesela Mushaf-i Şerif'lerin matbu olması 19. asırda bile yasaktı. İradelerde görülüyor toplatılması. Dinlediler mi? Her ev Kur'an istedi de ondan. Vazgeçildi yasaktan.

Dışarıda mı basılıyordu mushaflar?

Nerede basıldığını doğrusu keşfedemedim. Ama 19. asırdan kalma herkesin elinde basılı nüsha olduğuna göre, bende bile olduğuna göre belli ki öyle bir yasağın hükmü kalmamış. Zannediyor musunuz 15., 16. asırda Avrupa'da pat-

ladı matbaa? Şöyle bir görüş var: Luther çevirmiş İncil'i. Sanki ondan önce hiç çevrilmedi. Okuyan; "Vay be!" demiş. Okunması için de Gütenberg hazır bekliyor, hiç durmadan İncil basıyor. Ne alakası var?

Matbaanın Avrupa'da en geniş şekilde kullanılması Türk anti-propaganda broşürleri içindir. Kilise kullanmıştır ucuza Türkler'in aleyhine, onların gaddarlığı, canavarlığı, katliamı üzerine broşürler köylere kadar dağıtılmıştır. Gazete bile matbaa üzerinde çok etkili olmamıştır. Çünkü çok az dağıtılan bir şeydir. Matbaa gelmedi diye az okuma da yoktur. Mesela Schiltberger, Bertrandon de le Broquiere Türkiye seyahatnameleri matbaadan evveldir ve yeterince elle çoğaltılarak okunmuştur. Bunun binlerce nüsha olmadığı çok açıktır ama demek ki ihtiyaç varsa çoğaltılıyordu. El yazmasıyla da halledilir, ihtiyaç yoksa da matbaa o ihtiyacı çok fazla üretmez.

Esas mesele şu: Batılı insan yalnız yaşamayı, yalnız oturmayı seven, yalnızlığına da aşık olan biridir. Batılı insanın musiki meşki diyebileceğimiz temrini bile kendi duyacağı kadardır. Mesela bize büyük Arapça uzmanı Helmut Ritter geldiği zaman herkes şaşmış. Çello'yu kendi duyacağı kadar çalıyor. Avrupalılar bu kadar dünyasının içine kapalı insanlardır. Yalnız dua etmek çok önemli bir şeydir. Doğu toplumunda insan bunu yapamıyor. Bu dervişlere has bir şeydir.

O zaman da şifahi kültür öne çıkıyor galiba...

Şifahi kültür derin düşünmeyi, okumayı ve derin temrini etkiliyor. Bundan dolayı insanlar biraz geç okurlar bizde. Konuşmak, dinlemek bugün bile yaygın Türkiye'de. Yazarsın yazarsın okumazlar. Konuşman lâzımdır.

Topkapı Sarayı'nın girişinde ve Ayasofya Camii'nin bitişiğinde yer alan III. Ahmed Çeşmesi, hemen her bakımdan kendinden önceki çeşmelerden ayrılır. Sebiller, çeşmeler, kitabeler, ebced hesabıyla düşülen tarihler, yaldızlı bezemeler bir dönemin aynası olarak günümüz İstanbul'unda nefes almaya devam etmektedir. 20. Yüzyıl başlarında çekilmiş olan fotoğraf, çeşmeyi klasik dönemdekine yakın çevresiyle yansıtmaktadır.

NEDÎM VE LALE DEVRİ

İskender PALA*

Nedîm nâmına bir şâir-i cihân var imiş
Kemend-i zülfüme düşsün İlahi ol ayyâr[1]

Osmanlı İmparatorluğu XVIII. yüzyıla büyük telaş ve hayal kırıklıkları ile girmiş, halledilmesi gereken iç ve dış meseleler yığınlar oluşturmaya başlamıştır. 1718 yılında yapılan Pasarofça sulh anlaşması bu bakımdan devletin eline geçmiş bir fırsat gibi algılanmış, devlet kadar halkın da bir nefes molası gibi değerlendirilmesine yol açmıştı. Sınırların doğusunda ve batısında barışın sağlanmış olması, devlet erkanının gözlerini iç meselelere çevirmiş ve hayli zamandır Avrupa ülkelerinin mesafe katettikleri yenilik hareketlerine bir an evvel başlamak gerektiği üzerinde durulmaya başlanmıştı. Şair ve hattat ruhu taşıyan, güzelliği ve eğlenceyi seven Sultan III. Ahmed devlet işlerinde öngördüğü yenileşmeyi sağlamak üzere, daha şehzadeliğinden beri tanıdığı ve aralarında eski bir dostluğun bulunduğu Nevşehirli İbrahim Paşa'yı sadrazamlığa getirdi.

İbrahim Paşa, okumayı seven, zarif zevkleri olan, tarih bilinci oluşmuş, yenilikçi bir vezir idi. Sanatçıları, söz ustalarını, bilginleri koruyup kollamakta, muhtelif kitaplar tercüme ve telifi için onların gönlünü hoş etmekteydi. Yaratılışı gereği de zevk ve eğlenceye düşkünlüğü var idi. Bu bakımdan onun işbaşına gelmesiyle birlikte İstanbul'da geniş çaplı bir imar faaliyetine girişilip birbirinden güzel saraylar, yalılar, köşkler, sebiller, çeşmeler, medreseler, imaretler ile şehrin çehresi değiştirilmişti. Şehircilik ve bahçe kültürü bakımından oldukça özenle tatbik edilen bu faaliyetler, başlangıçta, barışa susamış halkın da hoşuna gidiyordu. Eğlence hayatı bir anda bütün imparatorluğa rehavet verdi ve özellikle İstanbul insanı, birikmiş problemlerinden ve streslerinden

* Prof.Dr. İstanbul Kültür Üniversitesi Öğretim Üyesi.

1. Nedim dedikleri bir cihan şairi var imiş! İnşallah Tanrım, o söz sihirbazı benim zülüflerimin kemendine düşer!..

kurtulmak için yeni yapılan eğlence semtlerine koşmaya başladı. O kadar ki, yüksek zümre arasındaki eğlence merakı ve yarışı âdeta devlet işlerini de aksatır oldu. İbrahim Paşa, padişahın henüz pek küçük yaşta olan kızı Fatma Sultan ile evlenip saraya damat olduktan sonra hemen bütün iktidarı eline almış gibiydi. Yakınlarını çeşitli yüksek görevlere getirmekte gecikmedi. Kendisi hemen her gün bir ayrı mecliste alimler, şairler, musıkîşinaslar ile birlikte sohbette ve eğlencede idi. İmar faaliyetleri özellikle Haliç'te, Kağıthâne taraflarında bambaşka bir dünya kurulmasına yol açmıştı. Sa'dabâd adı verilen bir köşkten dolayı bu isimle anılsa da orada pek çok köşkler, kasırlar, çeşmeler, fıskiyeler, köprüler, havuzlar, su kanalları, heykeller, taş tasvirler vs. halkın en gözde mesire mekanı olmuş, akın akın gelen İstanbul sosyete ve seçkinlerini ağırlamaya başlamıştı. Eğlencenin ve harcanan paranın sınırı yok gibiydi. Öte yandan İstanbul halkı gittikçe fakirleşiyor, paranın alım gücü her geçen gün azalıyor, alt kademede huzursuzluk başlıyordu.

Bu gidişat 12 yıl sürdü. Özel lale bahçeleri tarh edilip lale soğanları fahiş fiatlarla satıldığı için bugünkü tarihçilerin Lale Devri dedikleri o dönemde devlet ilk defa batı dünyası ile kendisini mukayese etmiş; gördüğü teknoloji ve ilerleme yarışında geri kaldığını anlamıştı. Bunun için çeşitli tedbirler alındı. Mektepler açıldı, teşkilata müteallik küçük reformlar geliştirildi. Hepsinden önemlisi de İstanbul'da devlet eliyle bir matbaa kuruldu. Ne yazık ki aç ve çaresiz İstanbul halkının bu gelişmeleri görecek gözü yoktu ve hatta gavur icadı diye yenilikleri aşağılamakta da gecikmedi. Halkı kışkırtanlar her zaman olduğu gibi yine onlara kendi menfaatlerini millî meselelermiş gibi sunmayı başarıyorlardı. Fitne içten içe büyüyordu. Nihayet 12 yıllık bu eğlence ve zevk ü safa âlemi 28 Eylül 1730 günü, vaktiyle tersanedeki bir patrona gemisinde tayfa olarak çalıştığı için Patrona lakabını alan, daha sonra Bayezit'teki bir hamamda tellaklık yaptığı için de Tellak diye anılan, esnafa itimat telkin etmiş devşirme oğlanı Halil'in bir sopa ucuna taktığı peştemalı bayrak yaparak sadrazamı hedef alan bir isyan hareketi başlatması ile çığırından çıktı ve Patrona Halil ile ayakdaşlarının Sultanahmet'e (At meydanı) doğru yürümesiyle fitne kıvılcım alıp iki hafta içerisinde bütün o kadar yenilik, güzellik, ilerleme sıfırlandı. Sa'dabâd köşkleri, kasırları yağmalandı, lale bahçeleri çiğnendi, laleler yolundu, harab edildi[2].

2. Lale Devri, Osmanlı tarihçileri tarafından birbirine zıt görüşlerle değerlendirilmiş en ilginç devirdir. Bu farklı değerlendirmelerin merkezinde ise Damad İbrahim Paşa durur. İbrahim Paşa'nın gerçekten atılımcı bir vezir mi; yoksa sefih bir zevk düşkünü mü olduğu hususunda sık sık tartışmalar yapılmıştır. Nitekim hâlâ onun gerçek kimliği objektif

Lale Devri'nden bahsedilince ilk akla gelen kişi hiç şüphesiz şarkılarıyla ünlü şuh şair Nedim'dir. Şiirimizin değişik renk taşıyan en parlak lalesi diyebileceğimiz Nedîm, o eski zaman lezzetlerindeki neşeli havayı teneffüs etmiş, o güzelliklerden zevk almış, Sadabad sahnelerinin baş aktörlerinden biri olarak yaşamış, yaşadıklarını da hiç saklamadan anlatmış duygulu bir şairdi.

Nedîm'in asıl adı Ahmed'dir. Muhtelif araştırmacıların[3] ittifak ettiklerine göre 1680 yılı civarında doğduğu sanılmaktadır. Fatih zamanından itibaren İstan-

bir değerlendirmeden geçirilmiş sayılmaz. Sözgelimi son devir tarihçiliğinde Osmanlı tarihini bize sevdiren iki kişiden Ahmet Refik (*Lale Devri*, İstanbul 1924) ile Reşad Ekrem (*Patrona Halil*, İstanbul, 1963), İbrahim Paşa hakkında tamamen birbirlerine zıt fikirler öne sürerek onu över yahut eleştirirler. Aynı tutum nedense eski tarihlerde de vardır ve o dönemi anlatan eserler birbirini nakzeden yorumlarla doludur. Ancak bir gerçek vardır ki o devirde eğlencenin sınırları ve yolları genişlemiş, hemen her kesimden insanın, daha evvel tadını almadıkları eğlence usulleri geliştirilmiş, hatta bunlarda aşırıya gidilir olmuş idi. Kötü gidişin sonunu hazırlayan bu renkli dünyadan bir kesit sunabilmek üzere biz buraya Şemdanizade'nin *Müri't-Tevârîh*'inden (v.346 a-b.) bir pasaj almakla yetineceğiz:

"Ve İbrahim Paşa'nun altun sarf idüp tatyîb-i enâm kasdittiği etvârınun münkerâtdan olduğın ta'dâd idüp, 'Bu vezîr mirasyedi-meşrebdür, gice vü gündüz zevk ü sürûr icâd ider ve kendüyin ve müteallikâtınun safâsına kanâat itmeyüp "Halkı aldatacak şey lazımdur!" diyû ıydlerde Atmeydânı ve Sultan Mehmed ve Bayezid avluları ve Yenibağçe ve Yedikulle ve Bayrampaşa ve Eyyûb ve Kasımpaşa ve Tophâne ve Sa'dâbâd ve Dolmabağçe ve Bebek ve Göksu ve Çubuklu ve Beğkoz ve Üsküdar'da Harmanlık nâm mahallerde dolablar ve beşikler ve atlı karaca ve salıncaklar kurdurup ricâl ü nisâ ve mahlût u kadıncıklar salıncağa binüp iner iken şahbaz yiğitler kadınları kucağına alup salıncağa koyup çıkarup hoş sadâ ile şarkılar çağırttığında nakîsatü'l-akl nisvân tâifesi mâil olup kimi zevcinden izin, kimi iznsüz 'İzn-i âmdur!' diyerek seyrâna gidüp ve cebren seyir akçesi alup olmaz ise talak taleb ider (...) olup ehl-i ırz diyecek her mahallede beş hatun kalmadı. (...) Sa'dâbâd'ı abadan itmekle binâ olunan köşklerde olan fısk u fücura ruhsat virdi; hatta Sa'dâbâd'ı binâ ider iken kereste vü ahcâr nakline meşgûl olan pâyzenleri Yahudi avretlerine havâle vü icrâ-yı mel'anet itdüklerini temâşâ itdüğiyçün çok zaman 'Cuhud karılarına yalı mı yaparsın; kazık mı kakarsın, kuyu mu kazarsın pâyzen çelebi?' diyüp takılırlar idi ve cümle umûr vezîrün yedinde olup ulemâdan ve ocakludan ve taraf-ı saltanatdan taarruz olunmadığından dâiresine müntesib olanlar, sâir nâsa hakâret ile nazar iderler idi. Kendü müteallikları şöyle tursun, müteallıklarının müteallikları dahi lâûbâlî-meşreb ü sefîhâne harekâtile ukalâdan meskenetlû âdemleri istihzâ iderler idi."

3. Nedim'in hayatı hakkında değerlendirmeye aldığımız eserler şunlardır: Şevket Kutkan, *Nedim Divanı'ndan Seçmeler*, İstanbul 1981; Atilla Özkırımlı, *Nedim -Hayatı, Sanatı, Eserleri-*, İstanbul 1991; Hasibe Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik*, Ankara 1992; Nurer Uğurlu, *Divan Bahçesi*, İstanbul 1990; *Nedim Divanı*, Ankara (Akçağ);

bul'un yerlisi olan kültürlü bir aileye mensuptur. Rukiye, Hamide ve Ayşe isimlerinde üç kız kardeş arasında büyümüştür. Babası devrin kadılarından Mehmed Efendi, dedesi ise Kazasker Mülakkap Muslihiddin Efendi'dir[4]. Baba soyunun Merzifonlu olduğu veya Mevlana'ya ulaştığı rivayet edilen Ahmed Nedîm, annesi Saliha Hatun tarafından da ünlü Karaçelebizâde ailesine mensup olup ta fetihten itibaren saray mensupları tarafından daima itibar edile geldiklerini kendisi söyler.

Aile itibariyle seçkin bir muhitin insanı olan küçük Ahmed'in iyi bir medrese eğitimi alarak yetiştiği ve Arapça ile Farsça'yı iyi derecede öğrendiği, bu milletlerin edebiyatlarıyla ilgilendiği, parlak bir imtihan ile medreseden mezun olduğu ve hemen müderrisliğe başladığı bilinmektedir. Şiire ilk ne zaman heves ettiği bilinmemekle birlikte Nedîm mahlasını, ileride devrin sadrazamı olarak Osmanlı'nın gidişatına yön verecek olan İbrahim Paşa'nın henüz Efendi'liği zamanına rastlayan gençlik yıllarında aldığı ve kendisini daha o zamandan İbrahim Efendi'nin "Nedîm"i olarak gördüğü tahmin edilebilir. Nitekim onun bütün hayatı İbrahim Paşa'ya endekslenmiş gibidir. Onun gerçek ve sadık bir "Nedîm"i olduğu hususunda şiirleri bize yeterince ip ucu vermektedir. Aralarındaki ilişki muhtemelen kuru bir himayeden öte bir zevk ve fikir arkadaşlığı olarak devam etmiştir.

Nedîm, Şehid Ali Paşa'nın vasıtasıyla önce Mahmudpaşa Mahkemesi Naipliği'ne getirilir ve o sırada rikâb-ı hümayun kaymakamlığına atanan İbrahim Paşa'nın (Efendi) yardımını görür ve o zamandan itibaren Lale Devri'nin sahne içindeki bir aktörü olarak yaşamaya başlar. Bu arada Beşiktaş'ta Tekerlek Mustafa Çelebi mahallesinde (O vakitler Beşiktaş'tan Ortaköy'e giden yol buradan geçermiş) bir ev edinip orada oturduğu ve mahalle sakinlerinden İbrahim Çelebi'nin kızı Ümmügülsüm Hanım ile evlendiği bilinmektedir. Lebabe isminde bir kızı olduğu ve şairin ölümünden sonra da dayısı tarafından yetiştirildiği bilinmektedir.

Ahmed Nedîm, müteakip yıllarda Vezir Nevşehirli İbrahim Paşa'nın ihsan-

Abdülbaki Gölpınarlı, *Nedim Divanı*, İstanbul 1951; Cevdet Kudret, *Nedim*, İstanbul 1986; Halil Nihad, *Nedim Divanı*, İstanbul 1338-40 h.; Ahmet Refik, *Âlimler ve San'atkârlar*, Ankara 1980, İbrahim Alâeddin, *Nedim*, İstanbul 1932; Murat Uraz, *Nedim*, İstanbul 1938.

4. Mülakkap Muslihiddin Efendi Sultan İbrahim devri kazaskerlerinden olup meslektaşları ve halk tarafından pek sevilmemiş, uygunsuz davranışları yüzünden "Mülakkap" diye anılmış ve sonunda halk tarafından linç edilmiştir.

ları ve ilgisiyle mutantan bir hayat yaşar. Paşa'nın Fatma Sultan ile evlenip "Damad-ı şehriyarî" olmasından sonra vazifesi onun yeni kurdurduğu kütüphaneye alınır ve hem bilimsel hem edebî çalışmalarını devam ettirir. Burada iken hadis ve tefsir dersleriyle alakadar olur. Ramazan aylarında Paşa'nın konağındaki tefsir derslerinde kaari (hadisleri okuyarak izaha çalışan kişi) olarak bulunur.Arapça'dan çevirilen bazı eserlerin tercüme komisyonunda görev alır.

Gençliğinde Gülşenî tarikatına intisab etmiş olmasına ve tasavvuf umdelerini yakînen öğrenmiş olmasına rağmen hayatını daha dünyevî yaşama gayreti içinde olan Nedîm, Lale Devri'nin zevk ü safa âlemlerine katıldıktan sonra çapkın ve kayıtsız meşrebi, önünde bambaşka bir hayatın kapılarını aralamıştır. Bilimsel rütbe ilerlemeleriyle birkaç medrese atladığı ve yükseldiği bu sulh yıllarının eğlenceye yönelen hayatını doya doya yaşayan şairin yolu artık saraylara, konaklara uğrar; yazın mesirelerde, kışın helva sohbetlerinde gününü gün eder. Bu hayat onu iyiden iyiye maddî isteklerin ve ten zevklerinin kucağına atacaktır. Daha sonraki zamanlarda o manevî sohbet meclislerini özlerse de artık içki kendisini esir almış; genç yaşında, irtiaş (titreme) illeti yakasına yapışmıştır. 1712'de Pasarofça andlaşması ile başlayan sükun ve eğlence devrinin, bir hamam uşağı sergerde olan Patrona Halil'in, vezir Muşkaralı İbrahim'e (Damad İbrahim Paşa) karşı Eylül ihtilalini başlattığı 1730 yılında sona ermesi, Nedîm'in de genç sayılacak ömrünün sonu olur.

Şöyle ki; isyancılar şehrin her yanını yoklayıp Damad İbrahim Paşa ve yönetimine yakınlığı olanları sorguluyor, mallarını yağma ile canlarına zarar veriyorlardı. Nedîm'in kapısına dayandıklarında şair, evinin damına çıkıp oradan yol bulmayı yahut saklanıp beklemeyi tercih eder. İki gün evvel başlayan isyan zaten yeterince sinirlerini bozmuştur. Cinnet kapıdadır. Bir yandan da irtiaş illeti yakasını bırakmamaktadır. Nihayet nasıl oldu ise, fakat her hâl ü kârda (isyancılardan veya hayattan) kurtulmak üzere damdan aşağıya yuvarlanır. Takvimler 30 Eylül 1730'u göstermektedir.

Nedîm'in cesedi Karacaahmed'in Miskinler bölümüne defnedilir. Mezar şimdiki Çiçekçi otobüs durağının karşısındaki duvarın iç kısmına düşmektedir. Sonradan annesi Saliha Hatun'un kemikleri de onun yanına nakledilmiştir. 1970 yılında her ikisinin yanyana duran mezarları tesbit edilerek bir demir şebeke içine alınmış; aralarına lale motifleriyle süslü bir mermer konularak üzerine de şairin şu makta beyti hakkettirilmiştir:

Ey Nedîm, ey bülbül-i şeydâ, niçin hâmûşsun
Sende evvel çok nevâlar, güft ü gûlar var idi

Yazık ki mezar bugün pejmürde ve perişan vaziyettedir.

*

Nedîm, Lale Devri'nin apaşikâr görünen yüzüdür. Devrin İstanbul'u, Sa'dabad âlemleri, Çırağan eğlenceleri, Boğaziçi ve Göksu gezileri, içki meclisleri, lale bahçeleri ve helva sohbetleri onun kaleminin en itibarlı konuları arasındadır. Yapılan binalara tarihleri o düşürür, kasırlar onun kalemiyle övülür. Devrin güzelleri onun kalemiyle tasvir edilirler, giysileri, süslenmeleri, tavırları, gelenekleri onun sayesinde tarih sayfalarına geçer.

Nedîm, her hâliyle olduğundan daha ziyade kullandığı dil ile İstanbulludur ve hiç zorlanmadan, hiç bir şey saklamadan, apaçık ve anlaşılır ifadelerle her şeyi doğrudan doğruya anlatır. Şehrin nabzını tutmasını bilen bu "İstanbul oğlanı"nın -Bu ifade İbrahim Paşa'ya aittir- dış dünyaya ve nesneye bakış açısı, kendi merkezinden çevreye ve muhite açılan bir gözlem gibi kullandığı diline yansır. Şarkı ve gazellerinde o çağa göre yalın denilebilecek mahallî bir ifadeyi, İstanbul'un orta direk halkının kullandığı dili başarıyla kullanmıştır. Kasidelerinde bu dil daha sanatlı bir üsluba bürünür. Bunun sebebi olsa olsa onun, kendi meşrebine uygun söyleyişlerde gönlünün çektiği gibi hareket etmesine bağlanabilir. Gazel ve şarkılarında içinden geldiği şekilde; kasidelerinde ise icab ettirdiği gibi söyleme mecburiyeti onun diline de yansıyıverir.

Nedîm, ana çizgilerde geleneğe bağlı olmakla birlikte özelde ve teferruatta kendiliğinden geleneğin dışına çıkar. Belki bu dışarda kalmışlık sebebiyledir ki kendi çağında onu kimse layık olduğu biçimde tanımamıştı. Lale bahçelerinde, Cedvel-i Sîm üzerinde, Göksu mesirelerinde onun şarkıları moda olup dinlenilmiyordu. Fuat Köprülü'nün ifadesiyle "*İbrahim Paşa'nın mütevazı kitapçısı, hayatında asla büyük bir san'at üstadı gibi tanınmamıştı*[5]." Onun yaşadığı dönemde melikü'ş-şuarâlık makamını dolduran Osmanzade Taib Efendi bir kasidesinde devrinin şairlerini sayarken bugün pek çoğumuzun ilk defa duydukları Kamî, Neylî, Asım, Raşit, Nahifî vs. isimleri ön plana çıkarır da onun adını anmaya gerek duymadan Seyyid Vehbî'yi kendisine vekil tayin eder. Vehbî ise bu münasebetle yazdığı Vekaletnâme manzumesinde Nedîm'e hak ettiği mevkii verir ve onu "taze-zebân(yeni söyleyişli), bî-bedel(kendine has), reh-i nâ-refte (gidilmemiş yol, yeni bir tarz) açıcısı" gibi sıfatlarla anarak şairlik birikimine varis tayin eder. Hatta bu hadise üzerine Nedîm'in "Biz zümre-i şâirânda müstesnayız" diyerek övündüğü bir kıt'a yazdığı da bilinmekte-

5. *Divan Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul 1931, s. 515.

dir. Nedîm'in taze-zeban veya reh-i nâ-refteliği hiç şüphesiz o güne kadar kimsenin dikkat etmediği ayrıntılardan şairane ilhamlar devşirmesine bağlıdır. "*Hande sığmaz goncanın zîrâ leb-i handânına*", yahut

Hezârı sanmanız hâbîde zîr-i bâle minkârın
Hayâl-i gonca-i sîrâbın istişmâm için saklar[6]

gibi söyleyişler o zamana kadar kimsenin aklına gelir hayaller değildir.

Nedîm'i, kendinden evvel yaşamış olan şairlerden ayıran taraf, onun şiirindeki yerlilik ve basitliktir. Bilinen mazmunların ve kalıplaşmış ifadelerin dışına çıkarak yaşanan hayatı merkeze alan Nedîm, içinden geldiği gibi davrandığı için farklı idi.

Nedîm-i zâre benzer âşıkım yoktur demişsin sen
Efendim, işte vardır; ben esîrin, ben giriftârın

söyleyişindeki samimiyet, hayalden ziyade hakikat kokmaktadır. Bu açıdan bakıldığında o, tabiri caiz ise Divan şiirinin en muhteşem itirafçısı durumundadır. İçtiğini söylediği vakit gerçekten içmiş, sevdiğini söylediği vakit hakikaten sevmiştir. Onun şiirinde hemen her mısra beşerîdir. Zevkleri ten zevkleridir, eğlenceleri haz doludur. Onun mısralarındaki neş'e de alay da; yalvarma da serzeniş de artık hakikate daha yakındır. Bu yüzden ona "şûh" diyoruz. O, Osmanlı şiirinin çapkın çocuğu olarak alelâdeyi, olağanı, tabiî olanı bütün çıplaklığıyla anlatmıştır. Çevreye ait her şeyi olduğu gibi, hissettiği gibi anlatır. Asla eskiler gibi onları soyutlaştırarak süslemeye kalkışmaz. Hasibe Mazıoğlu bu konuda "*Realiteye bağlılığı yüzünden devrini ve muhitini eserlerine geniş ölçüde aksettirmiş, eski şiirimizde tasviri minyatürden resme yükselterek bize yer yer resmin tabiiliğini ve canlılığını duyurmuştur.*[7]" der. Aynı fikri bir başka şekilde tekrarlayan A.Özkırımlı'nın ifadesiyle söylersek "*Minyatürle resim arasındaki fark neyse, kendinden öncekilerle Nedîm arasındaki fark odur.*[8]" Realite, Divan şiiriyle onun dizelerinde ünsiyet kurmuştur. Tanpınar'a göre "*Eski hayatın şiirimize sızabilen akislerini Nedîm'den evvelki şairlerde bazan bir minyatürde, çok defa bir halı deseninde seyreder gibi beğeniriz. Nedîm'de ise, birden geniş tabiata bir pencere açılmış gibi, kısa bir an için dahi yer yer büyük resmin hususiyetini veren şeylere, mesafeye, genişlik hissine, üç buud vehmine çı-*

6. Bülbülü, gagasını kanadının altına sokmuş dururken görüp de uyuyor sanmayın; gerçekte o, taze goncasının hayalini koklamak için böyle yapıyor.
7. Hasibe Mazıoğlu, *Nedim'in Divan Şiirine Getirdiği Yenilik*, 2. bs. Ankara 1992, s. 70.
8. A.Özkırımlı, *Nedim*, İstanbul 1991, s.18

kariz. Onun bahsettiği güzeller bir derinlik ortasında ve bir zemin üzerinde, güneş ışığında kımıldanırlar. Gölgenin yerini, gölgesini beraber taşıyan mahlûk alır. O kadar ki, bazı mısra ve beyitleri zihnimizde büyük resim veya heykeltıraşîdeki kardeşleriyle beraber gelirler. Saati, ânı kendi ışığı ve beraberinde taşıdıkları derunî hâletle yakalamasını bilir.[9]" Bu özelliklerinin, kendisi de farkında olmalı ki daha önce yaşayan şairleri anlatırken onlara tepeden bakar. Kasidede Nef'î'nin, gazelde Bakî ve Şeyhülislam Yahya'nın, rubaide Haletî ve mesnevîde de Atayî'nin üstad şairler olduklarını; ancak kendisinin hepsinden öte bir sanat kişiliğine sahip olduğunu cesaretle söyler. Şu beyitler onundur:

Nef'î vâdi-i kasâidde sühan-perdâzdır
Olamaz amma gazelde Baki vü Yahya gibi

Mesnevî semtinde geçmişdir Atâyî cümlesin
Hâletî evc-i rubâîde uçar Verkâ gibi

Hâme-i mu'ciz-beyânım onların her birine
Bir cevâb ibrâz edip vâzıh Yed-i Beyzâ gibi

Nedîm, hayatı dolu dolu yaşadığı için müşahhas ile daha ziyade uğraşmıştır. Onun sevgilisi de, içkisi de, eğlencesi ve zevki de hep bir tecrübenin eseri olarak şiire yansır. Bunun için açık yüreklidir ve yine bunun için sevilmiştir. Na't ve münacaat gibi manzumelere yönelmemesi belki biraz da yaşadığı bu hayat dolayısıyladır. Kimbilir belki na't yazmayı riyakârlık görecek kadar çelebi karakterli idi.

Nedîm'in aşkında da bir yerlilik vardır. Bütün güzellere, güzelliklere, tabiata, İstanbul'a, kısaca hayata karşı beslediği aşkta diğer şairlerin aksine daima kendisi gibi davranır. Aşırı istekli, pervasız, şûh, senli benli, açık saçıktır. Duygularını dile getirirken müstehçenlikle suçlanacak kadar hasbî ve kalbîdir. Nadiren bayağılığa düştüğü ifadelerde bile kendisini mazur gösterecek bir nükte peşinde olduğu hemen farkedilir. Kelimelerle düşünce ve duygular arasındaki gizli bağı keşfeden ve bunun için zekî, zarif ve seçici olabilen Nedîm'in şiirlerinde sözünü ettiği güzeller, artık toplumun arasına karışmış, bir caddede rastlanılabilen, halkın elle tutabildiği güzellerdir. Divan şiirinin selvi boylu, ince belli, yay kaşlı güzelleri, onun mısraları arasında ete kemiğe bürünerek yürüyen âfetler, dilberler, kızlar, kadınlar, cüvanlar olarak karşımıza çıkarlar.

9. Ahmet Hamdi Tanpınar, *19.uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1949, s.40-41.

His ve edâ!. Nedîm'in şiirindeki belirleyici unsurlar. Kafiyeyi kullanırken, dizeyi dizerken, beyte ihtişamını verir yahut ifadeye akıcılık katarken şahsîliğini hep bu iki pencereden gösterebilmiştir. İçinden geldiği gibi, en tabiî hâliyle ve aşkla söylediği her mısra onun için belirleyici bir his; Nedîmâne bir eda taşımıştır. Tabii bir his bu kadar yürekten geldiği vakit, elbette edâsı da yalın ve anlaşılır -ama söylemesi zor, belki sehl-i mümtenî- olacak ve muhatap üzerinde yüksek derecelerde etki bırakacaktır. İşte dizeler:

Sen böyle soğuk yerde niçin yatar uyursun
Billahi döğer dur hele dâyen seni görsün
Dahi küçüceksin yalnız yatma üşürsün
Serd oldu heva çıkma koyundan kuzucağım

Hele hece vezniyle bir koşma yazacak kadar değişiklik ve farklılık taraftarı olması, XVIII. yüzyıl Nedîm'ini birdenbire farklı iklimlere, zamanlara taşıyıvermektedir. Hayata karşı aldığı tavır, onun üslup, eda ve sanatındaki yeniliği oluşturmaktadır.

Nedîm'in, kendinden önceki şairlerin pek çoğunu okuduğunu, bildiğini ve hatta bazılarına nazireler yazıp tahmisler, taştir veya tazminler yazdığını divanından anlıyoruz. Onun Arap ve Fars şiirini de yakından bildiği, zamanı geldikçe onların isimlerini sayması gösteriyor. Divanındaki Arapça, Farsça şiirleri, rubai ve gazelleri diğer şark edebiyatlarıyla da ilgilendiğini, hatta Çağatayca bir manzumesinin bulunması da zamanına kadarki Türk şiirinin geniş sınırlarını tanıdığını ve onlarla meşgul olduğunu gösterir.

Nedîm, hiç şüphesiz çağları aştıkça kıymeti artan şairlerdendir. Bu bakımdan tekke şiirimizde Yunus Emre yahut saz şiirimizde Karacaoğlan'a benzer. Onlardan farkı, dilinden ve kendi çağının tanıklığını daha ziyade üstlenmiş olmasından kaynaklanır. Şarkı yahut gazelleri, Lale Devri hakkındaki pek çok arşiv vesikasından daha kıymetlidir. Çünki onun şiirinde XVIII. yüzyıl İstanbul'unun yer yer mahrem duygu ve hayatı ile kısmen sosyolojisi, felsefesi ve ideolojisi hissedilir. Klasik şiirimiz onun şahsî sanat dehası sayesinde yeni bir ruh ve ayrı bir söyleyişe sahip olmuştur. Şiiri bir sanat gösterme meydanı kabul etmeyerek içinden geldiği gibi ve bütün samimiyetiyle söylemesi, belki kendi zamanındaki yüksek sanat anlayışının zevk kategorisinden dışarıda kalmasına yol açmıştır; ama o günün dilini, edasını, hayatını bize aktarmak bakımından çağdaşlarını geride bırakmış ve kazip şöhretler yerine kalıcı tevazuu tercih etmiştir.

Sözü az söyle, ağır söyle Nedîmâ ki süban
Zer gibi sayılı; gevher gibi sencîde gerek[10]

ifadesinden de anlaşılacağı gibi o sözünü tartarak ve kalıcı olsun diye ağırlıklı söylemiş; asla uluorta konuşmamış, ucuz nükteler peşinde koşmamıştır. Müstehçenliğinin arka planında bile çağına ayna tutan bir özellik gizlidir. Unutulmaması gerekir ki Divan edebiyatında hayatın gerçek sesi, Nedîm'in dizeleri arasında işitilir. O, klasik şiirin bütün zamanları içerisinde halis şiiri defalarca söylemiş birkaç şairden biridir. Eski şiirin duygularına, hürriyetlerini o bağışlamış denilse yeridir. Hani diyordu ya,

Dökülen mey, kırılan şîşe-i rindân olsun.

*

Nedîm, Türk klasik edebiyatında şarkılarıyla ünlü şairidir. Kendisi hayatta iken, yazdığı şarkıların pek azı bestelenmiş ve okunmuştur. Ancak daha sonraki zamanlarda Nedîm'in şarkılarından yapılan besteler her dönemde itibar görmüştür. Şarkılarında daha ziyade Sa'dabad âlemini, oradaki eğlenceleri, köşkleri, havuzunu, heykellerinin ağzından akan sularını anlatır. Özel günlerde (bayram, cuma vb.) Sa'dabad'a giden sürmeli gözlü, şirin sözlü, leylî yüzlü güzeller; zer kemerli, beli hançerli civanlar, ona göre haklarında şarkı düzenlenecek dilberlerdir. İstanbul'un o çağdaki emsalsiz güzellikleri bugün hep o şarkılardan okunur; tabiatı ve coğrafyası, suyu ve havası hakkında o mısralardan bilgi alınır. Nedîm'in şarkıları, nağmeye dönüştükçe eski İstanbul güzellerinin o esnada âhenk tutukları ve alkış okudukları sanılabilir. Türk musıkîsinin güzel örneklerini saklamak bakımından bu şarkıların ayrı bir değeri vardır.

*

Nedîm, yaşadığı dönemde kıymeti bilinmese de, müteakip asırlarda pek sevilmiş, beğenilmiş ve taklid edilmiştir. Onun gibi yazmak bir üslup olunca *Nedîmâne* terimi de edebiyata girmiş ve nazire geleneğine bağlı olarak usta Nedîm'in takipçileri her çağda yaşaya gelmişlerdir. Çağdaşları İzzet Ali Paşa ile Sâbit başta olmak üzere Seyyid Vehbî ve Âtıf ona nazireler yazmayı asla küçüklük görmemişlerdir. Zaman içerisinde onları Şeyh Galib, Koca Ragıp Paşa, İzzet Molla, Vâsıf-ı Enderunî, Fıtnat Hanım, Osman Nevres gibi şairler izlemiş ve *Nedîmâne edâ* yaşamaya devam etmiştir. Tanzimat yıllarından itibaren Na-

10. Ey Nedim! Şiiri az ve ağırlıklı söyle ki söz, altın gibi sayılı ve mücevher gibi tartılı gerek.

mık Kemal, Ziya Paşa, Recaizâde Ekrem gibi şairler onun şiirlerine ilgi duymuş ve nihayet Süleyman Nazif, Hammamizâde İhsan, Halil Nihad gibi yakın dönem şairlerinin kalemleri de onu taklid ve tanzir etmeyi sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet döneminde en ziyade adı anılan Divan şairlerinden birisi de odur ve şiirlerinin pek çoğu mizah mecmualarında tehzil edilecek kadar toplumun millî hafızasında yaşamaya devam etmiştir. Ve nihayet Nedîm'i en iyi anlayan adam Yahya Kemal'dir. Yahya Kemal onun edasını ve sesini derinden hisseden ve onu XX. yüzyıla taşıyan usta şairdir. Yahya Kemal'in şiirleriyle İstanbul, tam ikiyüz yıl sonra Nedîm'in sesini tekrar duyar.

*

Nedîm'in şiir vadisindeki tek eseri **Divan**'ıdır. Eski harflerle üç; Latin harfleriyle de iki defa basılmış olan[11] divan üzerinde yeterli araştırma yapılmış sayılamaz. Divandan pek çok kişi ve kurum tarafından seçmeler yapılıp yayınlanmıştır. Divanın içerisinde 38 kaside, 157 gazel, 29 şarkı ve diğer musammat ve müfredler yer alır. Divanda ayrıca Farsça ve Arapça şiirler de mevcuttur.

Nedîm'in *Sahaifü'l-Ahbâr* adlı düzyazı bir tercümesi vardır[12]. Avcı Mehmed'in müneccimbaşısı Ahmed Âşık el-Mevlevî'nin *Câmiü'd-düvel* adıyla Arapça yazmış olduğu tarih kitabının tercümesidir. On yılda tamamlanan bu tercümeyi Nedîm, İbrahim Paşa'ya sunmuştur.

Bu iki eserden başka Nedîm'in Safaî Tezkiresi'ne bir takriz yazdığı, Şehid Ali Paşa'ya mülemma tarzında bir arzuhal tertiplediği, İzzet Ali Paşa'nın Nedîm'e gönderdiği şaka yollu bir mektuba *Nigarnâme* adıyla cevap verdiği ve keza kime yazıldığı belli olmayan bir mektubu bulunduğu[13] bilinmektedir. İbrahim Paşa'nın kurdurduğu tercüme komisyonunda görevli iken *Aynî Tarihi*

11. İlk baskı Kahire'de (Bulak) yapılmış olup tarihsizdir. Sonra İstanbul Vezirhanı Matbaası'nda 1291 h. yılında basılmıştır. Bu iki baskı da eksik olup eser ilk defa Halil Nihad Boztepe tarafından yazmaların taranması ve eksiklerin giderilmesi usulüyle İkdam Matbaası'nda (İstanbul) 1338-1340 tarihinde basılmıştır. Toplam 373 sayfadan ibaret olan bu baskının baş kısmına Ahmed Refik Nedim'in hayatına dair, M.Fuat Köprülü de şiirlerine dair birer yazı yazmışlar, Halil Nihad ise divanın sonuna bir terimler sözlüğü ile ansiklopedik sözlük eklemiştir. Bu baskıda şairin hemen bütün şiirleri derlenmiş olup daha sonraki baskılar bu nüsha esas alınarak yapılmıştır.
Divanın Latin harflerle iki baskısı vardır. Abdülbaki Gölpınarlı, Nedim Divanı, İstanbul 1951 (2. bs. 1972) ve Muhsin Macit, *Nedim Divanı*, Ankara 1992.

12. Eser, İstanbul'da Matbaa-i Âmire'de üç cilt (857+722+750 s.) halinde 1285 h. tarihinde basılmıştır.

13. Bu risalelerin tamamı Halil Nihad (Boztepe) neşrinde mevcuttur.

diye bilinen 24 ciltlik *Ikdü'l-Cüm'an fi Tarihi Ehli'z-Zaman*'ın tercümesinde görev aldığı, ancak hangi cilt veya ciltlerde emeği bulunduğu bilinmemektedir.

Nedîm, sevgilisine "Efendim!" diyen zarif İstanbullular neslinin şeker tadında Türkçelerini asırlarca yaşatan müstesna âşık idi, adı dünya durdukça anılsa gerek.

XVIII. YÜZYILIN İLK YARISINDA KÂĞITHANE VE SA'DÂBÂD

Prof.Dr. Münir AKTEPE*

İstanbul, şüphesiz tabii güzellikleri ve üzerinde yükselen tarihî âbideleri itibariyle dünyanın ilgi çeken sayılı şehirlerinden biridir. Bizans İmparatorluğu devrinde olduğu gibi, bilhassa Fâtih Sultan Mehmed zamanında Türklerin bu şehri hâkimiyetleri altına almasından sonra da, diğer dünya şehirleri arasındaki önemini muhafaza etmiştir. Peygamber Hazret-i Muhammed zamanından beri, İstanbul'un bir çok bakımlardan kıymetini takdir eden müslüman Araplar, bu şehri zabt için müteaddit defalar teşebbüse geçmiş, fakat sonunda İstanbul'u almak Fatih Sultan Mehmed'e nasip olmuştur. Bu büyük kumandan ve aydın Türk hükümdarının İstanbul'u Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi yapmasından sonra ise, bu şehir günümüze kadar gelen, yüzyıllar boyunca, bir çok Türk kültür eserleriyle donatılmıştır. Başta camiler olmak üzere mescidler, medreseler, mektepler, kütüphaneler, zaviyeler, tekkeler, imarethaneler, bimarhaneler, türbeler, hamamlar, sebil ve çeşmeler, su kemerleri ile bendler, saraylar, kasr ve köşkler, yalılar, konaklar, hanlar, çarşı ve pazarlar, kışla ve tersaneler, baruthaneler, tophaneler ve darphaneler gibi daha bir çok dinî, sivil ve askerî yapılara ait çeşitli örneklerle süslenmiş bulunmaktadır.

Burada derhal şu hususu da kaydedelim ki, Osmanlı Türkleri kuruluş devirlerinden itibaren, medenî bir şehirde yaşayan insanlar için lüzumlu yeşil sahaların düzenlenmesini, İstanbul şehrinde dahi ön plânda tutmuşlardır. Bu nedenle yaptıkları eserlerin yanında, kurulan yeni mahalleler arasında ve şehrin civarında bir takım bağ ve bahçeler yapmayı, mesire ve teferrüç yerleri tanzim etmeyi ihmal etmemişlerdir.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (1917-1996)

Osmanlı Türkleri, İstanbul şehrinin içini ve civarını yeşil saha bakımından o günün şartlarına göre mükemmel bir şekilde tanzim etmeye çalışmışlardır. Biz burada, her biri ayrı bir etüd konusu olan mezkûr mahallerden ancak biri, yâni Kâğıthane üzerinde durmak ve bilhassa XVIII. yüzyılın ilk yarısında Sa'd-âbâd'ın tanzimi hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Kâğıthane mesiresi Türk ve yabancı kaynakların da belirttiği üzere, Kâğıthane deresi boyunca, XVIII. yüzyıl başlarına gelinceye kadar, ağaçlık, yeşillik bir teferrüc mahalli, av sahası ve yer yer de sanayi bölgesiydi. İçinde bazı köşkler vesair binalar olmasına rağmen, esaslı şekilde tanzim görmemişti. Ancak iskân sahası olan bir köyü mevcuttu. Fakat XVIII. yüzyıl başlarında ve bilhassa III. Ahmed'in veziriâzamı olan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa zamanında buranın durumu tamamen değişmişti.

Eremya Çelebi'nin eserini tamamlar mahiyette olan ve XVIII. yüzyılda İstanbul tarihini yazan P.G. İnciciyan'a nazaran, Kâğıthane'nin ve burada bulunan köyün eski adı Barbyzes idi. XVIII. yüzyılın başlarında Kâğıthane köyü, Kâğıthane Deresi denilen çayın kıyısında bulunuyordu. Çok kumlu olan Ali Bey ve Kâğıthane derelerinin ağız kısmında bir çok adacıklar mevcuttu. Köyün alt tarafından akan Kâğıthane Çayı, III. Ahmed'in damadı ve Fatma Sultan'ın zevci Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın 1134 (1721/22) senesinde yaptırdığı ve etrafı duvarla çevrili saray ile caminin yanındaki havuzun içinden geçiyordu. İbrahim Paşa, bu çayın içinden akmakta olduğu yatağın bazı noktalarını tanzim ettirmiş ve o tarihlerde yıkılan Boğaziçi'ndeki Kuleli Bahçesi'nin mermerlerini Kâğıthane'ye naklederek mezkûr derenin sahillerine döşemiş, aynı zamanda iki tarafını ağaçlarla süslemişti. Kâğıthane Deresi, bir havuzdan diğerine delikli mermerlerden geçerek akıyordu. Düzenlenen bu yeni mahalle ise Sa'd-âbâd adı verilmişti. Evvelce burada bir kâğıt imalâthanesi olduğundan mezkûr yere genellikle Kâğıthane deniliyordu. Keza bir baruthane dahi vardı ve bu çayın suyu ile çarkları dönerdi.

Kâğıthane'deki yeni havuzlar yapıldıktan sonra, İstanbul halkını köye götüren sandallara mahsus dar geçitler kapandı. Padişah sarayının aşağısında ve iki çayın kenarında, Türk büyüklerine ait yazlık köşk ve bahçeler inşa olundu. Nevşehirli Sadrıâzam Damad İbrahim Paşa, sadârete geçtikten bir-iki yıl sonra, İstanbul'un birçok mahallerinde olduğu gibi, Kâğıthane'nin dahi ıslahını 1720 yılından itibaren ele almış bulunuyordu. Eski bir mesire yeri olan bu mahalle, evvelâ padişah III. Ahmed'in emri ile üç yeni havuz yapılmış ve tarh edilen bahçeye de Hüsrev-âbâd ismi verilmişti. Bu devrin vak'anüvîsi ve şâiri

Kadı Râşid Mehmed Efendi, Kâğıthane'nin Hüsrev-âbâd adı verilen mahallinde inşa olunan havuz ve köprü münasebetiyle, vakayi'nâmesinin 1133 (1720/21) senesi olayları meyânında (c. V, S. 305 vd.) geniş bilgi vermektedir.

Kâğıthane'nin esas tanzimi ve onarımı ise, Hicrî 1134 (1721/22) senesinden itibaren başlıyordu. Bilhassa Paris'e sefaretle giden Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin avdetini müteakip, Fransa'dan İstanbul'a getirdiği Versailles ve Fontainebleau nevinden saraylar ile bunların bahçelerindeki köşklerin plânları ve daha ziyade bahçelerine ait resimler üzerine, Kâğıthane'de dahi bazı yeni uygulamalar yapılmıştı; yâni bu defa Sa'd-âbâd adı verilen mahalin inşaatı ele alınmıştı.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin sefaretnâmesinde bu hususa, yani Fransa'da, Paris'de gördüğü saraylar ve bahçelere dair verdiği malûmat da cidden alâka çekicidir.

Vak'a-nüvis Raşid Mehmed Efendi'nin, Fransa'nın tesirinden sonra Kâğıthane'de, Sa'd-âbâd'da yapılan yeni işler ve çalışmalar hakkında yine vakayinâmesinde verdiği bilgiye nazaran (c. V, S. 443-446) devrin sadrıâzamı İbrahim Paşa evvelâ Kâğıthane deresinin mecrasını temizletmiş ve akışını düzene koymuş; daha sonra Boğaziçi'nde, Anadolu yakasında bulunan, Kuleli Bahçe'deki yıkık kuleli binanın mermerlerini buraya getirterek 22 Şaban 1134 (7 Haziran 1722) tarihinde inşaata başlamıştır. Bir çok marangoz, taşcı vesair ustalar ile yüzlerce amelenin çalıştırıldığı bu mahalde, tatil günlerinde dahi inşaata devam olunarak, birkaç ay içerisinde yeni yeni binalar yükselmiştir. Kâğıthane deresi, eski mecrasından alınarak, Humbarahane'den itibaren sekiz yüz zirâ uzaklığa kadar, iki tarafı mermer döşeli, yeni ve geniş bir mecrâ içinde akıtılmıştır; aynı zamanda bu yeni kanalın kenarına dikilen otuz sütun üzerine de bir kasr-ı hümâyun yapılmış, yanına dahi geniş bir havuz inşa edilmiştir. Nehrin sularının havuza dökületeceği yerde ise, mermer tekneler mevcut olup, bunlar kasrın önünde büyük bir selsebil teşkil etmiştir. Ayrıca Karaağaç Bahçesi'ne akan sudan, borular ve mermer oluklar içinden, bu kasr-ı hümâyuna getirilen sular dahi, kasırda mevcut fıskiyelerden ve havuzda olan ejder ağızlarından fışkırıyordu. Kâğıthane nehrinin kıyısında ve kasrın karşısında 1135 (1723) tarihli ve iki taraflı büyük bir çeşme olduğu gibi, bu nehrin sahili boyunca baruthane denilen mahale kadar uzanan sahada hisar yalıları şeklinde bir çok kasırlar da vardı. Böylece Kâğıthane, Fransa'dakilerin takliden emsalsiz bir mesire yeri haline getirilmek istenilmişti.

Diğer taraftan bu tarihlerde İstanbul'da bulunan Venedik elçisi Giovanni Emo memleketine yolladığı 2 Eylül 1722 ve 20 Şubat 1723 tarihli raporlarında,

padişah III. Ahmed'in, Fransa'dan dönen sefiri Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin Paris'den getirmiş olduğu saray ve bahçelerin resim ve planlarına göre yapılan her şeyden fazlasiyle zevk duyduğunu; Kâğıthane'de inşa edilen yeni binalar yâni Sa'd-âbâd kadar hiçbir şeyin onu alâkadar etmediğini; Hüsrev-âbâd'ın bir kısmına binlerc ağaç dikildiğini, diğer boş kalan kısımlarının vezirlere dağıtıldığını ve vezirlerin de buralara ayrı ayrı köşk ve bahçeler yapırmak suretile, muhtelif renklerde boyattıklarını kaydetmektedir.

İşte bu teşvik üzerinedir ki, III. Ahmed ve damadı İbrahim Paşa ile diğer vezirler, Kâğıthane'de, geniş ölçüde bir imâr faaliyetine girişmiş ve buraya köşk, kasr, bahçe, köprü, havuz ile çeşme, sebil nevinden birçok şeyler yapmışlardı. Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın, 1135 senesi Ramazan bayramının dördüncü günü (8 Temmuz 1723), III. Ahmed'e, Sa'd-âbâd'da vermiş olduğu bir ziyafet dolayısıyla, devrin vak'anüvisi Küçük Çelebizâde İsmail Asım Efendi de, Kâğıthane ve bilhassa Sa'd-âbâd'ın onarımı hakkında Tarih'ine (s. 42-43) şunları kaydediyordu: "Himmet-i Kûh-endaz-ı âsafî ile hâmis-i cinân-ı zemin ve nâm-ı Sa'dâbâd ile tesmiye kılınan temâşâgâh-ı dil-nişînde padişâh-i âlempenâh... hazretleri içün binâ olunan saray-ı dil-ârâ ve kasr-ı Hâvernâk-ı nazîr-i muallâ pîşgâhında îcâd olunan âbşardan zirâ'-ı fâsıla ile mânend-i sîm-i hâm-ı sepîd ve tirâşîde ruhamlardan bir âbşâr dahi inşâ ve zikr olunan âbşârın tarafeyn ve miyânında birer mutalla kubbeli nisîmengâh-ı muallâ ile âfitâb-ı sipihr-i saltanat içün gûyâ ki, üç adet bûrc-ı âbı peydâ kılınup, ol sarh-ı bedi'ü't-tarhdan Hürrem-âbâd'a varınca cedvel-i sîmin tarafeyninde ve Eyüb semtinde hadâik-ı sultanîye'den Kara-Ağaç Bahçesi'ne müntehî olunca nehrin cânibeyninde vâki' Kûhsârlar avâtıf-ı aliyye-i hüsrevânîden 'ayn-ı hüddâm-ı devlete temlik ve ihsan ve herkese dilhânı üzere birer kasr ve ârâmgâh binâsına ruhsat verilüp, kürûm-ı vâfire ve eşcâr-ı müsmire gars etmeleri fermân buyurulmuştu. Zamân-ı kalîlde bi'l-cümle ol mahallerin dağ üstleri bağ ve binâ olunan yüz yetmiş aded tarzları nâdide tarhları matbu' ve pesen-dîde kusûr-i bî-kusûrun her biri bir câyi âsâyiş ve ferağ olup, dârü'l mülk-i İstanbul'un havâlisinde olan ferahefzâ mesirelerin cümlesine fâik ve seyr ü temâşâsı hakka ki şevketlû padişaha lâyık olmağın mâh-ı mezbûrun dördüncü günü sadrıâzam hazretleri taraflarından şehinşâh-ı cihanbân... hazretlerine tertîb-i çeşn ü ziyâfet..." emrolundu.

Bu hususla ilgili olarak, vak'a nüvis Sâmi, Şakir ve Subhi efendilerin Tarihi'nde dahi (S. 38/6) şu kaydı görmekteyiz: "Ebû Eyyüb-i Ensârî sâhiline müntehî olan Halic-i bahre âmizeş ve insıbab eden nehr-i pür âb u tâbın cereyân eylediği vadi... mukaddem Kâğıthane ba'de'l-umran Sa'd-âbâd ile zeban-zed-i âlemiyân olup, ol mahâll-i dil-nişîn ve fezây-i zümrüdînin tarafeyninde vâki'

cibâl ve tilâlden tahdid ve mesâha ile taksim-i ehâli ve ricâl olunup sıgar ve kibârdan temellüküne ekseri... birer mikdar arâzi tefrik ve tefkik ve ma'lûmü'l-esâmi yüz elli altı nefer kimesnelere ale'l-infirad mülknâme-i hümâyun ile tahsis ve temlik kılındıktan sonra, herkes mâlik oldukları arsa-i hâliyelerinde... gars-ı eşc-ı müsmire ve kürûm ve inşâ-yi kusûr-ı âlîye-i zîbende rüsûm etmeleri ile az zamanda ser sebz ü meyve-resân olan her bağ-ı bihîn..." cennetten bir örnek olmuştu.

Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Kitaplığı'nda gördüğümüz yazma bir Mecmua'da ise, Sa'd-âbâd'da inşâ olunan binâların isimleri sırasiyle şu şekilde yazılmaktadır:

"Avn-i inâyet-i Bârî ile serzede-i munassa-i husûl olan Sa'dâbâd-ı feyz-îcâdın mevce-i sürûr ve menba-i huzûr olan mevâzi-i lâtifesinde esmâ-i dilgûşâsının ismidir ki zikr olunur: Kasr-ı Mîrahûr, Cisr-i Fil, İskele-i Hayr-âbâd, Tekke-i Hayr-âbâd, İskele-i Eyyühennâs, Kovanlı Cisr, Havz-ı Deryâ, Bağ-ı İrem, Vezir İskelesi, Hünkâr iskelesi... Bahçe-i Has, Harem-i Şerif, Çağlıyan-ı evvel, Kâse-i Mermer, Kâse-i Sûmmâki, Ejder-i Câri, Çeşme-i Nûr, Kasr-ı Sürûr, Kasr-ı Cinân, Çağlığan-ı Sâni, Cisr-i Sırat, Çağlığan-ı Sâlis, Cedvel-i Sim, Sofa-i Cinân, Sofa-i Mihman, Cisr-i Nevpeydâ, Sütûn-ı Tîr, Cisr-i Ebyâz, Tekke-i Asafâbâd, Sûk-ı Cedîd, Havz-ı Dü-ser, Kasr-ı Şehinşâh-ı Cedîd, Ferriye-i Hürrem-âbâd, Cisr-i Ahmer".

Kâğıthane'de mevcut bu gibi binaların inşaatına dair bir Muhasebe Defteri'nde dahi, şu hususlar kayıtlı bulunmaktadır:

"Defter-i muhâsebe-i makbûzat ve mübâyaât ve icrâat ve ihracât berây-i binâ-i Kasr-ı Cinân ve Harem-i Hümâyûn ve odahâ-i ağayân-ı Harem-i Hümâyûn ve mahallât-ı sâire der-Sa'd-âbâd ki, be-marifet-i Mehmed Ağa, Mimarân-ı hassa el-vâki'an 11 Şaban 1134 ilâ 15 Rebi'ülevvel sene 1135 müceddeden binâ şûde eyyâm 211.

Sa'd-âbâd'da müceddeden binâ olunan mahâller:

Kasr-ı hümâyûn-ı cinân:

Kıt'a: 1

Mermer Çağlayan: 1

Kasr-ı cinân kurbünde, Harem-i hümâyun dairesinde dokuz oda, bir sofa, bir dîvânhâne, bir dehliz, bir dehliz üzerinde kasr, iki halveli ve çeşmeli ha-

mam, bir çamaşır-hâne, bir matbah, bir şirvanlı koğuş, bir su hazinesi, bir su çeşmesi ve beş çeşme, bunlardan başka Harem Ağaları dairesinde de altı oda, bir gusül-hâne, bir sofa, bir koğuş oda, üç iskele, beş çeşme, yanda padişaha mahsûs bir kasr-ı hümâyûn, câmi, iki zülveçheyn mermer selsebil, üç köprü, bir cisr-i Nev-peydâ denilen yeni köprü vesâire olup, Çağlağan (Çağlayan=Âbşâr)'ın tûlü iki bin beşyüz zirâ' idi (Bir mimârî zira' 75 cm. 8 mm'dir). Daha sonra ayrıca Âbşâr denilen bu çağlayan ile bir de Cedvel-i sîm yaptırılmıştır. Sa'd-âbâd Kasrı, Çağlayan ve diğer inşaat için 115.807 esedi kuruş (aslanlı denilen Felemenk parası) sarfedilmiştir.

Vak'anüvis Râşid Mehmed Efendi'nin ifadesine nazaran III. Ahmed zamanında Kağıthane'nin tertip ve tanzimi, mesire yerlerinin, kasırlar ile civarındaki bahçelerin inşaatı, Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın sık sık teftişi sayesinde, birkaç ay gibi kısa bir süre içinde tamamlanmıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin, Fransa'dan avdetini müteakip, Saraya sunduğu rapor yani Sefâretnâme tarihinin 8 Ekim 1721 ve iki aylık mezkûr inşaat müddetinin de, Mayıs-Temmuz 1722 arasına tesadüf ettiği göz önünde tutulursa, Fransa'nın krallara mahsus saray ve bahçelerini örnek alarak, inşaata başlama hususunda ne derece acele edilmiş olduğu ve Kağıthane'nin, yani Sa'd-âbâd ve Hüsrev-âbâd gibi mahallerin ne kadar süratle yapıldığı ortaya çıkar.

Burada Nevşehirli Sadrıâzam İbrahim Paşa'nın, III. Ahmed için yaptırdığı Sa'd-âbâd Kasrı'ndan maada Hüsrev-âbâd, Şevk-âbâd, Kasr-ı Neşât ve yukarıda isimlerini zikrettiğimiz daha bir çok kasırlar vardı. Venedik elçilerinden Giovanni Emo, bütün bu bahis konusu olan mahallerden, raporlarında, "Sultanın eğlencesi için yapılan yerler" diye bahsediyor ve İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerinin, zaman zaman Kâğıthane'deki yenilikleri görmeğe gittiklerini yazıyordu. Hakikaten başta Nedim olmak üzere Lâle Devri'nin Râşid Mehmed, Seyyid Vehbi, İzzet Ali, Nahîfî ve Sâmî gibi daha bir çok şâirleri, burada yeni yapılan eserleri durmadan medhediyor ve böylece geniş ölçüde alâka celbediyorlardı. Nihayet Kâğıthane'ye 1723 yılında Sadrıâzam Damat İbrahim Paşa tarafından bir de cami inşa olundu. Derenin iki tarafı her bakımdan ma'mûr bir saha haline getirildi. Halk ya arabalarla veya sandallarla bu mesire yerine gelir, geç vakitlere kadar eğlenirdi. Fakat III. Ahmed'in ve damadı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın Kâğıthane'ye gelmesi, Sa'd-âbâd'a, Hüsrev-âbâd'a, Şevk-âbâd'a bir başka zevk ve neş'e katıyordu. Yabancı devlet adamları veya Türk büyükleri şerefine tertip olunan ziyafetler bu esnada düzenlenen türlü eğlenceler, koşular, güreşler ve cirit oyunları da halkın coşkunluğuna sebep oluyordu.

Bu devrin özelliklerini ve yaşayış tarzı ile sosyal hayatını, hiç şüphesiz zamanın şairlerine ait dîvanlarda ve surnâmelerde etraflı şekilde bulmak mümkündür. Ancak Kâğıthane'de mevcut kasırlarda ve bahçelerde tertip edilen bu törenler ve eğlenceler, uzun müddet devam edemedi. Türlü nedenler dolayısıyla, Sadrıâzam İbrahim Paşa'ya ve bunun damatları olan Kethüda Mehmed Paşa ile Kapudan-ı derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ve daha bazı devlet adamlarına, bilhassa bunların yaşayışlarına karşı halk arasında meydana gelen iğbirar ve husumet, mezkûr şahısların öldürülmesine, hepsine ve padişah III. Ahmed'in tahtından indirilmesine vesile olduğu gibi, binlerce lira sarfile inşa edilen ma'mûr yerlerin dahi tahribine sebep teşkil etti.

28 Eylül 1730 tarihinde başlayan ve Patrona Halil İsyanı adını alan ayaklanmanın sonunda, yeni İstanbul kadısı Divâne İbrahim Efendi'nin teşvikiyle, zorbaların ele başılarından Patrona Halil, Emîr Ali ve Musli Beşe gibi daha bazı kimseler, Kâğıthane'deki binaların tamamen yakılmasını istemişlerdi. Fakat genç padişah I. Mahmud, bu kasr, köşk, köprü, çeşme, sebil ve koruluk nevinden mahâllerin, hiç değilse kısmen kurtarılabilmesi amacıyla, yakılmasına değil, sadece yıkılmasına müsaade etti. Sultan Mahmud, bu azgın adamlar karşısında yalnızca "ihtirâkına rizâ-i hümâyûnum yoktur, bu kadar a'dâ-yi dîn ü devlet olan milel-i nasâraya bâis-i hande olacak bir mevâdd olmağla, ancak hedm ve tahribine ruhsat ve iznim olmuştur" diyebilmişti. İşte bu keyfiyet üzerinedir ki, sokaklarda dolaşan münâdiler "Sa'd-âbâd'da köşkü olanlar bilsünler; bugünden sonra, üç güne kadar köşk sahipleri köşklerini yıksunlar" diye bağırdılar. Fakat eşkıya, mal sahiplerinde önce buralara hücum ederek evvela binaların içindeki eşyaları yağma ettiler. Daha sonra da Kâğıthane'de ne varsa yıktılar; hattâ yeni yetişen nâdide ağaçları dahi kestiler. Yapılan zarar bazı kayıtlara nazaran, üçbuçuk milyon frank civarında bulunuyordu. *Hadîkatü'l-cevâmi* yazarı, Hüseyin Ayvansarayî'ye nazaran da Sa'd-âbâd ve havalisinde 120 adet kasr yıkılmıştı. Bu devrin vak'anüvislerinden Subhî Efendi ise, bu binaların enkazından zorbalar bile o havalide oturan halkın geniş ölçüde istifade ettiklerini yazar.

Bu durum, yani Kâğıthane'nin harap halde kalması uzunca bir süre devam etti. Ancak zorbaların tamamen ortadan kaldırılması ve taraftarlarının dağıtılmasını müteakip, I. Mahmud'un 1156 (1743) senesinde, takriben isyan olayından 13 sene sonra, Kâğıthane'nin ve bilhassa Sa'd-âbâd'ın onarımı üzerinde tekrar durduğunu görüyoruz. I. Mahmud bu mıntıkayı, kendi hükümdarlığının ilk devirlerinde, Bostancı ocağı mensuplarına vermiş ve onlar vasıtasile harabiyeti kısmen önlemeye çalışmıştı.

Her ne kadar eski köşk ve kasırlar ihya olunamamış, halktan çekinildiği için yeni inşaata teşebbüs edilememiş ise de, bu padişah devrinde zaman zaman yine Kâğıthane deresinin sahilinde kurulan çadırlarda, yabancı devlet temsilcilerinin ağırlanmasına devam olunmuştu. Meselâ 1149 (1736-37) senesinde İran elçisine, 11 Recep 1153 (2 Ekim 1740)'da Nemçe elçisine Sa'd-âbâd'da zifayetler verilmişti. 12 Safer 1154 (29 Nisan 1741) tarihinde, Sa'd-âbâd'a davet ederek, Çağlayan denilen cedvel-i simîn karşısında, eski Kasr-ı Hümâyun'un yerine kurulan bir otağ içinde, devlet erkânı ile birlikte ağırlamıştı. Bunu müteakip, İstanbul'a gelen bir İran elçisi için de burada törenler düzenlenmişti.

Görülüyor ki, olaydan bir müddet sonra, Kâğıthane ve bilhassa Sa'd-âbâd bölgesi, yavaş yavaş yine bir mesire yeri olarak kullanılmıştır. Ancak buradaki binalar harap durumda olduğundan, çadırlar içinde, günü birliğine veya bir-iki günlüğüne törenler yapılmaktadır. Daha sonraki tarihlerde ise, I. Mahmud Sa'd-âbâd'ı tekrar onarmak maksadiyle faaliyete geçmişti. Meselâ Marmara nâibine ve voyvodasına hitaben yazılmış, Evâsıt-Rebi'ülevvel 115" (Mayıs 1743) tarihli bir hükmünde padişah şöyle diyordu:

"Marmara nâibine ve voyvodasına hüküm ki,

Makarr-ı hilâfet-i aliyyemde olan Sa'd-âbâdnâm mevzi'de vâki' çağlığanların mermer kâseleri şikest olup, bir mikdar mermere muhtaç olmağla Marmara'da kat'olunmuş mevcud mermerden beş aded kebîr mermer ile bir sefîne pahlu mermerlerin bir an akdem astâne-i sa'âdetime naklolunması fermânım olmağın, işbu emr-i şerîfim ısdar ve (...) ile irsâl olunmuştur. İmdi vusûlünde bervech-i meşrûh Marmara'da kat'olunmuş mevcud mermerden beş aded kebîr mermer ile bir sefine pahlu mermerlerini bir an akdem ve bir saat mukaddem kemâl-i müsâra'at ile Astâne-i sa'âdetime nakl ve irsâl eyleyüp zinhâr ve zinhâr ihmâl ve te'hirden gayetü'l-gaye ihtiraz ve ictinâb eylemeniz bâbında fermân-ı âlişânım sâdır olmuştur.

Bu tarihten sonra, 3 Zilkade 1163) (4 Ekim 1750) senesinde, Mehterhâne-i âmire buraya gelmiş, padişahın çadırlarının kurulacağı mahalden yarım saatlik mesafeye kadar, Kâğıthane vadisinin içi çadırlarla dolmuş ve nihayet düzenlenen şenlikler arasında, I. Mahmud burada, Sadrıâzam Divitdar Mehmet Paşa'nın davetine icab etmiştir. Bundan ma'ada birçok def'alar, fırsat buldukça ve havayı müsâit gördükçe padişah buraya gelmiş. Sa'dâbâd'da zaman zaman dinlenmek imkânını bulmuştur.

SADABAD SU TESİSLERİ

Saadi Nâzım NİRVEN*

Bu şehr-i İstanbul ki, bî-misl ü bahâdır
Bir sengire yekpâre Acem mülkü fedâdır.
Bir gevher-i yekpâre iki bahr arasında
Hurşid-i cihân-tâp ile tartılsa sezâdır.
Nedim

Hicrî 1130 senesi. İstanbul'un sahillerini saran taravettar denizlerin ortasında, küme küme yeşillikleri, beyaz sarayları ve âbideleriyle açık mavi bir atlas mahfaza içine oturtulmuş rengârenk kıymetli taşlardan yapılmış bir göğüs iğnesine benzediği günlerden bir gün.

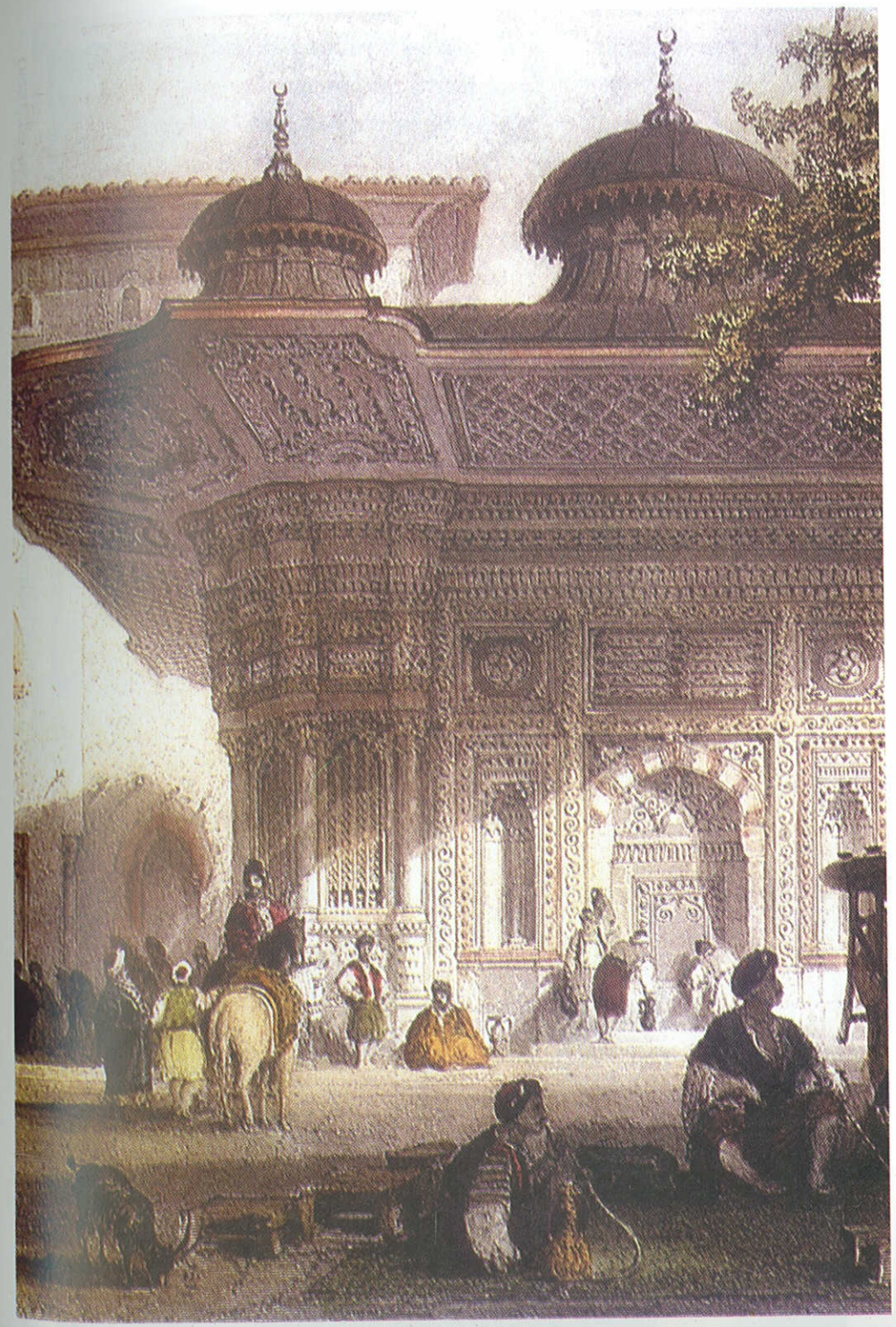
III. Ahmed'in rikâb-ı hümayunu kaymakamı Nevşehirli İbrahim Paşa Topkapı sarayının, başka bir dünyadan bir köşe imiş gibi duran güneşin akislerinde bile donuk bir gölge, derin bir sükûn uyuyan bahçelerinden geçerek Sadabat sedirine dönüyordu. İnsanların ömürlerinde olduğu gibi talih ve tesadüfler devletlerin tarih yıllarında da tesirli oluyor. Nevşehir'linin sadrazam oluşu, harp ve mağlûbiyetlerin ıztıraplarıyla bunalan Osmanlı İmparatorluğunun hayatına kısa bir zaman için de olsa da büyük bir haz ve sürur getirdi. Onun on üç senelik sadrazamlık günleri ihtişamlı düğünlerin yaldız ve ziynet içinde süslü resmi kabullerin gönülde, ağızda eriyen bir menekşe şekerinin lezzetini bırakan durgun mehtaplı lacivert gecelerin aşk ve füsun içinde geçmiş bin bir güzel hatırasıyla süslendi. Bu günlerle gecelerinin büyük bir kısmı Sadabad'da geçti. Sadabat ibrahim Paşanın sadrazam olarak geçirdiği hayatı müddetince yazılmış sanat ve medeniyet kitabının müzehhep ve şiiriyle dolu müstesna bir bahsi olmuştur. Bu bahis onun günleriyle yazılmış ve ölümüyle sönmüştür. Biz de biraz o günlerin bir başlangıcını çizelim.

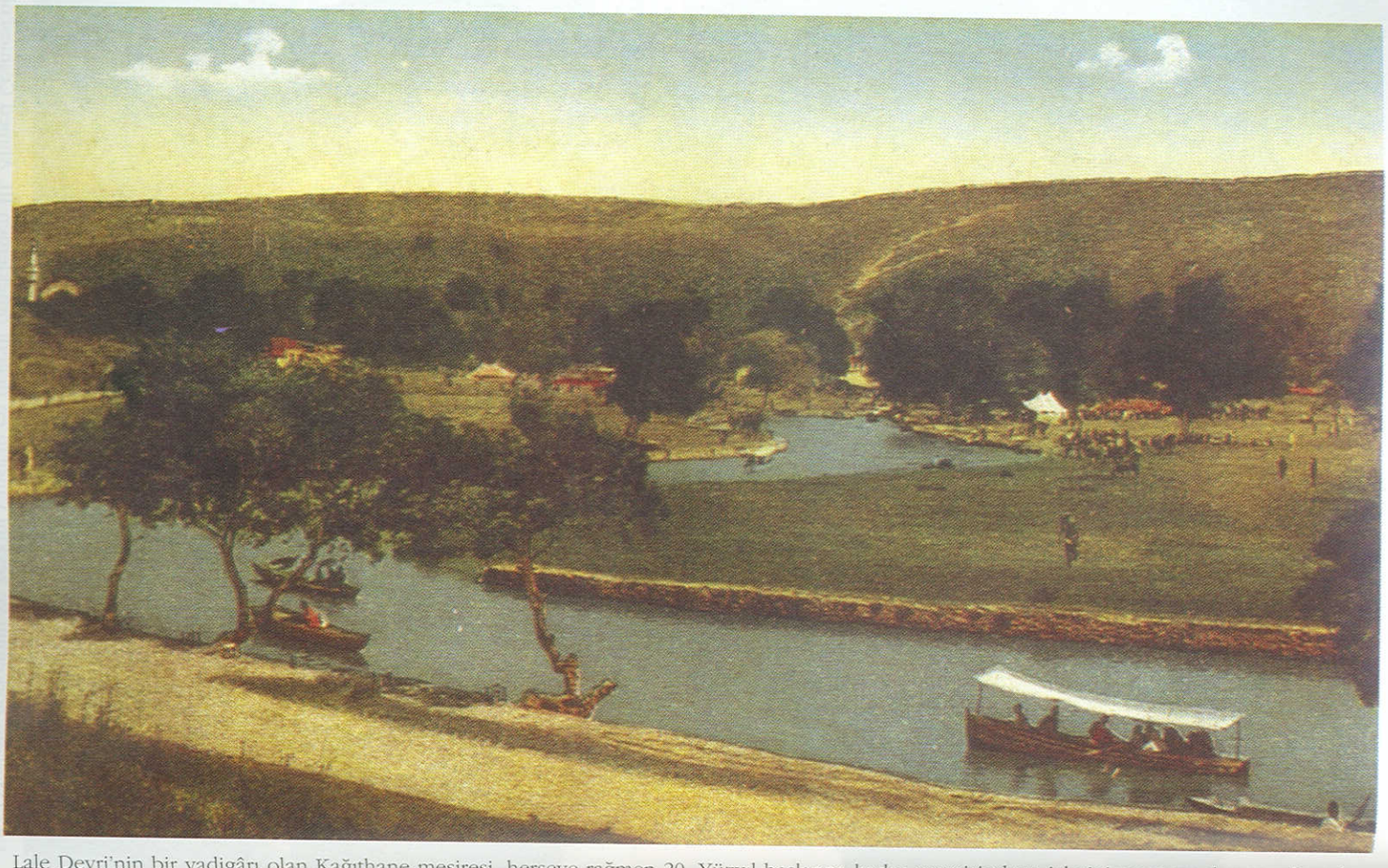
* Dr., Bakteriyolog (1899-1980)

Darüssaade Ağasının kitabeti vazifesiyle III. Ahmed'in daire-i mahremiyetinde kalan Nevşehirlinin sarayda ilk günleri Sadrazam Silahdar Ali Paşa'nın rekabetinden bir müddet için idbarına bir vesile oldu ise de Edirne'de Padişahla temas fırsatına nail olması tekrar ikbal görmesini mucip olur, kısa bir zaman sonra da yüksek istidadı, fıtrî zekâ ve kabiliyeti ile ruznameci, mirahur-i evvel, rikâb-ı hümayun kaymakamı olan İbrahim efendi devlet umurunun idaresinde Padişah nezdinde müessir olmağa başladığı görülür. Silâhdar damat Ali Paşa'nın şehadetinden Halil ve Nişancı Mehmet Paşaların kısa sadrazamlıkları zamanında imzalanan Pasarofça muahedesinden sonra Nevşehirli İbrahim Paşa'nın sadarete gelmesiyle Osmanlı İmparatorluğunun hayatında büyük bir değişiklik husule gelir. Bu tarihlerde doğunun büyük imparatorluğu en buhranlı anlarını yaşıyordu. Batı sanat ve bilgide büyük ilerlemelere sahne olurken Osmanlı İmparatorluğu mütemadi harp felâketleriyle sarsılıyordu. Bir tarafta kahraman Türk orduları önlerinde toplanan İslav sürülerini hacaletle dolu ağır hezimetlere uğratıyor, saray ve idare başındakilerin kifayetsizlikleri yüzünden elde edilen isitfadeler zafer büyüklüğü karşısında sönük kalıyor. Bir taraftan da Avusturya orduları ağır kayıplara uğrayan Yeniçerilerin karşısında çok müsait harp talihlerine mazhar oluyor. Asırlar boyunca kurulmuş şan ve şerefle dolu Osmanlı İmparatorluğunun hudutları derin yıkıntılarla Avrupa'dan geri çekiliyordu.

Dirayetsiz vezirler ve bilgisiz bir saray elinde İmparatorluğun bu süratli çöküntüsü içinde İbrahim Paşa sadaret sedrine oturdu. On üç senelik sadareti esnasında İbrahim Paşa bir bozguna giden bu hali muvakkaten de olsa bile durdurmakla beraber İmparatorluğun siyasî ve içtimaî hayatında büyük değişiklikler yapmağa muvaffak oldu. Bu kısa zaman esnasında devlet işlerine büyük bir istikrar vermeğe muvaffak olan İbrahim Paşa bir taraftan hudutlarda kaleleri tamir ettiriyor, diğer taraftan tersanenin kudreti üç anbarlılar inşa edecek kadar yükseltiliyordu. İnzibatı bozulmuş Yeniçeri bölüklerini ıslâh etmek istiyordu. Bu arada Türk mimarisi de ayrıca geniş inkişaflara mazhar oluyordu: Çeşmeler, sebiller ve bunlara su verecek muazzam bendler, su galerileri yapılıyor, çarşılar kuruluyordu. İmparatorluğun Avrupa ile siyasî temasında ise büyük yenilikler gösteriliyordu. Bu teması tamin için 1133'de Defterdar Mehmet efendi (Süleyman Ağa-zade Yirmisekiz Çelebi Mehmet efendi) oğlu Sait efendiyle bareber Paris'e gönderilmesi, ve memlekete dönüşlerinde esasen Vezir ve Valde hanlarındaki basit basım işlerini bilen bu iki büyük Türkün İstanbul'da ilk defa olarak, büyük ve muntazam bir matbaanın kurulmasında başlıca amil oldu. Yirmisekiz Çelebi Mehmet efendinin Paris'teki hayatına ait yazıları bulunan Saint Simond "hatırat"ında diyor ki: "Babıâli'nin Paris sefiri Mehmet efendi matbaanın bilcümle âlât ve makinele-

Lale Devri'nin görkemini ve zevkini yansıtan en değerli örneklerden III. Ahmed Çeşmesi'nin 19. Yüzyıl ortalarında bir gravüre yansıması.

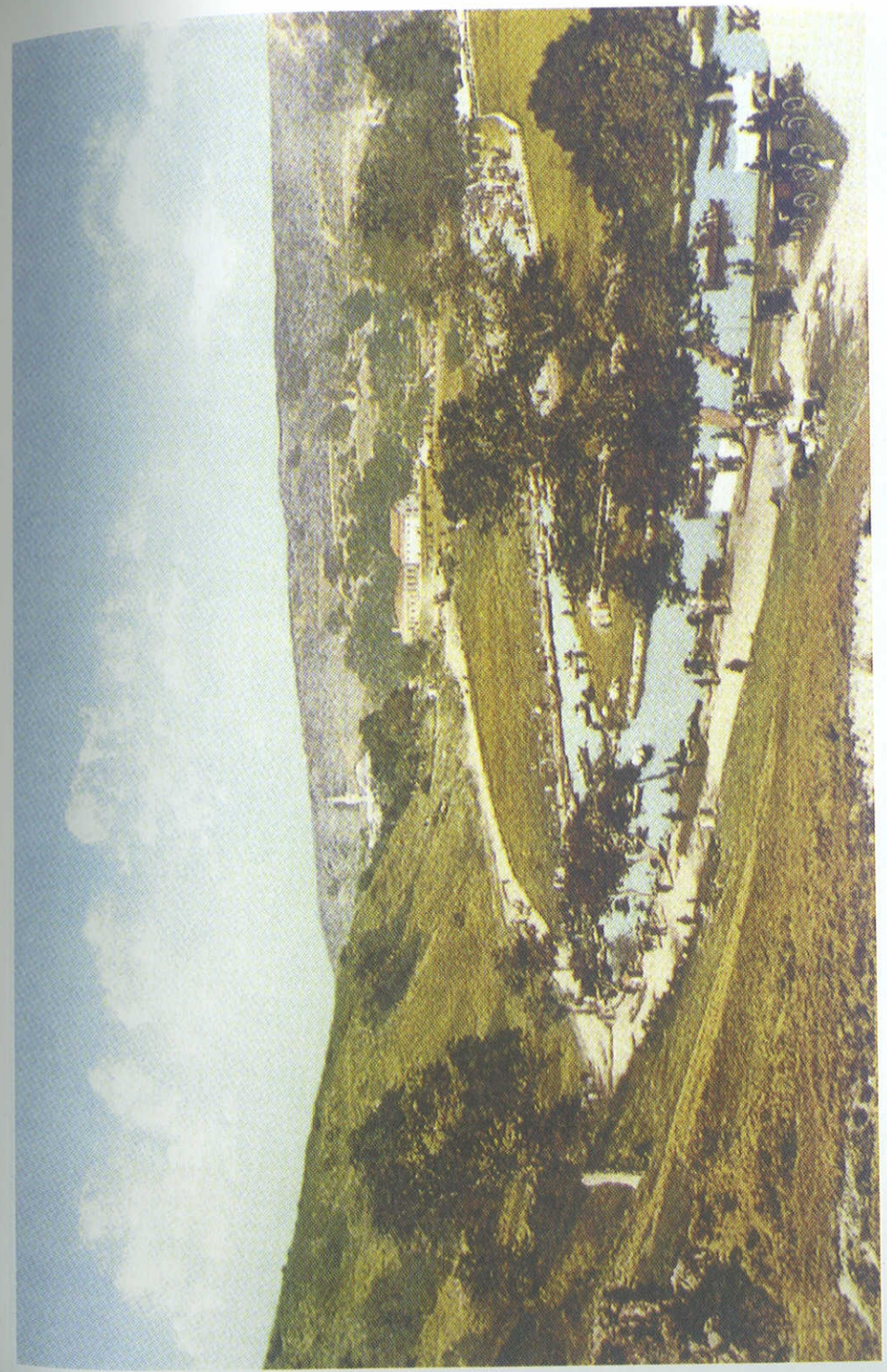
Lale Devri'nin bir yadigârı olan Kağıthane mesiresi, herşeye rağmen 20. Yüzyıl başlarına kadar geçmişin bazı izlerini taşımaya devam ediyordu.

Kâğıthane mesiresinin bir yüzyıl sonraki görünümü.

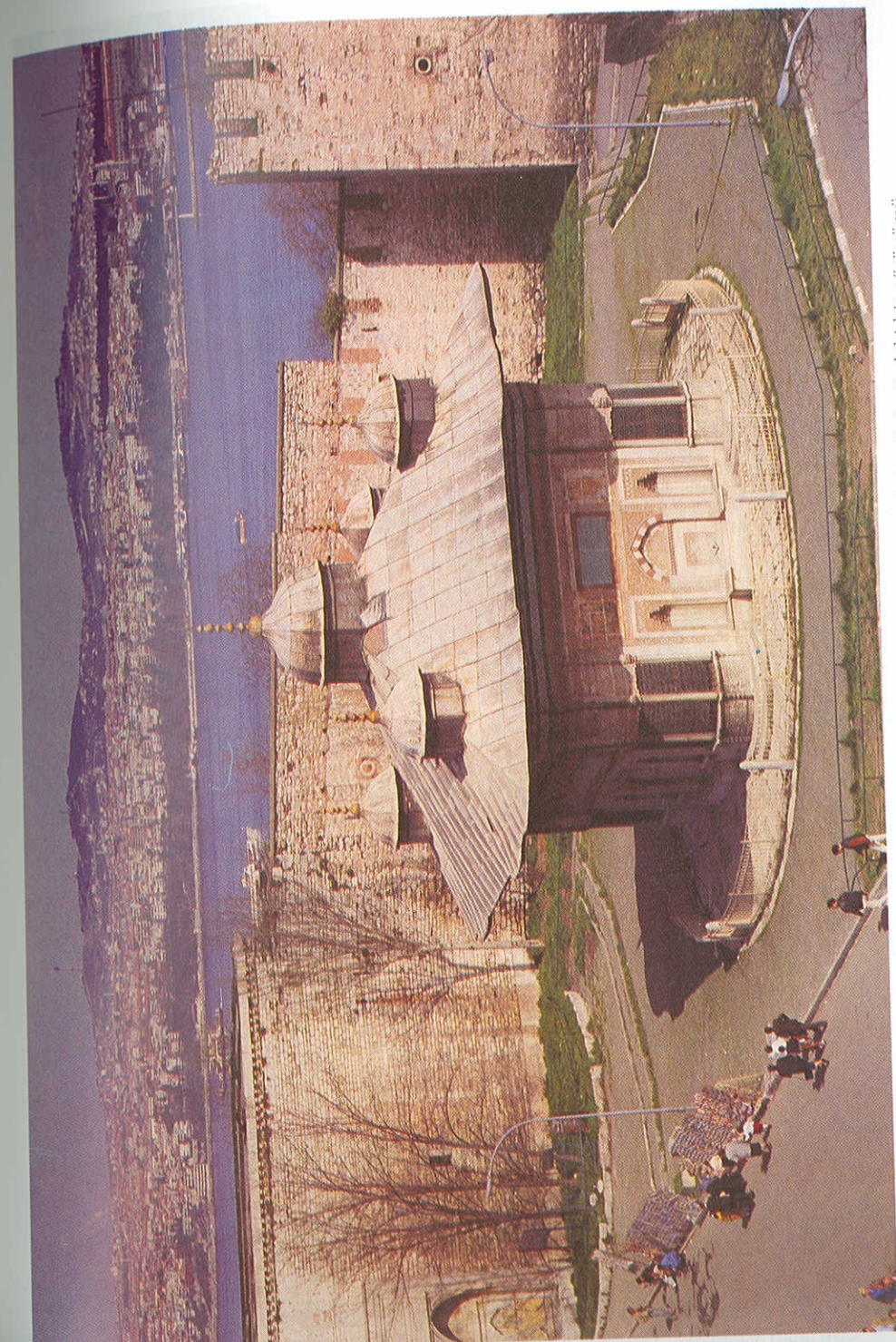
III. Ahmed'in çocuklarını sünnet ettirmesi vesilesiyle düzenlenen şenlik, yalnız eğlence tarafıyla değil, toplumsal ve siyasal mesajlarıyla da birlikte değerlendirilmelidir. Şenlikte çeşitli esnaf loncalarını temsilen gruplar resm-i geçit halinde

Kâğıthane deresi ve çevre tepelerin 20. yüzyıl başlarındaki görünümü.

Ressam ve şair Levnî'nin fırçasından III. Ahmed ve şehzadesi.

Lale Devri'nin değişen değerlerinin bir örneği olan III. Ahmed Çeşmesi'nin günümüzdeki bir görünümü.

Surname-I Vehbi'den. Levnî'nin gözüyle şekerci esnafının şenlikte yaptığı geçit resmi.

rini ve mahkûkatı ve mebani-i resmiyenin kabartma plânlarını görmüş ve kütüphane-i kıraliyeyi dahi ziyaret eyliyerek esna-i ziyarette tarih ve kütüb-ü nefise hakkında malûmat-ı vasia eshabından olduğunu irae etmiştir. Sadrazamın ahibbasından bulunmakla Dersaadete avdetinde bir matbaa ile bir de kütüphane tesis etmeği tasmim etmiş ve gördüğü mümanaata rağmen muvaffak da olmuştur."

İbrahim Paşa bilgi ve sanat hayatında yapmağa başladığı reformla beraber memleketi tatlı bir sükûna kavuştururken, sarayla şehrin hayatını da tamamen değiştiriyordu. Topkapı sarayının hüzünlü loş dehlizlerinde, duvarları koyu renk çinili, daima ikindi ile akşam saatlerinin uzayıp bitmeyen esmer gölgeli harem dairelerinin ufak odalarında geçen saray hayatının yerini bahar güneşleri altında şeffaf çiçekli bir tül gibi pırıldayan lâle bahçelerinin, ışık ve ziya şelâlelerinin nurlarına katılan saz seslerinin lacivert semalarında titreştiği Çırağan gecelerinin neşe ve sürur alıyordu. Bu yeni hayatın ilk ahenkli temaşa sahnelerine Kağıthane'nin asırlardan beri boş bir sükûn içinde uzanan, taze kır çiçekleriyle süslü yemyeşil geniş çayırları zemin oldu. Zümrüt renkli derenin kıyıları kısa bir zamanda, ipek ve elmas içinde mes'ut insanların şetaretiyle dolu zarif kasırlarla süslendi. Bu suretle, Kasrıneşatı, Kasrıcenanı ve bunların mermer rıhtımlarına da süzülüp akan Cedvel-i simin berrak suları üzerindeki zarif Cesr-i sürur ve Cesr-i nevpeydalarıyla İstanbul'un bu gönlü avutan köşesinde kısa bir zamanda yepyeni bir alem, Sadabad doğdu.

İbrahim Paşa Sadabad'ın, kurulmasına, sarayların kasırların önünde çağlayanlarda suların köpürüp akabilmesi için evvelâ derenin tanzimine başladı.

Kâğıthane deresi köy civarında o tarihlerde mevcut olan Kumbarahaneye su veren bir dirsek yaptıktan sonra tepelerin eteklerine sürünerek Halice akarmış. Evliya Çelebi'nin de bildirdiği gibi, burada bir takım tesisler de mevcutmuş. Bayazıt Han zamanında derenin kenarında bir baruthane varmış, II. Süleyman zamanında tamir görmüş, derenin suları açılınca, bendlerden hücum eden sular dolapları döndürür, baruthanenin çarklarını çevirir, büyük havanlar içindeki barutları döğerlermiş.

Dere Kumbarahaneye su veren yerinde bir kıvrıntı yaptıktan sonra, düm düz bir mecra içine alındı. Her iki tarafına mermer taşlarla sağlam bir duvar rıhtımı örüldü. Bu duvarın bir kaç yerinden geniş ağaçlıklar altındaki sun'î gölgelere su akıtacak menfezler açıldı. Sulara yol olarak muntazam üstü açık kanallar yapıldı. Kısa bir zaman içinde dere yeni yatağında "sekiz yüz zürralık" mecrası içinde ağaçların koyu gölgelikleri altında pırıl pırıl, Nedim'in "cedvel-i sim"i akmağa başladı:

Cedvel-i sim içre âdem binse bir zevrakçeye
İstese mümkün varılmak cennetin ta yanına

İbrahim Paşa Sadabad kasırları için lâzım olan mermerleri Çengelköydeki II. Süleyman'ın inşa ettirmiş olduğu ve uzun bir zamandan beri harap ve metrûk kalmış olan Kulebahçe'nin büyük kasrından temini düşündü. Padişahtan aldığı bir müsade ile "traşide ve perdahte" mermerleri Kağıthane deresi kıyılarına taşıttı. Kulebahçe'den gelen mermer sütunlardan otuzunun üzerinde devrin büyük mimarları "müzeyyen bir kasr-ı âli"nin inşasına başladılar. Derenin kenarında mermer sütunlar üzerinde büyük kasır yükselirken, bir taraftan da, gölgeleri derenin suları üzerinde bütün renkleriyle resmolan geniş ağaçlıklar altında başka köşkler de inşa olunuyordu. Kâğıthane deresi kasrın önüne gelmeden evvel bir çok geniş menfezi olan bir mermer sedde bend ediliyor, buradan geçen sular derenin mermer duvarları ile Kasrıneşatın önündeki büyük bendin içinde bir havuz halinde toplanıyor, ve ilk bendin seddi üzerinden kalın bir billûr dilimi tatlılığıyla kabaran sular Kasrıneşatın önünde, bir dantelâ kadar zarif işlenmiş mermer merdivenlerden beyaz köpükler içinde elmaslaşarak, kaskadlar yaparak dökülüyordu. Bu havuzun fazla suları ayrı bir galeri ile bahçenin dışına çıkıyor, mermer döşenmiş geniş bir savak üzerinden taşarak derenin sularına katılıyordu.

Çağlayan havuzlarının ortasındaki mermer ejderhaların bendlerin üzerinde, kaskatların arasındaki fıskıyelerin, Sadabad çeşmelerinin suları Kâğıthane köyünün tepelerinde kaynakları bulunan "Kumbarhane suyu"ndan temin edildi. Bu suyun künkleri Kağıthane köyündeki Kumbarhanenin haznesine aktıktan sonra derenin karşı cihetine geçer, Çağlayan kasrının karşısındaki tepelerden gelen katmaları alarak bütün bu civarı ve o zamanlar çok bakımlı bir halde bulunan Karaağaç kasırlarının bahçelerine su verirdi.

İbrahim Paşa 1134 H. senesinin şaban ayının sonlarında başlattığı işleri büyük bir gayretle şevval ayının sonlarında bitirmeğe muvaffak oldu. İki aylık kısa bir zamanda tabiatın bütün güzellikleriyle süslü Kağıthane tepelerinin yamaçlarında sabah ve akşam saatlerinin en renkli akislerinin üzerinde resmolduğu derenin suları kıyılarında mermer kasırlar parlak çağlayanlarıyla bir mamure yaratan devrin mümtaz sadrazamını Nedim şöyle alkışlıyordu:

Görücek ruh-ı Skender hele Sadabadı
Oldu parmak ısırıp himmetinin hayranı
Çend mah içre bu türlü eser-i valânın
Hele bilmem nice tecviz olunur imkânı

Nevşehirli İbrahim Paşa, Batıdan ve bilhassa Fransa'nın başşehrinin bahçe ve saraylarından edinilmiş fikirleriyle meydana gelen Sadabad, İstanbul halkının görmediği bir çok yeni şeylerle süslenmişti. O güne kadar yalnız çeşmelerin hurma musluklarından akan sular, mermer ejderhaların ağızlarından fışkırarak havuzların durgun satıhları üzerinde bir elmas şelâlesi akisleri yapıyor, gayet zarif dantelâlar gibi işlenmiş kat kat mermer basamaklardan kaskatlar yaparak dökülüyor, bunların arasından, üzerlerine doğru sarkmış yeşil yaprak kümeleri içine ince bir yağmur serpintisi halinde suları dağılan fıskiyeler sıralanmış bulunuyordu. Bahçelerin çiçek tarhlarının şekilleri, derenin iki kıyısını birbirine bağlayan köprülerin yapıları, saraylar, kasırlar ziynet ve şekilleriyle o zamana kadar görülenlerden tamamen başka idi. Bize o günlerden, renkleri bütün tazelik ve parlaklığını muhafaza etmiş kıymetli tablolar gibi, nefis kaside ve şuh şarkılar bırakmış olan Nedim de diyor ki:

Bak Stanbulun şu Sadabad-ı nev bünyanına
Âdemin canlar katar ab u havası canına
Ey saba gördün mü mislin bunca demdir âlemin
Peştüpa urmaktasın İran'ına Turan'ına
Ey felek insaf, ey mihr ü cihanara aman
Bir naziri var ise söylen konulsun yanına

Cedvel-i simle üzerindeki Tavanlı köprünün Cesrisüruruns Cesrinevpeydanın, kasırların güzelliklerine hayran olan Nedim onları da derin bir âhenkle şiirlerinde terennüm ediyordu:

Ne münasip yere durmuş o tavanlı köprü
Cümle gözden geçürür seyre gelen hubânı
Pek sefa kesb edecek tekye, hele Hayrabad
Cümle zevk ehli anın zümre-i dervişanı
Görmeyen âdemi elbak ne kadar vasfetsem
Nice tabir olunur Çağlayanın seyranı
Yok bu dünyada hele Kasrıcenanın misli
Bilemezem var mı ciban içre dahi akranı

Sadabadın her köşesi coşmuş ve köpürmüş bir renk ve çiçek güzelliği içinde gülen zarif köşklerle süslenmişti. Ta Harzem illerinden gelen, Akdenizin mavi köpüklü kıyılarında büsbütün inceleşen, ipekleşen, süs ve ziynet haline gelen bir şark hayatı her tarafta görülüyordu. Duvarlarını hanım elleri, menekşe gülleri, eflatun salkımların parlak renkli bir tül gibi sardığı bahçelerin buhurlanmış tatlı kokusu içinde kafesler, şahnişler oymalarla süslü kasırların içi-

ni ipekler, sırmalar, elmaslar içinde giyimli kadın ve erkekler doldurmuştu.

Güzel mevsimlerle açılan, serpilen bu Sadabadla sermest olan Nedim etrafa bakarak:

Açıldı lâleler güller, güzeller çıktı seyrana
Açılsak biz de birkaç gonca leblerle gülistana

diyerek o günlerdeki umumî düşünceye tercüman oluyor, İstanbul'un bir kaynak suyu kadar serin, berrak, mavi seması altında, ince, munis kokulu taze rüzgarların temaslarıyla dolu, pırıl pırıl gülen bahar günlerinin karşısında ruhunun coşkun iştiyaklarını terennüm ediyordu:

İrişti nevbahar eyyamı âçıldı gülü gülşen
Çırağan vakti, geldi lâlezarın didesi ruşen
Çemenler döndü ruy-i yare rengü lâle ve gülden
Çırağan vakti geldi lâlezarın didesi ruşen
Açıldı dilberin ruhsarı gibi lâleler güller
Yakıştı zülf-i hübanveş zemine saçlı sünbüller
Nevasaz olmada şevkile hep aşüfte bülbüller
Çırağan vakti geldi lâlezarın didesi ruşen

İstanbul'un rengin göğü altında bahar küme küme nemli yeşillikler içinde kokulu sarı fujerler, pembe, mor yabani güller, cazip kokulu zarif, narin, minimini bir yığın çiçekler Kağıthane kırlarını süslerken, derenin kenarında içi açan yeşil bir dekor içinde beyaz renkleriyle parıldayan Sadabad kasırlarında da, açılan iri bir çiçek gibi yeni bir hayat başlar, bahçelerin tarhlarında yavaş yavaş uyanan en güzel renklerden yapılmış billûr kadehleri andıran lâlelerin üzerinde dolaşan akşam rüzgarları Türk sazlarının ruhu okşayan nağmelerini etrafa dağıtırdı:

Bir safa bahş edelim gel şu dil-i naşada
Gidelim serv-i revanım yürü Sadabad'a
İşte üç çifte kayık iskelede âmade
Gidelim serv-i revanım yürü Sadabad'a
Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan
Ma-i tesnim içelim çeşme-i Nevpeydadan
Görelim ab-ı hayat akdığın Ejderhadan
Gidelim serv-i revanım yürü Sadabad'a
Geh varub havuz kenarında hiraman olalım
Geh gelüp Kasrıcenan seyrine hayran olalım

Geh şarkı okuyup gahi gazelhan olalam
Gidelim serv-i revanım yürü Sadabad'a

Nevşehirli İbrahim Paşa Türk edebiyatının güzide simalarının şiirleriyle mermer cephelerini süslettiği bir çok âbideyi memlekete bırakmış büyük bir vezirdi. Sadabad'ın, birbirinin üzerine taşmış yeşil yaprak kümeleri arasından, güneşin pembe akisler ile firuze, zümrüt, elmas pırıltılı, mermer fıskıyeler, oymalar, ıslak beyaz mermer merdivenler, kaskatlar arasında çırpınan, titreşen, perişan dağılan bin bir su zerresinin yeşil gölgelerle, incecik kıvrımlarla harelendiği derenin kıyılarını da çeşmelerle süslemişti. Bunlardan çağlayanın önünde "cennet ırmakları" akıtan Çeşme-i nevpeyda Sadabad'ın ince ruhlu şairine nefîs bir şarkı ilham etmekten geri kalmamıştı:

Çeşme-i nur ise nur âyetin eyler tefsir
Cedvel-i sim ile bulsa nola zib ü şânı
Gûya zevk-ü sefa duhmesine kıldı tılsım
Şahmaranı acep ol cesr-i nurânî
Pek güzel mevkiine düşdü hele Kasrıneşat
Gerçe kendi küçük amma ki büyüktür şânı
Ya o cesrin ki adı kendi gibi Nevpeyda
Şüphesiz yoktur ana mülk-i cihanda sânî
Firakdandır adı üstünde olan kasırların
Ki iderler ikisi âleme nur efşânı.

Çağlayanlardan uçuşan fırkıyelerden serpilen su zerreleriyle nemli kesif yeşil yaprakların altında güzel kokulu çiçek tarlalarının kuytu ve asude gölgeliklerinde su seslerinin günün parlak renk ve yaldızları üzerinde esrarlı ve hüllyalı aydınlıklarla dolu odalarında loş dehlizlere ince bir ahenkle müzeyyen kasırların ruhu dinlendiren derin sükûnu içinde Nedim şarkılarında artık hep Sadabad'ı, onun güzelliklerini anlatıyordu:

Andırır Kasr-ı cenan bu dil-i naşada
Nice akmaya gönül su gibi Sadabad'a
Düşürür kevseri ol kavs dilaraya
Nice akmaya gönül su gibi Sadabad'a
Sürmelü gözlü gazelhan anda
Zer kemerli beli hançerli cuvânân anda
Babusus aradığım serv-ü hiraman anda
Nice akmaya gönül su gibi Sadabad'a

Sadabad'ın baharla beraber, sıcak güneşi altında yeşil yaprakları arasında sık beyaz çiçekleri parıldayan taze ve ince kokusunu etrafa dağıtan fuller gibi, tatlı kokuları ve gözleri okşayan renkleriyle günleri başlayınca İstanbul'un emsalsiz şuh şairi Nedim:

Şivesi naz u edası handesi pek bibedel
Gerdeni püskürme benli gözleri gayet güzel

olan mahbubu yanında kalemini eline alır, yazdığı nefis şarkılar kısa bir zaman sonra, yeni açmağa başlayan gül, lâle goncaları karşısında onlara benzeyen pembe ağızlardan dinlenirdi.

Kışın sözlü ve ahenkli zevk ve tarb içinde geçen âlemlerinden, baharın çırağan gecelerinden, lale bahçelerinin haz ve sürurundan ancak sarayla bendegânı geniş bir surette kâm alıyorlardı.

Ney ü santuru rebab u def ü tanbur ile çenk
Nağme-i bülbül ü kumruya olup hemâhenk
Hür eder alemi şevk-i tarab rengârenk

Sarayın gün geçtikçe daha büyük bir iptilâ ile sarıldıkları bu zevk ve sürurun karşısında, bir kısım halkta bir memnuniyetsizlik görülüyordu: Yeniçeriler tedirgindi, bir kısım esnafın işi bozulmuş, hased ve menfaat düşünceleri büyük şehrin havasında elektrikli ağır bir dolgunluk yaratıyordu. Harp meydanlarının ıztıraplarile yorgun dönmüş çehrelerin karşısına çıkarılan İran üzerine yollanılmak üzere hazırlanıp geçit yaptırılan yaldızlı orduların, şehrin Anadolu yakasının tenha kırlarının ayrılık çeşmelerinde akşam saatleri başlarken evlerine dağılıyorlardı. Halkta böyle bin bir sebeple doğan derin hoşnutsuzluk ve bezginliği önlemek üzere devlet erkânınca çare olarak bulunan ve uğursuzluğu ile şöhretlendirilen İstanbul kadısı Zülâli Hasan efendinin azli, söndürülmesi kabil bir alevin, korkunç bir yangın kadar felâketli olmasına sebep oldu. Halkla teması büyük olan kadının kini, eline geçirdiği haris bir serseri ile III. Ahmet devrinin büyük bir tekamül içinde bulunan sanat ve bilgi hayatıyla beraber bir yığın mamurenin de harap olmasına sebep olan bir aksülâmel doğurdu. Saraydan isyan alevleri içine atılan Nevşehirli'nin cesedi ateşi söndüremedi, daha parlattı. III. Ahmet tahtını I. Mahmud'a bıraktı.

Bu kanlı günlerin ele başıları, Yeniçeri ağasının, sekban başının yerlerine otururlarken, manav Muslu ve kahveci Ali'nin arkadaşı deli İbrahim de yetmiş dokuzuncu cemaat odasını mahkeme yaparak kadılık etmeğe başlamıştı. Artık isyan günleri daha ağırlaşıyordu, bir kaç vezir başıyla tatmin olunmamış olan sergerde-

lere ziynetler içinde parıldayan Sadabad'ın tahrip ve yağması teşvik ve tavsiye olunuyordu. Eşkıyanın bütün isteklerini aciz içinde yerine getiren saray buna da baş eğdi: "Asilerin bu arzusu Sultan Mahmud'a söylendiği zaman pek ziyade canı sıkıldı. Fakat bu arzuyu isaf etmemekle büyük bir tehlike olacağını düşündü. Köşklerin yakılmasına razı olmadı, fakat yıkılmasına müsaadet etti. (İhrakına rıza-i humayunum yoktur, bu kadar dahi dinî devlet mülk ü nasaraya bâis-i hande olacak bir mevad olmakla ancak hedm ve tahribine ruhsat ve izin olunmuştur.)

Sadabad köşklerinin yıkılacağının müsaadesini bağırmak üzere münadiler İstanbul sokaklarına dağılırlarken deli kadının kararını daha evvelden öğrenmiş bir yığın asi serseri ellerinde balta ve kazmalariyla Sadabad'a inen yollara dökülmüş bulunuyorlardı. Adları bile birer neşe ve sürur kaynağı olan zarif köşkler, müzeyyen kasırları acı iniltilerle yerlere çöktürülüp parçalanırken mermer sütunlar devriliyor, işlemeli kaskatlar paralanıyor, mermer fıskıyeler koparılıyor, o dilnişin bahçelerin nadide çiçekleri, narin fidanları eziliyor, yerlerinden sökülerek çiğneniyordu.

Üç gün sonra yeşil tepelerin arkasından yükselen sabahın ılık aydınlıkları süs ve ziynet içinde parıldayan Sadabad'ın yerinde kalan bir yığın mermer, taş ve toprak yığınları arasında perişan bir halde akan solgun derenin sularına teselli yaşları gibi pembe ziya akislerinden benekler serpiliyordu.

Tarih bu hazin facianın mesullerinin cezalanmalarının hıkâyesini uzatmıyor: Kısa bir zaman sonra, korkunç birer cahil olan ve yaptıkları ağır cinayetleriyle "ekseri kendisini müdebbir devlet ve atabeği saltanat makamına" koymuş olan eşkıyanın sergerdelerinden çarşı tellâlı Patrona Halil Revan Köşkünde yiğit bir Yeniçeri ağası olan Halil ağaya paralatturılırken Babüssaade ile Orta kapının yüksek duvarları da korkunç avanesinin son ve acı feryatlarına makes oluyor, bu cahil insanları fenalıklara sevkeden, onlara cesaret veren Osmanlı tarihinin bir çok kanlı trajedilerinde rejisörü olmuş hocalar da ortadan kaldırılıyordu.

I. Mahmut devrinde, Nevşehirli'nin ekerek büyütmek istediği inkılap fidanının isyanla kırılmış zayıf varlığının tekrar büyütülmeğe uğraşıldığı görülüyor: III. Ahmed'in zamanında hazırlanmış fakat yerine getirilemeyen bir çok işler başarılırken, matbaa da tekrar açılıyor, Yalovada kağıt fabrikası işletiliyor, bu arada harap ve metrûk Sadabad da tekrar ihya edilmek isteniyordu. Kaskadların kırılmış mermerleri, havuzların yıkılmış duvarları, devrilmiş su sedleri için mermerler getirtiliyor, yıkılan köşklerin yerine yenileri kuruluyordu.

Marmara naibine voyvodasına büküm ki

Makarr-ı hilâfet-i aliyyemde olan Sadâbad nam mevzide vaki çağlayanların mermer kâseleri şikest olub bir miktar mermere muhtaç olmağla Marmara'da kat'olunmuş mevcud mermerden beş aded kebir mermerile bir sefine pehlû mermerlerinin bir an akdem Asitane-i saadetime nakil olunması fermanım olmağın işbu emr-i şerifim ısdar ve... ile irsal olunmuştur imdi vusulde ber vech-i meşruh Marmara'da kat'olunmuş mevcud mermerden beş aded kebir mermer ile bir sefine pehlû mermerlerini bir an akdem ve bir saat mukaddem kemal-i müsaraat ile Asitane-i saadetime nakl û irsal eyleyüb zinhar ihmal ve te'hirden gayetülgaye itiraz ve ictinab eylemeniz babında ferman-ı alişanım sadır olmuştur Buyurdum ki.

Fi evasıtı ramazan 1156.

Fakat tekrar ihya olunmak istenilen bu eski alem artık mazinin revnaklı günlerini bulmaktan çok uzaktı. Mevki bahar ve ziyalarını kaybetmiş gibiydi: Nevşehirli İbrahim Paşa'nın hazin ölümünün facialı hatıraları, güneşli kış günlerinin ikindi saatlerinin donuk gölgeleri gibi, Sadabad'ın her tarafını örtüyor, solgun renkli derenin kıyılarında, tamir edilmiş çağlayanlarında yeni tarhedilmiş bahçelerin rengin çiçekleri ve taze yeşillikleri üzerinde mevsimlerin bütün aydınlık ve nağmelerine rağmen gamlı bir gölge halinde dolaşıyordu.

I. Mahmud'dan sonra III. Selim zamanında da tekrar Sadabad'ın şenlendiğini, yapılarının güzelleştirildiğini görüyoruz. II. Mahmud devrinde ise tekrar tamir ve değişikliklerle Çağlayan Kasrına yeni bir şekil veriliyor.

İmparatorluğun son yıllarının harp felaketlerinin ateşli esintileri Sadabad'ın taze ve serin gölgeliklerle dolu, çiçeklerle süslü bahçelerini derin bir bakımsızlık içinde bırakmış, zamanla her tarafı otlar, ısırganlar bürümüş, mermer kapıların üzerini açılmamak üzere örtmüştü. Büyük bir bakımsızlık içinde yavaş yavaş harabolan Sadabad'ın son hatıraları Çağlayan sarayları, bahçe ve çayırları, yalnız baharın bir kaç ayı için, taze kokulu kırlarla derenin sarı suları üzerinde güneşin ılık aydınlıklarının gülüşlü günlerinde halkın bir gezinti ve eğlence yeri, "Kâğıthane"si olarak kalmıştı. Senelerin birbirine bir az daha harabolmuş bir halde devrettiği II. Mahmud'un Çağlayan sarayının, bu son dünya harbi içinde birdenbire çöktüğünü görüyoruz. Türk sanatının zarif ve nadide bir eseri, mermer Kasrıneşat da, derenin suları kenarında parlak bir şadırvan tazelik ve serinliğiyle sapasağlam dururken, sarayı çöktüren tesirlerin altında altın yaldızlarla müzeyyen sakıfları, bembeyaz mermer sütunlarıyla parçalanarak çamurlara gömülüp gitmiştir.

Ne yazık ki Kasrıneşat'iyle Çağlayan kasrı çökerken Sadabad'dan son hatıralar, zarif bentler, işlenmiş kaskadlar, sulara inen geniş mermer merdivenler hepsi harabolmuş. İbrahim Paşa'nın III. Ahmed'e hediye ettiği Sadabad'dan, Türklerin İstanbul'da kurdukları o eşsiz ve sonsuz güzelliklerle dolu medeniyet eserlerinden, bugün ancak çamur ve toprakla dolmuş, duvarlarının mermerleri yer yer dökülmüş bir dere yatağı "cedveli sim"le onun çamurları içinde Türk işçilerinin, geniş beyaz bir İspanyol dantelası gibi işledikleri çağlayan taşlarından bir kaç parça ile, harap bir çeşme. Ve İstanbul'un bu güzel köşesini sonsuz bir tahassüsle terennüm eden Nedim'den bir divanı kalmıştır.

Bu beyaz mermer taşların, bu öksüz içli bir üzüntü ile akan derenin karşısında, bu hüzünle dolu yorgun ağaçların kimsesizlikleri içinde, III. Ahmed'i, Lâle Devrini, İbrahim Paşa'yı, şiirleri aşk ve füsunla dolu Nedim'i hatırlarken bütün bir mazi, bir tarih renkleniyor: Lâle bahçeleri, çırağan geceleri, yasemin renkli saray kadınları, murassa sorguçlu vezirler, saraylar, kasırlar, içleri tatlı kokulu iri sarı güllere benzeyen cariyeli konaklar, mesut rüyalarla dolu İstanbul....

Fakat bütün bu düşünceler dimağınızın hücreleri içinde renksiz ve sönük kalıyor. Etrafa bakıyorsunuz; ne o bahçelerden bir al lâle, ne o billûr camları açık pencerelerinin perdelerinde sabah rüzgarları dolaşan saraylar, ne de yüksek ağaçlardan serpilen yeşil gölgeler içinde zümrütlenmiş dere suları üzerinde beyaz su çiçeklerinin akislerini bırakan kadınlardan bir iz, ne bir hatıra kalmış. Her taraf boş ve ağır bir sessizlik içinde eziliyor... Derenin kenarında, saray bahçelerinden kalma yıkık duvarlar ardından zaman zaman süzülüp ta yanınıza gelen, benliğinize sürünüp geçen ince rüzgar bile bu boşluk ve yalnızlık içinde size hüzünle yalvarıyor, bu yalvarmalarda bir ıztırabın yalnız kalmak isteyen ürpermeleri hissediliyor gibidir... Burada hiç bir şey, ne devrilmiş mermer taşlar, ne derin bir batak içinde akan dere artık maziden bahsetmeğe cesaret edemez: Çamur, yosun, diken, duvar taşları arasında fışkırmış yabani bodur ağaçlar, yerlerde sürünen mermer parçalarını da örtmeğe uğraşarak buradaki derin tenhalık ve kimsesizlik içinde bir vehme kapıldığınızı, buralarda hiç bir medeniyet havasını bile esmediğini hissettirmek ister....

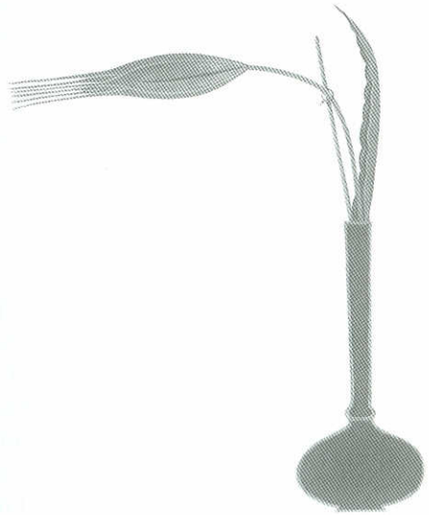
Asırlarca evvel yaşamış muhteşem ve zarif Türk medeniyetinin hatırası Sadabad, senelerdenberi rengin şafakların altında, yüksek ağaçlardan düşen gölgelerin kimsesizlikleri içinde garip kuşların üzüntülü seslerile ürpermiş gibi suları zaman zaman buruşan derenin kıyılarında yerlere serilmiş mermer merdiven basamaklarının başlangıçları yarım revaklı kapıları, kırık mermer sütunla-

riyla üzerine muazzam bir mermi düşüp infilâk etmiş bir mamurenin bir harabesi halinde.

Fakat hâlâ bütün bu zavallılığı, içi sızlatan haliyle, eski günlerin şiir ve füsun dolu hatıraları, bu nisan sabahında henüz tüylenmeğe, yeşermeğe başlamış ağaçların ince dalları arasında, güneşin bu ıslak aydınlıklı saatlerinde, renkli dere suları gökten akseden ziya parçalarıyla yer yer hâlâ zümrütleşiyor, billûrlaşıyor.

Arkitekt, sayı: 207-208, 1949, s. 71-79.

II
Lâle'nin Saltanatı

LÂLE DEVRİ'NDEN ÖNCE LÂLE

Beşir AYVAZOĞLU*

I

Taşradan geldi çemen sahnına bîçâre durur
Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler

Necâtî Bey

Efsaneye göre bir yaprak üzerindeki çiğ tanesine yıldırım düşer ve alev alan yaprak o haliyle donup kalarak lâleye dönüşür; göbeğindeki siyahlık ise yıldırımdan artakalan yanık izidir. Renginin ve şeklinin güzelliğiyle şairlerin dikkatini çeken bu çiçek, o günden sonra sürekli olarak sevgilinin yanağına, şarap dolu kadehe, muma, yaraya vb. benzetilir durur. İranlı büyük şair Hâfız-ı Şirâzî, bir gazelinde "İnsanın yanında bir lâle yanaklı yoksa, ne çemenin, ne de çiçek bahçesinin bir güzelliği vardır" derken Sa'dî de saçları yüzüne dökülmüş sevgilisini şöyle tasvir eder: "Lâlenin üzerinde senin iki zülfünün gamı halka halka".

Doğu şiirinin en eski imajlarından biri olan lâle, Anadolu'ya XIII. yüzyılda Mevlânâ'nın şiirleriyle gelmiştir. Roma ve Bizans'ın nedense hiç ilgilenmediği bu çiçek, Türk tezyinatında XIII. yüzyıldan itibaren stilize edilmiş olarak Selçuklu âbidelerinde ve kitaplarda görülmeye başlar. Türkçe şiirde ise XIV. yüzyılda uç verir ve -toprağını sevmiş olmalı ki- XV. yüzyılda iyiden iyiye kök salar. Renginden dolayı, kan, mum, şarap, yanak, yara gibi unsurların, şeklinden dolayı da genellikle kadehin benzetilenidir.

Klasik şiirimizde XVI. yüzyıla kadar sözü edilen lâlelerin yabani türler olduğu muhakkaktır. Yabaniliklerinden, yani dağlarda, kırlarda yetişiyor olmala-

* Araştırmacı-yazar.

rından dolayı "taşralı"dırlar, usul erkân bilmezler. Necati Bey, bir gazelinde onun sahn-ı çemende bunun için biçare durduğunu söyler. Lâle, Ahmed Paşa'da da bir bakıma utangaçlığın, çekingenliğin sembolüdür:

Acep mi bağ kenârında dursa lâle hacîl
Ki lâlezâr-ı cemâlinde hâr u zârındır

Lâle kelimesi, XVI. yüzyıla kadar, sadece bildiğimiz lâleyi ifade etmiyor, yabani lâle türleriyle birlikte, Manisa Lâlesi ve Lâle-i Nûman gibi, lâleye benzeyen yabani çiçeklerin genel adı olarak kullanılıyordu. Divan şairlrinin çok sevdikleri Lâle-i Nûman (anemon), Girit Lâlesi de denilen Manisa Lâlesi'dir. Ortasındaki siyahlık yüzünden divan şairlerinin bir yığın söz oyununa konu olan ve Şakâyıku'n-Nûman da denilen bu çiçeğin İslâm'dan önce Hîre hükümdarlarından Nûman bin Münzir tarafından çok sevildiği için bu adı aldığı söylenir. Dağların eteklerini ve kırları kan kırmızısı rengiyle süsleyen ve lâleye benzeyen gelincik ise eskilerin haşhaş-ı bostânî dedikleri çiçekti.

II

Mazhar-i ism-i Celâl olmasa âyâ lâle
Bulamazdı bu kadar rütbe-i vâlâ lâle
Tabib Mehmed Aşkî

XVI. yüzyılda kültür yoluyla yeni türleri elde edilmeye başlanan lâle, bu tarihten sonra gül'le amansız bir rekabete girişmiştir. Dünya tarihinde ilk lâle deliliğinin (tulipomania) XVI. yüzyılda İstanbul'da yaşandığı söylenebilir. Kanunî devrinin ünlü Şeyhülislâmı Ebussuud Efendi de "Nur-ı Adn" (Adn Cennetinin Nuru) adını verdiği yeni bir lâle türü elde etmişti.

Bu rağbetin ardında, lâle kelimesindeki harflerin sıraları değiştirildiğinde "Allah" ve "hilâl" kelimelerinin elde edilebilmesiydi. Eski yazıda, Allah, dolayısıyla lâle kelimesindeki harflerden hiçbiri noktalı değildir; eski lâle üstâdları bunun için lekeli lâleleri makbul saymazlardı. *Mîyârü'l-Ezhar*'ın yazarı Tabib Mehmed Aşkî Efendi'ye göre, lâle'nin rütbesinin yükselmesini sağlayan, "cevâhir-i hurûf"la, yani Allah lafzındaki harflerle yazılmasıydı. Bir başka çiçek üstâdı olan Remzî Efendi de, herhalde aynı sebebe bağlı olarak, lâle sevgi ve merakının ezelî olduğunu ifade ediyordu:

Lâleye pîr-i sabâdan bu nefes şimdi değil
Ezelîdir bu hevâ vü heves şimdi değil

Lâle, zamanla kazandığı dinî anlamı dolayısıyla cami, çeşme, mezar gibi yapılarda süsleme unsuru olarak çok kullanılmıştır. Bunlardan en ilgi çekicisi, hiç şüphesiz, lâleyle ilgili her yazıda ve her ansiklopedi maddesinde mutlaka zikredilen, Edirne Selimiye Camii müezzin mahfilindeki ters lâledir. Derler ki, Selimiye'nin inşa edildiği yerde, Lâleci Baba diye çok ters, aksi bir adamın lâle bahçesi varmış. Adam bütün ricalara, ısrarlara rağmen bahçesini satmak istememiş. Sonunda bir yolunu bulup razı etmişler. Mimar Sinan da, bu aksi adamın hâtırasını yaşatmak amacıyla, müezzin mahfilindeki mermer sütuna bir ters lâle oydurmuş. Gözleri görmeyen bir sanatkâr tarafından yapıldığı da rivayet edilen lâle, bir başka inanışa göre, son derece kusursuz bir yapı olan Selimiye'de kusurlu bir şey bulunsun da nazar değmesin diye ters oyulmuş. Başka bir rivayete göre de, Sinan, Selimiye'nin müezzin mahfilindeki sütuna lâleyi ters oydurarak hilâli dik tutmak, böylece camiin yıkılması önlemek istemiştir.

Lâle çinide ilk defa XVI. yüzyılda, Şehzade Mehmed türbesindeki pencere üstlerinde yer alan kitabelerden birinde, yazılar arasındaki boşlukları dolduran bir motif olarak kullanılmıştır. Lâle, bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, çini süsleme programlarında genellikle klasik şiirimizin de vazgeçilmez çiçekleri olan sünbül, gül ve karanfille birlikte yer alır. Sanat tarihçileri, Şahkulu'nun öğrencilerinden olan Kara Memi'nin geliştirdiği bu üslûba "Dört Çiçek Üslûbu" adını vermektedirler. Lâlenin ilk gelişmiş resmi ise yine Şehzade Mehmed'e ithaf edilen bir *Kırk Hadis* yazmasının cildinde karşımıza çıkar. Julian Raby, bu lâke cildin iç kapağındaki süslemelerde elde edilen sonucun ancak bir bahçecilik uzmanının rüyası olabileceğini söylüyor.

III

Yanağı rengi mi yeğ yohsa lâle?
Muhibbî

Aynı yılların büyük şairi Bakî de "lâle" redifli gazelinde, bu çiçeği çemene hükümdar yapmıştır. XVI. yüzyılda gülün saltanatını tehdit etmeye başlayan lâle, Bakî'ye göre, tâcını jâle (çiğ)'lerden mücevherlerle bezeyen lâle çemen ülkesinin padişâhıdır; zaten şekliyle de İskender'in tacına benzemektedir. Sahn-ı çemenin yollarını aydınlatır ve gül bahçesini ateşe verir. Gül gibi o da elinde kadeh tutar; altınlarını gonca gibi gizlemez, aksine çiğ tanelerinden akçelerini kadehine doldurur vb.:

Jâlelerden takınur tâcını gevher lâle
Şâh olupdur çemen iklîmine benzer lâle

Saltanat bârgehin kurdu yine fasl-ı bahâr
Taht-ı Cemşîd çemen tâc-ı Sikender lâle

Bûy-ı müşgîn-i bahar irdi dimâğ-ı dehre
Yakalı dâmen-i kûhsârda micmer lâle

Ergavanlar tutuşup hirmen-i gül yanmağ içün
Gülistan mülküne âteş kodu yer yer lâle

Dâğ-ı hicrân elemin kılmağa dilden bîrûn
Sahn-ı gülşende tutar gül gibi sâger lâle

Jâle nakdin kadehe koydu çemen bezminde
Cem'idüb saklamadı gonca gibi zer lâle

Şol kadar doğradı şemşîr-i firâkın ki gören
Dil-i hûnîni hayâl eyledi katmer lâle

Ziynet-i gülşen-i ikbâle yeter ey Bâkî
Çehre-i baht-ı şehenşâh-ı muzaffer lâle

Bâki, bu gazeliyle bir bakıma lâlenin zaferini ilan ediyordu; devrin her seferden muzaffer dönen ve Muhibbî mahlasıyla şiirler yazarak -lâlenin gül'le rekabet etmesi gibi- âdeta devrin şairleriyle rekabet eden Kanunî Sultan Süleyman da bir gazelinde sevgilisinin yanağının rengiyle lâlenin rengini karşılaştırmış ve hangisinin üstün olduğuna karar verememiş, "lâle" redifli gazeliyle de bu çiçeğe duyduğu sevgiyi ebedîleştirmiştir

Kanunî devrinde İstanbul'a Avusturya elçisi olarak gelen Ogier Ghiselin de Busbecq, İstanbul'a yaklaştığı sıralarda, yol kenarlarında, kış henüz bütünüyle çıkmamış olmasına rağmen lâle, sünbül ve nergis tarlaları gördüğünü ve hayrete düştüğünü yazar: "Çiçekler o kadar güzel kokuyordu ki, bizler gibi alışmayanların başını döndürüyordu. Lâlelerin kokusu pek azdır, fakat güzellikleri, renklerinin çeşitliliği insanı hayran bırakır. Çiçeklere pek düşkün olur Türkler, bu güzel çiçek için bol para vermekten çekinmezler".

Lâlenin heyecanlı Avrupa yolculuğu, Busbecq'in bu hayranlığının sonucudur. Alman elçisi olmakla beraber Hollanda'yı da temsil eden Ogier Ghislain de Busbeck 1554 yılında geldiği İstanbul'dan Avusturya'da yaşayan dostu Carolus Clusius'a lâle soğanları gönderir. Daha sonra Hollanda'ya giderek Leiden Üniversitesi'nde göreve başlayan Clusius, bu ülkelerde lâleyi ilk yetiştiren ve lâle endüstrisini kuran kişi olarak bilinmektedir. Ancak Avrupa'da lâle merakının daha önce başladığına dair kayıtlar da var. B. Belon adlı bir Fransız hekimi 1549'da çıktığı Yakındoğu gezisi sırasında İstanbul'a da uğramış ve hâturatında *kırmızı zanbak* diye söz ettiği lâle çiçeğinin soğanlarından edinmek için birçok yabancının gemilerle İstanbul'a geldiğinden söz etmiştir. Lâleyi Avrupa'da meşhur ettiğini iddia eden Conrad Gesner de bu çiçeği ilk defa 1559 yılında, Ausburg'da, ender egzotikler koleksiyonuyla şöhret kazanan Nerwart'ın bahçesinde gördüğünü, ona da soğanların İstanbul'daki bir dostu tarafından gönderildiğini söyler. Kısacası, lâle Avrupa'ya XVI. yüzyılın ortalarında İstanbul'dan gitmiş, çok geçmeden özellikle Hollanda ve Almanya'da aranan bir meta haline gelmişti. Batı dillerinde, lâle anlamına gelen "tulip" kelimesinin etimolojik kaynağında "dülbend lâlesi" vardı.

Lâle merakı Avrupa'da XVI. yüzyılın ikinci yarısında yayılmaya başlamış ve XVII. yüzyılın başlarında, lâleleriyle bugün de bütün dünyaca tanınan Hollanda'da tam bir çılgınlık derecesine varmıştı. Öyle ki, zengin bir adamın lâle kolleksiyonuna sahip olmaması zevksizliğinin belirtisi olarak kabul ediliyordu. Hatta bir lâle soğanına bütün servetini yatıranlar vardı. 1636 yılında lâlenin nadir türlerine talep birden artmış ve bunların satışlarını gerçekleştirmek üzere, Amsterdam, Rotterdam, Harlaem, Leyden, Hourn gibi şehirlerdeki borsalarda düzenli pazarlar oluşturulmuştu. İşinin ehli tüccarlar, her türlü yola başvurarak fiyatlarda dalgalanmalar meydana gelmesini sağlıyor, böylece büyük kazançlar elde ediyorlardı. Nâdir lâle soğanlarını elde etmek için büyük servetler elden çıkarılıyor, sahip olunan nâdir türlerle övünülüyordu. Lâle merakı (tulipomanie) bütün toplumu bulaşıcı bir hastalık gibi sarmıştı.

Ne var ki bu çılgınlığın sonuna kadar böyle devam etmeyeceğini anlayan bazı tüccarlar, birden tavır değiştirerek yeni soğanlar almadıkları gibi, ellerindekileri de yüksek fiyatlarla satmaya başlayınca işin rengi değişmiş ve başlayan büyük panik sonucunda lâle zengini birçok büyük tüccar birden yoksullaşıvermişti.

IV

N'ola hep bûstân-ı âlem ezhâr ile pür olsa
Bahtî

Lâle sevgisini Avrupa'ya ihraç eden Türkiye'de bu sevgi henüz çılgınlık derecesine varmamışsa da artarak devam ediyordu. Sadece lâle değil, sünbül, gül, karanfil, zerrin gibi çiçeklerin de çok sayıda meraklısı vardı. Bir bahçeler ve bostanlar şehri olan İstanbul'da, başta çiçekler olmak üzere, bütün bitkilere karşı çok özel bir merakın uyanmamış olması düşünülemez. XVI. yüzyılın hemen başında, 1603'te tahta geçen I. Ahmed, bizzat çiçekçilikle uğraşan, "sahib-i tohum", yani yeni çiçek türleri elde etmiş bir hükümdardı; "bûstân-ı âlemin ezhâr ile pür", yani dünya bahçesinin çiçeklerle dolu olmasını istiyordu. Bunun için Bahtî mahlasıyla yazdığı şiirlerinde teşbih ve mecazlarının kaynağı genellikle tabiattır.

Osmanlı kültürünün klasik ölçülerinin iyiden iyiye belirginleştiği XVI. asır İstanbul'unda bahçe ve çiçek zevki bütün halka sirayet eder. Bu sevgi ve merak, dışarıdan yeni türlerin getirtilmesine de yol açmıştır. II. Selim devrinden itibaren İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden lâle ve sünbül soğanları ısmarlandığına dair fermanlar bulunmaktadır*. Yavuz Sultan Selim, Kırım'ın güneyindeki Kefe'den 300.000 adet lâle soğanı ısmarlamıştır. "Lâle-i Rumî" denilen ve ayırıcı özelliklere sahip olan Türk lâlesinin Kefe'den getirtilen bu lâle soğanlarından elde edildiği sanılıyor.

Çiçek soğanları ve fidanları sadece saray tarafından ısmarlanmıyordu; meraklılar da bir yolunu bulup yeni türler elde etmek için çeşitli yerlerden soğanlar getirtiyor, imkân bulurlarsa kendileri temin ediyorlardı. IV. Murad'la Bağdat seferine giden tarihçi Hoca Hasan Efendi, İran'dan beraberinde yedi

* "Mar'aş beğlerbeğisine hüküm ki: Hâlâ hassa bağçelerde sünbül soğanı kalmayub vilâyet-i Mar'aş'da olan yaylaklar ve dağlar sünbül yerleri olmağın elli bin dâne ak sünbül ve elli bin dâne dahi gök sünbül soğanı cem' olunub muaccelen gönderilmesi lâzım olmağın buyurdum ki vardukda ol diyarda şükûfe ahvâlin bilür kimesneleri getürdüb tenbih idüb ve yanlarına mu'temed âdemler koşub ta'yin olunan mikdarı sünbül soğanın muaccelen cem' idüb dahi emr-i şerîfimle varan âdeme teslim idüb südde-i saadetime irsâl eyleyesin. Ve ne mikdar soğan teslim olunursa, yazub bildiresin ki, getüren kimesneden ana göre taleb oluna. Husus-ı mezbûr mühimdir. İhmâl ve müsamaha etmeyüb ikdam ve ihtimam üzre olasın. Bâ-hatt-ı hümâyun fi 7 Şa'ban 1001 (9 Mayıs 1593)".

değişik lâle soğanı getirmişti. Çiçek artık günlük hayatın vazgeçilmez bir unsuruydu; zarifler Nedim'in ünlü müstezat gazelinde de ifade ettiği gibi ("Gül goncesisin kûşe-i destâr senindir") destarlarına birer gül iliştirir, sıbyan mekteplerinde okuyan çocuklar her sabah hocalarına küçük çiçek demetleri götürür, hasta dostlara zarif çiçek şişeleri içinde bir güzel karanfil, gül, zerrin, yahut lâle gönderilerek hal hatır sorulurdu. Bahçesiz fukara evlerinin bile pencere önlerinde gül, sardunya, karanfil, küpe çiçeği, fesleğen saksıları eksik olmazdı. Hayatımızda çiçeğin bu vazgeçilmezliği XIX. asır sonlarına kadar devam etti.

XIX. asır başlarında Türkiye'yi ziyaret eden Miss Julia Pardoe, İstanbul'un o yeşilliğe ve çiçeğe boğulmuş sokaklarını, evlerini, yalılarını görünce hayretler içinde kalmış ve "Keşke Shakespeare, Romeo ve Juliet'in bahçe sahnesini yazmadan önce Boğaziçi'ni görmüş olsa idi" diye hayıflandıktan sonra şunları yazmıştır: "Bütün Doğulular çiçekleri taparcasına severler. Boğaz kıyısındaki her güzel yalının bir çiçek bahçesi vardır. Bu bahçe denizden yüksek olup âdeta bir balkon halindedir. Bunun deniz tarafındaki yüzüne kafesli pencereler geçirilmiştir. Çiçeklik, bu kafeslerin arkasından kısmen görülebilir. Burada binbir şekil ve güzellikte gül veren fidanlar yetiştirilir. Buradan başka, yalı bahçesinin yanında, güzel bir yolun ilerisinde çeşitli gül goncalarından meydana gelen sıra sıra perguleler, öte yanında kırmızı toprak saksılardan sarkan ve top gibi gelişen çiçekler, yol yol karanfiller, akasyalar, bol bol göze çarpan bitkilerdir. Her bahçede yetişen orman ağaçlarının dalları altından görülebilen bu güzel çiçeklerin bıraktığı etki son derece hoştur".

Bu büyük çiçek merakının başlıbaşına bir piyasa oluşturmuş olması çok tabiîdir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, XVII. yüzyılda, Tahtakale, Aksaray, Sultan Mahmud, Ayasofya ve Cebehâne Kapusu'nda olmak üzere seksen kadar çiçekçi dükkânı vardı. Seyyar çiçekçilerin de bulunduğunu, ayrıca her çiçek bahçesinin aynı zamanda çiçek dükkânı gibi bir işleve sahip olduğunu da belirtmek gerekir. Çiçekçi dükkânlarında, üzerine çiçeklere dair:

Ehl-i bezme çekdirir zerrîn kadehler intizâr
Cur'a-i meyden midir sâkî bu reng-i lâlezâr

gibi beyitler yazılmış levhalar bulundurmak bir gelenekti.

V

"Benim ravzatu's-safâ-yı saltanatımı şükûfe-zâr-ı câh ü celâl, hadikatü's-süedâ-yı hilâfetimi meyvedâr-ı izz u ikbâl ve bûstân-ı mülk ü devletimi enva'-ı reyâhîn-i şevket ü haşmet birle .."

Sultan İbrahim

Çiçek ve bahçe merakının bütün İstanbul'u sardığı ve çiçek yetiştirmenin başlıbaşına bir sanat haline geldiği XVII. yüzyılda "Terbiye-i Riyâz u Ezhâr ve Tenmiye-i Hadâyik u Eşcâr" amacıyla bir cemiyetin teşkiline ve çiçekçibaşılık makamının ihdasına gerek duyulmuştur. Devrin önde gelenlerinden, *Mesnevî* şerhiyle tanınan Sarı Abdullah Efendi'yi Çiçekçiler Başbuğu olarak tayin eden Sultan İbrahim'in bu konudaki fermanı da son derece ilgi çekicidir. Mehmed b. Ahmedü'l-Ubeydî'nin *Netâyicü'l-Ezhâr*'ında tam metin olarak yer alan bu fermanda, muhtevaya uygun olarak, baştan sona bahçelere ve çiçeklere teşbih ve atıflarla dolu ve çok külfetli bir üslûp kullanılmıştır. Bu fermanı aynen sunuyorum:

Çün nesîm-i anber-bâr-ı hazret-i Hudavend-i zemîn ü âsmân ve feyz-i âtıfet-i cenâb-ı perverdigâr-ı ins ü cân ve âsâr-ı eltâf-ı bî-nihâyet-i âferînde-i kevn ü mekân ve inâyet-i hallâk-ı riyâz u ezhâr u gülzâr-ı cihân ki gül-tırâz-ı çemenistân-ı âlem-i âzâl ve gülbîn-efrâz-ı gülistan kadem celle ani'ş-şebîh ve'l-misâldir. Benim ravzatu's-safâ-yı saltanatımı şükûfe-zâr-ı câh ü celâl, hadikatü's-süedâ-yı hilâfetimi meyvedâr-ı izz u ikbâl ve bûstân-ı mülk ü devletimi enva'-ı reyâhîn-i şevket ü haşmet birle firdevs-i berîn ve zıll-ı dıraht-ı tûbâ-nümûd ü vücûd-ı mes'ûdumu reşk-i sâye-i per-i hümâ ve gayret-i hûr-ı ayn, hâk-i pâk-i âsitân-ı cennet-nişân-ı hilâfet-âşiyân-ı felek ünvânımı ziver-i küleh-i kûşe-i âmme-i selâtîn eyledi. Felâ cerem şükren alâ tilke'n-ni'am şân-ı mekârim-nişân-ı pâdişâhâneme ehemm ü elzem oldu ki sîm-i ham-ı in'âm-ı husrevânemden hissemend olmak recâsına küşâde-i dest-i niyâz olub mânend-i zerrîn-kadeh kâse-i gerdân-ı âsitân-ı mekremet-âşiyânım olan bendegân-ı sadâkat-nişân ve ibâd-ı dergâh-ı adâlet-ünvânımın meşâmm-ı cânları râyiha-i fâyiha-i ezhâr-ı ihsân-ı bî-pâyânımla muattar olub nihalkaamet ümniye ve ricâları feyz-i mâ-i hayât-ı lütf-i bî-imtinânım ile bâlâ keşîde vü bâr-âver ola. Binâen alâ zâlik istişmam-ı bûy-i gülistân-ı merâhim-i şâhânem edüb ceyb ü dâmân-âmâli meyvehâ-yı âbdâr-ı mekârim-i mülûkânem ile mâlî olmağa sezâ-vâr olub sadr-nişîn-i bâlâ-hâne-i ilm ü irfân ve âlî-kadr-i halvet-serây-ı âlem-i ins ü cân olan işbu dârende-i menşûr-ı mensûr-ı

leâlî-i sultânî ve nümâyende-i misâl-i bî-misâl-i vâcibü'l-imtisâl-i hakânî, iftihâr-ı erbâbü'l-mecd ve'l-yakîn, mümtâz-ı eshâbü'l-izzi ve't-temkîn, zü'l-kadri'l-etem ve'l-izzi'l-eşem el-muhtass bi-mezîdi inâyeti'l-meliki'l-âlibi, sâbıkan tuğrâ-yı garrâ-yı âlî-şân hidmetinde olan Abdullah dâme mecdühû ve ilâve-i andelîb-i na'mesenc-i gülzâr-ı fazl u kemâl ve tûti-i gûyâ-yı riyâz-ı ilm-i Hüdâ-yı müte'âl, ser-levha-i mecmu'a-yı fazîlet ve ser-çeşme-i cûybâr-ı ma'rifet, şârih-i esrar-ı Mesnevî-i hazret-i Celâleddin, mazhar-ı füyûzât-ı cenâb-ı rabbü'l-âlemîn, âlim-i ulûm-ı isnâ aşer, vâsıl-ı esrâr-ı seyyidü'l-beşer olub bûstân-ı ilm ü irfânda bülbül-âsâ terennüm sâz ü gülçîn, dimâğ-ı câmı bûy-ı kemâl ü ma'rifet ile mânend-i misk-i rûmî anber-âkîn, şeref-i fazl u maarif ile buhûr-ı meryem gibi külâh-dar ü ser-efrâz ve reng-i rûy-ı izzet ü saadetiyle gonca-i gül gibi beyne'l-akrân müsellem ü mümtâz, tahte-i sînesinde bûyâ-yı maarif-i nâbit ve destâr-ı iştihârında ezhâr-ı günâgûn, letâif-i sâbit olduğundan ibret-bîn ü tasbîh-i ilâc-mizâc-ı İsâ-dem-i hadâik u gülzârda sahib-i ta'yîn ve tesrîh-î tabakât-ı ezhar-i ibret-âsârda müsellem-i âlem allâme-i müşkil-küşâ-yı gül-tırâzân-ı gülzâr ve fehhâme-i dakâyık u hakâyık-ı eşcâr u ezhârda fâiku'l-akran ve hall-i mu'dılât-ı fenn-i envârda bahr-i bîpâyân, fünûn-ı bağbânîde gonca-ı zanbak gibi müşâr bi'l-benân ve ol tılsım-ı acîbe-bünyâdın fethinde

Aristo-yı devrân olmağın hakkında âftâb-ı âlemtâb-ı pâdişâhânem pertevefken ü deryâ-yı bî-pâyân-ı mülûkânem mevcezen olub mahrûse-i İstanbul ve Galata ve Eyüb ve Üsküdar ve sair kalem-rev-i hükm-i hümâyûn olan memâlikde vâki' bilâd ü emsârda Terbiye-i Riyâz u Ezhâr ve Tenmiye-i Hadâyik u Eşcâr ile tekayyüd eden hüner-mendân ve şükûfedârâne mümeyyiz "başbuğ" ve mihr-i ikbâlini pertev-i nazar-ı iclâlimle pür-fürû edüb bu nişân-ı meserret-ünvân-ı belâgat-beyânımı verdim ve buyurdum ki: Ba'de'lyevm müşârünileyh mâdâm ki hılye-i hayat ile mutarra ve muhalla ve ziver-i sıhhat ü âfiyet ile müzeyyen ve mücellâdır, âmme-i fırka-i ashâb-ı hadâyik-i ezhâr ve kâffe-i zümre-i şükûfe ciyâlinde bilâd ü emsâra mümeyyiz ve başbuğ olub münâza'un fih olan hususlarında adâlet ü istikametle muhakeme ve tahkîk-î ezhâr u eşcâre müteallik olan umurlarında kemâ yenbagî teşhîs u temyîz ü tedkîk eyleyüb âdâb-ı zarîfe-i envâryâmı icrâda ihtimam eyleye ve tâife-i mezbûra dahi kâinen min kân müşârünileyhi mümeyyiz bilüb benefşe-âsâ tavk-ı hükmünden ser-pîç olmayub sûsen gibi zeban-dırâz olmakdan ihtirâz üzre olalar ve cümle umurlarında mumâileyhi merci' edinüb mürâcaat ve kelâm ü re'yine muvâfakat eyleyeler, ol bâbda ferd-i vâhid münazı' ve muânid olmayalar, şöyle bileler, alâmet-i şerîfe-i âlem-ârâya i'timâd ve i'tikâd kılalar.

Bu fermanla çiçek bahçeleri sorumlusu ve bütün çiçekçilerin başbuğu tayin edilerek bahçe ve çiçek sahipleriyle çiçekçi esnafının problemlerini, anlaşmazlıklarını vb. çözümlemekle görevlen, daha da önemlisi, ağaç ve çiçekler konusunda araştırmalar yaparak yeni türler elde edecek ilmî bir enstitünün başına getirilen Sarı Abdullah Efendi, Kuzey Afrika'lı bir şehzade olan Muhammed Efendi'nin oğludur. 1584'te İstanbul'da doğar. Devrin birçok ilim adamından faydalandığı gibi, bazı çiçek kitaplarında lâle meraklısı olarak kaydedilen ve İstanbul'da lâle sevgisinin yaygınlaşmasında büyük rolü olduğu belirtilen Aziz Mahmud Hüdâî'den de feyz alır*. Reisülküttablık da dahil olmak üzere çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, 1658'de, son görevi olan Anadolu mukataacılığından ayrıldıktan sonra, ölünceye kadar (1660), Koca Mustafapaşa Dergâhı'nın yanındaki evinde kitaplarıyla ve çiçekleriyle uğraşmıştır.

VI

Böyle bir lâle-i safâ-bahşı
Şâh-ı dehrin başına taksınlar
Fennî Mehmed Dede

Sultan İbrahim'den sonra tahta geçen IV. Mehmed'in devrinde de "Terbiye-i Riyâz u Ezhâr ve Tenmiye-i Hadâyik u Eşcâr" cemiyetine benzer bir cemiyet kurulur. "Meclis-i Şükûfe" adı verilen ve bir araştırma enstitüsü niteliğini taşıyan bu cemiyet hakkında, büyük çiçek üstâdlarından Mehmed Remzî Efendi'nin *Lâlezâr-ı Bâğ-ı Kadîm*'inde bilgi verilmiştir. Meclis-i Şükûfe'nin her biri tanınmış bir çiçek üstâdı olan üyeleri, Çiçekçibaşı Solakzâde Çelebi başkanlığında sık sık toplanır, özellikle yeni elde edilmiş çiçek türlerini inceleyerek tartışır, görüş alışverişinde bulunurlarmış. Mehmed Remzî Efendi, Meclis-i Şükûfe'nin daimî üyeleri olarak şu isimleri veriyor: Çiçekçibaşı Solakzâde Çelebi, Tezkireci Efendi, Defterzâde Beyefendi, Serdar İbrahim Paşa Beyefendi, Ârif Efendi, Zeki Ali Efendi, Eyyubî Veli Efendi, Davud Paşazâde bey, Yıldızzâde Çelebi. Hepsi, devrin tabiriyle "sâhib-i tohum", yani bir veya birkaç yeni çiçek, özellikle lâle ve karanfil yetiştirmiş üstâdlardır. Mehmed Remzî Efendi, bu büyük çiçek üstâdlarının lezzetli sohbetlerine yetiştiğini ve "rîzeçîn-i simât-ı sohbetleri" olduğunu, yani Meclis-i Şükûfe'nin zengin sohbet sofrasının

* Ahmed Kâmil'in *Lale Risalesi*'nde Aziz Mahmud Hüdâî'de lâle merakını bu çiçeğe meraklı genç bir müridinin tesiriyle başladığı ifade edilmektedir. Şeyhin İstanbul'daki nüfuzu lâleciliği İstanbul'da bir salgın haline getirir.

kırıntılarından faydalandığını söyleyerek "Zaman zaman çiçek müzâkereleri hûşumda ve hengâme-i muhavereleri gûşumda kaldı" diyor. Bu çiçek sohbetlerinin güzelliği *"Ne meclisdir bu kim bir kâseden bin neş'e peydâdır"* mısrasında özetlenmiştir.

Meclis-i Şükûfe'nin görevi, incelenmek üzere gönderilen çiçekleri, renkleri, yaprakları ve benzerleri arasındaki yeri açısından değerlendirmek, varsa kusurlarını göstermektir. Çiçek kâseleri ve şişeleri arasında yapılan hararetli tartışmalar sonunda, incelenen çiçeğin "Baş Güzîde", "Orta Güzîde" veya "Serfirâz" olduğuna karar verilirdi. Lâlelerin "libâs-ı zâhirîsinden olan hey'et-i mahsûsa ve tenâsüb-i peyker-i dil-pezîrinin" incelenmesi, tabiî olarak, birçoğunun elenmesine de yol açardı.

"Berk" tabir edilen çiçek yaprakları gereğinden uzun olan lâleler makbul sayılmazdı. Çiçek halinde karınlı olması da önemli bir kusur sayılır ve bu kusura "küpleme" denirdi. Meclis-i Şükûfe eğer yeni yetiştirilmiş bir lâleyi kusursuz bulursa, artık o lâle "ser-şîşe-i meclis ve kibârdır" ve tumturaklı bir ada hak kazanmıştır. Böyle yüzlerce lâleye akla hayale gelmedik adlar verilmiştir: Berk-i Rânâ, Dürr-i Yektâ, Feyz-i Seher, Gül-i Ruhsar, Sîm-endâm, Nev-peydâ, Necm-i İkbal, Nahl-ı Erguvan, Nihâl-i Gülşen, Âşûb-ı Cihan, Ahter-i Bahar, Reşk-i Elmas, Revnak-bahş, Sâye-i Hümâ, Rûy-i Mahbûb vb.. Lâlelere verilen bu adlar, devrin şairleri tarafından şiirlerde kullanılarak ebedîleştirilirdi. Meclis-i Şükûfe'nin, o zamana kadar hiç görülmemiş lâle türleri elde edenleri ödüllendirdiği de olurdu.

Lâle yetiştirenlerin çoğu da, Meclis-i Şükûfe'nin üyeleri kadar bilgili oldukları için, zaman zaman verilen kararlara itiraz edebiliyorlardı. Nitekim bir lâle, tüveyç'lerindeki tufeylî lekeleri yüzünden kusurlu bulunmuştu. Bunun üzerine Şair Rüşdi Efendi kaleme sarılarak bir şiir yazdı. Bu şiirde güzellik çillerinin şüphe noktaları gibi değerlendirilmesini üzeri kapalı olarak eleştiriyordu:

Çâk oldu lâle sîne-i gül pâre pâredir
Olmaya nüsha-i hüsnünde anın nokta-i şek

Bütün bu bilgiler, Lâle Devri'nin III. Ahmed devrinden en az elli yıl önce başladığını göstermektedir. Özellikle IV. Mehmed devrinin çiçek ve çiçekçilik tarihimiz bakımından çok önemli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kanunî devrinde, İstanbul'dan Avrupa'ya giden lâle soğanları, bu devirde, Lâle-i Firengî olarak Türkiye'ye dönmeye başlar. Nemçe kralı III. Ferdinand'ın IV. Mehmed'e gönderdiği elçi Schmid Von Schwarzerhon tarafından hediye olarak getirilen

eşya arasında her birinden dörder tane olmak üzere, on adet de makbul lâle soğanı vardır ve bu soğanlar, hiç şüphesiz, mevcut lâle zevkine yepyeni bir heyecan getirmiştir.

IV. Mehmed, avlanmayı sevdiği kadar güzel yapılara, bahçelere, çiçeklere ve özellikle lâleye tutkun bir hükümdardı. Zamanının çoğunu Edirne'de geçiren avcı padişahın, bu şehirde meyvecilik ve çiçekçiliğe önem verilmesini isteyen fermanları bulunduğu gibi, Edirne Sarayı'nın bahçelerine ve diğer bahçelere her bakımdan büyük ilgi gösterdiği biliniyor. Hibrî Abdurrahman Çelebi, IV. Mehmed devrinde Edirne'de 450 bahçenin bulunduğunu yazar. Devrin bütün teknik imkânları kullanılarak bol çiçekli tarhlar, çağlayanlı, fıskıyeli havuzlar, zarif köşk ve kasırlarla bezenen bu bahçeler belirli günlerde halka da açıktır.

IV. Mehmed, oğulları Mustafa ve Ahmet'in sünnet düğünleriyle kızkardeşi Hatice Sultan'ın düğününü de 1675 yılında Edirne'de yaptırmıştı. Bu vesile ile düzenlenen ve tam otuz üç gün süren muhteşem şenlik, kültür tarihimiz açısından son derece önemli hususiyetler taşımaktadır. Bu şenlikte seyircilerin önünden geçirilen ve yabancıların da büyük ilgisini çeken yapma bahçelerden biri kare şeklinde ve on beş adım büyüklüğündedir. Balmumundan yolları, üzerlerine asılan elma, armut, erik, kayısı gibi yapma meyvelerin ağırlığıyla eğilmiş ağaçları vardır. Bahçelerden bazıları da havuzlu ve fıskıyelidir. Mimar Ağa'nın padişaha armağan olarak yaptığı büyük köşk ise sekiz tekerlek üzerinde yürümektedir; bahçesinin içinde asma çardağı, altında fıskıyeli havuz, bülbüllerin öttüğü güller ve biraz ötede küçük bir köşk içinde altı yedi sâzende vardır. Zarif tepeler, ufacık yollar, binbir çeşit çiçek, meyveli ağaçlar, ağaçlar arasında çeşitli kuşlar ve hayvanlar ve yaz köşkleriyle süslenmiş bahçeler de vardır.

Yapma bahçelerden bazıları da bütünüyle çiçekle kaplıdır; gül ve menekşe bahçeleri. Düğün alayında herkesin hayran kaldığı iki meyve ve iki çiçek bahçesi geçirilmiştir, ikisinin de ortasında birer köşk vardır.

Edirne şenliğindeki bu yapma bahçeler, şüphesiz, devrin padişahının ve insanlarının bahçelere ve çiçeklere karşı ilgilerinin derecesini yansıtmaktadır. Bu ilgi artarak devam edecek ve 1675 şenliğinde sünnet edilen Ahmed'in hükümdarlığı sırasında özellikle lâlede odaklanan bir delilik haline gelecektir.

IV. Mehmed devrinden söz edilirken padişahın musahiplerinden Fennî Mehmed Dede unutulmamalıdır. Büyük çiçek tutkusuyla Lâle Devri meraklılarına öncülük eden bu zarif adam, Halvetî-Mevlevî kırması bir şair ve bestekârdır. Kanunî'nin sadrazamlarından Ayas Mehmed Paşa'nın torunu olmakla beraber, hangi tarihte doğduğunu bilmediğimiz Dede'nin mürettep dîvanı, o tarihlerde iyiden iyiye şekillenmiş bulunan Boğaziçi'nin semtlerini tasvir ettiği bir *Sevâhilnâme*'si ve besteleri vardır. Yılmaz Öztuna, bu bestelerden beşini kaydediyor: Rehâvi Peşrevi (muhammes) ve Saz Semâîsi, Saba Peşrevi, Segâh Peşrevi ve Saz Semâîsi.

Cihangirî Hüseyin Efendi ve Bursalı Salih Dede gibi zatlardan Halvetîlik ve Mevlevîlik iktisab ettiği için "Dede" diye şöhret kazanan, Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa'ya sunduğu bir kaside sayesinde de cizye kâtipliği ve padişah musahipliği gibi görevler edinen Fennî Mehmed Dede'nin şiir ve musiki yanında en büyük meraklarından biri de çiçek yetiştirmektir. Üstelik şairliği ile çiçek üstâdlığını şaşırtıcı bir biçimde birleştirmiş, yetiştirdiği her çiçeği şairâne adlar vererek zarif birer kıt'ayla ebedîleştirmiştir. Türk çiçekçilik tarihiyle ilgili ilk önemli araştırmaları yapan Cevad Rüşdü Bey, "Fennî Mehmed Dede" başlıklı makalesinde, onun bu kıt'aları, İbrahim Hanzâde Mehmed Bey'e takdim ettiği *Tuhfetü'l-İhvân* adlı eserinde bir araya getirdiğini belirterek bazılarını nakleder.

Sokullu oğullarından olan İbrahim Hanzâdeler'in Karaağaç sahilineki bahçesinde İstanbul'un en güzel lâlelerini yetiştirilirmiş. IV. Menmed bir gece bu bahçede düzenlenen muhteşem bir çırağan eğlencesine davet edilir. Lâlelere hayran olan hünkâr, bunları yetiştiren bahçıvan Mehmed Ağa'yı huzuruna çağırtarak "Dile benden ne dilersin?" deyince ihtiyar bahçıvan "Padişahım, der, beni İbrahim Hanzâdelerin Hicaz'daki hayrâtına mütevelli tayin et, ömrümün son yıllarını o topraklarda geçirmek istiyorum".

İbrahim Hanzâde Mehmed Bey de devrin önde gelen çiçek üstâdlarından biridir ve *Netâyicü'l-Ezhâr*'a göre, Kırlangıç adı verilen bir çiçekle altı nevi lâle yetiştirmiştir. *Tuhfetü'l-İhvan*'daki kıt'alardan anlaşıldığına göre, bu lâlelerden üçü Tuhfe-i Mîr, Semen-sîmâ ve Bî-mânend adlarını taşıyordu. Son ikisi, ilk defa İbrahim Hanzâde Mehmed Bey'de görülmüştü. Fennî Mehmed Dede'nin, lâtif sarısına hayran olduğu Tuhfe-i Mîr için yazdığı kıt'a şöyledir.

Yokdur âlemde misl ü mânendi
Sarılarda bulunmaz ana nazîr
Beyefendide olmağın zâhir
Nâmı oldu bununda Tuhfe-i Mîr

Bî-mânend ile Semen-sîmâ'yı ise tek kıt'ada zikretmeştir:

Evvelâ anda oldu rûy-nümâ
Bu iki lâle-i cihân-ârâ
Birinin nâmı oldu Bî-mânend
Birine dediler Semen-sîmâ

Fennî Mehmed Dede'nin yetiştirdiği ve birer kıt'a ile ebedileştirmeye çalıştığı lâlelerden bazıları şunlardır: Müsellem-i Âlem, La'l-i Bedahşî, Kavs-ı Kuzah, Hüsn-i Hasan, Mihr-i Münîr, Rûy-i Nigâr, Sultânî Gülgûn, Ferahbahş, Kass-ı nigîn, Kubbeli, Tâcidâr, Gül-i Bîhar, Siyâh u Sefîd vb. Ve birkaç kıt'a:

Geldi dünyâya bâğ-ı cennetten
Nice meyl etmesün ana âdem
Hak budur cümlesinden a'lâdır
Nâmı dendi Müsellem-i Âlem

Gülistân-ı cihanda budur kim
Olup ol cümleden mümtâz ve yahşi
Görüp bu renkle güher-şinâsân
Dediler nâmına La'l-i Bedahşî

Hak budur bu şükûfe-i garrâ
Bakdığınca verir derûna ferah
Nice levn ile olmağın zâhir
Nâm-ı nâmîsi oldu Kavs-ı Kuzah

Sâde-rû kırmızıda bî-mânend
Bâğ-ı âlemde nâdir ü kem-yâb
Ruh-ı dilber gibi olub rengîn
Oldu Hüsn-i Hasan'*la şöhret-yâb*

IV. Mehmed'in 1687'de hal'edilmesi üzerine Rumelihisarı'ndaki mükellef yalısına çekilerek ölümüne kadar şiir, musiki ve çiçekçilikle uğraşan ve yeni yeni türler elde eden Fennî Mehmed Dede, II. Süleyman (1687-1691), II. Ahmed (1691-1695) ve II. Mustafa (1695-1703) devirlerinde siyasetin hây u hûyundan ve devlet işlerinden uzak kalmayı tercih etmiştir. 1708'de öldüğünde Osmanlı tahtında beş yıldır III. Ahmed oturmaktadır. On yıl sonra Pasarofça Muahedesi imzalanacak ve yepyeni bir devir, yani Lâle Devri başlayacaktır.

KAYNAKÇA

AHMET RASİM: *Tarih ve Muharrir,* İstanbul 1329

AKTEPE, Münir: "Kağıdhane'ye Dair Bazı Bilgiler", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* TTK Yayınları, Ankara 1976

ALTINAY, Ahmet Refik: *Eski İstanbul,* İstanbul 1931

——— *Lâle Devri,* Ankara 1973

——— *Onbirinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* İstanbul 1931

——— *Onikinci Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* İstanbul 1930

——— *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı,* İstanbul 1930

ATASOY, Nurhan-Julian Raby: *İznik Seramikleri,* TEB Yayını, Londra 1989

AYVAZOĞLU, Beşir: *Güller Kitabı* (5. bs), İstanbul 1999

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *XVIII. Asırda Lâle,* İstanbul 1950

BAYTOP, Prof. Dr. Turhan: "Osmanlı Lâlesi", *Lâle,* S. 5, Aralık 1987

BEYATLI, Yahya Kemal: *Kendi Gök Kubbemiz,* 1000 Temel Eser, İstanbul 1969

BUSBECQ, Ogier Ghiselin: *Türk Mektupları* (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), İstanbul 1939

CEVAD RÜŞDÜ: "Eski Bahar Çiçeklerimiz", *İkdam,* 28 Temmuz 1917.

——— "Fennî Mehmed Çelebi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* C. III, No. 22-53, 1336

——— "Meşahir-i Lâle-perverândan Ataullah Efendi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* C. III, No. 25-56, 11 Cemaziyelevvel 1336

——— "Sultan Mehmed-i Rabi Devrinde Çiçek Encümen-i Danişi", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* No. 3,5 Teşrinievvel 1332

DAYIGİL, Feyzullah: "İstanbul Çinilerinde Lâle", *Vakıflar Dergisi I* (1938), II (1942)

ELDEM, Sedat Hakkı: *Sa'dabad,* Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1977

——— *Türk Bahçeleri,* Kültür bakanlığı Yayınları, İstanbul 1976

ERDOĞAN, Muzaffer: "Osmanlı Devrinde Türk Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi IV,* Ankara 1958

GÜLERSOY, Çelik: *Lâle ve İstanbul,* İstanbul 1980

MACKAY, Charles: "Lâle Deliliği (Tulipomanie)" (Çev. Füsun Öksüzoğlu), *Tarih ve Toplum,* Sayı 72, Aralık 1989

MUHAMMED B. AHMED EL-UBEYDİ: *Netayicü'l-Ezhâr,* Millet Kütüphanesi, AE, Tby. 162

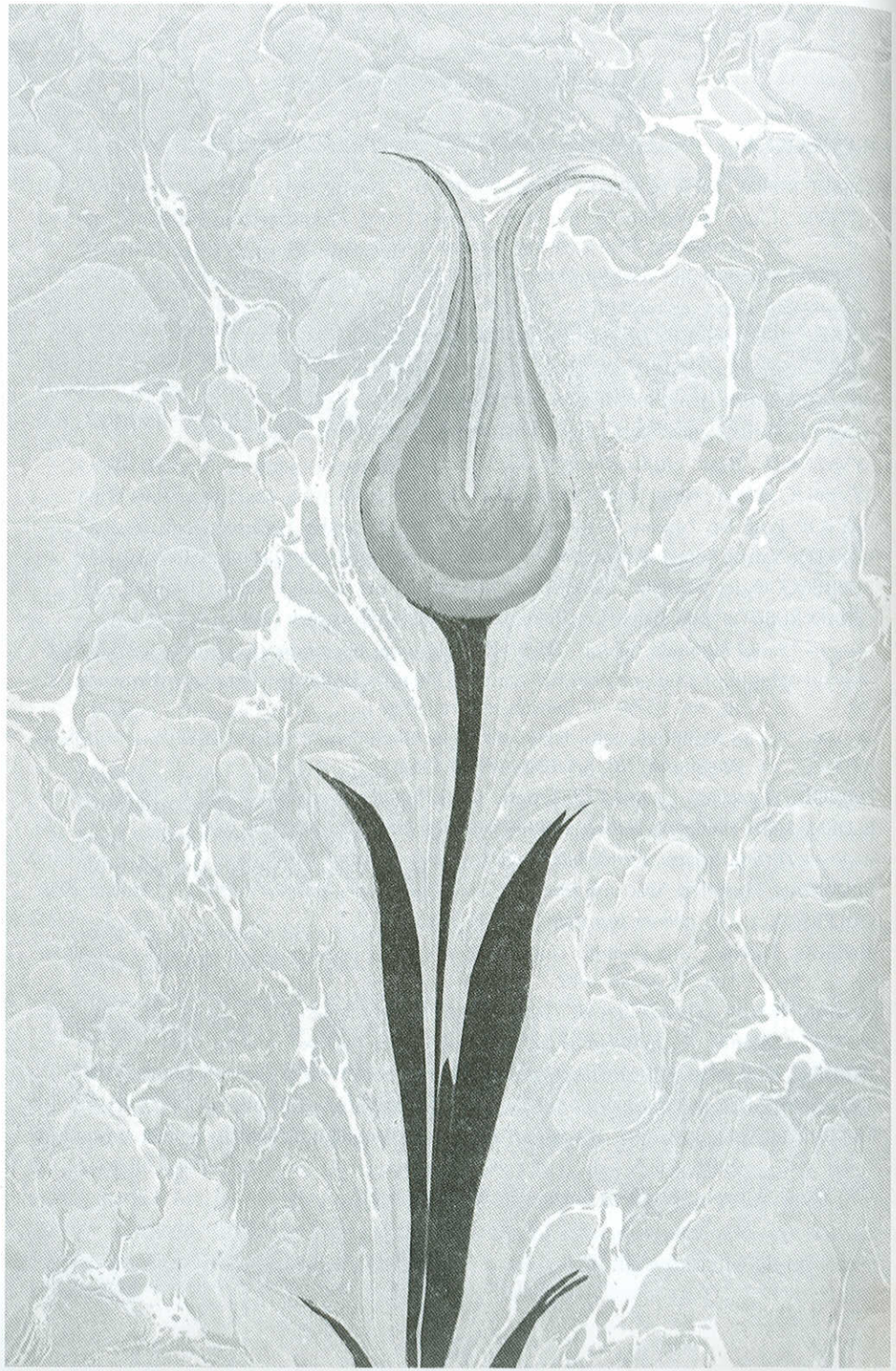
NUTKU, Özdemir: *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği,* TTK Yayınları, Ankara 1972

PARDOE, Miss Julia: *125 Yıl Önce İstanbul Hayatı* (Çev. Bedriye Şanda), İstanbul 1967

TABİB MEHMED AŞKÎ: *Miyârü'l-Ezhâr,* Millet Kütüphanesi, AE. Tby. 165.

TANPINAR, Ahmed Hamdi: *Yaşadığım Gibi,* Türkiye Kültür Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1970

ÜNVER, A. Süheyl: *Müzehhib Karamemi,* İstanbul 1950

Lale Devri'ne ismini veren lâle çiçeği, ebru sanatının en fazla kullandığı motiflerdendi (Mustafa Düzgünman).

OSMANLI LÂLESİ

Turan BAYTOP*

Lâle, Osmanlı İmparatorluğu devrinde, bilhassa XVI-XVII. yüzyıllar arasında süs bitkisi ve süsleme motifi olarak çok büyük bir önem kazanmıştır. Sultan Üçüncü Ahmed (1673-1736)'in saltanatının son yıllarında (1720-1730) bu ilgi doruk noktasına çıkmış ve bu dönem bazı tarihçiler tarafından *Lâle Devri* olarak isimlendirilmiştir.[5]

Anadolu'da lâle ile ilgili kültür Türkler'le başlamıştır. Romalılar ve Bizanslıların bu çiçekle ilgilenmeyişleri yüzünden bu devre âit paralar, âbideler veya eşyalar üzerinde lâleye dâir hiçbir şekil bulunmamaktadır.[10] Lâle, süsleme motifi olarak, XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da kullanılmaya başlanmıştır. Yine Anadolu'da, lâleyi şiirlerinde kullanan ilk şair Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî olmuştur.[34]

Osmanlılar devrinde süs bitkisi olarak İstanbul'da ancak lâle, sümbül ve zerrin gibi soğanlı bitkilerle, karanfil, gül ve menekşeye değer veriliyordu. Önceleri, saray bahçeleri için imparatorluğun değişik bölgelerinden getirilen yabani bitkiler kullanılmaktaydı. Lâle, Kefe'den (Kırım'ın güneyinde), sümbül de Maraş ve Halep civarından (*Uzeyr*) getiriliyordu.[4] Sultan Üçüncü Murad (1546-1505)'ın, saray bahçeleri için sümbül soğanı getirilmesi hakkında yazdığı şu iki buyruğu konuya açıklık getirmektedir:[6]

Saray bahçeleri için Haleb'e tâbî Uzeyr'den sümbül soğanı getirilmesine dair.

Uzeyr Beğine hüküm ki: Bağçelerim mühimmi içün beş yüz bin aded sünbül soğanı lâzım olmağın tahsil içün Hassa bağçelerim odabaşılarından Korkud odabaşı irsâl olunmuşdur. Buyurdum ki, vardukda te'hir itmeyüb civâr-ı mezburda bulunan mahallelerde gayet âlasından beş yüz bin aded sünbül soğanların tahsil idüb mezkûr odabaşıya teslim itdirüb eğlendirmeyüb emrolunan mikdarı soğanlar ile bervech-i isti'câl ir-

* Prof. Dr., Eczacılık tarihi araştırmacısı.

sâl itmek üzre olasın. Bu babda Haleb Defterdarı'na dahi masraf için lazım olan akçeyi Haleb hazinesinden viresin deyu hükmüm gönderilmişdir. (Korkud'a virildi) fî 18 Rebiülahir 987 (14 Haziran 1579).

Saray bahçelerine Maraş'dan sünbül soğanı getirilmesine dair.

Mar'aş Beylerbeğisine hüküm ki: Hâlâ Hâssa bağçelerde sünbül soğanı kalmayub vilayet-i Mar'aş'da olan yaylaklar ve dağlar sünbül yerleri olmağın elli bin dane ak sünbül ve elli bin dane dahi gök sünbül soğanı cem olunub muaccelen gönderilmesi lazım olmağın, buyurdum ki vardukda ol diyarda şükûfe ahvalin bilür kimesneleri getürdüb tenbih idüb ve yanlarına mu'temed ademler koşub ta'yin olunan mikdarı sünbül soğanın muaccelen cem' idüb dahi emr-i Şerifimle varan âdeme teslim idüb südde-i saâdetime irsâl eyliyesin. Ve ne mikdar soğan teslim olunursa, yazub bildiresin ki, getüren kimesneden ana göre taleb oluna. Husûs-ı mezkûr mühimdir. İhmâl ve müsâmaha etmeyüb ikdam ve ihtimam üzre olasın (Bâ hatt-ı Hümâyun) fî 7 Şa'bân 1001 (9 Mayıs 1593).

Reisü'l-küttâb Üçanbarlı Mehmed Efendi'nin Hicrî 1139 (1726) tarihli *Defter-i Lâlezâr-ı İbrâhim* isimli risâlesine[29] göre, Sultan Dördüncü Murad'ın 1048 H. (1638) yılında döndüğü Bağdad seferine kadar, İstanbul'da yalnız *Sahrâî Lâle* (kır lâlesi, yabânî lâle) tanınıyordu. Orduyla birlikte sefere giden müverrih Hoca Hasan efendi (ölümü: 1050 H./1640), İran'dan yedi çeşit kültür lâlesi getirmiştir. 1062 H. (1651) yılında Nemçe (Avusturya) sefiri Schmid von Schwarzerhorn da Avrupa'dan on çeşit kültür lâlesi getirmiş ve bu sûretle İstanbul'da *Firengî Lâle* (Avrupa lâlesi) de yetiştirilmeye başlanmıştır.

OSMANLI LÂLESİ

İstanbul'da, yabâni lâle türlerinden seçme veya melezleme yoluyla elde edilen ve *Lâle-i Rûmî* adı verilen lâle çeşitlerinin yetiştirilmesine Kanûni Sultan Süleyman (1494-1566) devrinde başlanmıştır. *Lâle-i Rûmî* karşılığı olarak biz "Osmanlı lâlesi" isminin kullanılmasını uygun bulduk. İstanbul'da ıslah edilmiş ilk lâle formunu elde edenin Şeyhülislam Ebussuûd Efendi (1490-1573) olduğunu, Tabib Mehmed Aşkî, kitabında kaydetmektedir.[27] XVIII. yüzyılın başlarına kadar yetişen şükûfeciler ve yetiştirdikleri lale ve zerrin çeşitlerinin isimlerini veren *Netâyicü'l-ezhâr* isimli kitabın müellifi Cerrahpaşa Camii imamı Mehmed bin Ahmed Ubeydî Efendi de, en eski lale yetiştiricisi olarak Ebussuûd Efendi'yi göstermekte ve elde edilen bu ilk lale çeşidine *Nûr-ı Adn* (Cennet nûru) ismini verdiğini yazmaktadır.[28] Bu eserde 200 kadar şükûfeci (çiçek yetiştiricisi)nin ismi kayıtlıdır.

XVI-XVIII. yüzyıllarda elde edilen lâle formlarının isimleri, vasıfları ve yetiştiricileri hakkında bilgi veren bazı elyazması risaleler[28,36,37] İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, İstanbul'da elde edilen lale çeşitlerinin mikdarı toplam olarak 2000 civarındadır. Bazı çeşitler çok az elde edilmiş olduğundan, zamanla kaybolmuş ve yeni elde edilenler listelere alınmıştır. Risalelerde kayıtlı bulunan lale isimlerinin farklı oluşu bu düşünceyi doğrulamaktadır.

1139 H. (1727) tarihli *Lâlezâr-ı İbrahim'de* 850; 1138 H. (1726) tarihli *Defter-i Lâlezar-ı İstanbul'da* ise, 1681-1726 yılları arasında elde edilen ve revaçta olan 1108 lâle çeşidinin isimleri ve vasıfları kayıtlıdır.[36] Von Diez'in sahibi bulunduğu, Sadrazam Dâmad İbrahim Paşa dönemine ait bir elyazması risâlede (Von Diez koleksiyonu N. 52/4) 120 tanesinin tarifi yapılmış olan 1323 lale çeşidinin ismi görülmektedir.[35] Nihayet 1764 tarihli *Ferah-engiz* isimli risâlede[37] 1588 lale çeşidinin ismi kayıtlıdır.

M. Münir Aktepe'nin *Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul*,[36] *Takvimü'l-kibâr fî Miyari'l-ezhâr*[28] ve *Netayicü'l-ezhâr*[27] gibi ana kaynaklara dayanarak hazırlayıp 1952-1954 yıllarında yayınladığı iki makale,[7,8] Osmanlı devrinde İstanbul'da elde edilen lale çeşitlerinin isimleri, vasıfları, fiyatları ve bunları yetiştirenlerin hal tercümeleri yönünden çok önemli bir araştırmadır.

İsimlendirilmiş lâle çeşitlerinin dış görünüşleri günümüze kadar gelmiş olan elyazmalarında[27,28,36] çok ayrıntılı bir biçimde kayıtlıdır. Her bir lâle çeşidi için perigon parçalarının şekli, boyu, iç ve dış yüzlerinin rengi, anterlerin rengi, boyu ve şekli, filamentlerin rengi ve ovaryumun şekli, karşılaştırılmalı olarak kaydedilmiştir.

Çiçeğe ait organ isimlerinin çoğu Farsçadır. Bunlardan önemlilerinin bugünkü karşılıkları aşağıda verilmiştir:

Berk-Petal (Çiçek yaprağı)

Bîrûn berk=Dış petal

İç berk=İç petal

Tığ=Petal'in uç kısmı

Fitil=Anter

Rişte=Filament

Tohum hânesi=Ovaryum.

Lâle çeşitlerinin tanınması için yazmalarda verilen tariflere bir örnek olarak *Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul*[36]'da *Vâlâ-şan* ismiyle kayıtlı lale için yazılanları aynen alıyoruz:

> *Rengi, nar çiçeğine mâil al'dır. Yaprakları bâdâmî, birbirine müsâvî, ince ve ser-tîz olup tığları sülsani tığdır. Bün nebatî, letâfet, nezâket ve kavâid-i hüsn ü behçet üzredir. "Âlî-şan"a muâdil olmakla "Vâlâ-şan" tesmiye olunmuştur.*

İstanbul'da elde edilen ve "Lâle-i Rûmî" (Osmanlı lâlesi) olarak bilinen lâle çeşitlerinin biçimleri, bugün revaçta olan "Avrupa lâlesi"nden çok farklıdır. Osmanlı lâlesi'nin çiçekleri badem biçiminde, perigon parçaları (berkleri) ise hançer şeklinde ve uçları tığ gibi ince ve sivridir (Şekil 1, 2, 3)

Sadrâzam Nevşehirli Dâmad ibrahim Paşa devrinin ser-şükûfecilerinden Şeyh Mehmed Lâlezârî, *Mizânü'l-ezhâr* (Çiçeklerin terazisi) isimli üç bab (bölüm) halindeki eserinin[32] ilk bâbında, bir lale çeşidinin değerli olabilmesi için muhtaç olduğu yirmi güzel vasfı *(evsaf-ı müstahsene)*; ikinci babında lale dikimi ve toprağın özelliklerini; üçüncü babda ise *Zerrin şükûfe (Narcissus)* envâının on yedi vasfını sıralamaktadır. Bu eser von Diez tarafından 1815 yılında *Wage der Blumen* ismiyle Almancaya çevrilmiştir.[35] W.S. Murray ise bu Almanca tercümeyi *The Habit of Flowers* ismiyle İngilizceye kısaltarak çevirip yayımlamıştır.[30]

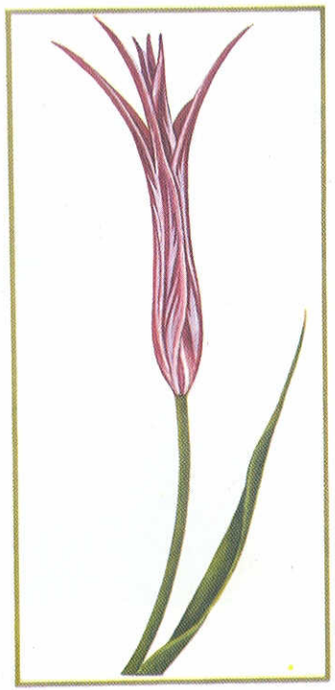
Osmanlı lalesi çeşitlerinin vasıfları, isimleri ve yetiştiricileri hakkında bazı elyazmalarında[29,36,37] yeterli bilgi bulunmasına karşılık, bu lale çeşitlerinin şeklini gösteren resimlerin bulunduğu yazmalar çok azdır. Bunlarda da ancak birkaç lâle formunun resmi bulunmaktadır.[39] Bu yüzden Osmanlı lalesi çeşitlerinin şekilleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır.

Osmanlı lalesi çeşitlerinin şekilleri hakkında en önemli bilgi kaynağı 1950'li yıllarda Ekrem Hakkı Ayverdi (1899-1984) koleksiyonunda bulunan *Lâle Mecmûası*'dır. Büyüklüğü 22x31 sm. olan bu mecmuada, isimleriyle birlikte, elli kadar Osmanlı lalesi çeşidinin renkli resmi bulunmaktadır. 1138 H. (1725) yıllarında yapıldığı sanılan bu mecmua halen yurt dışında bulunmaktadır. Buna karşılık, E. H. Ayverdi'deki renkli fotoğraflardan yararlanılarak 1975 yılında minyatür ressamı Mualla Şeren tarafından yapılmış olan birer kopyası[9] bu makalenin yazarının koleksiyonundadır. Bu kopyada bulunan resimler sayesinde 1725 yılında İstanbul'da yetiştirilen kırkbeş kadar lale çeşidinin ismini ve çiçeğinin şeklini tanımaktayız.

Eczacı Uğur Derman, bu "Lâle Mecmûası" hakkında aşağıdaki bilgiyi vermiştir:

Şekil 1: Osmanlı lâlesi çeşitlerinden İbrahim Bey Alı (Lâle mecmuası).

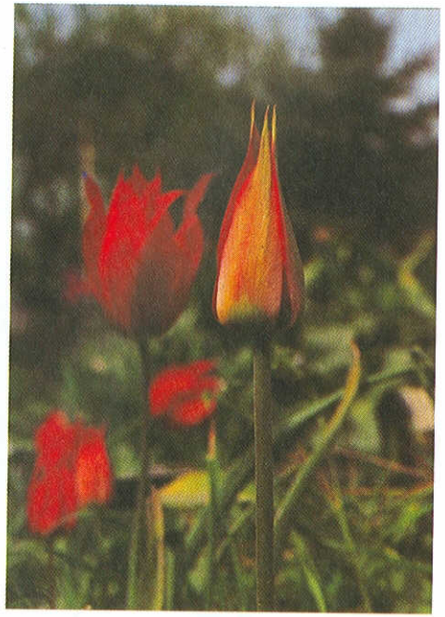
Şekil 2: Osmanlı lâlesi çeşitlerinden Cüce moru (Lâle mecmuası).

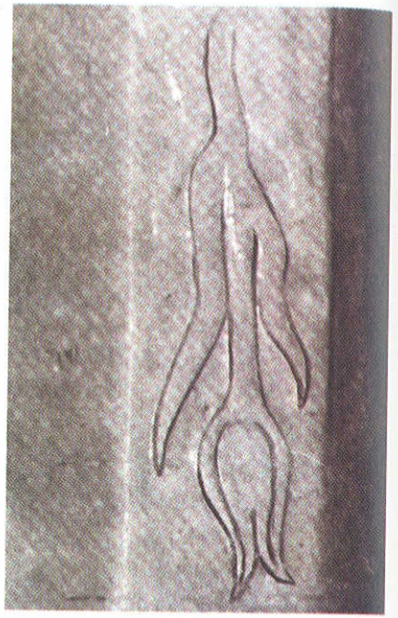
Şekil 3: Osmanlı lâlesi çeşitlerinden Dilnüvaz (Lâle mecmuası).

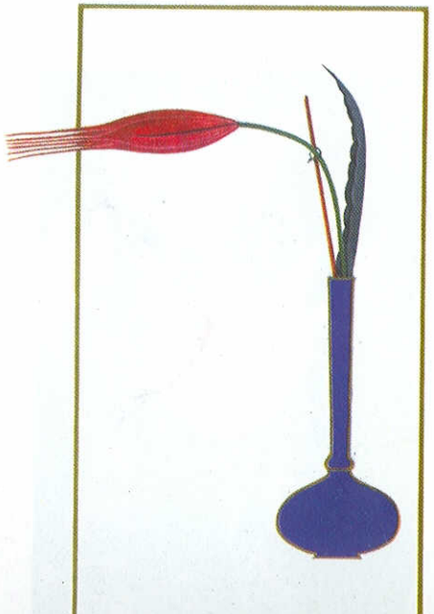
Şekil 4: Tulipa schrenkii, Hollanda'dan getirilen soğanlardan İstanbul'da yetiştirilmiş ve Şubat 1987 tarihinde çiçek açmıştır.

Şekil 5: Tulipa acuminata, Hollanda'dan getirtilen soğanlardan İstanbul'da yetiştirilmiş ve Mart 1975 tarihinde çiçek açmıştır.

Şekil 6: Ters lâle Edirne Selimiye Camii müezzin mahfilini tutan mermer ayaklardan biri üzerindedir.

Şekil 7: XVIII. Yüzyılın başlarında kullanılan bir lâledan. İçinde Nize-I Rummani (narçiçeği mızrağı) ismi verilen lâle formu bulunmaktadır. (F. H. Ayverdi).

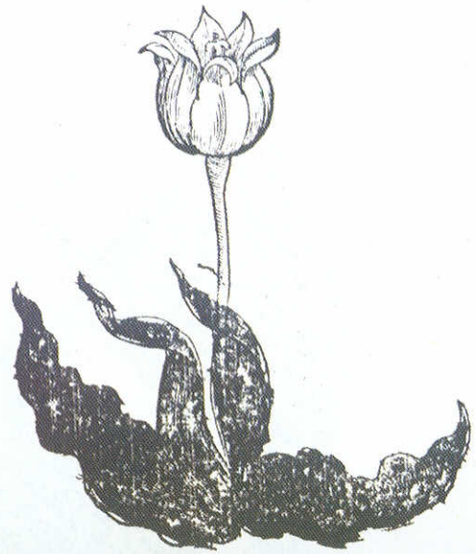
Şekil 8: Laledan, tek bir çiçek için (F. Bayramoğlu).

Şekil 9: Şükûfedân veya lâledan, birkaç çiçek için (F. Bayramoğlu).

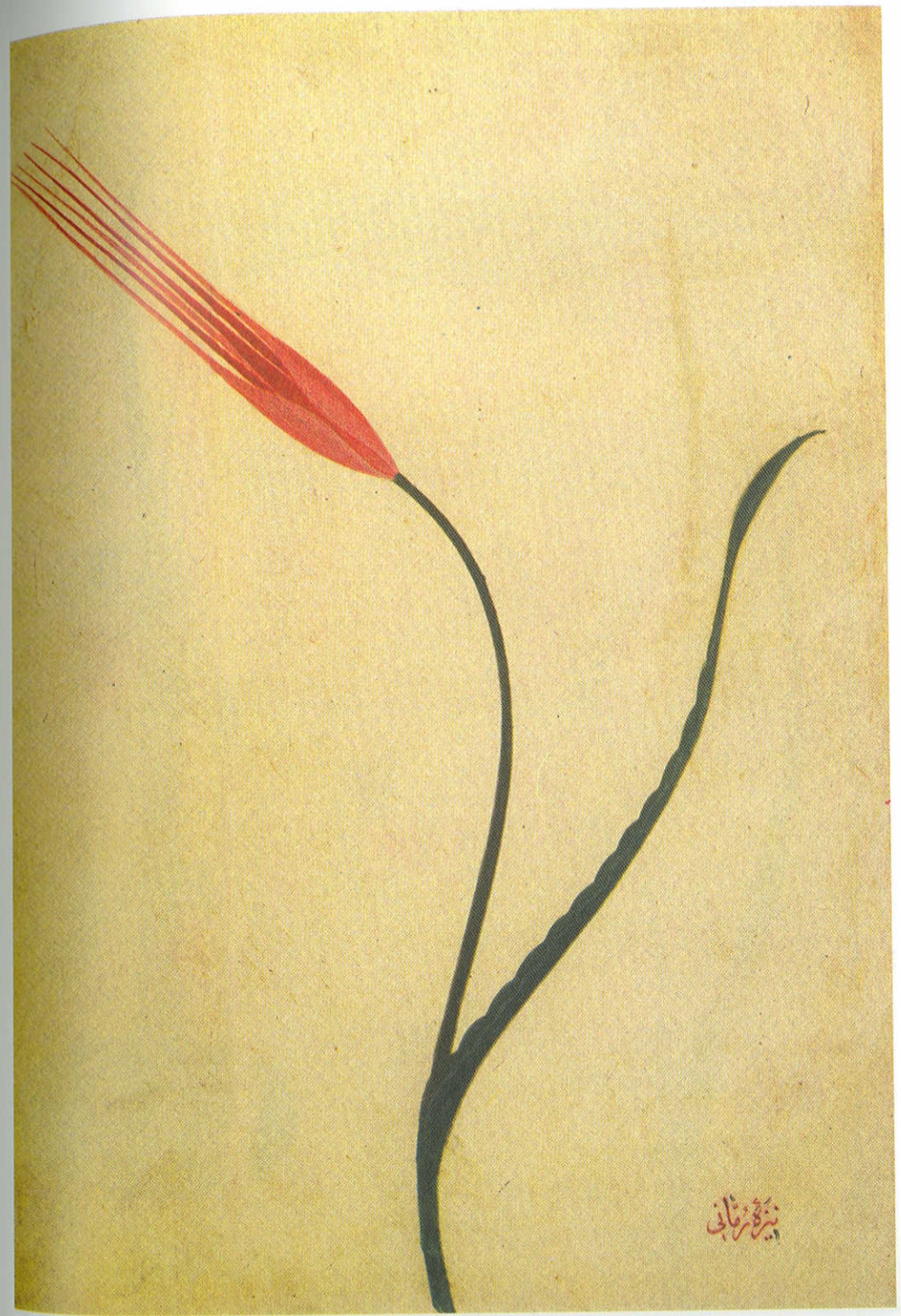
Şekil 10: O. G. Busbecq'in 1633 yılında Latince olarak yayınlanan hatıratının kapağı.

Şekil 11: Türk lâlesi (Tulipa turcarum). İstanbul'dan Avrupa'ya götürülen soğanlardan 1560 yılı ilkbaharında Augsburg (Almanya)'da çiçek açan ve Türk lâlesi ismi verilen lâle türünün yayınlanan ilk resmi (Conrad Gesner).

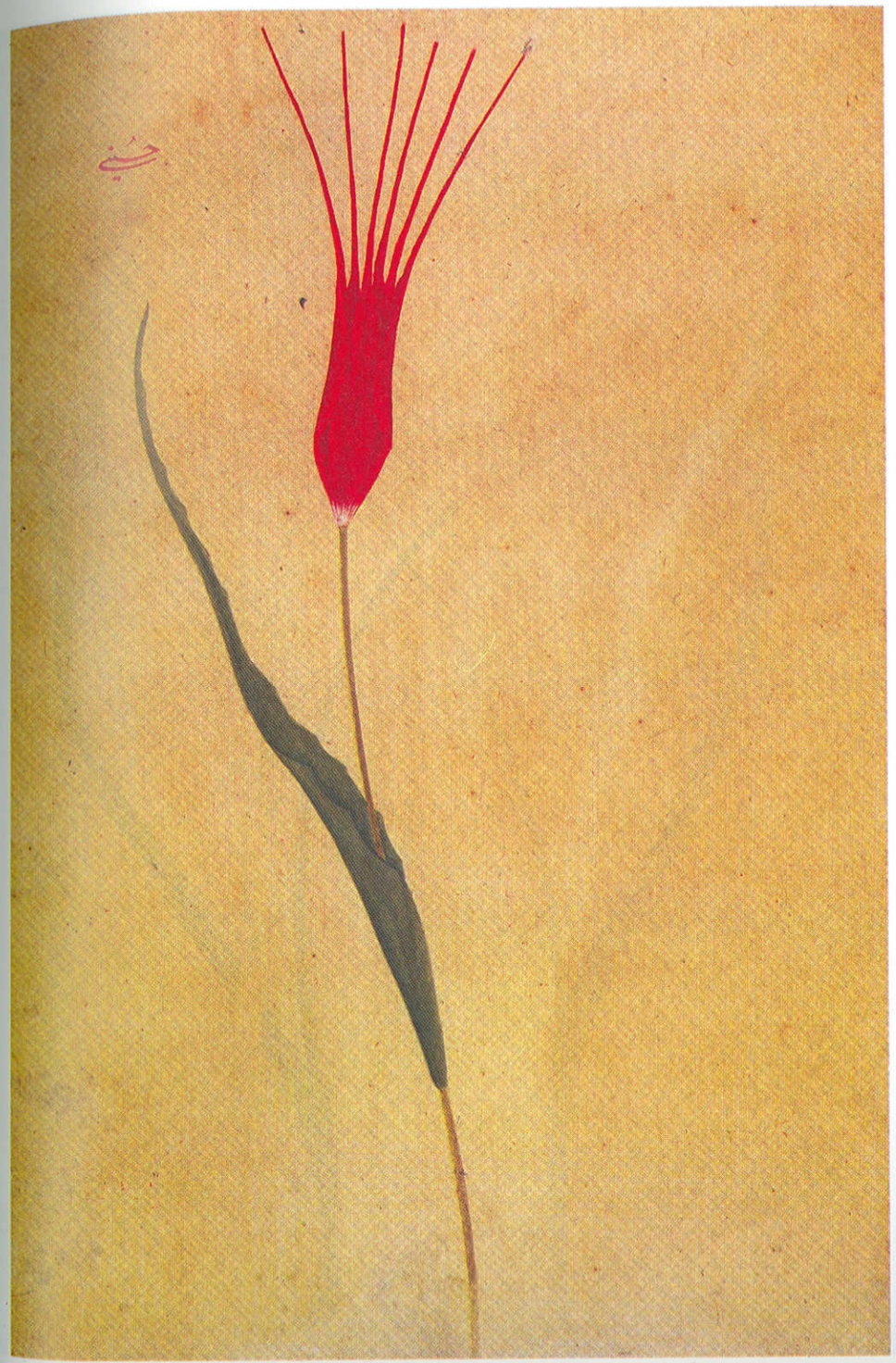
Süheyl Ünver'in Uğur Derman'a yazdığı lâle desenli bir mektup. (*Lale Dergisi*'nden, sayı: 6, Aralık 1988)

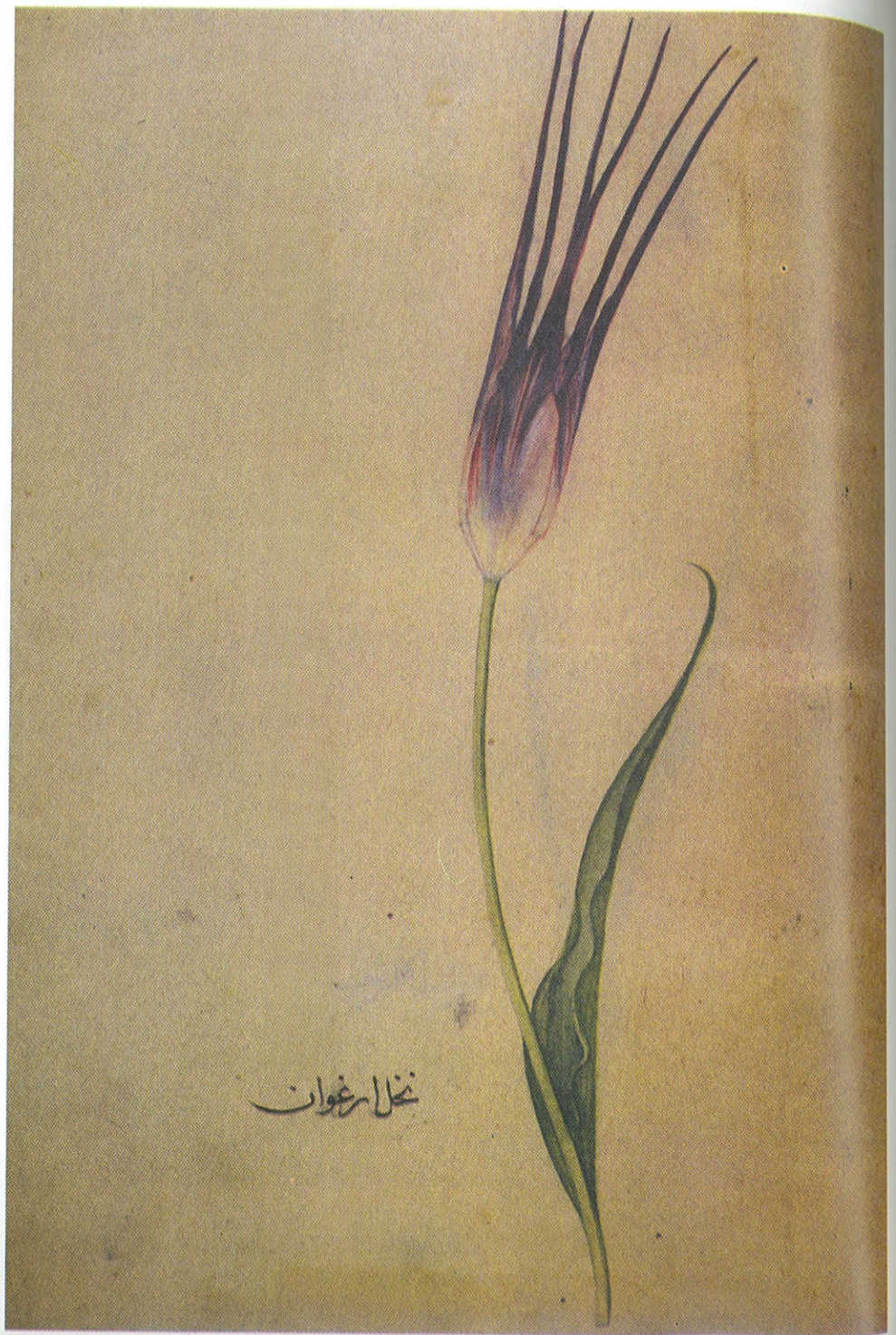
Lale Devri'nin en gözde lale türlerinden Nîze-i Rummânî (Nar mızrağı)

1725 yılında hazırlanan Lale Mecmuası'nda bir Çiçek Demeti.

Hüseynî adı verilen bir lâle cinsi.

Lale Mecmuası'ndan Nahl-I Erguvan (Erguvan Çiçeği).

Merhum E. H. Ayverdi, Osmanlı mimarisine dair dört büyük cilt tutan eserini bastırabilmek için gerekli mali kaynağı sağlamak üzere, koleksiyonunda bulunan diğer bazı kıymetli yazmalarla birlikte "Lâle mecmuası"nı da 1960'lı yıllarda elinden çıkartmak mecburiyetinde kaldığını bana üzülerek anlatmış, lakin alıcısını açıklamamıştı. (21 Aralık 1986 tarihinde yapılan görüşme).

25 Mayıs 1987 günü, (Conservatoire et Jardin Botaniques de Geneve uzmanlarından) A. L. Stork ile İstanbul'da yaptığımız görüşmede, adı geçen mecmûanın halen Belçika'lı Robert de Belder (Arboretum Kalmthout, Belgique) kitaplığında bulunduğunu bildirmiş ve bu mecmuadan çektiği bazı lale resimlerini bize vermiştir. Kendilerine tekrar teşekkür ederiz.

Osmanlı lâlesi (*Lâle-i Rûmî*) ismi verilen kültür formlarının hangi yabanî lâle türünden elde edildiği konusu henüz tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. M. H. Hoog, petallerinin sivri uçlu olmasından dolayı Osmanlı lalesinin Kırım bölgesi steplerinde yetişen *Tulipa schrenkii* Regel türünden üretilmiş olabileceği kanaatindedir.[24]

Bu tür 10-15 sm. yükseklikte bodur bir bitkidir. Çiçekleri kırmızı, turuncu, sarı, mor, beyaz veya kenarları sarı kırmızı renklidir. Petaller 20-50 mm. uzunlukta ve 10-20 mm. genişlikte ve sivri uçludur[33] (Şekil 4).

Ahmed Refik (Altınay)'in, Sultan İkinci Selim (1524-1576) devrinde, Kırım'ın güneyindeki Kefe'den, Saray bahçeleri için 300.000 aded lâle soğanı getirtilmiş olduğunu kaydetmesi[4] M. H. Hoog'un düşüncesine bir delili olabileceği gibi, C. Clusius'un 1600 yıllarında İstanbul'da *Kefe Lâlesi* ismi verilen bir lâle türünün yetiştirilmekte olduğu hakkındaki kaydını[18] da doğrulamaktadır.

Bodur, çiçeklerinin değişik renkli, petal parçalarının sivri uçlu olması gibi nitelikler taşımasından dolayı, biz de, Osmanlı lalesi'nin *T. Schrenkii* türünden elde edilmiş olabileceği kanaatine katılıyoruz. Hollanda'dan *T. Schrenkii* soğanları yollayarak çalışmalarımıza yardımcı olan dostum Victor Roozen (Hillegom, Hollanda)'e burada tekrar teşekkür ederim.

B. Mathew ise Osmanlı lalesi formlarına benzer olarak. *T. cornuta* Delile türünü göstermektedir.[26] Bugün, buna çok yakın olan *T. acuminata* Vahl türü Avrupa bahçelerinde yetiştirilmektedir[33] (Şekil 5).

Osmanlı lalesi formlarının elde edilmesinde Anadolu'da yetişen yabani türlerin de kullanılmış olduğu düşünülebilir. Çiçek şekli bakımından *T. Orphanidea* Boiss. Ex Heldr. türü, Osmanlı lâlesi formları ile yakınlık göstermektedir.

Bu tür Batı Anadolu'da yaygın olup, çiçekleri kırmızı, sarı veya portakal renklidir. Kırmızı sarı renkler ile alacalı olanlara da rastlanmaktadır.[12]

ÇİÇEK ENCÜMENİ

Binlerce lâle ve zerrin çeşidinin yetiştirilmesi, çiçekçilikle ilgili meselelerin de çoğalmasına sebep olmuş, bu konuların çözülmesi için tayin edilen mütehassıslardan komisyonlar kurulmuştur.

Sultan İbrahim (1615-1648)'in emriyle Sarı Abdullah Efendi isimli bir zât "Ser Şükûfeciyân-ı Hâssa" (Çiçekçibaşı) olarak görevlendirilmiştir.[28] Sultan Dördüncü Mehmed (1641-1692) devrinde de bir "Çiçek Encümen-i Dânişi" (Çiçek Akademisi) kurulduğunu biliyoruz.[16]

Yeni elde edilen lâle çeşitleri "Ser Şükûfeciyân-ı Hâssa" başkanlığında bir grup uzman (Çiçek Encümen-i Danişi) tarafından incelenir, getirilen çiçek hatasız ve mükemmel görülürse isimlendirilir ve ismi, evsafı ve soğanın sahibi listeye kaydedilirdi. Lale çeşitlerine verilen isimler ekseriya Arapça veya Farsçadır. Bununla beraber, *Cüce moru, Sâhip-kıran, Nar çiçeği, Pabuççu, Altın sarısı, İbrahim Bey alı, Gülcü başı, Aşçı moru, Kızıl, Bıyıklı, Keresteci, Pençe, Büyük al, Küçük al, Erik dibi* ve *Kalaycı beyazı* gibi Türkçe isimlere de rastlanmaktadır.

İstanbul'da yetiştirilen Osmanlı Lâlesi formlarına verilen isimler[1,2]den en tanınmışlarının Türkçe karşılıkları aşağıya çıkartılmıştır:[23]

Behçet-i çemen: Çayırın güzelliği
Berk-i rânâ: Güzel yaprak
Câm-ı gül renk: Gül renkli bardak
Câm-ı hurşîd: Hurşid'in kadehi
Câm-ı sîmin: Gümüş kadeh
Câm-ı zerrin: Altın kadeh
Cevher-i hayat: Hayat cevheri
Dilcû: Gönül çeken
Dilsûz: Gönül yakan
Dürr-i yektâ: Eşsiz inci
Ferâhefzâ: Ferahlık artıran
Feyz- i seher: Seherin feyzi
Gül-i şebâb: Gençlik gülü
Gülruhsar: Gül yanaklı

Kerem-i bâri: Tanrı'nın lûtfu
Kumaş-ı aşk: Aşk kumaşı
Lem'a-i feyz: Feyz pırıltısı
Leylâkî: Leylak rengi
Ma'tuf-ı müjgân: Kirpiklere dönük
Menba-i hayat: Hayatın kaynağı
Mir'at: Ayna
Nahl-i erguvân: Erguvan rengi süs ağacı
Necm-i ikbâl: İkbâl yıldızı
Nihal-i gülşen: Gül bahçesinin fidanı
Nûr-ı behçet: Güzellik nûru
Nûr-ı cenân: Gönül nûru
Nûr-ı saadet: Saâdet nûru
Nûr-ı sefid: Beyaz nûr
Peyker-i çerâgan: Şenlik çehresi
Peyker-i elmas: Elmas çehresi
Peyker-i yakut: Yakut çehresi
Peymane-i gülgûn: Gül renkli kadeh
Reşk-i elmas: Elmas kıskandıran
Revnak-bahş: Parlaklık yayan
Rûy-i mahbûb: Sevgilinin yüzü
Sâye-i elmas: Elmas gölgesi
Sâye-i hümâ: Saadet gölgesi
Serlevha-i meşkûk: Şüpheli başlık
Sırr-ı gülzar: Gül bahçesinin sırrı
Sim-endam: Gümüş boylu
Şua-i yakut: Yakut ışığı
Subh-ı bahar: Bahar sabahı
Şûle-i çemen: Çayır alevi
Vâhid-i gülzâr: Gül bahçesinin bir tanesi
Zerdûz: Sırmalı
Zevk-bahş: Zevk veren.

LÂLE NARHI

XVII. yüzyıl sonlarından itibaren laleye karşı olan ilginin olağanüstü bir şekilde artması ve bazı ünlü lale soğanlarından elde etmek arzusunun pek çok kişide bir tutku haline gelmesi, bazı nadir lale soğanlarının fiyatının çok yükselmesine

sebep olmuştur. Fiyatların aşırı derecede artmasını önlemek gayesiyle 1725 yılında lale soğanlarının fiyatlarını tesbit eden bir liste (narh defteri) hazırlanmış ve soğanların bu listedeki fiyatların üstünde satılması yasaklanmıştır.[7,8,22]

27 Şevval 1138 (28 Haziran 1726) tarihli narh listesinde 239 lale ismi kayıtlıdır. En yüksek fiyat olan 50 kuruş (Bugünkü rayice göre 7.5 Cumhuriyet altını) *Nîze-i Rummânî* isimli lalenin soğanı için verilmiştir.[7] İkinci liste, Muharrem 1140 (Ağustos 1727) tarihli olup 306 lale ismini taşımaktadır.[8] Bu listede en yüksek fiyat olan 200 kuruş yine *Nîze-i Rummanî* isimli lale soğanı için tesbit edilmiştir. İkinci olarak *Sahib-kıran* (150 kuruş) ve üçüncü olarak da *Gülrîz* (100 kuruş) gelmektedir.

Her iki fiyat listesi de, lale çeşitlerinin isimleri, evsafı ve yetiştiricisinin ismi yönünden çok iyi bir şekilde incleenerek Prof. Dr. Münir Aktepe tarafından yayımlanmıştır.[7,8]

Lâle soğanlarının fiyatlarını belirten cetvellerin yayımlanmasıyla, bazı tarih yazarlarının,[5,17] XVIII. yüzyıl başında bir lale soğanının 500 ila 1000 altın liraya satıldığı iddialarının gerçekle bağdaşmadığı anlaşılmaktadır.

TEZYİNATTA LÂLE

XVI-XVIII. yüzyıllar arasında lale çiçeği tezyînî motif olarak bakır eşya, kumaşlar, kitaplar, mezar taşları ve bilhassa çinilerde geniş bir şekilde kullanılmıştır.[21]

Mimar Sinan tarafından yapılan İstanbul'daki Rüstem Paşa Camii (tamamlanması 1561) ile Edirne Selimiye Camii (tamamlanması 1575) içindeki çiniler, lale motifi bakımından çok zengindir.

Edirne Selimiye Camii'ndeki en güzel çini örnekleri hünkâr mahfilinin duvarlarında bulunmaktadır. Ne yazık ki, bu çinilerden bir kısmı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Edirne'ye giren Rus ordusu kumandanlarından general Mihail Dimitriyeviç Skobelev tarafından söktürülerek Moskova'ya götürülmüştür.

Edirne Selimiye Camii'nde lale ile ilgili diğer bir konu da ters lale'dir. Caminin müezzin mahfilini taşıyan mermer ayaklarından birinin alt kısmına kabartma şekilde ve 20 sm. kadar uzunlukta bir lale (çiçeği yere doğru olarak) işlenmiştir (Şekil 6). "Ters lâle" olarak isimlendirilen bu motif hakkında halk arasında üç rivayet söylenegelmektedir.[38]

1– Arap harfleriyle yazılmış *lâle* kelimesi tersten okununca "hilâl" olur. Hilal Osmanlılar'ın mukaddes alametidir. İnanışa göre, hilâl yere düştüğü zaman kıyamet kopacaktır, bu da Türklüğün sonu olacaktır. Gelecek nesiller için hilalin düşmesini önlemek, caminin yıkılmamasını sağlamak üzere lale ters oyulmuş.

2– Mermer sütunun bulunduğu yerde, "Lâleci Baba" diye anılan aksi bir adamın bahçesi varmış. Laleci Baba, caminin yapılması için bahçesini vermeğe uzun süre karşı koymuş; kendisi güçlükle razı edilince, arzusu üzerine bu aksi adamın hatırasını belirtmek için, sütunda ters (baş aşağı) bir lale oyulmuş.

3– Selimiye Camii o kadar kusursuz yapılmıştır ki, bir kusur bulunsun ve nazar değmesin diye, bu mermer sütuna lale motifi ters olarak oyulmuş.

Osmanlılar devrinde şehzadeler ülkenin bazı vilayetlerine vâli olarak gönderilir ve gittikleri yerde sultan gibi hareket ederlerdi. Bu vilayetlere "Şehzade sancağı" denilirdi. Şehzade sancaklarından en önemlileri Amasya ve Manisa sancaklarıdır. Bu sancakların etrafındaki bazı yerlerde bol miktarda lale bulunması dikkati çekmektedir. Amasya'da Çakallar semti ve Manisa'da Manisa Dağı Sultan Yaylası bölgesinde bol miktarda lale bulunmaktadır. Bu lalelerin eskiden bu bölgelerde şehzadelere ait bahçelerde yetiştirilen lalelerin bakıyyeleri olup olmadığı konusu bizce araştırılmaya değer görülmektedir.

LÂLEDÂN

Osmanlı İmparatorluğu döneminde lale veya çiçek koymak için iki çeşit vazo kullanılıyordu.

1– "Lâledân" denilen vazolar bir tek lale çiçeği koymak için yapılmış olup, genellikle 20 sm. kadar yüksekliktedir. Boyun kısmı dar ve uzun, dip kısmı ise basık küre biçimindedir (Şekil 7,8). Ekseriya renkli camdan yapılmış olan bu tip vazolar halen çok nadir görülmekte, ancak bazı müzelerde (Ankara Etnografya ve İstanbul Topkapı Sarayı) bulunmaktadır.

Fuat Bayramoğlu, kitabında lâledânlar hakkında etraflı bilgi verdikten başka halen Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan 6 lâledan'ın renkli resimlerini yayımlamıştır.[11]

Bir zamanlar E. H. Ayverdi'nin koleksiyonunda olan *Lâle Mecmûası*'nda[9] bir "Lâledân" resmi bulunmaktadır (Şekil 7). Bu mecmuadaki resimlerin takri-

ben 1725 yılında yapıldığı kabul edildiğine göre, bu tip lâledânların en az 270 yıl önceden yapılmakta olduklarını tahmin etmek gerekmektedir.

2– "Şükûfedan" veya "Lâledan" ismi verilen ikinci tip, 20-25 sm. kadar yüksekliktedir. Gövde kısmı yumurta biçiminde olup ağız kısmı geniştir (Şekil 9). Birkaç çiçek veya laleyi birlikte koyabilecek bir biçimde yapılmıştır. Bu tip vazolar halen koleksiyonerler veya antikacılarda oldukça bol miktarda bulunmaktadır.

AVRUPA'DA LÂLE

Lâle hakkında bilgi veren ilk Avrupalı yazarlar tarih sırasıyla P. Belon, O. G. Busbecq ve A. Galland olmuştur.

Lâle hakkında ilk bilgileri veren P. Belon bir Fransız hekimidir. 1546 yılında Yakın Doğu ülkelerine bir araştırma gezisi yapmış ve bir süre İstanbul'da kalmıştır. Hatıratında[13] lâleyi "*Lils rouges*" (Kırmızı zambak) ismiyle anlatmakta ve birçok yabancının çiçek soğanları almak için gemilerle İstanbul'a geldiğini kaydetmektedir.

Lâlenin Türkiye'den Avrupa'ya hangi tarihte götürüldüğü pek kesin olarak bilinmemektedir. Avusturya-Macaristan İmparatoru'nun Sultan Süleyman nezdindeki büyükelçisi O. G. Busbecq'in İstanbul'dan Avrupa'ya götürdüğü bitkiler arasında lale soğanlarının da bulunduğu sanılmaktadır. Busbecq, hayatında ilk defa karşılaştığı bir çiçeğin (lâle) Edirne ile İstanbul arasındaki yolun kenarlarında tarlalar halinde yetiştirildiği 1554 ilkbaharında bu yoldan geçerken gördüğünü, hatıratında kaydetmektedir.[14,15] (Şekil 10). Aynı yoldan 1673 yılında geçen Fransız elçilik memuru Antoine Galland da 15 Mayıs 1673 Pazartesi günü Lüleburgaz civarında lale tarlaları gördüğünü hatıratında[31] şöyle belirtmektedir: "Bugün pek güzel geçti. Çünkü hava güzel olup Burgaz'a kadar yolda geniş lale ve şakayık tarlaları vardı...."

Prof. Dr. Asuman Baytop'un Sultanköy (Tekirdağ) civarında 4 Mayıs 1971 günü lale (*Tulipa gesneriana L.*) tarlası gördüğünü bildirmesi, Trakya bölgesinde bugün de lâle yetiştirilmekte olduğuna bir delil teşkil eder.

İstanbul'dan Avrupa'ya götürülen, 1559 yılı ilkbaharında Augburg (Almanya)'da bir bahçede çiçek açan, 1560 yılında Conrad Gesner tarafından *Tulipa turcarum* (Türk lalesi) olarak isimlendirilen ve 1561 yılında resmi yayımlanan (Şekil 11)[19] kırmızı çiçekli lalenin İstanbul'da elde edilmiş olan "Osmanlı lalesi" ile bir benzerliği ve ilgisi bulunmamaktadır.[12] İstanbul'dan Avrupa'ya giden ve *Tulipa turcarum* olarak isimlendirilen lale, halen Trakya ve Batı Anadolu bölgelerinde tarlalar içinde yetişen ve bugün, *Tulipa undulatifolia Boiss.* olarak bilinen tür olmalıdır.

Lâle'nin Avrupa'da tanınması ve yayılmasında Fransız nebatatçısı Charles de l'Escluse'ün (Latince: Carolus Clusius) (1526-1609) büyük katkısı olmuştur. Bu nebatat bilgini bütün Avrupa'yı dolaşmış, 1573-1576 yılları arasında Viyana Botanik Bahçesi direktörlüğünü yapmış ve bu sırada İstanbul'dan birçok soğanlı bitki temin etme imkânını bulmuştur. C. Clusius 1529 yılında Leiden'in (Hollanda) ünlü Botanik Bahçesi'nin (*Hortus Medicus*) direktörlüğüne tayin edilmiştir. 1601 yılında yayımladığı kitabında[18] soğanlı bitkiler ve bilhassa lale'den bahsederken bu tarihlerde İstanbul piyasasında *Cafe lale* (Kefe lalesi) ve *Cavala lale* (Kavala lalesi) olmak üzere iki cins lale bulunduğunu belirtmektedir. Hollanda'da ilk lale soğanını yetiştiren bu şahıs, Hollanda lale soğanı yetiştiriciliğinin kurucusu olarak kabul edilmektedir.[24]

Bugün Avrupa ülkelerinde lale manasında kullanılan *Tulip* veya *Tulipe* (Latince: *Tulipa*) kelimesinin aslı İmparator Ferdinand I'in büyükelçisi olarak İstanbul'a gelen Ogier Ghislain Busbecq'in (Latince: Augerius Ghislenius Busbequius) hatıralarına dayanmaktadır. 1554 yılı ilkbaharında at arabasıyla Edirne'den İstanbul'a gelen Busbecq, yolda lale tarlaları görmüş ve tarif ettiği bu çiçeğe "Tulipan" ismi verildiğini yazmıştır.[15] Türkler bu bitkiyi daima "Lâle" (farsça asıllı) olarak isimlendirmişlerdir. O halde Busbecq'in kullandığı *Tulipan* kelimesi nereden gelmektedir? S. W. Murray, Busbecq tarafından verilen "Tulipan" isminin Türklerin başlık olarak kullandıkları fes ve tülbent sarık ile ilgili bulunduğunu ve belki de tercümanıyla Busbecq arasında meydana gelen bir yanlış anlama sonucu olabileceğini bildirmektedir.[30] Busbecq zamanında fes kullanılmadığına göre, bu kelimenin o devirde halk arasında çok kullanılan kırmızı külah ve etrafına sarılan tülbent sarık ile ilgili olabileceği düşünülebilir.

XVI. yüzyılın sonlarından itibaren elde edilmeye başlanan "Osmanlı lalesi", 2000 kadar isimlendirilmiş çeşide eriştikten sonra, yokolmuştur. Bugün "Osmanlı lalesi"ne ancak eski çiniler, kumaşlar veya yazmalarda rastlıyoruz. Bahçe ve parklarımızı ise Osmanlı'nın "Kaba lâle" dediği, Avrupa'dan getirilmiş lale çeşitleriyle süslemeye çalışıyoruz.

KAYNAKLAR

(1) Ahmed Kâmil Belgrâdî: *Risâle-i esami-i lâle* (1164/1750) elyazması, Ali Emirî Efendi kütüphanesi No. 158/171)

(2) Ahmed Refik (Altınay): *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, 94; İstanbul (1930).

(3) Ahmed Refik (Altınay): *Hicri Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı*, 3; İstanbul (1931).

(4) Ahmed Refik (Altınay): *Eski İstanbul* 18, İstanbul (1931)

(5) Ahmed Refik (Altınay): *Lâle Devri* 24 134, Ankara (1973)

(6) Ahmed Refik (Altınay): *Onaltıncı Asırda İstanbul hayatı*, 6; İstanbul (1935).

(7) Aktepe, M. M. : Damad İbrahim Paşa Devrinde Lale, *Tarih Derg* 4:7 (1952) ve 5:85 (1953)

(8) Aktepe, M. M.: Damad İbrahim Paşa Devride Lale'ye Dair bir Vesika, *Türkiyat Mecm.* 11:115 (1954)

(9) Ayverdi, E. H.: *Onsekizinci Asırda Lale*, İstanbul (1950)

(10) Baker, A.: The Cult of the Tulip in Turkey, *Journ. Roy. Hort. Soc.* 56:234 (1931)

(11) Bayramoğlu; F.: *Turkish Glass Art and Beykoz Ware*, 74; İstanbul (1976)

(12) Baytop, T. And Mathew. B.: *The Bulbous Plants of Turkey*, 3; London (1984).

(13) Belon, P.: *Les Observations de Pivsievrs Singvlaritez et Choses memorables Trovvees en Grece, Asie, Iudee, Egypte, Arabie et Autre Pays Estranges*, 3:459, Paris (1588)

(14) Busbecq. O.G.: *Türk Mektupları*, 38; İstanbul (1939) (Çeviren: Hüseyin Cahid Yalçın).

(15) Busbequii, A. Gistenii: *Omnia Quae Extant cum Privileglo* 47, Lugd. Batavorum, Ex Officina Elzeviriana (1633).

(16) Cevad Rüştü; Sultan Mehmed-i Rabi Devrinde Çiçek, *Encümen-i Daniş-I Edebiyat-ı Umûmiye Mecm.* 1 (8):69 (1917)

(17) Cevdet Paşa: *Tarih*, 1:41, İstanbul (1309)....

(18) Clusius, C.: *Rariorum Plantarum Historica*, 150; Antverpia (Anvers, Belgique 1601).

(19) Cordus Valerius: *Annotationes in Pedacil Dioscorides Anazarbel de Materia Medica*, 213; Venice (1561).

(20) Crouzenac, S. de: *Histoire de la Derniere Revolution Arrivee Dane l'Empire Ottoman. Le 28 Septembre de l'Annee 1730*, 20; Paris (1740)

(21) Demiriz, Y.: *Osmanlı Kitap Sanatında Natüralist Üslupta Çiçekler*, 355; İstanbul (1986).

(22) Ergin, O.N.: *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 434-437; İstanbul 81338/1919) ve İstanbul Kadılığı Sicili s. 18, No. 24.

(23) Gülersoy, Ç.: *Lale ve İstanbul*, İstanbul (1980)

(24) Hoog, M.H.: *On the Origin of Tulipa-Lilles and the Other Liliaceae* 1973, 47, London (1973)

(25) Marais, W.: Tulipa L., Davis, P.H.: *Flora of Turkey* 8:135, Edinburgh (1984)

(26) Mathew, B.: *Flowering Bulbs for the Garden*, 15; London (1987)

(27) Mehmet Aşkî (Tabib): *Takvimü'l-kibar fi Miyâri'l-ezhar* (1193/1779). (elyazması) Ali Emiri Efendi Kütüphanesi No. 167.

(28) Mehmed bin Ahmed-ül Ubeydi: *Netayicü'l-ezhar* (1110/1699), (elyazması), Ali Emiri Efendi kütüphanesi no. 162.

(29) Mehmed Üçambarlı: *Lalezar-ı İbrahim* (1139/1727), (elyazması), Ali Emiri Efendi Kütüphanesi No. 163-174.

(30) Murray, W.S.: The introduction on the Tulip, and the Tulipomania, *Journ. Roy. Hort. Soc.* 35:18 (1910).

(31) Scheler, C.: Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar* (1672-1673) (Çeviren: N. S. Örik) 2:47, Ankara (1949)

(32) Şeyh Mehmed Lâlezârî: *Mizanü'l-ezhar* (1703-1730). (elyazması) Ali Emiri Efendi Kütüphanesi, Tabiiye 174.

(33) Stork, A.L.: *Tulipes Sauvages at Cultivees* 125, 135, Geneve (1984).

(34) Ünver, S.A.: *The History of Tulips in Turkey-Daffodil and Tulip Year Book 1969*, 46, London, (1968)

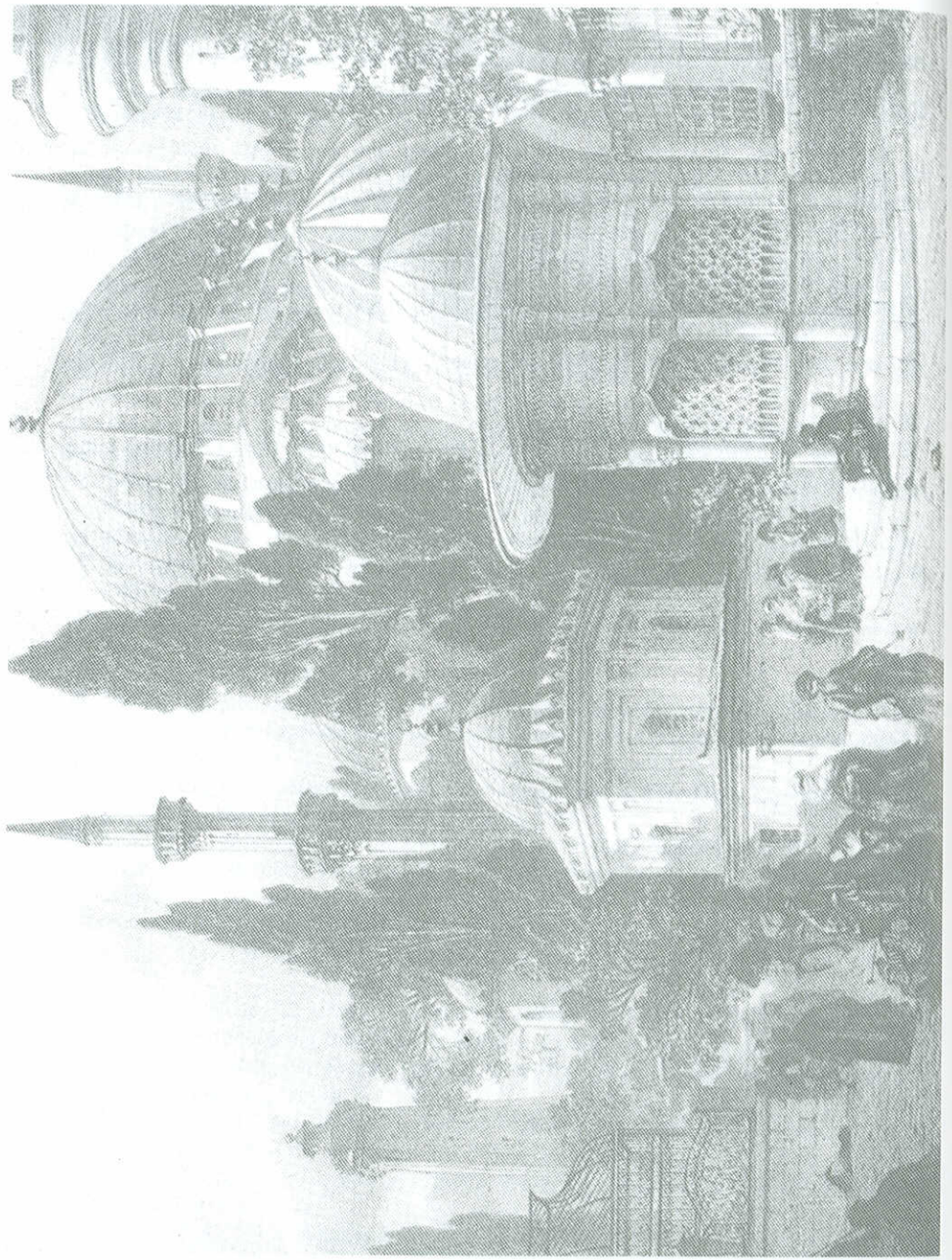
(35) Von Diez: *Tulpen-und Narcissen-Bau in der Türkei aus dem Türkischen des Scheich Muhammed Lalezari*, Halle und Berlin (1815)

(36) Von Diez: *Defter-i Lâlezâr-ı İstanbul* (1138/1726). (elyazması), Ali Emiri Efendi Kütüphanesi No. 164.

(37) Von Diez: *Ferahengiz* (1178/1764). (elyazması) İbnül Emin Mahmud kemal Kütüphanesi No. 2847)

(38) Von Diez: *Meydan-Larousse* 7:783 (1972).

(39) Von Diez: *Şükûfenâme-i Mussavver* (1078/1667). (elyazması), Nûr-ı Osmaniye Kütüphanesi No. 3556-4076 (3 nüsha vardır.)

Flandin, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Sebili; *Flandin.*

ŞARKILAR, KASİDELER, LÂLE İÇİN ÖVGÜLER

Çelik GÜLERSOY*

Bir tek lâle çiçeğine bir bahçevanın ya da sahibinin verdiği isim bu kadar renkli, ışıklı ve içli olursa, ya şairlerin lâle için döktürdüğü kasideler, yaktığı şarkılar, musikişinasların ezdiği besteler neler söylemez?

Bunlar da devrinin edebiyat ve sanat ölçülerine göre, zengin mi zengindir ve çiçek sevgisi, lâle aşkı ile dopdoludur. Tabiî, şairinin üslûbuna göre. Bâki, en doğal ve pastoral görünümleri klâsik kalıplara döker ve ilkbaharı, yaldızlı, külfetli bir minyatür tablosu halinde verir.

Nedim, bir bülbül gibi şakır, aradan bu kadar zaman geçtiği ve bu süre içinde Türkçe belki on kere değişiklik geçirdiği halde, şarkıları hâlâ taze bahar suları gibi akar.

Hepsi, lâle, lâle diye, coşar, coşar ve serper dururlar, lâleye düşkünlüklerini.

Adı, en ünlülere göre daha az duyulmuş bir eski zaman şairinden, Necati'nin tatlı bir söyleyişinden başlayalım, lâle edebiyatına:

Lâle-hadler yine gülşende neler etmediler!
Servi yürütmediler, goncayı söyletmediler!
Taşradan geldi, çemen mülküne bîgâne deyû
Devr-i gül sohbetine lâleyi iletmediler.

Anlamı: Yanağı lâleye benzeyen güzeller, gül bahçesinde yine neler yapmadılar ki! Serviyi de yürütmediler, goncayı da konuşturmadılar. (= Güzellerin gül bahçesinde salınarak yürümesi yüzünden, serviler onlara bakarak gösterişsiz ve kenarda kaldılar. Onların gonca gibi kıpkızıl dudaklarını görünce, güller de açamadılar).

---

* Turing Otomobil Kurumu başkanı.

Çimen ülkesine dışarıdan geldi diye, gül bahçesindeki eğlencelere lâleyi sokmadılar. (=Lâlenin dışarıdan gelmesi demekle, onun aslında gelincik cinsinden bir dağ çiçeği olduğu anlatılmaktadır.)

Şarkı

Erişti nev-bahâr eyyâmı, açıldı gül-ü gülşen
Çerâğan vakti geldi, lâle-zârın dîdesi rûşen
Çemenler döndü rûy-ı yâre, reng-i lâle vü gülden
Çerâğan vakti geldi, lâle-zârın dîdesi rûşen
Açıldı dil-berin ruhsârı gibi, lâleler, güller
Yakıştı zülf-i hûban-veş-zemîne saçlı sünbüller
Nevâ-sâz olmada bin şevk ile âşüfte bülbüller
Çerâğan vakti geldi, lâle-zârın dîdesi rûşen
Gelir deyû cihânın şehriyârı, bezm-i gül-zâre
Temâşâ etmek için yâsemenler çıktı dîvâre
Tebessümle dedi, gül-gonce, gûş-i bülbül-i zâre;
Çerâğan vakti geldi, lâle-zârın dîdesi rûşen

–Nedim–

Anlamı: İlkbahar günleri geldi, güller, gül bahçeleri açıldı. Donanma vakti geldi, lâle bahçesinin gözü aydın olsun. Çemenler, lâleden, gülden, sevgilinin yanağına döndü. Çerâğan vakti geldi, lâle bahçesinin gözü aydın olsun.

Güzellerin yanakları gibi lâleler, güller açıldı. Yeryüzüne, güzellerin zülüfleri gibi saçlı sümbüller yakıştı. Coşkun bülbüller keyifle ötüp durmada. Çerâğan vakti geldi, lâle bahçelerinin gözleri aydın.

Dünyanın egemen padişahı gül bahçesine gelir diye, onu seyredebilmek için yâseminler duvarların üstüne kadar yükseldi. Gül goncası, ağlayan bülbüle dedi ki; "Donanma vakti geldi, lâle bahçesinin gözü aydın olsun!"

Vakt-i gül, keşt-i çemen, seyr-i kenâr eyyâmıdır
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır
İ'tidâl-ü revnak-ı leyl-ü nehâr eyyâmıdır
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır
Şevk ile meyletmeden diller, gülistan seyrine
İzz-ü nâz-ı gül, niyâz-ı andeliban seyrine

Şâh-ı âlem dahi gelmez mi, çerâğan seyrine
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır
Şehriyârâ, buldu âlem, devletinde i'tidâl
Lâlelerle geldi bâğa başka bir hüsn-ü cemâl
Rûz-ü şeb kılmakta gülşen, lûtf-ı teşrîfin hayâl
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır
Sâye-i adlinde ey şâhenşeh-i âlî-nijâd
Hamd-ü şükr olsun ki âlem ser-te-ser mesrûr-ü şâd
Sahn-ı gülşen dahi teşrîfinle olsun ber murâd
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır
Zât-ı âlî-şânın, el-hak, rûhudur bu âlemin
Bâğı ihyâ eylesin, lûtfet, hümâyun makdemin
Muntazır yüz sürmeye, dâmâna, sadr-ı a'zamın
Lâle faslı, îyd hengâmı, bahâr eyyâmıdır.

–Nedim–

Birinci dörtlüğün anlamı: Çemenlikleri gezip dolaşmanın, su kıyılarında yürümenin zamanıdır. Şimdi lâle mevsimi, şenlik coşkunluğu, bahar günleridir. Gece ile gündüzün renklendiği ve tatlı bir havaya büründüğü günlerdir, bunlar. Lâle mevsimi, bayram zamanı, bahar günleridir.

Bergler şu'le-i şevk olduğunu hep biliriz.
Saklasın ister ise, dâğ-ı derûnun lâle

–Nâbi–

Lâle istediği kadar içindeki yanık yarasını (siyahlığı) saklasın, biz, onun yapraklarının gönüllerde keyif ve sevinç alevleri tutuşturduğunu biliriz.

Çemende yakar iken lâle bunca şem-ü-çerâğ
Niçün tutar gözünü nergisin humâr-u-hâb?

–Şeyhî–

Çemende lâle bunca ışıklı mum ve kandil yaktığı halde, nergis gözünü nasıl oluyor da bir türlü uykudan açamıyor? (Nergis Divan Edebiyatında, hep göze benzetilir, çiçeğinin biçimi dolayısıyla.)

Jâlelerden takınır tâcına gevher lâle
Şah oluptur çemen iklîmine, benzer, lâle
Saltanat bârgehin kurdu yine fasl-ı bahar

Taht-ı Cemşîd çemen, tâc-ı Skender lâle
Bû-yı müşgîn-i bahar irdi dimâğ-ı dehre
Yakalı dâmen-i kühsârda micmer lâle
Âl fânus ile geldi geceden gülzâra
Verdi sahn-ı çemenin yollarına fer, lâle
Erguvanlar tutuşup hırmen-i gül yanmağ içün
Gülsitan mülküne âteş kodu, yer-yer, lâle
Dâğ-ı hicran elemin kılmağa dilden bîrûn
Sahn-ı gülşende tutar gül gibi sâgar lâle
Jâle nakdin kadehe koydu çemen bezminde
Cem'edüp saklamadı gonca gibi zer lâlê
Şol kadar doğradı şemşîr-i firâkın ki, gören
Dil-i hûnîni, kıyas eyledi, katmer lâle
Zînet-i gülşen-i ikbâle yeter ey Bâki
Çehre-i baht-ı şehenşâh-ı muzaffer lâle

–Bâki–

Anlamı: Lâle, tacına, sabahın su damlalarından mücevherler takınır. Anlaşılan çemen iklîmine de şah olmuştur. Bahar mevsimi yine saltanat otağını kurdu. Çimen Cemşîd'in tahtıdır; Lâle de İskender'in tacıdır. Lâle, dağların eteğinde buhurdanlarını yakalı, zamanın burnuna baharın misk gibi kokuları erişti.

Lâle, kırmızı renkli fanuslar yakarak, gül bahçesine, geceden geldi. Erguvanların renkleri tutuşup da güllerin harmanı yansın diye, lâle güller ülkesinde yer yer ateşler yaktı. Gönüllerden ayrılığın acısını dışarı atmak için lâle, çimenliklerde gül gibi kadehler tutar.

Lâle, çimenliklerde kurulan meclislerde kadehe su pırıltılı sabah damlalarının akçasını koydu, gül goncasının yaptığı gibi bunları toplayıp saklamadı (Bâki, lâlenin içindeki siyahlığı paraya benzettiği gibi, içki kadehine para atılması âdetine de dokunuyor. Gülün parayı toplayıp saklaması da onun tomurcuğu içindeki sarı tohumlar dolayısıyladır.) Sevgilim, senin ayrılığının kılıcı beni öylesine doğradı ki, benim kanlı yüreğim katmerli lâleye benzedi.

Ey Bâki, ikbal denilen gül bahçesini süslemek için, zaferler kazanmış olan padişahlar padişahının bahtının çehresi olan lâle yeter.

Lâle ve İstanbul, İstanbul 1980.

CEVAD RÜŞTÜ BEY'İN LÂLE DEVRİ'YLE İLGİLİ YAZILARI

Emine EROĞLU*

Cevat Rüştü Bey kimdir?

Cevat Rüştü Bey 24 Mart 1885 tarihinde İstanbul'da doğar.[1] Çocukluğunun cenneti Beykoz'dur. Babası Maliye Tedkik Kalemi memurluğu da yapmış olan Rüştü Bey'dir. Saint Benoit Fransız mektebinden mezun olduktan sonra pek çokları gibi Ahmet Mithat Efendi'nin iklimini solur. Onun tavsiyesiyle Avrupa'ya gider. Yaklaşık dört yıl kaldığı Fransa'da yüksek ziraat eğitimi yanında tavukçuluk eğitimi de görür. Yurda döndüğünde ziraat memurluğundan muallimliğine, ondan neşriyat müdürlüğüne kadar pek çok dalda başarılı hizmetler yürütür. İdealist, milliyetçi, üstelik kabiliyetlidir de. Ziraat, özellikle de çiçek tarihimizle ilgili önemli araştırmalar yapar. Gayesi memleketimizde bitkilere, özellikle de çiçeklere karşı bir fikir ve his inkılâbı oluşturabilmektir. Kendisi de göklere çıkardığı onca meşâhir kadar "zevken zarîf, hissen rakîk"tir. O kadar ki, atalarını savaş meydanlarında, at üzerinde değil rengârenk çiçeklerle süslenmiş tarhlar arasında, koca kavuklarının üzerine lâle takarak gezerken hayal eder. Milletini "çiçeğin üzerindeki noktalarda bile taravet arayan bir millet" diye tavsîf eder. Çiçek yetiştirme ve yeni nev'ler elde etme konularına sürekli vurgu yapar. Ona göre tarihin bir mânâsı da "Bâkir bir milletin mazi-i ruhiyesine kesb-i vukuf ve nüfuz edebilmek"tir. Bu nazarla siyasî tarihin "Lâle Devri" hakkında verdiği olumsuz hükmü zirâî tarih ve edebiyat tarihi adına bozar.

Cevad Rüştü, büyük bir çoğunluğu *İkdam* gazetesinde, bir kısmı ise *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası*, *Vakit*, *İleri* ve *Akşam* gazetelerinde yayınlanan makaleleri yanında "Türk Tarihinin Ana Hatları" adlı bir projenin müsveddeleri olan iki kitaba da imzasını atar. Ölüm tarihi 20 Mart 1936'dır.

* Doktora öğrencisi, Fatih Üniversitesi.

1. Cevat Rüştü Bey'in geniş biyografisi için bkz. "Cevad Rüştü-Çiçek Edebiyatımızın Üstadı", Doç. Dr. Nâzım H. Polat, *Türklük Bilimi Araştırmaları-IV-/* Sivas 1997, s. 1-20.

MEŞÂHİR-İ LÂLEPERVERÂNDAN ATÂULLAH EFENDİ

Devr-i Ahmed-i Sâlis'in rengârenk , binlerce lâlelerle müzeyyen lâlezarları içinde çalışan yüzlerce heveskarân arasında "nev" elde etmek hususunda cidden şayân-ı hayret denilecek kadar büyük bir maharet ibrâz ederek birinciliği ihrâz etmiş meşhur bir heveskâr varsa o da Atâullah Efendi merhumdu. Tarih-i Ziraat-i Osmaniye'nin çiçekçilik faslı Atâullah Efendi'yi en mâhir bir heveskâr-ı lâle olmak üzere kayd edecektir. Çünkü değil heveskârlardan, lâleciliği kendine sanat ittihaz etmiş mütehassıslardan bile hiçbir kimse Atâullah Efendi kadar varyete (=nev) elde edememiş, bu hususta iktidar gösterememişti. Halbuki gariptir ki merhûmun asıl sanatı debâğatti. Bu cihetle kendisi Debbağ Atâullah Efendi diye şöhret bulmuştu.

Atâullah Efendi'nin güzel bir âdeti vardı: Büyük bir san'at-ı ibda'kârâne ile elde edip yetiştirdiği lâle nev'ilerine kendi ismini de izâfe ederek zarif tesmiyelerde bulunurdu. Meselâ bazılarına "Atâ-engiz, atiyye-i atâ, şeref-i atâ, şâyân-ı atâ, sürûr-ı atâ, sâye-i atâ, refet-i atâ, rağbet-i atâ, nimet-i atâ, hümâ-yı atâ, kenz-i atâ, mâye-i atâ, atâ-yı Hak" gibi isimler vermişti. Bunlardan hümâ-yı atâ, evsaf-ı hariciye itibariyle gayet latîfti. Çünkü turuncu zemin üzerine yeşil kırmızı beneklerle münakkaştı. "Mâye-i Atâ" da gerek renk ve letâfet ve gerek şekil ve tarâvetce ondan aşağı kalmıyordu. Hatta buna şuarâ-yı zamandan biri:

Verirse gülşene reng ü tarâvet ol dil-cû
Sezadır ey gül-i ter "maye-i atâ"dır bu

demişti.

Hele "atâ-yı Hakk"ın keskin ateşîn rengini, büyük bir hiss-i ibret ve o zamanın lâle muhabbetinden mütehassıl azîm bir zevk ve lezzetle temaşa eden İhsan Efendi merhum:

"Atâ-yı Hakk"a ibretle nazar kıl lâlezâr içre
Serâpâ âteş-i aşk ile güya şem'-i sûzândır.

diyerek medh ve senâda bulunmuştu.

İşte Atâullah Efendi'nin kendi ismine muzaf[2] kılarak tesmiye ettiği bu gibi lâlelerden başka daha bir çok zamanca mergûb olanları vardı. Ez-cümle koyu sarı renkteki "hüma-yı ikbal"i, "hüma-yı atâ"sı kadar temeyyüz ediyor, seçiliyor, hatta Râşit Efendi tarafından bile:

2. Muzaf: izafe olunmuş

Kadd-i ezhârı füzûn etmekçün fasl-ı bahar
Şâhsâr-ı çemene kondu "hüma-yı ikbal"

sûretinde meth ediliyordu.

Devr-i Ahmed-i Sâlis'i, Lâle Devri'nin şâir-i meşhur Nedîm denilebilir ki şu mısrâ ile hülâseten tavsîf etmişti:

"Lâlenin tohumunu eksek dolu peymâne gelir."

İşte öyle bir devr-i mes'ûd ve safânın zevk-bahş lâlezarlarında Ataullah Efendi'nin renk-âmiz daha nice makbul lâleleri vardı. Meselâ "verd-i cemîl", "nümâyiş-i gülşen", nâil-i dürr" "nâil-i kerem", "ni'met-i bârî", "neş'e-i mahbûb", "neş'e-i elmas", "merkez-i yâkut", "müfîd-i ferah", "mümtâz-ı gülşen", "matla'-ı ferah", "mazhar-ı İlahî" hep onun eser-i gars[3] ve ibdaıydı. Bunlardan başka lâle âşıklarının nazarlarını cezbeden "nazar-ı uşşâk"ın parlak verîkâtı üzerinde İhsan Efendi'nin:

Lâlezâr içre nedir velvelesi âfâka
Uğramış mı acabâ hiç "nazar-ı uşşâk"a

beyti okunurdu.

Debbağ Atâullah Efendi lâleleri arasında "mâye-i gülrenk", "mâye-i hayâl", "mâye-i tecellî", "leb-i ma'şûk", "gencîne-i ferah", "gencîne-i iksir", "gencîne-i saâdet", "kevkeb-i ferah", "kilk[4]-i saâdet", "kilk-i elmas", "kilk-i la'lîn", "gencîne-i tasvîr", "gencîne-i şeref", "gencîne-i cemal", "gülrenk-i hayal" "gülrenk-i feyz", "kerem-i vedûd", "kerem-i şükür", "kerem-i saâdet", "gülzâr-ı çemen", "kumaş-ı zerrin", "kırât-ı elmas" gibi güzel tesmiyelere mâlik olanlara müteaddid zevât zarîf beyitler ithaf ediyorlardı. Meselâ "gencîne-i iksîr"le "kumaş-ı zerrin"e Hâtif Efendi:

Bu halde kâle gelmez vasfını mümkün müdür tahrîr
Temâşâda bu lâlezâr değil "gencîne-i iksîr"

yâhud:

Lâlezâra gelicek pâdişeh-i rûy-i zemin
Ferş olur pâyine seyr eyle "kumâş-ı zerrîn"

beyitlerini ihdâ etmişti.

3. Gars: fidan dikme
4. Kilk: kalem

Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, c. 3, sene 2, 11 Cemâziye'l-evvel 1336/23 Şubat 1918, no: 56-25.

II

Atâullah Efendi'nin pek ziyade sevdiği tâvus rengindeki bir lâlesi vardır ki, buna "ayn-ı tâvus" tesmiye etmişti. Hattâ bu lâle, şair Hâtif Efendi'ye de şu beyti söyletmişti:

Nukûş "ayn-ı tâvus" çemende lâleler hayran
Kaçırmıştır arar, bağ-ı behiştten anladım Rıdvan

Efendi merhûmun lâlecilikteki kudretini gösterecekler arasında daha "kudret-i cemil", "kudret-i hak", "kudret-i bâri"ler vardı. Bunlardan "kudret-i Hakk"a Tahsin Efendi:

O tarâvet, o letâfet elhak
Lâlezar içre beyim "kudret-i Hakk"

demiş, "fâl-i hayr" için de Hâtif Efendi *Divan-ı Hâfız*'dan tefe'ülde bulunarak:

Tefe'ül eyledim Divan-ı Hâfız'dan bu gülzarı
Bana "fâl-i hayr" bir lâle çıktı, etmem inkârı

beytiyle izhâr-ı tahassüsatta bulunmuştu.

Atâullah Efendi büyük bir merakla çalıştıkça elde ettiği kıymetdar lâleler de o nisbette tezâyüd ediyordu. Acaba bu hal kendisi için o zamanda bir fazl-ı rahmanî mi idi? Çünkü bir lâlesine de "fazl-ı rahman" tesmiye etmişti. Zâten İhsan Efendi de söylüyor:

Verir ezhâra elvânıyla kesret feyz-i vahdetten
Budur ednâ tecellisi çemende "fazl-ı rahman"ın

Fakat Atâullah Efendi bir müddet sonra "fazl-ı rahîm"e, "feyz-i kudret"e, hatta "feyz-i nesim"e de kavuşmuştu. Tevekkeli Hâtif Efendi söylemiyor:

Görmedim bu lâlezarı dedi rıdvan-ı naîm
Can atâr elbet temaşa etmeye "feyz-i nesîm."

Fakat Atâ merhum lâle safasında "ayn-ı safa"yı da ibda' etti, hatta buna da:

Hele sen çeşm-i basîretle nazar kıl çemene
Lâle ey nur-ı basar "ayn-ı safa"dır görene

denildi.

Bunlardan maadâ "ayn-ı gülrenk"ler, "ayn-ı gül-gûn"lar, "ayn-ı şeref"ler, "işve-i elmas"lar, "ibretnümâ"lar, "ankâ-i âlem"ler, hattâ "âlem-tâb"lar yekdiğerini doğururcasına tevâlî ettiler. "Âlem-tâb"a Nâşit Bey merhum:

Sezâ-yı taht-ı zümrüt-fâm gülşende bula i'zâz
Ki ânın büsnü olur mihr-i "âlem-tâb"a reşk-endâz

demişti.

Atâullah Efendi daha sonraları kudret-i ibda'kârânesine "sun'-ı fettah"ları, "sun'-ı kâdir"leri ve "sâhib-i cemal"leri, "şehper-i anka"ları, "şehper-i nâz"ları ilâve ettiği gibi diğer taraftan da "şükr-i yezdân"lar, "şem-i Mecnûn"lar, "şem-i kudret"ler, "şems-i muallâ"lar doğuyordu. Hattâ Aynî Efendi "şem'-i Mecnun"u:

Öldürüp etti o Leylî ciğerim hicr ile hûn
Haşre dek yanmada hâkimdeki "şem'-i Mecnûn"

beytiyle tavsif etmişti.

Sonraları şems-i cemal, şeb-i çerağ, şâhâne şeref, şâyân-ı rağbet, şâyeste-i iftihar, şâyeste-i ikbal, şâhid-i kudret, serrişte-i naz, sermâye-i feyz, sürûr-ı meclis, sürûr-bahş, sürûr-ı kalb, sûzen-i zehb, sâye-i yâkut, sâye-i kudret gibi lâleler yine Atâullah Efendi'nin gayretiyle elde edilmişlerdi. Gülşende lâleleri bir ziynet-i mutlaka gibi telakkî eden Debbağ Atâ merhum bazı nev' lâlelerine de ziynet-i letâfet, ziynet-i cihân, ziynet-i bahâr, ziynet-i mahbûb, ziynet-i ferah tesmiye etmişti. Bazılarına da zevk-i mücessem, zühre-i Çîn, rehber-i aşk, rehber-i ferah, rehber-i ikbal, rü'yet-i çemen, rişte-i nur, rişte-i sîm, reftâr-ı defter, define-i Nuh, define-i şeref, define-i rahmet, define-i esrar, define-i iksir, define-i izzet, define-i saadet, define-i naz demişti.

Herhalde Atâullah Efendi lâleyi her çiçekten ziyade sevmiş ve en ziyade onun nev'ilerini elde etmeye çalışmıştı. Çünkü o bütün ruhuyla kâil idi ki:

Her şükufe olur ihsana sezâ eğerçi beyim
Lâledir revnak-ı ikballe şâyân-ı atâ

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, c. 3, sene: 2, 18 Cemaziyelevvel 1336/2 Mart 1918, no: 25-27.

LÂLE EDEBİYATI

Osmanlı tarih-i ziraatı tedkik edilirken eslâfın çiçeklere karşı hissettikleri ezvâk-ı zarîfeyi temsil edecek bir çiçek edebiyatı ile beraber bir de ayrıca bir lâle edebiyatının mevcud olduğunu söylemiştik. Hakikaten devr-i Ahmed-i Sâlis'de lâleperestînin çiçek zevkleri arasında bir hususiyeti, bir fevkaladeliği vardı. Hiçbir çiçek hiçbir zaman bizde bunun kadar sevilmemiş, bunun kadar tevkîr[5] edilmemişti. Yani lâle tahassüsat[6]ı lâlelerin renkleri , nev'ileri kadar mütenevvi idi. Her lâle belki bir hiss-i bedi'inin en tabî'i en güzel bir mülhem-i mütenakkaşı, bir mebde-i mülevveni idi. İşte bu mütevevvi olduğu kadar bir nezaket-i hususiyeye mâlik olan bu tahassüsât-ı lâleperestâne bizde bir lâle edebiyatı vücuda getirmişti. Fakat bu zarif edebiyat da çiçek edebiyatı gibi bizde malesef hiç tedkik edilmemiştir. Halbuki bu tedkikatın bugün bizim için müteaddid faideleri vardır. Evvelen eslaf-ı kiramın lâleler hakkındaki tahassüsatına kesb-i nüfuz etmek, saniyen lâle nev'ilerini öğrenerek ecdadımızın çiçekçilik fenni hususundaki maharetlerini anlamak, salisen lâle mübdi[7]lerinin ne gibi zevat olduğunu bilmek, rabian saha-i fende hiçbir muvaffakiyetimize kail olmayan Avrupalılara karşı birkaç asır evvelki Türklüğün mefâhir-i ilmiye ve fenniyesini meydana çıkarmak, hamisen tabiata karşı, lâkaydî, nebâtat ve ezhâra karşı hissizlikle itham edilmemizin haksız olduğunu isbat ve irae etmek... İşte tarih-i ziraatimizin çiçekçilik faslındaki lâle tedkikatı bize bu gibi fevâid temin edecektir. Bu cihetle biz bu gibi nukât[8]ı nazar-ı dikkate aldığımızdan aşağıda sıra bahsi geçen lâle tedkikatına devamı bir vazife addediyoruz.

Lâle Devri'nde binlerce nev'ilere ayrılan lâlelerin envaını ve onların morfolojik evsâf-ı hariciyelerini birer birer tedkik ve tetebbu eden bir zat varsa o da Tabib Muhammed Aşkî Efendi idi. Hem Aşkî Efendi yalnız bununla da kalmamıştı. Her lâleye karşı olan tahassüsatı anlamak için zamanın hissen lâlelerle alakadar olan şuarâsına müracaat ederek her nev'e karşı söylenen eş'âr ve edebiyatı toplamış, ve hatta bazılarını bu şairlerin kendi hatt-ı destleriyle yazdırarak imza ettirmiş ve bu suretle *Miyâru'l Ezhar*[9]ını vücûda getirmişti.

Şimdi Aşkî Efendi gibi lâlelerin üzerindeki en ufak beneklere, onların

5. Tevkîr: güzel karşılamak, ululamak.
6. Tahassüs: içten duyma (ç. Tahassüsat).
7. Mübdi': icad eden.
8. Nukât: noktalar.
9. Bu yegane nüsha Ali Emiri Hazretlerinin ihya buyurdukları Fatih'teki Millet Kütüphanesinde mahfuzdur.

uzv-ı tezkîr ve te'nîs[10](etamin)lerinin bile renklerine ve zamanın bunlar hakkındaki en ince tahassüsatına kadar hulûl ve nüfûz eden bir zatın bir lâlezâr-ı derûnundaki hissiyatını tedkik edecek olursak işte o devrin bu hususiyetteki en yüksek zevk-i edebîsini bir dereceye kadar anlamış ve lâle edebiyatının mahiyeti hakkında bugün bir fikir edinmiş oluruz.

Meselâ ben eminim ki Aşkî Efendi bir lâle çırağan[11]ında etrafa nurlar saçan Çelebiler'in "envâr-ı feyz"inin laciverdî kitabelerini, güllerinin beyaz ile mülevven berklerini, yeşil verîkâtını, mor fitillerini gördüğü vakit buna Darüssaade yazıcısı Hanif Efendi'nin:

Başında sikke berk-i sebzî[12]*dir tennure-i lâle*
Çerağ-ı Mevlevîdir Şems'ten "envar-ı feyz" almış

dediğini hatırlıyor, belki büsbütün başka bir zevkle mütehassıs oluyordu.

Aşkî Efendi bir lâlezarda kurulmuş bir meclis-i bâdede bir "âşub[13]-ı devran"a tesâdüf etse acaba yine Çelebiler'in "bâd-ı zührî" kitabeli "âşub-ı devran"ı ona takdim ederken Ârif Efendi hafîd[14]i Ârif'in :

Bahar erdi mehyâ işte bâde
Gel "âşûb-ı devran" lâlezâre

beytini irad eder miydi?

Fakat ihtimal, o bu "aşûb-ı devran"dan başka "nâvek[15]-i gülşen" kurûmunda leylak renkli bir "âşub-ı gülzar" görüyor ve onun için:

Ne tohum-ı bâke rağbet kor ne seyretmeye ezhârı
Görürse lâlelerle dilbûn olur "âşub-ı gülzar"ı

diyor ve elindeki "peymane-i zerrîn"e bakarak ve onun mebdei olan Veliyyuddin Efendi'yi hatırladıktan sonra Gayûr Âmedî'nin:

Reng-i sahbâ-yı lebin te'sîr edelden lâleye
Neş'e bahş eyler idik "peymâne-i zerrin"-veş

dediğini tahayyül ediyordu.

10. Uzv-i te'nis ve tezkir: erkek ve dişi organ.
11. Çırağan: yağa bulanmış fitil, kandil donanması.
12. Berk-i sebz: Yeşil yaprak.
13. Âşub: karışıklık.
14. Hafîd: torun.
15. Nâvek: ok.

Acaba o zaman da bu gibi lâle zevklerine, her tarafa pertev-endâz olan lâle çerağanlarına pâyan mı vardı? Çünkü en ufak bir tarhta bile Üsküdarlı Berber Hacı'nın "pertev-endâz"ları İhsan Efendi'nin dediği gibi:

Olur ziynet-fezâ-yı işve vü naz
İrem bağından olmuş "pertev-endâz"

dediği gibi her tarafa hakikaten "ziynet-fezâ-yı işve vü naz" oluyorlardı.

Bedbaht, mağmum bir gönül bile lâlezarda güzel bahar kokuları arasında belki Ataullah Efendi'nin "pertev-i saadet"ini görür ve ona bakarak:

Ta'tir[16] *eder meşamm*[17]*-ı dehri abîr*[18]*-i behcet*
Sahn-ı bahara düşse ger "pertev-i saadet"

beytini okurdu. Belki de lâle ile hasbihal ederek.. Kezâ Ataullah Efendi'nin sarı rengindeki "hasb-i hal"i önünde:

Gel serv çemen-i deyr hal-i ferah-fal dildârı
Dil-i pür-dağ ile uşşâka lâle "hasb-i hal" olmuş

gibi hasbihallerde bulunurdu. Eğer öteden bir "duhter-i naz"a tesadüf etse o mağmumiyet[19]le beraber belki lâlelerin bir düğün yapacak kadar mesruriyetlerini görerek:

"Duhter-i naz" gelicek sahn-ı çemenzâra bugün
Lâleler sâçı virüb eylediler âna düğün

diyeceği gelir. Belki de Âtıf Efendizâde Ömer Efendi'nin "raks-âver"ini görerek ona Hâtif Efendi'nin:

Temaşâ-yı çemen eyler ise ol serv-kad dilber
Değil lâle ederdi serteser[20] *ezhârı "raks-âver"*

dediğini düşünerek sevincinden raks ederdi veyahud hiçbir şey söylemezse de Saatcizâde Hafız Üsküdarî'nin "dehen-beste"sine bakarak Hanif Efendi gibi:

16. Ta'tîr: Güzel kokuyla kokulandırma.
17. Meşamm:koku alacak yer, geniz.
18. Abîr: Beyaz sandal, sümbül kökü, kırmızı gül, turunç ve iğde çiçekleri gibi kokulu maddelerin miskle karıştırılıp dövülmesinden yapılan eski zamanın en beğenilen kokusu.
19. Mağmumiyet: gamlı, tasalı bulunma.
20. Serteser: ser-tâ-ser: baştanbaşa.

Nevbahar çemen-i âlemi seyrâna çıkan
Lâleveş dağ-ı bedel böyle "dehen-beste" gider

deyip "dehen-beste" olarak giderdi.

Lâleler, o başka başka olan renkleri, zürefâ-yı zaman tarafından verilen güzel güzel isimleriyle her türlü zevk ve hissi tatmin ederdi. Baharın güneşsiz bir gününde bile lâlezarlarda mutlak bir "hurşîd-i münîr" bulunur ve ona:

Eyle teşrif-i çemen ey mâh-veş sansun gören
Asuman-ı gülistâne doğdu "hurşîd-i münîr"

denilirdi. Belki bir "hurşid-i münîr" ile de kanaat edilmez, öteden "şems-i münîr"den kısaca, lakin gayet metin ve mücellâ olan "hurşid-i nâz"a bakılır ve ona:

Tâb-ı hüsnün eylese "hurşîd-i naz" mehden nihân
Encümengâh felek-i sa'd ile eylerdi kıran

denilirdi. O şaşaa-i ezhârın bahş ettiği ezvâk, lâleperestî arasında olanca haşmet ve revnakıyla bir "hüsrev-i gülşen" temaşa edilir ve sonra o:

Aceb mi bulsa şeref-i makdemiyle taht-ı çemen
Bu bağı eyledi teşrif "hüsrev-i gülşen"

diye tevkîr edilir, belki de, bu da bir "hayâl-i şevket"i hatırlatırdı. O "hayâl-i şevket" ki, Saraylızâde Ahmet Ağa'nın tohumundandı. Hatta ona Esat Efendi:

Ey hoşâ gülşen-i ma'nî vü "hayal-i şevket"
Hatır-ı sâf-zamirân[21]*-ı şeb-i işve-mekân*

demişti.

Bir zulmet-i gam ve mihnet içinde kalan bir lâleperest, kendi zıll-i kederini Çelebiler'in "hurşid-i ziyâ"sıyla tenvir eder ve belki de Pertev Efendi gibi:

Kaldım şeb-i tar gâm-ı hicrinde hazîn-i dil
Ey mâh-ı perî-peyker "hurşîd-i ziyâ" gel

diye feryad eder, belki de ağlar. Ve bu ağlaması "hayâl-i yâkut"a münkalîb olurdu. O "hayâl-i yâkut" ki Mahmut Çavuşzâde Vefalı Munla Efendi'nin tohumundandı. Hatta buna Hatif Efendi demişti ki:

21. Zamîr: İç, her şeyin iç yüzü.

Düşse hâk-i çemene lâle olurdu mebhut[22]
Eşk-i çeşmim olucak reng-i "hayal-i yakut".

Görülüyor ki lâle edebiyatı zarif ve nezih olduğu kadar mütenevvi bir takım tahassüsatın ma'kesidir. Fakat ben burada bu defa bu lâ-yuad tahassüsatın bir nebzesinden bahs edebildim. Eğer elimde İsmail Üsküdârî'nin *Hâme-i İbret'i* bulunsaydı, Hâtif Efendi gibi hâtime-i makâl olarak lâlelerin güzelliklerini ve onun birkaç asır evvel biz Türklere bahş ettiği o mütenevvi tahassüsatı tavsif için derdim ki:

Gelirdi lâleye evsâfını gûş eylese hayret
Eğer mecmua-yı gülzarı yazsa "hâme-i ibret".

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, c. 2, sene: 2, 7 Sefer 1336/24 Teşrin-i sâni 1917, no: 43-12.

ÇİÇEK ENCÜMEN-İ DÂNİŞİ

Tarih-i ziraat-i Osmaniye'de bugün bize pek büyük bir şeref bahşeden bu Çiçek Encümen-i Dânişi'nden bahsetmeden evvel fenn-i ezhâra müteallik böyle bir akademinin o zamanlarca vücud ve tesisine yegâne bir sebep teşkil eden "lâle"den bir nebze bahsetmek icâb eder.

Fennin fasîle-i zanbakiyye'de gösterip Latinlerin "tulippa", ve Fransızların "tulipe" tesmiye etdikleri ve biz Türklerin "lâle" deyince "Lâle Devri"ni hatırladığımız ruhlu, sevimli olduğu kadar bizim için millî ve tarihî olan bu çiçeğin vatan-ı aslîsini bütün ziraat ansiklopedileri Avrupa-yi cenubî ve Asya olmak üzere gösteriyorlar. Hatta büyük bir ziraat lügati İran olduğunu söylüyor. Her ne hal ise, herhalde lâle bir garp ve Avrupa çiçeği olmaktan ziyade bir şark çiçeği ve Türk tarihinde kendi namına muzaf[23] bir devr açtığından dolayı da aynı zamanda bir Türk çiçeğidir.

Lâle, huzûr-ı tarih-i siyasetimize Patrona Halil ihtilali gibi feci bir vakıa-yı ihtilaliyede, belki Damat İbrahim Paşa merhumun ağşiye[24]-i hûn ve helak olan ser-i maktuu ve cümcüme[25]-i rahnedarından fışkıran kızıl kanlarla mü-

22. Mebhût: sersem, şaşkın.
23. Muzaf: izafe olunmuş.
24. Ağşiye: perdeler, örtüler, zarlar, deriler.
25. Cümcüme: kafatası.

lemma[26], mahkûm, belki de mat'un[27] bir şükûfe-i zevk ve isyan ve sefahet olarak çıkarsa da, tarih-i ziraatte fenn-i ezharın neşr ve ta'mimine[28] sebep olduğundan muhterem bir zehre[29]-i felâhat[30] olarak görülür. Daha doğrusu bugün henüz yazılamamış olan tarih-i ziraat-ı Osmaniye, yarın lâleyi tarih-i siyaset gibi ta'n ve tel'in etmeyecek, ona büyük, müzeyyen bir fasl-ı ezhar kazandırdığından dolayı onu bilakis ta'zîm ve tebcîl edecektir.

Lâleler, bugün bile bizi daimâ ilim ve fenden ve efkâr-ı insaniye-i nezâhetperverâneden mahrum ve muarrâ addeden Avrupalılara karşı tarihimizde bu zaman için yüzümüzü ağartacak bir derecede, hissiyat-ı rakîka ve nezîheye mâlik binlerce heveskârân ve mütehassisîn-i fenn-i ezhâr kazandırmakla beraber, Sultan Mehmed-i Râbi' (nurullahi merkade) hazretlerinin zaman-ı saltanatlarında çiçekçi başı olan Solakzâde Çelebi, Tezkereci Efendi, Defterdarzâde Beyefendi, Serdar İbrahim Paşa Beyefendi, Ârif Efendi, Zeki Ali Efendi, Eyyübî Veli Efendi, Davud Paşazâde Bey vesair ser-meclis-i şukûfe-perverânın[31] teşkil ettiği bir meclis-i şukûfe, daha doğrusu bugün bile henüz mâlik olamadığımız bir çiçek akademisi kazandırmıştır.

Bu encümen-i dânişin, bu meclis-i âlî-i şükûfenin vücud-ı in'ikâdını[32] bize ihbar eden *"Lâlezar-ı Bağ-ı Kadim"* sahibi Mehmet Remzi Efendi kendi refîki tahrîri "efsahü'l[33] şuarâ" tesmiye ettiği Rüştü Efendi takrîbi ile bu meclisteki zevâtın rîzeçîn-i[34] simât[35] sohbetleri olduğunu söyledikten sonra: "Zaman zaman çiçek müzâkereleri hûşumda[36] ve hengame-i muhavereleri gûşımda[37] kaldı" diyor. Hatta bu meclis-i şukûfede çiçek kâseleri, şişeleri arasında[38] cereyan eden müzakerât-ı ilmiyye ve fenniyenin âza-yı meclise bahş ettiği zevk-i ilmî

26. Mülemma': renk renk,sıvaşmış bulaşmış.
27. Mat'un: tan edilmiş, yaralı.
28. Ta'mim: genelleştirme.
29. Zehre, zehr: çiçek.
30. Felâhat: Ekincilik, çiftçilik.
31. Lâlezâr-ı Bağ-ı Kadim (Sultan Selim'de kâin Hamid-i Evvel kütüphânesinde mahfuzdur.)
32. İn'ikad: kurulma, toplanma.
33. Efsah: pek fesahatli.
34. Rîzeçîn: kırıntı toplayan.
35. Simât: Sofra,yemek.
36. Hûş: akıl.
37. Gûş: kulak.
38. Bu mısradaki kâse kelimesini bir kâse-i îş u nûş farz etmiyorum. Çünkü bunu müeyyed delil yok. Fakat çiçeklerden bahsederken kâsenin bir zühredân (kâse, vazo, saksı) mâkabli olması daha ihtimâle karîbtir. Zâten "serşîşe" tâbiri de bunu müeyyeddir.

ve neşat-ı hissîyi tasvir yolunda diyorlar ki:

Ne meclistir bu kim bir kâseden bin neşe peydadır.[39]

Eslaf-ı kirâmdaki nezahet-i efkârın derece-i ulviyet ve nezaketini anlamalı ki, bir lâlenin tenasüb-i endâmını, yani Remzi Efendi'nin kendi tabiri vechile: "libas-ı zahirîsinden olan hey'et-i mahsûsa ve tenâsüb-peyker-i dilpezîrinin[40]" tedkiki bile böyle bir meclis-i âlîye havale olunurdu. Çünkü lâlelerin gerek renk ve gerek şekl-i vaz'iyyet itibariyle zevk-i bedi'-i zamana mugâyir bir takım uyûb ve kusuru vardı. Meselâ bir lâlenin o zamanki ıstılah-ı fennce "berk" tabir olunan varakâtının uzun olması makbul olmadığı gibi, çiçek halinde karınlı olması, yani arîz[41] bulunması dahi küpleme tabir olunmasına sebebiyyet verir. Binaenaleyh bu da lâlenin nezahat-i şekliyesine mugayir büyük bir kusur addolunurdu.

Eğer bir lâleyi ol mahalde erbab-ı dâniş ve bîniş[42] olan şükûfeperverân-ı benâm ve mümeyyiz-i sermeclis olan eazze-i kiram istihsan buyurdukları halde artık o lâle "serşîşe-i mecâlis ve bezm-i kibardır" denilmeye layık olarak beraber isim konularak makbul ve meşhur olurdu.

Müverrih-i muhterem Ahmet Refik Bey diyorlar ki: "Lâle İstanbul'a Mehmed-i Râbi zamanında Avusturya sefiri Şimit von Şivaronhorn tarafından getirilmişti. Daha evvel Murad-ı Râbi Bağdat seferinden avdetinde müverrih Koca Hasan Efendi vasıtasıyla taammüm[43] edilmişti. İbrahim Paşa tab'en bedâyi-i tabîate, zevk-i sanata meclûb olduğu cihetle lâlenin intişarına son derece gayret edilmişti. O derecede ki Felemenk'ten gelen lâleye "lü'lü-i ezrâk" nâmı verilmiş, İbrahim Paşa bu lâleden yetiştirenlere mükafat vaad etmişti. "Lü'lü-i ezrâk" en ziyade Çırağan, Sadabad, Neşatâbad bahçelerinde yetiştirilir, hava sıcak olduğu zaman renkleri uçmasın diye üzerine beyaz örtü örtülürdü."

Fakat insan, eslaf-ı kirâmın tabiatin bizlere bahş ettiği bu kadar ezhâr-ı gûnâgûn[44] arasında diğerlerini bırakıp da "lâle"ye daha ziyade neden ehemmiyet verdiklerini merak ediyor. Bu babda maa't-teessüf hemen bütün müverrihin-i Osmâniye sükût ediyor. Yalnız Ahmet Refik Bey, "İbrahim Paşa bedâyi-i tabiate

39. Ragıp Paşa kütüphânesinde mahfuzdur.
40. Dilpezîr: gönlün beğendiği.
41. Arîz: geniş.
42. Bîniş:görüş, uyanıklık.
43. Taammüm: genelleşme.
44. Gûnâgûn: renk renk.

ve zevk-i sanata meclûb olduğu cihetle "lâle"nin intişarına son derece gayret eylemişti" diyorlar. Fakat İbrahim Paşa bedâyi-i tabîata ve zevk-i sanata meclûb olmakla diğer güzel çiçekler içerisinde acaba lâleyi neden intihab etti? Acaba lâlenin sehl-i tenevvüü mü buna sebep oldu? Fakat bu ihtimal diğer çiçekler için de vardır. Çünkü sehl-i tenevvü diğer çiçeklerde dahi görülüyor. Herhalde bu nokta cây-ı tedkîk ve merak olmakla beraber *"Risale-i Müfredât-ı Miyârü'l-Ezhâr"* sahibi Tabib Mehmed Aşkî Efendi kitabının ilk sahifesi bâlâsına:

Mazhar-ı ism-i Celâl olmasa ayâ lâle
Bulamazdı bu kadar rütbe-i vâlâ[45] *lâle*

diye yazarak lâle lafzının harf-i Lafzullah'a tevafukundan dolayı o rütbe-i vâlâya mazhar olduğunu ima etmek istiyor. Hatta diğer taraftan Mehmet Remzi Efendi lâleye olan hevesin Lâle Devri'ne değil, ezeliyetine kâil olarak *İkdam*'da neşr edilen makalât-ı âcizânemden birinde bi'l-münâsebe zikr ettiğim:

Lâleye pîr-i sabâdan bu nefes şimdi değil
Ezelîdir bu hevâ vü bu heves şimdi değil

beytini îrad ediyor. Diğer cihetten Ahmed-i Sâlis devrinde çiçekçibaşı olan Şeyh Mehmet Lâlezarî kendi *"Mizanü"-Ezhâr*'ında lâle-i ferah-âver-i âlîkadrın kadr-i menzilet[46]inde ve şâne-i âlîşanda sâir ezhâra rüçhaniyet-i adîde[47] ve istihsanât-ı pesendîde[48]si olan şey"i beyan etmiştir: "Ez-cümle lâle cevahir- i huruf-ı lafza-i celâl ile mizana nazar-ı ibret ile sencîde[49] olunsa hem-vezn olduğu mütebeyyin olur. Binaenaleyh bâzar-ı itibarda hem-rütbe-i hûr-peykerdir. Âlî ve âlîlikten muhabbeti kalıp ehl-i irfan indinde gâlîdir. Sâğar-ı gülşen olan lâle-i zevk-bahşın envaı vâfir[50] ve çemen-i rağbette, efradı mütekâsirdir" diyor ki bu da eslâfın neden dolayı lâleye ziyade rağbet ettiklerini bir dereceye kadar anlatıyor.

Şair Rüştü Efendi:

Çâk oldu lâle sîne-i gül pâre pâredir

dedikten sonra lâlenin bazan tüveycâtı üzerinde hasıl olan tufeylî lekeleri, benekleri Encümen-i Daniş-i Şükûfe'nin bir kusur gibi karar vermesi üzeri-

45. Vâlâ: yüce, yüksek.
46. Menzilet: konaklama yeri.
47. Adîd, adîde: çok, bir çok.
48. Pesendîde: beğenilmiş, seçilmiş.
49. Sencîde: tartılmış, mevzun.
50. Vâfir: çoк, bok.

ne, kendi de onları bir güzellik vechindeki çilli, şüpheli noktalara teşbih ederek:

Olmaya nüsha-yı hüsnünde onun nokta-i şek

diyorlar.

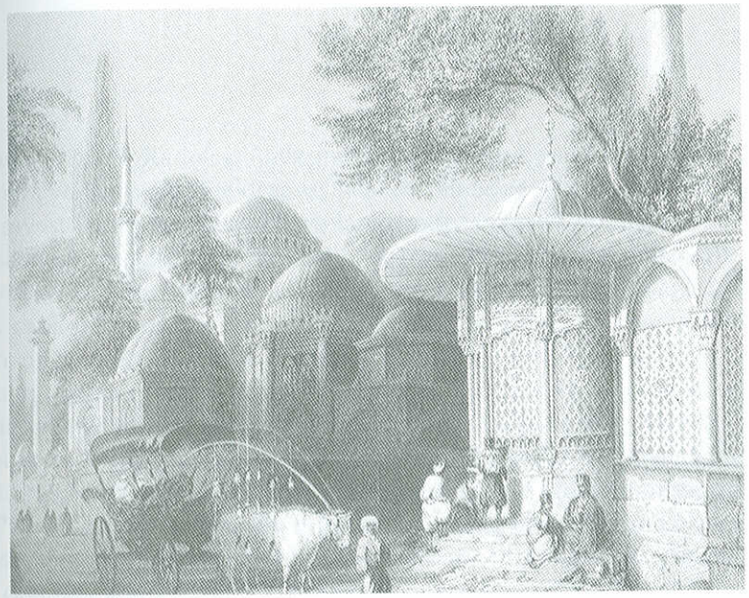
Bundan üç asır evvel bir çiçeğin üzerindeki noktalarda bile zarâfet arayan bir millete bugün vahşet isnad eden Avrupalılar, eslafımızın bu hissiyat-ı rakîkalarına muttali olsalar hiç şüphe etmem ki yüzleri Feyzullah Efendi merhumun "al mücellâ"sı yahut Uzun Süleyman Çelebi'nin "al kırlangıç"ı gibi apal ve kıpkırmızı olur. Tarihin bir manası da bâkir bir milletin mazi-i rûhiyesine kesb-i vukuf ve nüfûz edebilmek demek ise, işte biz kendi milletimizin tarihindeki bu gibi inceliklerine de nüfuz edebilmeliyiz ki eslâfımızın o zamanki hissiyât-ı ruhiyelerinin derece-i rikkat ve nezaketi hakkında doğru bir fikir edinmiş olalım.

Lâlenin dikkat edilirse, bizim mukaddesâtımıza, cevâmi-i şerifimizin içlerine kadar bir sembol (=timsal) olarak girdiği görülür. Hatta Edirne'deki Sultan Selim cami-i şerifinin müezzin mahfili kenarlarında bulunan mermer sütunlardan birinde bir âmâ sanatkar tarafından yapıldığı rivayet edilen, baş aşağı bir ters lâle mevcuttur. Bu da gösteriyor ki lâle bizim hakikaten millî bir çiçeğimizdir.

Bu derecelerde millî olan bir çiçeğimizin memleketimizde hiç olmazsa umumî bahçelerde mevsiminde bulundurulması tarih-i ziraatimize, ezhar-ı milliyemize karşı muhabbetleriyle meşhur olan Fuat Bey merhumun mahdum-ı âlileri muhterem Şehreminimizden rica ederiz. Çünkü serlevha-i makâl ettiğimiz "Çiçek Encümen-i Danişi"ni de bize kazandıran bu tarihî çiçeğimiz olmuştur.

Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası, sene 1, 1 Muharrem 1335/3 Kanunisani 1332, no: 3.

III
Bir Dönüşümün Başlangıcı

BİLİMSEL FAALİYETLER AÇISINDAN LÂLE DEVRİ

Dr. Salim AYDÜZ*

.Osmanlı Devleti, Karlofça Antlaşmasını takip eden yirmi beş sene içerisinde Avusturya ve Rusya ile sürekli savaş halinde olmuştur. Özellikle Avusturya ile yapılan savaşlarda ciddi toprak kayıpları olmuş ve gerek ordu gerekse idare ve halk sıkıntı içine girmiştir. Bu sıkıntı döneminden bunalan Sultan III. Ahmed (1703-1730) önceki sultanlar gibi Edirne'ye gidemediğinden dolayı İstanbul'da küçük çaplı eğlenceler ve devlet işleriyle vakit geçirirdi. Avusturya savaşlarının devam ettiği bir zamanda İbrahim Paşa'yı (ö. 1730) kendisine damat alan III. Ahmed onu sadrazam yapmak istediyse de, paşa karışık bir dönemde böyle mühim bir mevkie gelerek kendisini yıpratmak istememiş ve görevi kabul etmemiştir. Ancak bu arada antlaşma için gerekli tüm hazırlıkları arka planda gerçekleştirerek, Pasarofça Antlaşmasının yapılması öncesinde sadarete geçmiştir (10 Nisan 1718). Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında uzun zamandan beri devam eden savaşı sona erdiren Pasarofça Antlaşmasının imzalanması, paşanın huzurlu bir ortamda görev yapmasına zemin hazırlamıştır. 1683 Viyana bozgunundan bu yana devam edegelen savaş ortamından çıkıp böyle bir huzur ortamına girmeleriyle birlikle Lâle Devri (1718-1730) olarak isimlendirilen yeni bir döneme girilmiştir. Bu devir her ne kadar zevk ve eğlence hayatı itibarıyla tanınmaktaysa da gerçekte sadece bu tür faaliyetlerin olmadığı yapılan çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır[1]. Bu devrin şüphesiz en mühim ismi Damad İbrahim Paşa'dır.

NEVŞEHİRLİ DAMAD İBRAHİM PAŞA

Orantılı bir vücuda, çok kibar bir inceliğe ve davranışlarında yumuşak bir va-

* Dr. Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

1. Necdet Sakaoğlu, "Lale Devri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, 182.

kara sahip olan İbrahim Paşa sadarete geldiğinde aynı zamanda iyi bir devlet tecrübesine sahipti. Damad olması ve Sultan III. Ahmed'in karakterini çok iyi tahlil ederek daima onu hoşnut etmesi, diğer devlet adamlarını da çeşitli vesilelerle memnun etmesi devlet idaresini tamamen ele geçirmesine fırsat tanımıştır. Damadını ve oğlunu da kaptan-ı deryâlık ve vezirlik makamlarına getirerek aile fertlerini önemli mevkilere yerleştirmiştir. Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi'yle de yakınlık kurmuş ve sadareti müddetince daima yanında ve görevinde tutmuştur. Gayet uyumlu bir kadronun başında yer alan İbrahim Paşa, on üç sene sürecek olan bu huzur ortamını en iyi şekilde değerlendirmek ve dört asırlık bir devletin medeniyet birikimini en iyi şekilde göstermek istercesine hızlı ve seviyeli faaliyetlere girişmiş ve İstanbul'u baştan başa değiştirmiştir. İdarî hâkimiyeti ele geçirdikten bir süre sonra eğlencelerin yanı sıra ilme ve edebiyata önem vermesi, devrin âlim, şair ve sanatkârlarına değer vermesiyle zamanının edebiyatına bir altın devir yaşatması, İstanbul'u güzelleştirmesi İbrâhim Paşa'nın gözle görülebilen en güzel faaliyetleridir[2]. Bu arada kendisi gibi zevk ve safaya düşkün bir insan olan III. Ahmed'i de arkasına alarak her türlü çalışmaya müsait bir ortam meydana getirmiştir. Ne var ki, halkın refah seviyesini iyileştirmek üzere ciddi çalışmalar yapmadığından dolayı Patrona Halil isyanına engel olamamıştır. Bununla birlikte geçen on üç sene içerisinde yapılan ilmî ve kültürel faaliyetler Osmanlı Devleti'nin siyasî ve idarî yönelimlerine etki etmiştir.

İbrahim Paşa İstanbul'da her türlü zevk ve safa için iyi bir ortam hazırlama faaliyetlerinde bulunmaktaysa da gerek İran'ın gerekse Rusya ve Avusturya'nın aleyhteki faaliyetlerinden de haberdar olduğundan onları önlemek için gerekli her türlü önlemi almaya gayret göstermiştir. İstanbul'daki renkli Sâdâbâd eğlenceleriyle uğraşırken dış dünyada gelişen olayları ihmal etmemiş ve savaş ortamından uzak durmak için her türlü tedbiri almaya çalışmıştır. Daha önceki asırlarda düşmanı firar ettirmekle öğünen yeniçerinin son yarım yüzyılda düşmandan kaçar hale gelmesini çok iyi değerlendiren İbrahim Paşa'nın savaştan çekinmesinin asıl sebebi, korkaklığı değil, böyle bir orduyla savaşa girilemeyeceği gerçeğiydi. Bunun farkında olan ve yeni bir ordu hazırlamak için çalışmalarda bulunan paşanın bu faaliyeti daha önce de olduğu gibi yeniçerinin isyanıyla sonuçlanmış ve bunu hayatıyla ödemek zorunda kalmıştır. Siyasi faaliyetlerini başarıyla sürdürebilmek için ilmî arka plana değer veren İbrahim Paşa, Osmanlı tarihini tetkik etmenin yanında rakiplerinin tarihlerini de

2. Bk. Ali Cânib, "Teceddüdperver Vezirlerden: İbrâhim Paşa", *Hayat*, nr. 5 (1926), s. 91.

öğrenmek için o devletin tarihçileri tarafından yazılan tarih kitaplarını tercüme ettirmiştir. Karakter olarak daima yeniliklere açık ve dış dünyada meydana gelen gelişmelerden haberdar olma hususunda dikkatli bir devlet adamı olan paşanın ilmî faaliyetlere verdiği değer bu çalışmanın konusunu teşkil etmektedir.

İBRAHİM PAŞA'NIN KARAKTERİ, ÂLİM VE ŞAİRLERLE MÜNASEBETLERİ

Lâle Devri'nde, daha önceki dönemlerden farklı olarak yapılan sistemli tercüme ve telif faaliyetini tahlil edebilmek için İbrâhim Paşa'nın ilmî ve kültürel çalışmalara bakışını, alim ve şairlerle olan münasebetlerini incelemek gerekir. Devrinde yazılan ve tercüme edilen eserlerin pek çoğunda "Felâtun-zamân-ı akl u reşâd ve Rısto-yı evân-ı rüşd ü sedâd", "Vezîr-i Felâtun-nazîr", "Aristo fitnat, Felâtun-akl, İbn Sînâ-yı hikmet-tedbir u ihsan", "sadr-ı âlî-i kadr-i Aristo-nazîr, düstûr-ı âkibet-bîn-i işrâkî-zamîr", "anın akl-ı kâmil-i ilhâm-ı siriştine kıyasyla Aristo bir sersem ve anın câh u celâletine nisbet Şah-ı İsfahan bir fincancı Acemdir" gibi fikrî ve hikemî teşbihlerle tavsif edilen İbrâhim Paşa'nın ulemâyı her fende teşvikinin mühim bir rolü bulunmaktadır. İbrâhim Paşa'nın ilmî ve kültürel faaliyetlere düşkünlüğü ve ulemâya ve şuarâya verdiği önemin ifadesini, bu devirde yazılan eserlerde görmek mümkündür. Meselâ Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi, bir vesile ile hazine odasında İbrâhim Paşa'ya ilm-i nücûm ile ilgili bir meseleye dair bilgi verdiğinde, Paşa kendisine o kadar çok ihsanda bulunmuştur ki bir kaç kişi bu hediyeleri ancak taşıyabilmiştir[3].

Tabiatıyla onun değer verdiği âlim ve şairler de ona karşı olan minnetlerini her fırsatta ifade etmekten geri durmamışlardır. İbrâhim Paşa'nın iltifatlarından en çok hissedar olanlardan ve her fırsatta minnetini ifade edenlerden Seyyid Vehbî Efendi'nin, Halep niyâbetiyle İstanbul'dan ayrılırken takdim ettiği manzûm vedânâmesi, Paşa'ya sunulan güzel minnet ifadelerinden birisidir.

3. Mehmed Nebih, *Tercüme-i Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî*, Atatürk Ktp., M. Cevdet, nr. 57, mukaddime, vr. 2b.; Mustafa Zeki, *Mücerrebât-ı Zeki*, İstanbul Üniversitesi Ktp., İbnül Emin, nr. 3019, vr. 42b-43a; *Sahâifü'l-ahbâr*, mukaddime, I, 2; Çelebizâde Âsım, *Târih*, s. 358; Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", *Bilim Felsefe Târih*, İstanbul, Mayıs 1991, I, 306.

Ben kendimi bildim bileli etmedi kimse
Ehl-i dil ü irfâna Efendim gibi rağbet
Enduh ile girdikçe neşat ile çıkardım
Buldukça duhul-i der-i iclâline ruhsat
Dîvan ki kim görse görüp lutfunu değmez
Şükr eylemeden nevbet-i takrîr-i şikâyet
Ammâ bu ziyâret ki vedâ etmek içündür
Gördüm be-hem ülfet oluyor hüzn ü meserret
Şehbâyı anup geçmeyelim olmasa lutfun
Ben kande idim kande Haleb kande niyâbe
Hem beyne'l-ahâli ederim kesb-i tefâhür
Tâib kuluna hem ederim da'vi-i şirket[4]..

İbrâhim Paşa'nın yakın çevresinden olan ve kendisinin vakanüvisliğe getirdiği Çelebizâde Âsım'ın yazdığı Tarih kitabında, Paşa'nın methi dikkat çekici bir tarzda olup, Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın mensur ve sathî bir methiyyesinden ibarettir değerlendirilmesi yapılmaktadır[5].

Lâle Devri'nde Sadrazam İbrâhim Paşa'ya sunulan kasideler ve tarih manzumeleri, 636 sahifelik hacimli bir mecmûada İbrâhim Paşa'nın emriyle Fâiz Efendi ve Şâkir Bey[6] tarafından bir araya toplanmış olup *"İbrâhim Paşa'ya Sunulan Kasideler Mecmuası"* adıyla Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Halet Efendi No. 763) kayıtlıdır. Bu Mecmua'da tabiatiyle sadece padişah ve sadrazamla ilgili hadiseler; yeni yıl tebrikleri, şehzadelerin doğum ve sünnetleri, sadâret ve vezâret tebrikleri, antlaşmalar, fetihler, muhtelif binaların inşa ve tamir tarihleriyle yine muhtelif vesilelerle sunulmuş kasideler toplanmıştır. Kronolojik tarih sıralaması yapılmamış olan bu hacimli mecmuada padişah ve sadrazâma takdim edilmiş tarihlerden ancak bir kısmının yer aldığı görülür. Mecmuanın

4. Ali Cânib "Seyyid Vehbi", *Hayat*, nr. 16 (1927), s. 307.
5. Ali Cânib, "Çelebizâde Âsım", *Hayat*, nr. 20 (1927), s. 383; N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, İstanbul 1971, II, 785.
6. Es'adzâde Abdürrahim Fâiz (ö. 1725-6, Kahire), İstanbul'lu olup çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, Galata ve Kahire'de kadılıklarda bulunmuştur. H. İpekten-M. Özergin, "Sultan III. Ahmed Devri Hâdiselerine Aid Tarih Manzûmeleri", *Tarih Dergisi*, XIII (1958), s. 135. Gümrükçü Hüseyin Paşazâde Vak'anüvis Hüseyin Şâkir (ö. 1744), İstanbul'ludur. İlmiye sınıfından olup önce müderrislik, daha sonra Mustafa Sami Efendi'nin yerine resmi vak'anüvis olmuştur. Halep mollası iken vefat etti. H. İpekten-M. Özergin, a. g. m., s. 136.

1136 yılına kadar olan kısmı (390 varak) Fâiz, kalan kısmı ise Şakir Bey tarafından kaleme alınmıştır[7].

BİLİMSEL ÇALIŞMALAR

Lâle Devri önemli telif ve tercüme faaliyetlerine sahne olmasının yanında[8], ileride Batılılaşma olarak adlandırılacak bir hareketin ilk adımlarının atıldığı ve Avrupa'yla yavaş yavaş fakat ciddi kültürel temasların başladığı bir dönem olması itibarıyla da dikkat çeker. Yimisekiz Çelebi Mehmed'in *Paris Sefâretnâme*'si Osmanlıların Avrupa'ya bakışını ve ona duymaya başladığı hayranlığın ilk resmî belgesidir. Lâle Devrinde ortaya konulan ilmî çalışmaların incelendiği bu çalışmada önclelikle III. Ahmed ve İbrahim Paşa'nın isteğiyle ortaya konulan telif çalışmaları ele alınacaktır.

Telif Çalışmaları

Osmanlı tarihinde daha ilk dönemlerden itibaren sultanların ve devlet adamlarının alimleri himaye ettikleri ve onları eser yazmaları için teşvik ettikleri bilinmektedir. Meselâ Lâle Devri'nden önce sadrazam olan Şehid Ali Paşa, İstanbul'da bir kütüphane açmış ve döneminin ilim adamlarını himaye ederek eser yazmalarını teşvik etmiştir. Bu ilim geleneği İbrâhim Paşa'nın sadâretinde de devam etmiştir. İbrâhim Paşa'nın öncekilerden farkı, alimlere ve şairlere eserlerinden dolayı külliyetli para vermesi ve özellikle tercüme çalışmaları için ulemâyı bir araya toplayarak sistemli bir tercüme faaliyetini gerçekleştirmesidir. Lâle Devri'nde yapılan tercüme çalışmalarını da ele aldığımız bu incelemede, öncelikle III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın teşvikleriyle telif edilen eserleri zikrederek dönemin ilmî ve kültürel faaliyetlerini bir bütün olarak göstereceğiz.

7. H. İpekten-M. Özergin, a. g. m., s. 136.
8. Dönemin ilmî ve kültürel faaliyetleri hakkında iki çalışma bulunmaktadır. Bunlardan Dr. Wilheim Heinz'e ait olan ilk çalışma Lâle Devri'nde Osmanlı kültür hayatını ele almaktadır. Diğer çalışma ise Lâle Devri'nde heyetler tarafından yapılan tercüme çalışmalarını incelemekte olup Prof. Dr. Mehmet İpşirli tarafından kaleme alınmıştır. Wilheim Heinz'in Lâle Devri Osmanlı kültür hayatı üzerine yaptığı doktora çalışmasının özet halindeki makalesi için bk. "Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches", *Weiner Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, band VXI (1967), s. 62-116; Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dâir Bazı Gözlemler", *Osmanlı İlmî ve Mesleki Cemiyetleri* (haz. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 33-42.

İbrâhim Paşa, zamanındaki çeşitli olayların veya eğlence faaliyetlerinin yazıya geçirilmesi için çeşitli kimseleri teşvik etmiştir. Dönemin önde gelen şairlerinden olan ve aynı zamanda *Müneccimbaşı Tarihi* ve *Aynî Tarihî*nin tercüme heyetleri arasında bulunan Keçecizâde Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi'ye *Surnâme* ve *Sulhiyye* adlarında yazdırdığı iki eser bu cümleden mütalaa edilebilir.

Surnâme-i Vehbî[9] adıyla telif edilen meşhur ve mensur eser, Sultan III. Ahmed'in şehzadeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Beyazıt'ın sünnet düğünlerini ve Sultan Mustafa'nın kızı Ayşe ile Eğriboz Muhafızı İbrâhim Paşa'nın ve Emetullah Sultan ile Osman Paşa'nın 1719 senesinde yapılan meşhur düğünlerini bütün teferruatıyla tasvir eder. Eser XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'un büyük düğünlerinde yapılan renkli ve çok hareketli ziyafet, eğlence ve oyunları, çevrenin hususiyetini, âdetlerini, geleneklerini gösteren ve tarihî değer taşıyan tasvirlerle süslüdür. Mukaddimede, Sultan III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'ya uzunca bir methiyye bulunmaktadır. İbrâhim Paşa bu eserin etraflıca kaleme alınması için mesnevi tarzında yazılmasını özellikle istemiştir[10].

İbrâhim Paşa'nın Vehbî'ye yazdırdığı diğer eser Pasarofça antlaşması (21 Temmuz 1718) ile ilgilidir. *Sulhiyye-i Vehbî*[11] adıyla kaleme alınan bu eser Varadin mağlubiyetinden sonra henüz şıkk-ı sânî defterdarı olan İbrâhim Paşa'nın Avusturya ile yaptığı antlaşmayı ve dolayısıyla onun ilmî kudretini ve idarî ehliyetini ortaya koyarak övmektedir[12]. İbrâhim Paşa diğer yandan *Islahat Takriri* adlı bir risâle yazdırarak padişahı Pasarofça Antlaşması'nı yapma hususunda teşvik etmek istemiştir. Müellifi belli olmayan ve hayalî bir mülâkat şeklinde yazılan *Takrir'i*, İbrâhim Paşa padişaha takdim etmiştir. *Takrir*'de ayrıca, ordu ve idarede esaslı bir ıslahat yapılmazsa başarılı olmanın ve memleketi sulhte tutmanın mümkün olamayacağı padişaha telkin edilmektedir[13].

9. *Sûrnâme-i Vehbî* nüshaları için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 223; İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 11, 1607, 3035, 3974; Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. 147.
10. Ali Cânib, "Seyyid Vehbî", *Hayat*, nr. 16 (1927), s. 302; Vehbî'nin ayrıca *Hadis-i Erba'în* tercümesi bulunmaktadır.
11. Eserin nüshaları: Süleymaniye Ktp., Es'ad Efendi, nr. 3655/1; Millet Ktp., Pertev Paşa, nr. 473/1; Hüsrev Paşa Ktp., nr. 385/3.
12. Ali Cânib, "Seyyid Vehbi", *Hayat*, nr. 16 (1927), s. 302; *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 750.
13. F. Reşit Unat, "Ahmed III. Devrine Ait Bir Islahat Takriri", *Târih Vesikaları*, I/1-6, s. 107-121. Nüshaları: Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2083, 2084.

Tercüme Çalışmaları

Lale Devrinde yapılan tercüme faaliyetinin içinde yer alan tarihçi Çelebizâde Âsım'ın konu hakkında verdiği kıymetli bilgiler oldukça aydınlatıcı olmakla beraber yeterli gözükmemektedir. Çünkü, Çelebizâde eserinde sadece heyetler tarafından tercüme olunan *Aynî Tarihi* ile *Habîbü's-siyer* gibi eserler hakkında bilgi vermekte, diğer eserleri zikretmemektedir. Yapılan çalışmalardan günümüze ulaşanlarına da bakılarak dönemin ilmî ve kültürel faaliyetlerinin tam bir değerlendirmesini yapmak, tarihimizin bu önemli kısmını daha doğru bir şekilde tanımak açısından faydalı olacağı kanaatindeyiz. Tercüme edilen eserlerin çoğunu tarih kitapları oluşturmaktadır. İbrâhim Paşa'nın her türlü ilme değer verdiği ve çok kitap okuduğu bilinmektedir. Hususiyle tarihe dair kitapları okur veya huzurunda okuturdu. Onun tarihe çok fazla değer vermesi, iyi bir devlet adamı olmasından kaynaklanır. Nitekim Nedîm, *Müneccimbaşı Târihi* tercümesinin önsözünde "Bâ-husûs selâtin-i izâm ve havâkîn-i kirâm ve vüzerâ-i fiham hazerâtına elzem-i lüzûm olan fenn-i târihe bi't-tab' mâil olmağla[14]" sözleriyle bunu belirtir. Yapılan tercümelerin tarihe veya buna yakın ilimlere ait eserler olmasının arkasında, Nedîm'in belirttiği bu sebep bulunmaktadır. Nitekim Mirzazâde Sâlim Efendi (ö. 1743) de *Aynî Tarihî*nin tercüme edilmesinin *erbâb-ı devlete bir ziyâfet-i cemîle ve hizmet* olduğunu ifade eder[15].

Bilindiği üzere Lâle Devri'de pek çok alanda yenilikler yapılmıştır. Özellikle ilim ve kültürün geniş sahalara yayılması için yapılan yeniliklerin başında, devrin hâkim şahsiyeti olan İbrâhim Paşa bulunmaktadır. Arkasına, padişah ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin desteğini de alan İbrâhim Paşa, bu şekilde icraatını kolayca gerçekleştirmiştir. Onun ortaya attığı proje çerçevesin-

14. Mirzâzâde Mehmed Sâlim, *İkdü'l-cümân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3a; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Sahâifü'l-ahbâr fî Vekâyi'i'l-â'sâr*, mukaddime, Ahmed Nedim, İstanbul 1285, I, 5; Çelebizâde Âsım da *Târih*'inde bu konuda şunları söylemektedir. "husûsan vükelâ-i saltanata elzem-i levâzımdan olan tevârih-i selef mutalâası", Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 358; Mirzazâde Sâlim Efendi de İbrâhim Paşa'nın ilme ve ulemâya verdiği değeri *Aynî Târihi* tercümesinin mukaddimesinde şu şekilde ifade etmektedir: "İlm-i şerîf ve ulemâya kemâl-i rağbet ve erbâb-ı maârif ve hüner-pîşkâne teveccüh ve inâyet buyurdukları cihetten nice hayrat ve medâris ve kitabhâne binâ ve mekâdir-i ahâli-i ilm-i ashâb-ı hezâr ilân buyurup zamân-ı saâdetlerinde ulemâ ve ehl-i kemâle rağbet-yafte-i inâyet ve ikbal olup", Mirzazâde Mehmed Sâlim, *İkdü'l-cümân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 2b.
15. Sâlim, *İkdü'l-cümân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318. vr. 2b.

de tercüme edilen eserlerin özellikleri ile bu büyük faaliyete iştirak eden dönemin ulemâ ve şuarâsının vasıfları, tercümelerin sıhhati, ilmî açıdan değerlendirilmesi gereken konulardır.

Lâle Devri'nde yapılan ilmî faaliyetler arasında tercüme faaliyetlerinin yoğunluğu daha önceki ve sonraki devirlere nispeten dikkat çekici bir durumdadır. Tercüme için seçilen eserler ve mütercimler incelendiğinde ortaya çıkan netice ile bu dönemi değerlendirmek mümkündür. Bu yoğun tercüme faaliyetinin yanında öteden beri süregelen telif faaliyeti de artarak devam etmiştir. Tercüme faaliyeti diğer devirlere nispeten daha büyük önem arz ettiği için öncelikle bu konuyu ele alalım.

İslâm Dünyasında Tercüme Çalışmaları

İslâm dünyasında Pehlevi, Sanskritçe ve özellikle Eski Yunancadan Arapçaya sistemli bir tercüme faaliyetinin yaşandığı hicrî III. ilâ V. asırlardan sonra, daha çok eser telifine yönelinmiştir. Bu arada bazı hükümdarların arzusu üzerine birtakım eserlerin Arapça veya Türkçe'ye tercüme edilmesi zaman zaman söz konusu ise de bunun hiçbir zaman bir sistem dahilinde yürütülmediği bilinmektedir. Osmanlılar'da da Lâle Devri'ne kadar sistemli ve devlet eliyle yürütülen bir tercüme hareketine rastlanılmamaktadır. Bununla beraber Osmanlılarda her zaman Arapça'dan Türkçe ve Farsça'ya, Farsça'dan Türkçe ve Arapça'ya, Türkçe'den Farsça ve Arapça'ya çeşitli ilim sahalarında tercümeler yapılmıştır. Ancak bu tercümeler ortak bir kültürün İslam dünyasının kendi içinde mevcut olan farklı dillere aktarımından başka bir şey değildir. Ayrıca Osmanlı döneminde Rumca (Eski Yunanca), Latince ve diğer Batı dillerinden de birçok eser bu ortak kültürün dillerine tercüme edilmiştir. Kuruluş döneminde başlayan ve daha sonraki dönemlerde devam eden tıp, astronomi ve matematik gibi uygulamalı bilimlerdeki eserlerin Türkçe'ye tercümesi faaliyetinin en canlı dönemi Fatih zamanıdır. Bu dönemde yapılan yoğun tercüme faaliyetleri Fatih Sultan Mehmed'in teşviki ile yürütülürdü[16].

Lâle Devri'nde yapılan tercüme çalışmaları hacim itibariyle büyük çaptaki bazı eserler için oluşturulan heyetlerin tercüme ettikleri kitaplar ve şahıslar tarafından yapılan az hacimli tercümeler olmak üzere iki grupta mütalaa edilebilir:

16. H. Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul 1935, s. 203.

A. HEYETLER TARAFINDAN TERCÜME EDİLEN ESERLER

Dönemin kaynaklarında tercüme için teşkil edilen grup hakkında heyet tabiri yerine, bu kelimeyi ifade edecek "erbâb-ı dâniş ü irfân", "ashâb-ı istihkak" ve "fırka-i inâyet-bedreka" gibi terkipler kullanılmaktadır[17]. Heyetin nasıl çalıştığı ve tercüme edilecek cüzlerin nasıl dağıtıldığı konusunda maalesef herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. Ayrıca tercüme işinde çalışan kişilere ödenen ücretin miktarı ve keyfiyeti hakkında da bilgiye rastlanılmadı. Ancak başlardan beri İbrâhim Paşa'ın ulemâ ve şuarâya ihsanı ve ikramı olarak geçen ifadeler göz önüne alındığında verilen ücretlerin devlet kesesinden değil Paşa tarafından verildiği tahmin edilebilir.

Heyetler tarafından tercüme edilen eserlerin ne kadar olduğu ve kimler tarafından yapıldığı tam olarak belli değildir. İlk olarak zikredeceğimiz *Câmi'u'd-düvel* gibi heyet tarafından tercüme edilip edilmediği kesinlik kazanmayan eserler olduğu gibi *İkdü'l-cümân* gibi kaç kişi tarafından tercüme edildiği tam olarak bilinmeyen eserlerle ilgili meseleler ileride bulunacak yeni bilgi veya belgeler ışığı altında net olarak belirlenebilecektir.

Câmi'u'd-Düvel

Tarihî kronolojiye göre, Sadrazam İbrâhim Paşa'nın isteğiyle tercümesi başlatılan ilk eser Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede b. Lütfullah'ın (ö. 1702) *Sahâifü'l-ahbâr fî vekayi'i l-â'sâr* adlı, Hz. Âdem'den 1673 yılına kadar olan hadiseleri anlatan Arapça eseridir. Eserin yazılışından 30 sene sonra tercüme edilmesi, onun değerinin kısa zamanda anlaşıldığını göstermesi açısından çok önemlidir. Nedîm, tercümenin mukaddimesinde, İbrâhim Paşa ile aralarında geçen sohbeti nakle-derek tercümenin ne maksatla yapıldığına ışık tutmaktadır: "Bir gün meclîs-i şerîflerinde Sultan Mehmed b. İbrâhim Hân zamân-ı saâdetinde reîsülmüneccimîn olan merhum Derviş Ahmed Efendi'nin cem' ve tesvîd ettiği *Sahâifü'l-ahbâr* nâm tarihin müzâkeresi güzerân edüp.... ol mecmûa-i nefîsenin bâis-i şüyû' ve intişârı olmak için tekellüfât-ı münşiyâneden sade Türkî lisanına nakl ve terceme olunmasını irade buyurup ol hizmet-i celîleyi bu bendelerine emr ü fermân buyurmalarıyla itâat ve imtisâline bin cân ile mübâderet ve işbu 1132 senesi Cemâziyelâhiresinde (Nisan 1720) sûret-i tercemeye mübâşeret olundu[18]".

17. Çelebizâde Âsım, *Târih*, s. 358-359; Abüllatîf Râzî, *İkdü'l-cümân Mukaddime*, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 274.
18. *Sahâifü'l-ahbâr*, I, 5-6.

Nedîm, "Avn-i Hak ile işbu evrâk-ı perîşânın tesvîdi 1142 sene-i mübârekesi Şevvâl-i şerifinin yirmi beşinci Cuma günü (13 Mayıs 1730) ba'de salât-ı cuma reside-i derece-i ihtimam olmuştur" cümlesiyle tercümeyi bitirirken, sonuna ilâve ettiği:

Nedîm bendene fermân buyurduğun tahrîr
Hudâya şükr ki erdi hitâma sultânım
Kusûru var ise afvınla eyleyüp tekmîl
Ne denlü eksik ise tut tamâma sultânım

kıtasıyla birlikte İbrâhim Paşa'ya sunmuştur[19].

Daha çok *Câmi'u'd-düvel*[20] adıyla tanınan eserin tercümesinin başında ve sonunda bulunan ve tercümenin tamamının Nedîm tarafından yapıldığını belirten ifadelere göre bu tercüme çalışması tamamen ona aittir. Dönemin vak'anüvisi olan Çelebizâde Âsım Efendi de bu dönemde *Aynî Tarihi* ve *Habîbü's-siyer* gibi heyetler tarafından tercüme edilen eserlerle ilgili çalışmalardan bahsetmiş fakat *Sahâifü'l-ahbâr*'ın bir heyet tarafından tercüme edildiğine değinmemiştir.

Oldukça uzun bir süre Nedîm tarafından tercüme edildiği kabul edilen bu eserin, içinde Nedîm'in de bulunduğu bir heyet tarafından yapıldığını söyleyen tek kaynak Dâyezâde Mustafa'nın *Selimiyye* adlı risalesidir. Eser III. Ahmed devrinden bahsederken Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin eserinin Nedîm tarafından tercüme edildiğini zikretmiş ve yanına şu derkenarı yazmıştır: "*Müneccimbaşı Tarihi* Makbul İbrâhim Paşa tenbihiyle Vehbî Efendi ve Neylî Efendi ve Reis Mustafa Efendi ve Rûhî Efendi ve Râşid Efendi ve Çelebizâde ve Râzî Efendi ve İlmî Efendi ve Subhî Efendi ve Râkım Efendi el-Hurûf'un (ammim) Müstakimzâde Mustafa Efendi ve seyir kâtibi Hıfzî Efendi ve anlar misali hâ-

19. *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 750; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, Ankara 1988, IV/I, s. 154-155. Tercüme üç cilt halinde 1285 (1869) yılında Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Matbu tercümesinin ilk sahifesinde şu satırlar yer alır: "Sultan Mehmed Hân-ı Sâlisin (rabiin olacak) zamân-ı saâdetinde reisü'l-müneccimîn olan fâdıl-ı muhakkik Derviş Ahmed Efendi'nin tertib ettiği *Sahâifü'l-ahbâr* nam Arabî tarihin Sultan Ahmed Hân-ı Sâlis asrı üdebâ ve urefâsından şâir-i meşhûr Nedîm Efendi'nin eser-i himmeti olan tercümesinden cild-i evveldir."

20. Tercümenin tamamı Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 915'te (557 varak) bulunmaktadır. Nedim'im bizzat kendi hattıyla olan ve eserin sadece Osmanlılara ait olan kısmını ihtiva eden nüsha İstanbul Üniversitesi, TY, nr. 6090'dır. Osmanlılara ait olan son cildinin bir diğer nüshası Nuruosmaniye Ktp., nr. 3129'da olup 252 varaktır.

cegâna ve ulemâ ve yine erbâb-ı dânişe taksim olunup birkaç cilt kitap bir haftada tercüme olundu. Selâset-i tâbiri cihetiyle Nedîm Ahmed Efendi merhum muvafık olmağla evveli ona tayin olunmuştu"[21].

Bu durumda, Dâyezâde'nin verdiği bilgilerle *Sahâifü'l-ahbâr* tercümesinin başında ve sonunda bulunan bilgiler arasında tenâkuz bulunmaktadır. *Câmi'u'd-düvel*'i *Sahâifü'l-ahbâr*'daki önsöze göre Nedîm, Dâyezâde'ye göre ise Nedîm'in dahil olduğu bir heyet tercüme etmiştir. Eser *Sahâifü'l-ahbâr*'daki önsöze göre on senede, Dâyezâde'ye göre ise bir haftada tercüme olunmuştur.

Birinci meselenin şu şekilde bir izahı yapılabilir: Kitabın tercümesi Nedîm'e havale olunmakla beraber bir takım kişiler yardımcı olarak verilmiştir[22]. Fakat on sene ile bir hafta arasındaki farkı izah etmek mümkün değildir. İsmi belirtilmeyen ulemâ ve hâcegân ile birlikte heyet yirmi kişi de olsa tercümenin bir haftada bitirilmesi mümkün değildir[23]. Şu halde Dâyezâde'nin bilgilerinin ihtiyatla karşılanması lazım geldiği anlaşılır. Diğer yandan Dâyezâde'nin verdiği listede bulunan bazı isimlerin *Aynî Tarihi* ve *Habîbü's-siyer*'in tercüme çalışmasında bulunmuş olmaları sebebiyle Dâyezâde'nin bu iki faaliyeti birbirine karıştırdığı ihtimalini de akla getirmektedir[24].

Nedîm tarafından yapılan tercüme uzun süre eserin Arapça aslını unutturmuştur. Fakat asıl nüshayla tercümesi karşılaştırıldığında, tercümenin eksik ve hatalı olduğu görülmektedir. İbrâhim Paşa eserin "tekellüf-i münşîyâneden sade Türkî'ye tercümesini" istemiştir. Ne var ki mütercim(ler) pek çok yerde çıkarmalar ve ihtisarlarla eseri asıl hüviyetinden uzaklaştırmıştır. Umumi tarih

21. Dâyezâde Mustafa, *Selimiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2283, vr. 2a; *Osmanlı Târihi*, VI/I, s. 154-155.

22. Ahmet Ağırakça Nedim'in kitabın baş tarafını tercüme ettiğini ve tercüme için kendisine yardımcı arkadaşlar verildiğini belirtir. Bk. Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiü'd-Düvel Osmanlı Tarihi* (1299-1481), (yay. haz. A. Ağırakça) İstanbul 1995, s. 37.

23. Nihal Atsız, *Müneccimbaşı Şeyh Ahmed Dede Efendi, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1940, s. VII-VIII.

24. Hanîfzâde Ahmed Tâhir (ö. 1802), Bursalı Mehmed Tâhir (ö. 1903) ve Fındıklılı İsmet Efendi (ö. 1904) de *Sahâifü'l-ahbâr*'ın sadece Nedîm tarafından tercüme edildiğini belirtmeleri Dâyezâde'nin verdiği bilgilere ihtiyatla bakılması lazım geldiği fikrini desteklemektedir (Hanîfzâde Ahmed Tâhir, *Âsâr-ı Nev* (nşr. G. Flüegel), Kâtip Çelebi'nin *Keşfü'z-zünûn*'un VI. cildinin içinde, London 1838-53, s. 544; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, III, 142; Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekâyik fî hakkı ehl-i hakâyık* (nşr. A. Özcan), İstanbul 1989, s. 25).

kısmı muhtemelen lüzumsuz sayılıp geniş ölçüde kısaltılmış, Abbâsî ve Osmanlı tarihi gibi önemli bölümleri aynen muhafaza olunmakla beraber bazı tenkitler çıkartılmış veya hafifletilerek verilmiş, nâdiren de olsa Müneccimbaşı'nın düştüğü hatalar düzeltilerek tercüme meydana getirilmiştir[25]. Asıl nüshada geçen yer ve şahıs isimlerinin bir kısmı ve bazı tarihler yanlış yazılmıştır. Vezirlere ve devlet adamlarına karşı yapılan tenkitler, padişahların bazılarının zaaflarını belirten cümleler ya tercüme edilmemiş veya değiştirilmiştir. Tercümenin hata ve eksikleri anlaşıldıktan sonra, Arapça aslına dönülerek kısım kısım tercümeleri ortaya konmaya başlanmıştır[26]. Tercümenin eksik ve hatalı olması sebebiyle orijinalindeki değer tercümesinde muhafaza edilememiştir.

Ikdü'l-Cumân Fî Târihi Ehli'z-Zamân

İbrâhim Paşa'nın tercümesini heyete havale ettiği bir diğer eser *Aynî Tarihî*'dir. Sadrazam İbrâhim Paşa tarafından başlatılan tercüme hareketinin ilk büyük çalışması, İmam Aynî diye tanınan, *Buhârî* ve *Hidâye* şârihi Antepli İmam Kadı Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Hüseyin b. Yûsuf b. Mahmud Bedrüddin el-Aynî'nin umumî dünya tarihine dair ve aynı zamanda Osmanlılar döneminde ilk Arapça ve ilmî coğrafya kitabı olma özelliğini taşıyan bir eser olan *Ikdü'l-cumân fî târihi ehli'z-zamân*'ın tercüme edilmesidir[27]. Eserde heyet, coğrafya, tabakat, etnografya, ilm-i hayvanat ve tarih gibi çok değişik ilimlerden bahisler bulunur. Özellikle ikinci kısmında coğrafya ve etnografyaya büyük önem verilmiş ve dünyanın fizikî ve beşerî durumu hakkında teferruatlı bilgiler verilmenin yanında itinayla çizilmiş resimler bulunur. Eserin dikkate değer bir diğer özelliği de kavimler bahsinde, bilhassa Türk etnografyası hakkında kaynak olarak, *Divân-ı Lügâti't-Türk*'ü esas almasıdır[28].

Çelebizâde Âsım, eserin tercüme edilme hikâyesini şu şekilde anlatır: Mekke-i Mükerreme Kadısı Saîd Ahmed Efendi'nin metrûkatı arasından çıkan bu tarih kitabının bir nüshası, İbrâhim Paşa'nın damadı ve kethüdâsı Mehmed Paşa tarafından kendisine takdim edilmiş ve İbrâhim Paşa da kitabı çok beğenerek bunun III. Ahmed adına tercüme edilmesini istemiştir[29]. Ancak eserin fazla hacimli olması sebebiyle tercümenin uzun süreceği düşünülerek meşhur alim ve şairlere bölümler halinde taksim edilmiş ve bu vesileyle de kendilerine bol bol ihsanlarda bulunulmuştur[30]. Dağıtılan nüshanın bazı yerlerinde hatalar görülmesi ve okunmakta güçlük çekilmesi üzerine, mevcut eseri tashih gayesiyle Edirne Sultan Selim Camii Kütüphanesi'nde bulunan diğer nüshanın İstanbul'a nakli için Edirne kadısı ve bostancıbaşısına hüküm yazılmış ve kitabın kötü hava şartları göz önünde tutularak itinalı bir şekilde muhafaza edilip gönderilmesi istenmiştir[31].

Çelebizâde Âsım'a göre *Aynî Tarihî*'nin tercümesi için 1138 (1725) yılında teşkil edilen heyette şu kişiler bulunmaktadır[32]:

1. Mirzazâde Mehmed Sâlim Efendi, İstanbul kadılığından mâzul[33]. 2. İshak Efendi[34]. İstanbul kadılığından mâzul. 3. Medhî Efendi, Şam kadılığından mâzul. 4. Mestçizâde Abdullah Efendi Selânik kadılığından mâzul. 5. Râzî Abdüllatif Efendi Yenişehir kadılığından mâzul. 6. Ahmed İlmî Hâlis Cinân Efendi, Halep kadılığından mâzul. 7. Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi (ö. 1755)[35], İzmir kadılığından mâzul. 8. Neylî Ahmed Efendi (ö. 1748), İzmir kadılığından mâzul. 9. Mustafa Efendi, Galata kadılığından mâzul. 10. Yanyalı Esad Efendi Galata kadılığından mâzul. 11. Ömer Efendi, fetvâ emini. 12. Arabzâde Hasan Efendi, Süleymaniye Camii şeyhi. 13. Ali Efendi, Şehzâde Camii şeyhi[36]. 14. Yekçeşm İsmâil Efendi, müderris. 15. (Recebzâde) Ahmed b. Receb Efendi,müderris. 16. Turşucuzâde Efendi, müderris. 17. Seyyid Vehbi Efendi (ö. 1736)[37]. 18. Nedîm Ahmed Efendi. 19. Arabzâde Sâlih Efendi. 20. Tezkireci Şerif Halil Efendi[38], Dîvân-ı Hümâyun erkânından. 21. Şâmî Ahmed

25. İpşirli, a. g. m., s. 38.
26. *Osmanlı Târihi*, III/II, s. 549; Nihal Atsız, a. e., s. VII-VIII; H. Fehmi Turgal, *Müneccimbaşı Tercümesi* (Karahanlılar ve Anadolu Selçukîleri), İstanbul 1940, s. 4; *Müneccimbaşı Târihi* (terc. İ. Erünsal), İstanbul, I, 9-11, 17; T. Gökbilgin, "Müneccimbaşı", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, VIII, 804.
27. Eserin hicrî 824-850 yılların ihtivâ eden kısmı 1989 yılında Kahire'de Dr. A. Tantavi el-Karmut tarafından tahkik edilerek bir cilt halinde basılmıştır.
28. Cevdet Türkay, *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul 1959, s. 13.
29. Talat Sakallı, *Bedrüddin Aynî*, Ankara 1995, s. 73.
30. Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*, İstanbul 1924, s. 335-336.
31. BA, *Mühimme Defteri*, nr. 133, s. 66.
32. Çelebizâde, *Târih*, s. 358-360.
33. *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1342, II, 235.
34. İstanbul Kadısı İshak Efendi ilk matbaanın musahhihlerindendir (Ahmed Refik, "İstanbul'da İlk Matbaa", *Müteferrika*, Yaz 1994, III, 212) ve I. Mahmud zamanında, 1733'te de şeyhülislam olmuştur (*Osmanlı Müellifleri*, I, 236).
35. 1749'da şeyhülislam olmuştur (*Osmanlı Târihi*, IV/II, s. 480).
36. Uzunçarşılı, Fâtih Câmii şeyhi olduğunu söylemektedir. Bk. *Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 153.
37. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 750.
38. Şerif Halîl Efendi o tarihte defterhâne kâtiplerinden olup 1745'te de vezir ve Konya valisi olmuştur (*Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 153).

Efendi. 22. Şâkir Hüseyin Beyefendi (ö. 1744). 23. Darendeli Mehmed Efendi. 24. Râzî Efendizâde, Abdurrahman Münib. 25. Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi[39]. 26. Hacı Çelebi, mülâzım. 27. Şeyhî Mustafa Efendi, Rumeli kazaskerlerinden. 28. Hüseyin Paşazâde Avfî Mehmed Bey[40], mevkûfatçı. 29. İzzet Ali Bey (Paşa), defterdar mektupçusu. 30. Tavukçubaşı Çelebi damadı Mustafa Efendi[41].

Tercüme tamamlandıktan sonra III. Ahmed'e ithaf olunmuştur. Çelebizâde tercüme heyetinin 30 kişi olduğunu belirtirken, *Aynî Tarihi*'nin 1161 (1748) yılında yapılmış olan bir tercüme cildinde bu heyetin 45 kişiden oluştuğu belirtilir[42]. Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Lala İsmâil nr. 320) bulunan *Aynî Tarihî*'nin I. cildinin 316. yaprağında şu kayıt bize bu konuda önemli bilgiler vermektedir. "Mâlum ola ki... 1136 senesinde vezîr-i âzam İbrâhim Paşa merhum *Aynî Tarihi*'ni ulemâ-yı izâmdan kırk beş nefer mikdarı dâî-i devlet-i aliyye olan efendilere tevzi ve lisân-ı Türkî'ye tercümesini emir buyurup bu dâî-i kem-mikdara dahi çend cüz virilüp tercümesine emrolundukda..". Mirzazâde Sâlim Efendi de tercüme ettiği kısmın önsözünde eserin *tercümesi bahanesiyle in'âm ve ihsâna bir vesile olsun için ehl-i maâriften ..... nefer dâîyânına emr ü tercüme ferman buyrulduğunu* belirtmiş, ancak neferden önce rakam gelmesi gereken yeri boş bırakmıştır[43]. Çelebizâde'nin verdiği 30 kişilik listede olmayan fakat tercüme ettiği nüshalardan tespit ettiğimiz, Üsküdarlı Mehmed Emin Efendi, Veliyüddin[44] ve Müderris Defterdarzâde Mehmed Efendi[45] (ö. 1729) gibi zatlar bu heyetin 30 kişiden fazla olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Muhtemelen Çelebizâde, bazı divan mensuplarını ve hâcegânı verdiği listeye dahi etmemiş veya ihmal etmiştir.

39. 1759'da şeyhülislâm olmuştur (*Osmanlı Târihi*, gös. yer).
40. 1691'de Edirne'de maktûlen vefat eden Bosnalı defterdâr Doğancı Hüseyin Paşa'nın oğludur. Anadolu muhasebeciliği ve mevkufatî hizmetlerinde bulunmuştur (*Osmanlı Târihi* gös. yer).
41. *Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 153.
42. *Aynî Târihî*'nin 1161 (1756) tarihinde yapılan bir istinsahında tercümenin 45 kişi tarafından yapıldığı belirtilmektedir. *İkdü'l-cümân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 320, vr. 316b.
43. Sâlim, *İkdü'l-cümân*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3a.
44. *Aynî Târihî*'nin tercümeleri üzerine bir çalışma yapan Adile Abidin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No 2256'da bulunan tercüme nüshanın 345. varağında "tercümetü'l-fakîr Veliyeddin" yazısını tesbit etmiştir. Ancak bu kütüphanede numaralar değişerek bu numarada başka kitap bulunduğundan bu bilgiyi tahkîk edemedik. Bk. A. Abidin, "Aynî'nin İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zaman adlı tarihinde Osmanlılar'a ait verilen malumatın tetkiki", *Târih Semineri Dergisi*, İstanbul 1938, s. 181.
45. Defterdarzâde hakkında daha fazla bilgi için bk. Şeyhî Mehmed, *Vekâyîü'l-Fudala* (nşr. A. Özcan), İstanbul 1989, II/III, s. 662-663.

Mütercimlerden pek çoğu, tercüme ettikleri kısımlara adlarını yazmadıklarından dolayı tercüme nüshaların çoğunun kimlere ait olduğu anlaşılamamaktadır. Tercümelerin ferağ kayıtlarında veya kenarlarında bulunan kayıtlardan mütercimlerden bazıları tespit edilebilmektedir. Bursalı Mehmed Tâhir *Aynî Tarihi Tercümesi*'nin Şehzâdebaşı'nda Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirtir[46]. Ancak bugün tercümeler çeşitli kütüphanelerde dağınık bir şekilde bulunduğundan tam ve tekmil bir takımı ortaya çıkmamıştır[47].

Kütüphanelerdeki mütercimi belli olan nüshalar şunlardır:

Az önce de belirttiğimiz gibi Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Bağdat Köşkü, nr. 274-280) yedi ciltlik *Aynî Tarihi* bazı eksikliklerine rağmen bir takım halinde bulunan tek nüshadır. Bu takımın ilk cildinin başında Üsküdarlı Abdüllatîf Râzî Efendi (ö. 1733)[48] tarafından yazılmış bir mukaddime bulunmaktadır. Mukaddimede Râzî Efendi *Aynî Tarihi* hakkında bilgi verdikten sonra, "eczâ-yi mütercemeyi birbirine rapt u zapt ve avârız-ı semâviye sebebiyle aczi zâhir olanların hisselerini külliyyen ve bazen tercüme eylediği"ni yazmıştır. Bu yazılardan ve devamındakilerden anlaşıldığı kadarıyla Râzî eserin tercümelerinin bir araya getirilmesi için vazifelendirilmiştir. Nitekim Hanîfzâde Ahmed de onun tercüme olunan cüzlerin birbirine zaptı ve raptı işiyle görevlendirildiğini ve tercümenin kısa zamanda sekiz cilt halinde yapıldığını ifade eder[49]. Ancak Râzî kendisine bu vazifeyi kimin verdiğini belirtmemektedir. Râzî tercümelerin tamamlanması için beş sene kadar çalıştığını ifade etmektedir. Buna göre Râzî'nin çalışması 1143 (1730) yılından sonra bitmiş olmalıdır. Zira Râzî tercümeyi Sultan I. Mahmud'a ithaf etmiştir. Râzî'nin mukaddimede İbrâhim Paşa'dan bahsetmemesi dikkat çekicidir. Topkapı Sarayı Mü-

46. *Osmanlı Müellifleri*, I, 353. Bu çalışma muhtemelen halen Topkapı Sarayı Kütüphanesindeki nüsha olmalıdır.
47. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü, nr. 274-280 arasında, 1745-1748 tarihlerinde istinsah edilmiş olan yedi ciltlik *Aynî Tarihi* takımı bir cilt eksiği ile birlikte istisna olarak bulunmaktadır.
48. Üsküdarlı olan Kâdı Abdüllatif Râzi Efendi Edirne ve Medine kadılıklarında bulunmuş ve daha sonra İstanbul kadısı olmuştur. Bu esnada *Aynî Târihî*'nin tercümesi için oluşturulan heyete dahil edilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir yanlışlıkla onun eserin sekizinci cildini tercüme ettiğini belirtmektedir. bk. *Osmanlı Müellifleri*, III, 54.
49. Hanîfzâde Ahmed, a. e., s. 552.

zesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 274 ve Emanet Hazinesi 1372 numaralarında bulunan iki nüshada sadece Abdüllatif Râzî'nin yazdığı mukaddime bulunmakta ve daha sonra eserin tercümesine geçilmektedir. I. cildin mütercimi Sâlim Efendi'nin yazdığı mukaddime ise ihmal edilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat Köşkü 274 ve 280 numaralar arasındaki yedi ciltte bulunan devamlılık Emanet Hazinesi 1372'de bulunmamaktadır. Bağdat Köşkü 274'teki nüsha 1160 (1747) yılında İbrâhim b. Hacı Mehmed b. Hacı Halîl tarafından istinsah edilmiştir. Bu serinin son cildi olan Bağdat Köşkü 280 ise Baltacızâde İbrâhim Çavuş tarafından 1158'de (1745) istinsah edilmiştir.

Tesbitimize göre eserin Hz. Âdem'den Hz. Sâlih'e kadar olan dünya tarihi ile heyet ve coğrafyadan bahseden ve on bir cüzden ibaret olan ilk cildinin birinci kısmını Mirzazâde Sâlim Efendi tercüme etmiştir. Esere bir mukaddime yazan Sâlim Efendi, burada müellif ve esere dair bilgi vermiş, Aynî'nin heyet konusundaki hatalarını düzelterek bir kısım eklemelerde bulunmuş ve esere aslında bulunmayan hayli dikkatli bir tarzda çizilmiş 44 adet burç resmi ilâve etmiştir[50]. Sâlim Efendi eserin tercümesi için gece gündüz çalıştığını ifade etmektedir. I. cildin ikinci kısmını Muhammed Emin b. Mirza Mustafa el-Kâdı el-Üsküdârî (ö. 1736) tercüme etmiştir[51]. Bursalı Mehmed Tâhir ve ondan naklen bazı kişiler, I. cildin on bir cüzlük kısmının tamamını Sâlim Efendi'nin tercüme ettiğini söylemektedirler. Ancak tercüme nüshaları dikkatle incelendiğinde bir kısımının Muhammed Emin tarafından yapıldığı görülmektedir. Nitekim Mehmed Tâhir, Muhammed Emin'in biyografisini anlatırken *Aynî Tarihi*'nin I. cildini tercüme ettiğini belirtmektedir[52].

Mütercimi tespit edilen bir diğer nüsha Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Beşir Ağa, nr. 469) Bu ciltte bulunan beş ayrı tercümenin ilkinin mütercimi

50. Mirzazâde Sâlim Efendi, *Terceme-i Târih-i Aynî*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 3b.
51. Sâlim Efendi'nin tercüme ettiği kısım Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318'deki nüshada 4b-166b arası bölümdür. İstinsalı, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, nr. 5953. Her iki nüshada renkli burç resimleri bulunmakta, fakat Üniversite nüshasında mukaddime yer almamaktadır. Ayrıca Üniversite nüshasının Sâlim Efendi'ye ait tercümesinin sonuna bir manzûme eklemiştir. 351b'de Muhammed Emin Üsküdarî eserin ne kadar kısmını tercüme ettiğini açıkladıktan sonra çalışmasını 1140 Şaban'ında bitirdiğini belirtmektedir. Lala İsmâil nüshasının başında "el-cild-i evvel min tercümeti Târih-i Aynî li-Muhammed Sâlim Mirzazâde tarih-i telif 1138" kaydı bulunmaktadır.
52. *Osmanlı Müellifleri*, II, 30. Mehmed Tâhir Muhammed Emin'in hatt-ı destiyle olan nüshanın Yıldız Kütphanesi'nde olduğunu belirtmektedir. Buna göre bu nüsha İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY, nr. 5953'deki nüsha olmalıdır.

belli değildir. İkinci tercüme ise Şeyhî Mustafa Reîs-i Kuzât-ı Rum'a aittir (ö. 1738)[53]. Bu kısım hicrî 291-330 arası hadiselerini ihtiva etmektedir. Üçüncü tercüme ise Ahmed İlmî Halis Cinân Efendi'ye (ö. 1738) ait olup XIX. cilttir. Bu cilt hicrî 331 senesinden 386 yılına kadar olan hadiseleri ihtiva etmektedir[54]. Aynı nüshanın dördüncü bölümü Halil Efendizâde tarafından tercüme edilmiştir. Bu kısım hicrî 387-431 yılları arası hadiselerini ihtiva etmektedir[55]. Bu cildin beşinci ve son kısmının başında Defterdarzâde'nin defteri diye bir kayıt bulunmakta ve hicrî 431 senesinden itibaren olan hadiseleri anlatmaktadır. Ancak bu kısmın sonu yarım kalmıştır[56].

Murat Molla kütüphanesi, Damadzâde Kadıasker Mehmet Murad Efendi kütüphanesi nr. 1426'daki nüshanın mütercimi Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi'dir[57] (ö. 1755) Tercüme hicrî 386-430 senesi vek®yiini ihtiva etmektedir. Bu nüshayla az önce zikrettiğimiz Beşir Ağa'daki 469/4 numaralı nüsha aynı olup muhtemelen bu nüsha müellif hattıyladır. Zira başındaki mukaddime Beşir Ağa'daki nüshada bulunmamaktadır[58].

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Hazine Köşkü nr. 1392) bulunan tercümenin son varağında "İzzet Paşa merhumun *Târih-i Aynî*'den bâ ferman tercüme eylediği mahaldır" kaydı bulunmaktadır. Tamamı 40 varak olan bu nüsha hicrî 621-628 arası sekiz senelik hadiseleri ihtiva eder ve muhtemelen müellif hattıyladır.

İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde (TY, nr. 4143) bulunan tercüme Bursa'dan mâzul Ahmed b. Receb[59] (ö. 1726) tarafından yapılmış olup Hz. İsâ'dan hicrî 23. seneye kadar gelmektedir[60]. Ahmed Efendi tercümenin sonu-

53. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/2, vr. 119b.
54. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/3, vr. 121a.
55. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/4, vr. 225a-349b.
56. Süleymaniye Ktp., Beşir Ağa, nr. 469/5, vr. 351a-405a.
57. *Osmanlı Müellifleri*, III, 70.
58. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Revan Köşkü, nr. 1465'te bulunan *Aynî Târihî*ne ait bir cildin başında "Tercüme-i kıt'a-i Târih-i Aynî li-Mehmed Said" şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu kayda göre bu kitap Mehmed Said'in tercümesi olmalıdır. Kıssa-i Halîl'den Yahya b. Zekeriya kıssasına kadar olan hadiseleri ihtivâ eden bu eser, onun tercüme ettiği diğer eserlerden farklı muhtevaya sahip olduğundan bu tercümenin ona ait olmadığı anlaşılıyor. Bursalı Mehmed Tâhir de onun 386-430 arası vekayiini tercüme ettiğini belirtir.
59. *Osmanlı Müellifleri*, III, 17.
60. Ahmed b. Receb'in yaptığı tercümenin diğer bir nüshası için bk. Atatürk Ktp., M. Cevdet Yazmaları, nr. 16.

na Arapça bir son söz yazmış ve tercümeyi İbrâhim Paşa'nın emriyle tâlibîne kolaylık olsun diye yaptığını belirtmiştir[61]. Ahmed b. Receb tercümeye Cemâziyelevvel 1138'de (Şubat 1726) başlamış ve Zilhicce 1139'da (Temmuz 1727) bitirmiştir. Aynı kütüphanedeki (TY, nr. 2256) tercüme ise Veliyüddin tarafından yapılmış olup hicrî 39'dan 282 yılına kadar gelen vekayii hâvidir. Diğer yandan hicrî 39-60 yılları arasındaki vekayii anlatan Süleymaniye'deki (Lala İsmâil nr. 325) nüshanın mütercimi, İzmir ve Edirne'de kadılık yapmış olan Fetva Emini Ömer Efendi (ö. 1734 civarı) olduğundan dolayı diğer mütercim Veliyüddin'in sadece hicrî 60-282 seneleri arası kısımdan bir bölüm tercüme ettiği anlaşılıyor.

Mütercimlerden Ahmed Nedîm Efendi hissesine düşen kısmı tercüme ettikten sonra Dîvân'ına da aldığı aşağıdaki manzumeyi yazarak teslim etmiştir. Manzumede Nedîm "remed" hastalığının[62] tercüme dolayısıyla iyileştiğini ifade etmektedir.

Mekârim-perverâ çün kim remed def'oldu aynımdan
N'ola Târîh-i Aynî ile gelsem Bâb-ı Vâlâ'ya[63].

İkdü'l-cümân'ın tercüme nüshalarından çıkan neticeye göre eserin bazı kısımları aynen tercüme olunurken, bazı kısımları tamamen çıkarılmış veya özetlenmiştir. Asıl nüshadan kaynaklanan tercüme eksikliklerinde tamamlanma yoluna gidilmemiş ve aynen boş bırakılmıştır[64]. Bazı bölümler, aslı çok hacimli olan eserin bizzat müellif tarafından yapılan üç ciltlik hülâsasından, bazı yerler de müellifin kardeşi tarafından yapılan sekiz ciltlik muhtasar nüshadan tercüme edilmiştir. Gerekli görülen yerlerde ise tashih ve ilâveler yapılmıştır[65].

Habîbü's-Siyer

Tercümesi heyetçe yapılmış eserlerin bir diğeri Hândmîr'in *Habîbü's-si-*

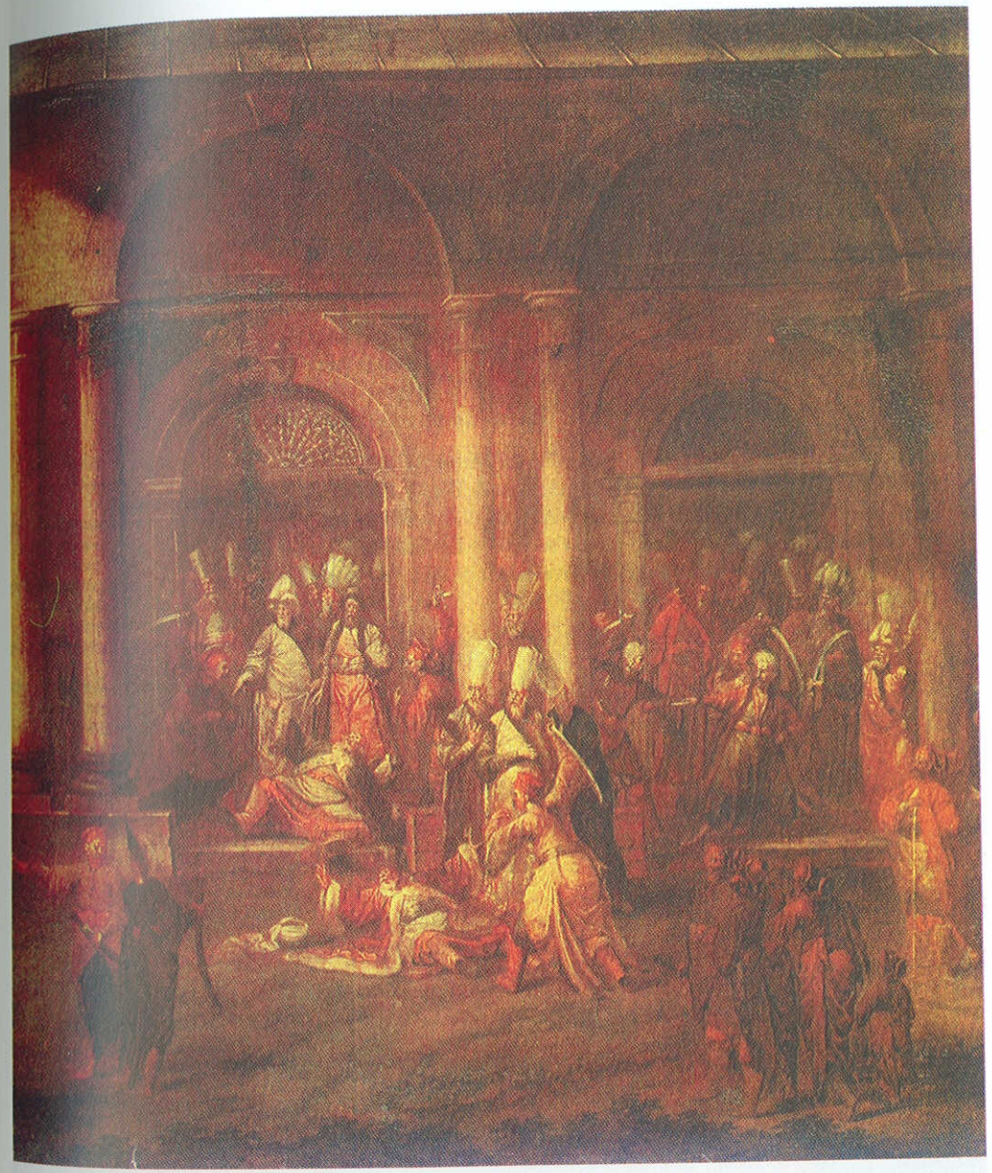
61. Ahmed b. Receb, *Terceme-i Aynî*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 4143, vr. 295a-b.
62. Göz ağrıması, göz kapağını iç taraftan örten zarın iltihabı (Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara 1992, s. 342).
63. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 761; H. Mazıoğlu, *Nedim*, Ankara 1988, s. 26-27.
64. Meselâ İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 5941'deki nüshanın varak 596a'nın kenarında şu şekilde bir not bulunmaktadır. "Bu mahalden sene hamise-i hicriyyeye dek asıl nüsha nâkıstır". Birinci ciltte de bir derkenarda şu bilgi bulunmaktadır: "Asıl nüshada açıktır". Süleymaniye Ktp., Lala İsmâil, nr. 318, vr. 65b; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 274, vr. 70a.
65. Adile Abidin, a. g. m., s. 145-184.

Sultan III. Ahmed'in bir Avrupa elçilik heyetini kabul ettiğini tasvir eden bu resim ressam van Mour'a aittir.

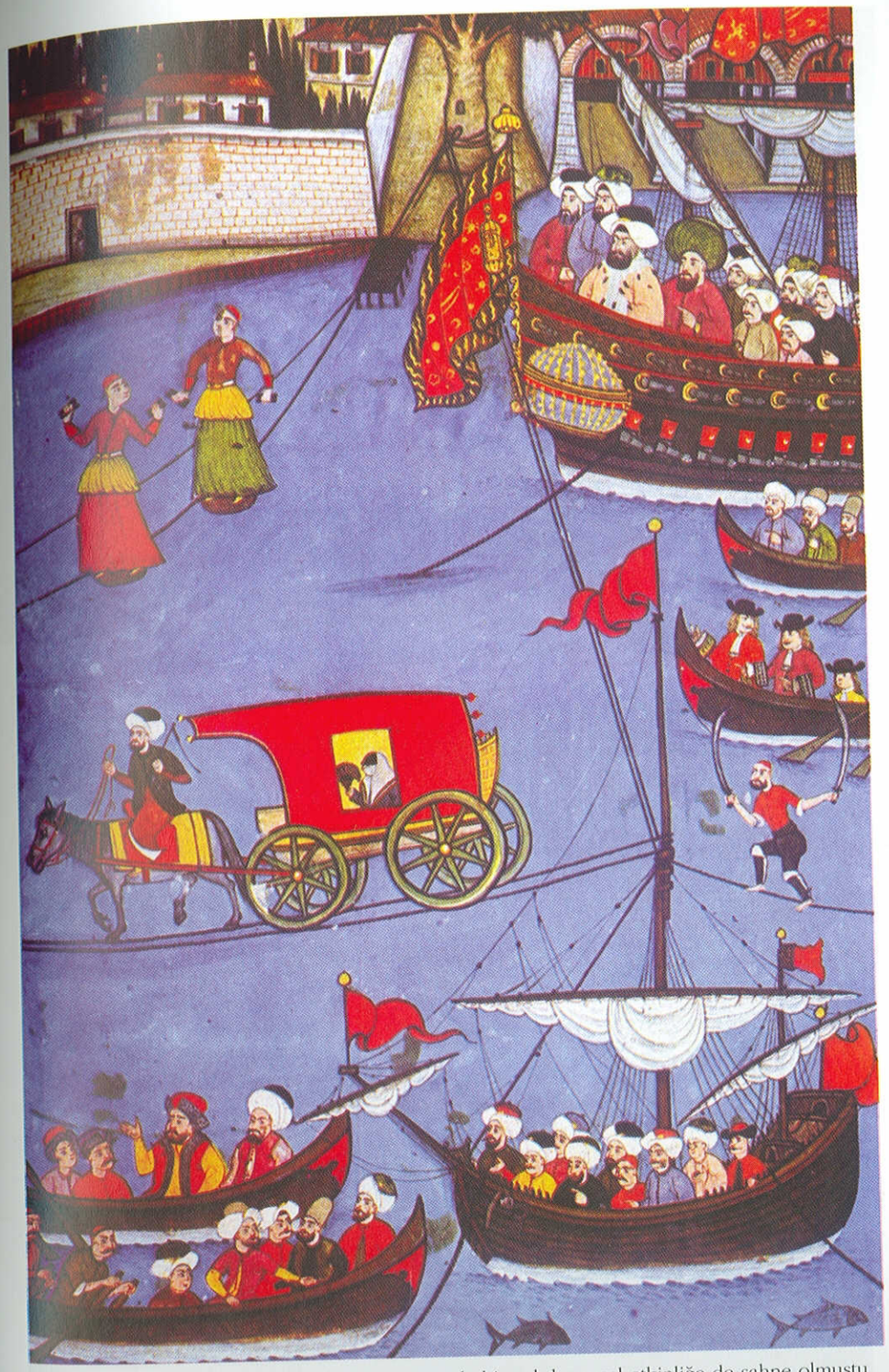
III. Ahmed'i tahttan indiren ve Lale Devri'ni sona erdiren 1730 Patrona Halil isyanının o günlerde İstanbul'da bulunan ve olaylara şahit olan van Mour'un fırçasına yansıyan görüntüleri. Önde eli kılıçlı figür, Patrona Halil'dir.

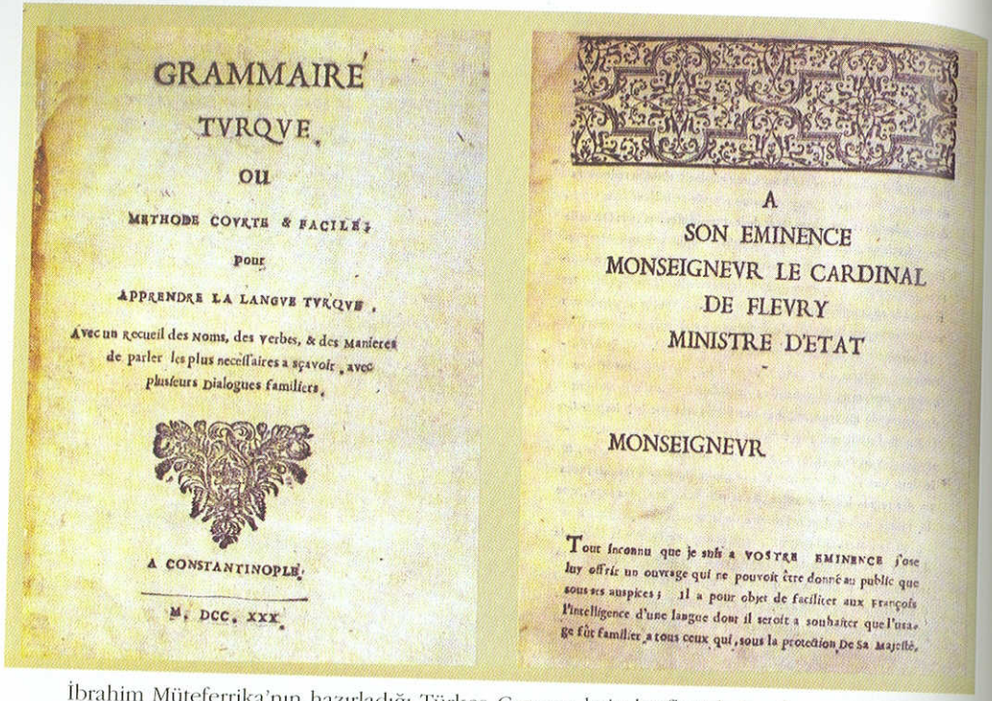
Patrona İsyanı'nda asilerin Beşiktaş Sarayı'nı basmaları (van Mour)

Surname minyatürlerinden. Sünnet olacak şehzadeler bir atlı arabayla şenlik alanına götürülüyor.

III. Ahmed'in çocuklarının sünneti, aynı zamanda bir çok kamusal etkinliğe de sahne olmuştu. İp üzerinde yürüyen cambazlarla yetinilmemiş, bir at arabası de ipin üzerinde yürütülmüştür.

GRAMMAIRE
TVRQVE,
OU
METHODE COVRTE & FACILE,
Pour
APPRENDRE LA LANGVE TVRQVE,
Avec un Recueil des Noms, des Verbes, & des Manieres de parler les plus neceſſaires a ſçavoir, avec pluſieurs Dialogues familiers.

A CONSTANTINOPLE,

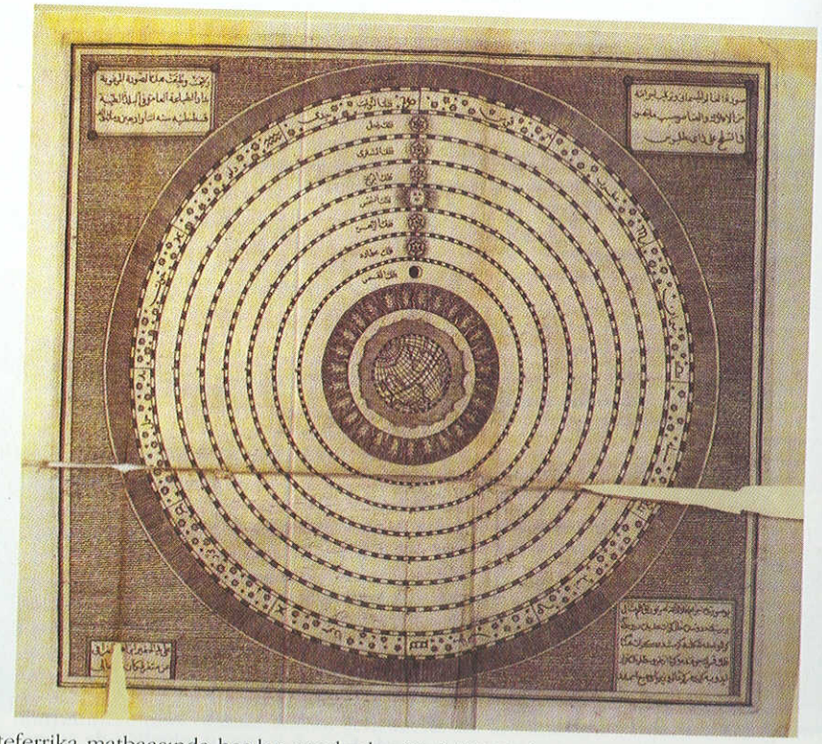
M. DCC. XXX.

A
SON EMINENCE
MONSEIGNEVR LE CARDINAL
DE FLEVRY
MINISTRE D'ETAT

MONSEIGNEVR

Tout Inconnu que je ſuis a VOSTRE EMINENCE j'oſe luy offrir un ouvrage qui ne pouvoit être donné au public que ſous ſes auſpices ; il a pour objet de faciliter aux François l'intelligence d'une langue dont il ſeroit a ſouhaiter que l'uſage fût familier a tous ceux qui, ſous la protection De Sa Majeſté,

İbrahim Müteferrika'nın hazırladığı Türkçe Gramer, latin harfleriyle basılmıştır (1730).

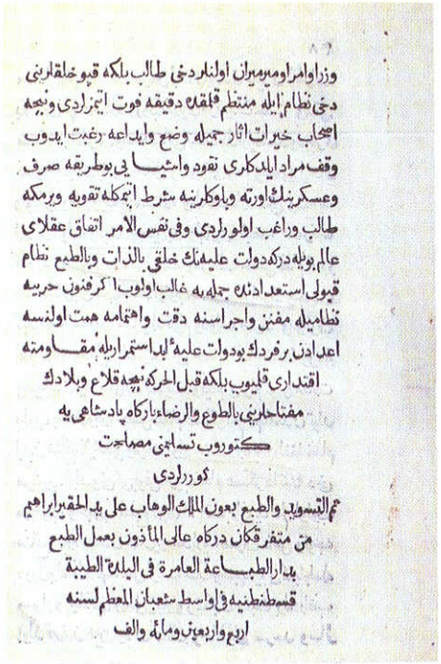
Müteferrika matbaasında basılan eserlerden Tarihü'l-Hindi Garbi'den (suretu'l-âlem).

اصول الحكم في نظام الامم

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

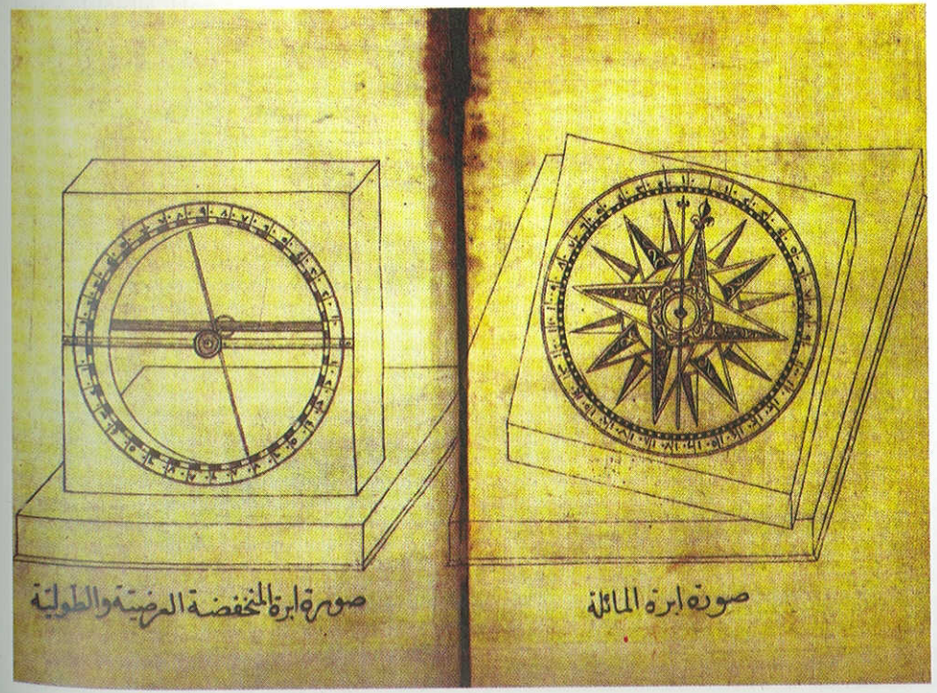
حمد وثنا وشكر بى انتها اول مالك الملك والملكوت صاحب الكبرياء والجبروت تقدس وتعالى دركاه هنه شايان در كه تدبير نظام عالم ونظم امور بنى آدم انك ارادت عليه سنه منوط وتعديل وتسويه احوال ام مشيت ازليه سنه موقوف ومربوط در ودرود بى پايان اول پيغمبر آخر زمان دولتپناه اهل ايمان جنابنه شايسته در كه قانون سياست شرع مبينى اصلاح مزاج دولته سند كافى طب نبوى اولان سنن سنيه سى نهجيم قواى قواعد دين وملته دواى وافيدر وترضيه ونظم آل واصحاب نصفت نصلهلايقدركه مسالك جيت انصافارينه سلوك تقويم كاركاه ملكه دستور لدى وآثار ميمنت احتوالرينه تمسك تمشيت

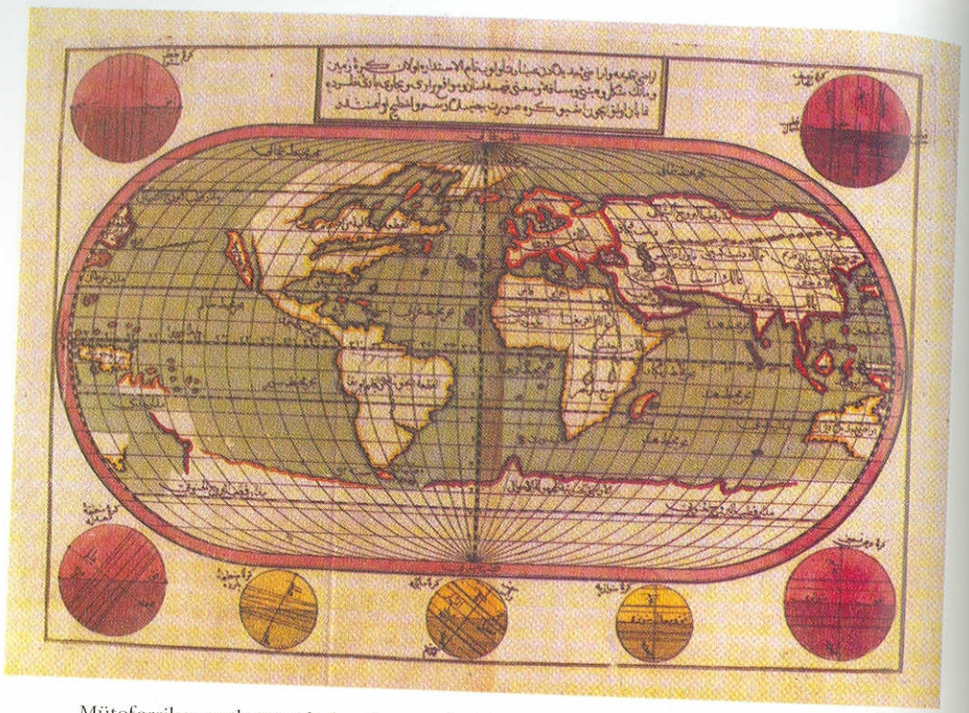
وزراوامراومبرميران اولنار دخى طالب بلكه قيو خلقارينى دخى نظام ايله منتظم قيلقده دقيقه فوت ايتمزلردى ونيجه اصحاب خيرات آثار جميله وضع وايداعه رغبت ايدوب وقف مراد ايدكارى تقود واشيايى بيوطريقه صرف وعسكرينك اورته ياوكارينه شرط ايتمكله تقويه ورمكه طالب وراغب اولورلردى وفى نفس الامر اتفاق عقلاى عالم يوليه دركه دولت عليه نك خلقى بالذات وبالطبع نظام قبولى استعدادنه جمله به غالب اولوب اكر فنون حربيه نظاميله مفنن واجراسنه دقت واهتمامه همت اولنسه اعدادن برفردك يودولت عليهٔ ايداستمراريله مقاومته اقتدارى قلميوب بلكه قبل الحركه نيجه قلاع وبلادك مفتاحلرينى بالطوع والرضاء باركاه پادشاهى يه كتوروب تسليمنى مصاحت كورردى

عم التسويد والطبع بعون الملك الوهاب على يد الحقير ابراهيم من متفرقكان دركاه عالى المأذون بعمل الطبع بدار الطباعة العامرة فى البلدة الطيبة قسطنطنيه فى اواسط شعبان المعظم لسنه اربع واربعين ومائة والف

İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı siyasi düzeni hakkındaki düşüncelerini içeren Usûlu'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem adlı kitabının ilk ve son sayfaları (1732).

Müteferrika matbaasında basılan ve pusulanın icadı ve kullanımı hakkında bilgiler veren Füyûzât-ı Malmetiyye adlı kitaptan pusulanın şeklini gösteren resimler (1732).

Müteferrika matbaasında basılan eserlerden Kitâb-ı Cihannümâ'dan: Tertibu'l-Eflak.

Cihannümâ'nın İbrahim Müteferrika baskısında yer alan Haliç haritası.

yeridir. *Aynî Tarihi*'nin kısa zamanda bitirilip temize çekilmesi bittiği sene içinde, Farsça'ya vâkıf kişiler, İbrahim Paşa'nın emriyle Hândımîr Giyaseddin Muhammed (ö. 1535) tarafından kaleme alınan *Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer*[66] adlı eseri tercümeye başlamıştır. (Üç ciltlik eser ilk zamanlardan 1523'te Şah İsmâil'in ölümüne kadar gelir.) Çelebizâde'nin belirttiğine göre eseri süratle Türkçe'ye kazandırmak için sekiz kişilik bir heyet kurulmuştur. Bu heyette şu kimseler yer almaktadır.

1. Mansurîzâde Efendi, Eski Halep kadısı. 2. Fasîhî Hasan Efendi, müderris. 3. Yekçeşm Dürrî Efendi'nin kardeşi Sa'dî Efendi (ö. 1748). 4. Mûsâ Dede (ö. 1744), Kasımpaşa Mevlevîhânesi şeyhi. 5. Nahîfî Efendi[67], Hâcegân-ı Dîvândan. 6. Herevî Fâiz Efendi, divân kâtibi. 7. Şermî Efendi, divân kâtibi. 8. Seyyid Çelebi, defter-i hâkâni kâtibi[68].

Aynî Tarihî'nin temize çekilmesinden hemen sonra *Habîbü's-siyer*'in tercümesine başlanılmış ve böylece aynı sene içersinde (1138/1725-6) iki eser tercüme edilmiştir[69]. Hanîfzâde Ahmed tercüme edilen cüzlerin bir araya getirilmesi işine Seyyid Çelebi'nin görevlendirildiğini belirtir[70]. *Habîbü's-siyer*'in tercümesi, İbrâhim Paşa'nın sadâretinin özellikle sonlarına doğru baş gösteren İran, Rusya ve Afganistan'la olan sıkıntılı devreye rast gelmesi dikkat çekicidir. Her ne kadar Çelebizâde bu konuda bilgi vermemekteyse de, bu konunun tercümenin zamanlaması açısından göz önünde bulundurulması gerekir.

66. Yaptığımız araştırmalara göre *Habibü's-siyer*'in sadece bir tercümesi Ankara Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi nr. 538'de bulunmaktadır. Babinger bunun mütercim hattı olduğunu ifâde eder. (Babinger kitabın geçici numarası olarak 2750'yi verir). Bk. Franz Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (terc. C. Üçok), Ankara 1992, s. 286. Eserin Farsça bir çok nüshası olmasına rağmen Türkçe tercümelerinin bulunmayışı dikkat çekicidir. Eser son olarak Tahran'da 1983 yılında dört cilt halinde tab edilmiştir.
67. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 779; Nahîfî'nin ayrıca *Kaside-i Bürde Tercemesi* ve Muhammed b. Hasan el-Cevvâni'nin *Ravzatü's-safâ* tercümesi bulunmaktadır. Ancak bu eserlerin ne zaman tercüme edildiği hususunda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Zekeriya Usluer, *Süleyman Nahîfî Hayatı, Eserleri ve Hilyetü'l-Envâr'ı* (MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsi, İslâm Târihi ve Sanatları Bölümü, Türk-İslâm Edebiyatı Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi, 1994), s. 20.
68. Çelebizâde, *Târih*, s. 361. Uzunçarşılı'ya göre tercümeye katılan diğer zatlar şunlardır: 9.Yanyalı Mehmed Esad. 10. Heratlı Kâbızî, divân kâtibi ve birkaç kadı (*Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 154)..
69. *Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 154.
70. Hanîfzâde Ahmed, a. g. e., s. 547.

Kitâbü's-Semâniye Fî Sımai't-Tabiî

Damad İbrâhim Paşa ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi'nin emirleriyle, heyete havale edilen bir diğer tercüme çalışması, Es'ad b. Ali b. Osman el-Yanyavî (ö. 1736) ve kendisiyle birlikte çalışan ve sayısı tam olarak belli olmayan bir heyet tarafından yapılmıştır. Bu heyet Aristo'nun *Kitâbü's-semâniye fî sımai't-tabiî* adlı sekiz bölümden oluşan bir fizik kitabından üç kitabını, *Tercümetü Mücelledi's-semâniye li Aristetalis*[71] adıyla şerh ederek Grekçe'den Arapça'ya tercüme etmiştir. Arapça tercümenin mukaddimesindeki yorumlar Esad Efendi'nin bu konudaki derin vukufunu göstermekte ve ayrıca eserin açıklamalı bir tercüme olduğunu ortaya koymaktadır. Esad Efendi tercümeye 1721 yılında başlamıştır. Önsözde padişahtan ve sadrazamdan bahsedilmemesi dikkat çekicidir. Esad Efendi bu tercümeyi Karabet veled-i Spatroti, onun iki oğlu, kölleri ve Karmina veled-i Spandonioğlu ile birlikte[72], Selânik Rum metropolidi olan Karaferyeli İoannis Kuttinius'un (ö. 1611) *Fizika* şerhini esas alarak yapmıştır. Esad Efendi ilk üç makaleyi şerhi ile birlikte, son beş makaleyi de sadece metin özeti olarak çevirmiştir[73]. Her ne kadar Adnan Adıvar, bu eserin Osmanlılarda Yunanca'dan yapılan ilk çeviri olduğunu ileri sürmekteyse de Fatih döneminde de Batlamyus'un Coğrafyası gibi bazı eserlerin Yunanca'dan tercüme edildiği bilinmektedir[74]. Esad Efendi, mukaddimede İslâm dünyasında ilk defa, Aristoteles üzerine çalışan Albertus Magnus, Duns Scotus, Erigena ve St. Thomas d'Aquinas gibi Ortaçağ Hıristiyan filozoflarının çalışmalarından yararlandığını belirtmiş, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Aristoteles şerhlerini eleştirerek

71. Nüshası için bk. İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 534 (müellif nüshası); Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 1936 ve 1939; Hamidiye, nr. 874; Ragıp Paşa, nr. 680 (824); Beşir Ağa, nr. 414.
72. Karabet veled-i Spatroti, iki oğlu ve kölelerinin, Aristo'nun eserlerinin tercümesine hizmet ettiklerinden dolayı her türlü vergi ve avârızdan muaf tutulmasına dair İstanbul ve civar kadılarına yazılan 23 Cemaziyelâhir 1136 tarihli hüküm. Bk. BA, D. CMH, Bâb-ı Defterî, Cizye Muhasebesi Kalemi, Genel Defter sıra nr. 26727. Tercüme çalışmasında Esad Efendi ile birlikte çalışan Sipandonioğlu Karmina zımmîye bazı haklar tanınmasına dair yeniçeri ağasına ve bostancıbaşıya yazılan hüküm. Bk. BA, *Mühimme Defteri*, 132, sh. 91, 1137, Evâil-i Muharrem (Eylül 1724); İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, Ankara 1988, IV/II, s. 610.
73. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1943, s. 160; Mahmut Kaya, *İslam Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 145; a. mlf., "Some Findings on Translations Made in 18th Century from Greek and Es'ad Efendi's Translation of the Physica", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (ed. E. İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 387.
74. Adıvar, a. g. e., s. 33-40, 160.

İbn Rüşd'ün şerhini takdir etmiştir. Esad Efendi'nin mukaddimede verdiği bu bilgiler çalışmasını salt tercümeden ileri götürmeye gayret ettiğini göstermektedir[75]. Esad Efendi'nin ayrıca İbn-i Sînâ'nın *Şifâ*, Sühreverdi'nin *Hikmetü'l-işrak*, Kadı Ürmevî'nin mantıktan bahseden *Metâliu'l-envâr* gibi tarihi belli olmayan tercümeleri bulunmaktadır[76].

Heyetler tarafından yapılan eserleri tercüme eden kimselere genel olarak bakıldığında ortaya şu sonuçlar çıkmaktadır. Arapça eserlerin tercümesinde bulunanlar genellikle kadılık ve müderrislikten mâzul kişilerden, Farsça eserlerin tercümesinde bulunanlar ise edip, hâcegân ve şeyhlerden seçilmesi ihtisas gereği göz önünde bulundurulan hususlardandır. Ayrıca mâzul kişilerin seçilmesi tercüme için boş vakit ayırma imkânlarının olmasından ileri gelmektedir[77].

B Şahıslar Tarafından Yapılan Tercümeler

Hacimli eserlerin tercümesi için heyetler teşkil edilirken, daha küçük eserlerin tercümesi de zamanın meşhur şair ve âlimlerine havale olunmuştur. Şahıslardan bazıları aynı zamanda tercüme için teşkil edilen heyetlerde de bulunurdu.

Damad İbrâhim Paşa'nın sadârete geçmesinden hemen sonra yapılan Pasarofça Antlaşması, bir müddetten beri devam eden Osmanlı-Avusturya mücadelesine son verdiği daha önce belirtilmişti. Osmanlıların doğudaki rakibi İran'ın tarihini tetkik için *Habîbü's-siyer*'i tercüme ettiren İbrâhim Paşa, ondan üç sene kadar önce de, Avusturya tarihini tetkik maksadıyla Almanca'dan *Nemçe Tarihi* adlı eseri tercüme ettirmiştir. Eser 800-1662 yılları arası Avusturya tarihine dair kısa bilgiler vermenin yanında, Osmanlı Avusturya münasebetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Kitabın mütercimi Osman b. Ahmed adlı bir *tercüman*dır[78]. Aslen Temeşvarlı olan Osman b. Ahmed, 1687-8 yılında Lipova Kalesi'nde *sipahi* iken, buranın Avusturyalılar tarafından ele geçirilmesiyle esir düşmüş ve on iki sene kadar Gratz ve Viyana'da bulunmuştur. Osman Ağa, Pasarofça Antlaşması'ndan sonra kaçarak memleketi olan Temeşvar'a gitmiştir. On yedi sene kadar burada eski görevini sürdüren Osman

75. İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 534, vr. 1b.
76. Ülken, a. g. e., s. 348; *Osmanlı Târihi*, IV/II, s. 610.
77. İpşirli, a. g. m., s. 37.
78. B. Lewis, *Historians of the Middle East*, New York 1962, s. 189; a. mlf. "The Use by Muslim Historians of Non-Muslim Sources," *Islam in History*, London 1973, s. 112.

Ağa, aynı zamanda Temeşvar valisinin resmî *tercümanı* olmuş, imparatorun elçileriyle görüşmelerde bulunmuştur. Burasının 1716 yılında Prens Öjen tarafından ele geçirilmesi üzerine bir süre için önce Vidin'e giderek tercümanlık yapmış, daha sonra burada sağlığı bozulduğundan ve geçim sıkıntısından dolayı İstanbul'a göç etmiştir[79].

İstanbul Tophane semtine yerleşen ve bazı Balkan dilleri yanında Macarca ve Almanca da bilen Tercüman Osman Ağa, muhtemelen Damad İbrâhim Paşa'nın kendisinden Türkçe'ye çevirmesini istediği eseri 1723'te *Nemçe Tarihi* adıyla tercüme etmeye başlamıştır[80]. Sadece bir nüshası bilinen ve içindeki bir derkenardan 1857 senesinde istinsah edildiği tahmin edilen bu nüsha, konu olarak tamamlanmamıştır. Kitapta, tercümenin hangi eserden yapıldığı hakkında herhangi bir bilgi bulunmadığı gibi tercüme sebebi de yazılmamıştır. Diğer yandan İstanbul'da döndükten sonra bir köşede unutulup kalmışlık içerisinde kıt kanaat geçinmeye çalıştığını hâtıratında kaydeden Osman Ağa'nın, Bâbıâli'de tercümanlık yapmış olması[81], onun bu tercümeyi yapmasında bulunduğu makam itibariyle, Sadrazamın tesirinin olduğu tahmin edilebilir.

Osman Ağa, Mayıs 1724'de yani *Nemçe Tarihi* tercümesinden bir sene sonra hatıralarını kaleme aldığı ikinci bir eser yazmıştır. Eserde, Osman Ağa'nın hâtıralarıyla birlikte, Temeşvar'ın Ali Paşa zamanındaki tarihi de bulunmaktadır[82]. Eser çok kıymetli bir otobiyografi olup önce Almanca yapılmış tercümesi, daha sonra da Türkçe metni yayımlanmıştır[83]. Osman Ağa hâtıratında *Nemçe Tarihi* tercümesinden bahsetmemektedir.

Bu dönemde tercüme edilen bir diğer eser *Hıtay Sefâretnâmesi*'dir. *Aynî Tarihî*'nin tercüme heyetinde de bulunan vak'anüvis Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi, İbrâhim Paşa'nın arzusu üzerine, Gıyâseddin Nakkaş'ın Farsça *Acâibü'l-letâif*[84] (*Hıtay Sefâretnâmesi*) isimli eserini tercüme etmiştir[85]. 1419-

79. Harun Tolasa, *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa*, Konya 1986, s. 13-21.
80. Köprülü Ktp., Hacı Ahmed Paşa, nr. 220'deki nüshasının ilk sahifesinde eser hakkında bilgi bulunmaktadır.
81. H. Tolasa, *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa*, s. 21.
82. F. Babinger, a. g. e., s. 273-274; G. Flügel, *Die Arabischen, Persischen, Türkischen Handschriften*, Wien 1865, II, 276-277; C. Rieu, *Cataloque of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, London 1888, s. 73-74.
83. Eserin Türkçe transkripsiyonlu neşri için bk. *Kendi Kalemiyle Temeşvarlı Osman Ağa*. Eserin diğer baskıları hakkında daha geniş bilgi bu kitabın 1-11 sahifeleri arasındadır.
84. Eserin nüshaları: Millet Ktp., Ali Emirî, nr. 826 ve 827.
85. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 785.

21 yılları arasında Timur'un oğlu Şâhruh Mirza Baysungur tarafından elçilikle Hıtay'a (Çin) gönderilen Hoca Gıyâseddin Nakkaş'ın 1421-22'de yazdığı seyahatnâmenin tercümesi olan bu eser, *Acâibü'l-letâif* adıyla İbrâhim Paşa nâmına 1727'de tercüme edilmiştir. Eser, elçilik heyetinin yolda şahit olduğu olaylardan, Çin'de hükümdarın huzurunda kabul edilirken gördüklerinden, hükümdarın mektubundan ve hediyelerinden bahseder. Kitabın telif edildiği yıllarda Çin'de Ming sülâlesi hüküm sürüyordu (1368-1644). Hıtay'lar (Kitan) ise bu tarihten çok önce yıkılmıştı. Esere *Hıtay Sefâretnâmesi* adının verilmesi, bu tarihlerde Çin coğrafyası hakkında hâlâ Hıtay isminin kullanılmakta olduğunu göstermektedir[86].

Ali Emîrî Efendi, tercümeye eserin kıymeti ve mahiyeti hakkında açıklamaları taşıyan bir mukaddime ve açıklamalar ilave ederek 1331 yılında neşretmiştir[87]. Ali Emîrî mukaddimede, eserden ilk defa bahseden müelliflere işaret ettikten sonra eseri İstanbul ve civar kütüphanelerde bulamadığını, ancak Yanya ve İşkodra'da maliye müfettişliği görevi esnasında iken Akçahisar kasabasında bu tercümeyi bulduğunu anlatır[88]. Metnin önsözünde Çelebizâde, eseri Sultan III. Ahmed'e ithaf eder ve bunu Sadrazam İbrâhim Paşa'nın emriyle tercüme ettiğini belirtir[89]. Ali Emîrî, Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgilere istinaden, eserden ilk bahseden Abdürrezzâk es-Semerkandî'nin *Matla'u's-sa'deyn*'i[90], daha sonra da ondan naklen Hândmîr'in *Habîbü's-siyer* adlı eseri olduğunu

86. M. N. Özerdim, "Çin Kaynakları ile Hıtay Sefaretnamesi 'Acaibü'l-Letaif' Arasındaki İlgi", *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara 1946, IV, 168. Özerdim bu makalede Ali Emirî tarafından basılan nüshadan 25-46 arası sahifeleri aynen neşretmiştir. a. g. m., s. 174-183. Kâtib Çelebi de *Cihannümâ*'da eserin bir kısmını tercüme etmiştir (Ali Emîrî, *Acaibü'l-Letaif*, İstanbul 1331, s. 2.)
87. Gıyaseddin Nakkaş, *Acaibü'l-Letaif* ismiyle *Hıtay Sefaretnamesi*, terc. Şeyhülislâm Esbak Küçük Çelebizâde İsmâil Âsım Efendi (nşr. Ali Emîrî), (târîh-i telif 825, târîh-i tercüme 1140, Nevâdir-i Eslâf Külliyâtı aded 6), İstanbul 1331; M. Cavid Baysun, "Çelebizâde", *İA*, III, 375; Fuad Köprülü, "Kitabiyat Tedkikleri: Acaibü'l-Letaif", *Milli Tetebbular Mecmuası*, II/5, İstanbul 1331, s. 357-359.
88. Ali Emîrî, *Acâibü'l-letâif*, s. 2-4; Ali Emîrî'nin tabettiği nüsha Ali Emîrî Ktp., Trh, nr. 827'de, 34 varak olup istinsah tarihi ve müstensihi belli değildir. Aynı kütüphanede bulunan diğer nüsha ise Trh, nr. 826'da olup, 1204 yılında Emin Paşazâde Mîr Emîr tarafından istinsah edilmiştir.
89. Ali Emîrî, *Acâibü'l-letâif*, s. 5-6.
90. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Semerkandî'nin bu eserinin tamamının İbrâhim Paşa tarafından tercüme ettirildiğini söylemektedir. Bu muhtemelen *Matlaü's-sa'deyn*'de de münderic olan sefaretnâmenin tercümesi ile karıştırılmış olmalıdır (*Osmanlı Târihi*, IV/I, s. 155). Diğer yandan Semerkandî hakkında bilgi veren Barthold ve Orhan Bilgin de eserin

belirtir. Kâtib Çelebi *Cihannümâ* adlı eserinin bazı kısımlarında da bu kitaptan istifade etmiş ve kitap hakkında bilgiler vermiştir.

*Acâibü'l-letâif*e, neşri münasebetiyle bir tanıtma yazısı yazan Fuad Köprülü ise Ali Emîrî'nin onun eski müelliflerce tanınması hususunda yanıldığını ileri sürerek, sefâretnâmeden ilk bahseden eserin Hafız Ebrû'nun *Zübdetü't-Tevârih*'i olduğunu söyler. Semerkandî'nin ve Hândmîr'in ise bu eserden yararlandıklarını belirtir[91]. Köprülü, eserin Çin tarihiyle ilgilenen müsteşrikler arasında da çok tanındığını ifade eder. Eserin her iki mukaddimesinde de niçin tercüme edildiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Osmanlıların İran seferleri dolayısıyla karşı karşıya geldikleri Afganlılarla savaşmaları (1726) ve aralarının açılması ile, bir sene sonra Timur Devleti ve Çin ilişkilerini ele alan böyle bir eserin tercüme edilmesi, tercüme sebebi hakkında önemli bir fikir vermektedir.

Yine bu dönemde İbrâhim Paşa'nın emriyle tercüme edilen bir diğer eser, Şah Tahmasb'ın münşîsi İskender Münşî Türkmen'in (ö. 1633) Farsça *Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî* adlı kitabıdır[92]. Eser, telifinden 100 yıl kadar sonra, 1729 yılında İbrâhim Paşa'nın isteğiyle Müderris Mehmed Nebih tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. 1628 yılına kadar İran'da meydana gelen hadiseleri anlatan eser, Safevîler'in menşei konusunu ve özellikle Şah I. Abbas devrini (1587-1629) dakîk, sahih ve mufassal bir şekilde vekayinâme tarzında ele alır. Safevîler'in Osmanlı, Şirvan, Türkistan ve Bâbur devletleriyle askerî ve siyasî münasebetlerinden bahseden eser ayrıca, bu devletlerin ve Safevî Devleti'nin hâkim unsurunu teşkil eden Türkler'in etnografya ve kültürlerine dair kıymetli mâlumat vermektedir. Özellikle Safevî-Osmanlı münasebetlerinin aydınlatılması konusunda, Osmanlı kaynaklarının eksikliğini tamamlamak bakımından emsâli arasında mümtaz bir yeri vardır[93]. Müellif, İran'da Farsça'nın yanında Türkçe'nin resmî dil olduğunu ve yazı dili olarak sarayda ve divânda kullanıldığını belirterek, birçok mütefekkir, edip ve şairin adlarını, eserlerini zikredip

Türkçe tercümesinin yapıldığından bahsetmezler. Bk. W. Barthold, "Abdürrezzak", *İA*, I, 109; Orhan Bilgin "Abdürrezzak es-Semerkandî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)* I, 299. Ayrıca *Matla'ü's-Sa'deyn*'in mütercimi Râgıb Mehmed Paşa'dır. Bk. *Osmanlı Müellifleri*, II, 190.

91. Fuad Köprülü, a.g.m., s. 357-359.
92. *Âlem'ârây-i Abbâsî*, Tahran 1314, taş bas. yeni baskısı Tahran 1334; yazma nüshası Nuruosmaniye Ktp., nr. 3144. Tercümesi, Atatürk Ktp., M. Cevdet yazmaları, nr. 57.
93. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri* I 1578-1590, İstanbul 1962, s. VI-VII.

bunlardan bazılarından örnekler vermek suretiyle, o devirdeki Türk kültürünün mevkiinin görülmesine yardımcı olmaktadır[94].

Mehmed Nebih tercümeye koyduğu uzun mukaddimede, Sultan Ahmed ve İbrâhim Paşa'ya ayrı ayrı methiyyede bulunduktan sonra[95] tercümede takip ettiği usûl hakkında bilgiler vermiştir. Ona göre mütercim, tercüme ettiği eseri, tıpkı Hz. Peygamber'in kendisine gelen vahyi aynen naklettiği gibi, değiştirmeden ve azaltıp çoğaltmadan tercüme etmelidir. Mehmed Nebih, müellif Şiî mezhebinden olduğundan, Ehl-i sünnet ve'l-cemaate muhalif tabirleri ve ifadeleri çıkardığını veya değiştirdiğini belirtmektedir[96].

İbrahim Paşa'nın Arapça'dan Türkçe'ye tercüme ettirdiği bir diğer eser Gıyaseddin Cemşid el-Kâşî'nin *Tuhfetü'l-vüzerâ fî Tercemet-i Süllemi's-semâ* adlı eseridir[97]. Müneccimbaşı Mustafa Zeki el-İstanbulî (ö. 1735) tarafından yapılan bu çalışma astronomiyle ilgili olup, Kâşi'nin *Süllem-üs-Sema fî halli'l-işkâl fi'l-eb'âd ve'l-ecrâm* adlı eserinin tercümesidir. Gökcisimlerinin dünyaya olan uzaklıklarının hesaplanmasından bahseden eserde kozmoğrafyaya dair bilgiler de yer alır[98] Müneccimbaşı Mustafa Zeki Efendi, tercüme ettiği eseri ayrıca *Mirkati'l-ûlâ fî Şerh-i Süllemü's-semâ* adıyla şerh etmiş ve Damad İbrahim Paşa'ya takdim etmiştir[99] (5 Mayıs 1730).

Sultan III. Ahmed'in tercüme ettirdiği tarihi belli olmayan bir diğer çalışma, kütüphanesinin hocası Muhammed Hamîdî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ortaçağ İslâm ve Hıristiyan dünyasında ün yapan ve Aristoteles'e isnat edilen, Yuhannâ b. Bıtrîk'ın tercüme ettiği bilinen *Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riyâse*, diğer adıyla *Sırrü'l-Esrâr*, Sultanın emriyle *Keşfü'l-estâr an sırri'l-esrâr*[100] adıyla Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tıp, ferâset ve astroloji gibi konulardan bahseden bu eser daha önce İslâm dünyasında büyük ilgi görmüştür[101].

Macar asıllı olduğu için bazı Avrupa lisanlarına vâkıf olan ve Osmanlılar-

94. Mirza Bâlâ, "İskender Bey Münşi", *İA*, V/II, s. 1082-1083.
95. *Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî*, vr. 2b-3a.
96. a. e., vr. 3b.
97. TSMK, H. 470; Bibliotheque National, nr. 1150; Kandilli Rast. Ktp., nr. 151.
98. Salim Aydüz, *Osmanlı Devleti'nde Müneccimbaşılık ve Müneccimbaşılar*, İÜ, Ed. Fak. Yüksek Lisans, 1993, s. 193-198.
99. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2058.
100. Nüshası, İstanbul Üniversitesi Ktp., Ty, nr. 6958, 95 varak.
101. M. Kaya, a. e., s. 294-296.

da matbaanın kurucusu olan İbrâhim Müteferrika, Avrupa'da yazılan eserler hakkında geniş bilgi sahibi olup, buralarda yazılan bazı önemli kitapları İstanbul'a getirterek tercüme etmiştir. Onun Lâle Devri'nde tercüme ettiği iki eser bulunmaktadır. Birincisi III. Ahmed'in emriyle tercüme ettiği *Mecmûa-i hey'etü'l-kadîme ve'l-cedîde*[102], Hollandalı Andreas Cellarius'un *Atlas Coelestis* adlı Latince eserinden yapılmıştır. Tercüme 1733 yılında sona ermiştir. Müteferrika eseri basmak istemiş ise de buna muvaffak olamamıştır[103]. Müteferrika'nın Zilhicce 1141 (Mayıs 1729) yılında bitirdiği bir diğer tercüme çalışması da İran tarihine aittir. Müteferrika, Judasz Tadeusz Krusinki'nin Latince kitabını, *Târîh-i Seyyâh der Beyân-ı Zuhûr-i Ağvaniyân ve Sebeb-i İnhidam-i Binâ-i Devlet-i Şâhân-ı Safevîyân*[104] adıyla Türkçe'ye tercüme ederek Safer 1142'de (Ağustos 1729) basmıştır. Eser, 1500-1720 arası Safevî tarihini anlatmaktadır. Müteferrika, tercümenin basılmasına dair padişahın fermanıyla Sadrazam İbrâhim Paşa'nın bu hususta arzını eserin mukaddimeden sonraki kısmına ilâve etmiştir. Mukaddimede padişaha ve sadrazama methiyyede bulunarak kitabın tabı için Şeyhülislâm Abdullah Efendi'den fetva aldığını belirtir. Ayrıca matbaada bastığı diğer kitaplar hakkında bilgi verdiği gibi tercüme ettiği eser ve müellifi hakkında da kısa bir açıklama yapar.

Bu dönemin tercüme faaliyetleri içinde ortaya konulan diğer bir eser de, Kazasker Feyzullah Efendi'nin Sultan Ahmed Dârüşşifâ'sı tabiplerinden Ebü'l-Feyz Mustafa b. Ahmed'e (ö. 1744) tercüme ettirdiği *Nüzhetü'l-ebdân fî Tercümet-i gâyeti'l-itkân*'dır[105]. Genel tıbba ait olan bu eser IV. Mehmed zamanında hekimbaşı olan Sâlih b. Nasrullah'ın (ö. 1669) *Gâyeti'l-itkân fî tedbîr-i bedeni'l-insan* adlı Arapça kitabının tercümesidir. Hekimbaşı Hayâtîzâde Efendi'nin talebelerinden olan Mustafa b. Mehmed, eserin tercümesini ona bazı ilâveler de yaparak 1728 yılında tamamlamıştır. Mustafa b. Mehmed'in ayrıca *Tercüme-i akrâbâzîn* adlı bir tercümesi bulunmaktadır[106].

Saray tabiplerinden Hasan Efendi'nin Paracelsus'tan genişleterek çevirdiği yeni kimya tıbbıyla ilgili *Gayetü'l-Münâ fî Tedbîri'l-Marzâ* adlı eser Lale Devri'nde tıp sahasında çevrilen mühim eserlerden birisidir[107]. Hasan Efendi bu eseri "Tabîb-i Hassa Dâhil Medresesi'nde Münhasır Müderris" olduğunu sırada yazmıştır[108]. Batı tıbbının tanınması için yapılan bu tür çevrilen on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru artmıştır.

I. Mahmud döneminde (1733'te) şeyhülislâm olan ve *Aynî Tarihî*'nin tercüme heyetinde bulunan İshak Efendi'nin (ö. 1734) Lâle Devri'nde yaptığı iki tercüme çalışması daha vardır. Bunlardan birincisi Kâdî İyâz'ın meşhur hadis-siyer kitabı *Şifâ'-i şerîf*'inin tercümesi olan *el-İstişfâ fî tercümeti'ş-şifâ*'dır[109]. Osmanlı medreselerinde Arapça olarak önceden beri okutulan bir hadis-siyer kitabı olan tercümenin önsözünde İshak Efendi, eseri Damad İbrâhim Paşa vasıtasıyla Sultan III. Ahmed'e sunmuştur. İshak Efendi'nin diğer çalışması, *Bustânü'l-ârifîn Tercümesi* olarak bilinen fakat kendisinin *el-Kasrü'l-metîn* adını verdiği, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin *Bûstânü'l-ârifîn* isimli İslâmî edep, erkân ve mev'iza kitabının tercümesidir[110]. İshak Efendi 1725 yılında tamamladığı tercümesini Sadrazam İbrâhim Paşa'ya takdim etmiştir[111].

İshak Efendi gibi *Aynî Tarihî*'nin tercüme heyetinde bulunan ve daha sonra (1748'de) şeyhülislâm olan Kara Halilzâde Mehmed Said Efendi'nin ayrıca yaptığı iki tercüme çalışması vardır. İbn Zeydûn tarafından yazılıp *İbn-i Zeydûn Risâlesi* diye meşhur olan ve Ebû Bekir Cemâlüddin Muhammed b. Muhammed İbn Nübâte (ö. 1366) tarafından şerhi yapılan tarihî ve edebî konuları ihtiva eden eseri *Tercüme-i Şerhu'l-Uyun fî Şerhi Risale-i İbn Zeydûn* ismiyle Arapça'dan Türkçe'ye çevirmiştir[112]. Bundan başka Mehmed b. Zafer el-Mekkî tarafından 1159'da Sicilya'da telif edilmiş olan *Silvanü'l-mutâ fî udvani't-tıbâ* adındaki bazı tarihî, ahlâkî menâkıb ve hikâyeleri bir araya getiren edebî eseri de Türkçe'ye tercüme etmiştir. Her iki eser de matbudur[113].

102. Nüshası, Askeri Müze Ktp., nr. 5203.
103. Adıvar, a. e., s. 172-173.
104. Nüshaları: Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1119 ve Yazma Bağışlar, nr. 2415; Türk Tarih Kurumu Ktp., nr. 649.
105. Nüshası, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 2488; İstanbul Üniversitesi Ktp., Yıldız, Tıp 225.
106. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, IV/II, s. 528-9; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Târihi* (nşr. İ. Uzel), Ankara 1991, s. 204; Aykut Kazancıgil, "Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji", *Osmanlı Ansiklopedisi*, VII, 171.
107. Mahmud, nr. 6225, yap. 252a.
108. III, 213; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, II, s. 523.
109. Eserin nüshaları, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 397; Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik, nr. 44 ve 45; Arkeoloji Ktp., nr. 93.
110. Eserin nüshası bulunamamıştır.
111. Sâlim, *Tezkire*, İstanbul 1315, s. 68; Fındıklılı İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakayık*, s. 85; *Osmanlı Târihi*, IV/II, s. 471; M. N. Doğan, "Şeyhü'l-islâm İshak Efendi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXVI, 1993, İstanbul 1993, s. 252-254; Hanîfzâde Ahmed, a.g.e., s. 545.
112. Tercüme yaklaşık bir asır sonra, 1257 (1841) yılında İstanbul'da basılmıştır (470 sahife).
113. Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, IV/II, s. 480.

berg adlı, yüz hadisin birer beyitle açıklanmasından ibaret olan eserini, İbrâhim Paşa'nın beğenerek kendisini hacca göndermesi ümidiyle kaleme almıştır[126]. Dönemin en önemli tezkiresi sayılan ve Mirzazâde Sâlim Efendi'nin kendi adıyla anılan *Sâlim Tezkiresi* de Sadrazam İbrâhim Paşa tarafından takdir edilen eserlerdendir[127]. Sâlim, tezkirenin önsözünde III. Ahmed, Damad İbrâhim Paşa ile Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'yi uzun uzun methetmiştir. Eseri 1722'de Sadrazam İbrâhim Paşa'ya takdim etmesi üzerine İstanbul kadılığına tayin edilmiştir. Ancak bir süre sonra bu görevinden alınmış mâzul bir halde iken *Aynî Tarihi*'nin I. cildinin tercümesi göreviyle vazifelendirilmiştir. Daha sonra da Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir[128]. Sâlim Efendi'nin ayrıca *Akayid-i İmam Tahâvî* adlı tarihi belli olmayan bir tercümesi daha bulunmaktadır[129].

İbrâhim Paşa'ya sunulan bir diğer eser de Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (ö. 1732) *Sefâretnâme-i Fransa* adlı kitabıdır. Çelebi, resmi görevle gittiği Paris seyahati esnasında gördüklerinden başka bütün Paris ve Fransa hatıralarını, zevkli ve bilgi verici surette kaleme alarak resimli bir takrir halinde III. Ahmed'e ve Damad İbrâhim Paşa'ya sunmuştur[130]. İbrâhim Müteferrika da *Târîh-i Seyyah* adlı eserini İbrâhim Paşa'ya ithaf etmiştir.

İbrahim Paşa'nın katipliğini yapan ve aynı zamanda devrin edip ve muhasiplerinden birisi olan Sa'dî b. Halil, muhasebe matematiğinde karşılaşılan problemlerin çözülmesi konusunda *Miftahu'l-müşkilât* adıyla bir eser telif etmiştir[131].

Lâle Devri'nin ilk dört yılını idrak eden meşhur matematikçilerden Ebü'l-Fazl Halil Fâ'iz b. Cabi-zâde Mustafa b. İsâ el-Yedikulevî (ö. 1134/1722) de hesap ve geometri konularında çok kıymetli eserler telif ve tercüme etmiştir. Bunlardan *Fezleketü'l-Hisâb* Uluğ Bey zicinden takvim yapmak ve gezegenlerin hareketlerini anlamak üzere hazırlanmış bir eser olup Arapça ve Farsça kitaplardan tercüme ve iktibas yoluyla 1721 yılında ortaya konulmuştur[132].

126. Abdülkadiroğlu, a. e., s. 19.
127. *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 788-789.
128. A. S. Levend, *Türk Edebiyatı Târihi*, I, 311-312; İpekten, a. e., s. 135-137.
129. Ö. F. Akün, "Sâlim", *İA*, X, 133.
130. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefâretnâmesi*, (haz. A. Uçman), İstanbul 1975, s. 5-8; F. R. Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri*, Ankara 1987, s. 53-58; *Resimli Türk Edebiyatı Târihi*, II, 792.
131. *Osmanlı Müellifleri*, III, s. 272.
132. nr. 2332/4, yap. 50b-76b.

Devrin matematikçilerinden Gölpazarlı Hüseyin b. 'Abdülhalîm Efendi'nin oğlu Muhammed Selim Hoca[133] (ö. 1138/1725) tarafından telif edilen *Risâletü'l-Hendese* adlı eser ise, Tuğraî Mustafa Paşa'nın isteği üzerine *Hulâsatu'l-Hisâb* adlı eserin 6. bâbındaki geometri meselelerinin ispatlarını açıklamak için 1721 yılında kaleme alınmıştır[134].

Kiler-i Hâssa personelini eğitmekle vazifeli olan Ahmed b. Receb el-Kostantinî'nin[135] 1726 yılında telif ettiği *Risâle-i Zelzele*, 1719 yılında İstanbul'da meydana gelen büyük bir depremin halk üzerinde yaptığı etkisini anlatır. Ayrıca deprem konusunda halk arasında depremin oluşumuyla ilgili olarak cereyan eden tartışmalar hakkında bilgiler verir.

Bursalı Esîrî Hasan b. Şeyh Hüseyin'in[136] coğrafya-tarih karışımı konulardan bahseden *Mi'yâru'd-Düvel ve Misbâru'l-Milel* adlı Türkçe eser 1725 yılında tamamlanmış olup seksen cüz üzerine tertip edilmiştir. Eser İbrahim Paşa'ya sunulmuştur.

NETİCE

Lâle Devri ile başlayan sükûnet ortamıyla birlikte oldukça yoğun bir kültürel ortama girilmenin yanında kesif bir ilmî faaliyetin de başlamış olduğu ve bunun neticesinde onlarca telif ve tercüme eserin bu kısa zamana sığdırıldığı görülmektedir. Telif faaliyetlerinin yanında farklı bir şekilde yürütülen çeviri çalışmalarıyla Osmanlı tarihinde ilk defa sistemli bir tercüme hareketi yaşanmıştır. Bu dönemden önce ve sonra da devlet ricali tarafından çeşitli eserlerin tercüme ettirildiği bilinmektedir. Ancak bu dönemin farklılığı III. Ahmed ve İbrâhim Paşa'nın bu tercüme faaliyetinin daha süratli yürümesi için heyetler teşkil ettirmeleridir. Hususiyle İbrâhim Paşa'nın bu faaliyetleri sürdürmede büyük bir gayreti göze çarpmaktadır. *Târîh-i Âlem-ârây-i Abbâsî*

133. II, 612-615.
134. nüshası, Revan, nr. 1721/2, yap. 30b-40a'da yeralmaktadır.
135. 1139'da İstanbul'da vefat eden Receb-zâde Ahmed Efendi Atik Ali Paşa medresesi müderrisliğinde bulunmuştur. *Nüzhetül-Abbâr fî Tercemeti Hilyeti'l-Ağyâr* adında bir Osmanlı târihi vardır. el-'Aynî'nin *'İkdu'l-Cumân*'ından da Hz. İsâ'nın zuhûrundan Hz. Peygamber'in nesebine kadar ki bir kısmı Türkçe'ye tercüme etmiştir (*OM*, III, 17-18).
136. birliklerine giren ve II. Viyana seferinde bulunan Hasan Efendi, kuşatmadan sonraki savaşlarda Avusturyalılar'a esir düşmüştür. Kurtulduktan sonra defterdâr olmuştur. Bu sıfatla 1118/1706'da Bağdat'a oradan da Kıbrıs'a gitmiştir. 1142/1721'de tekrar birliğine dönmüş cebeci kâhyası olmuştur (Babinger, *GOW*, nr. 233).

adlı Farsça eseri tercüme eden Mehmed Nebih ibrahim Paşa'nın bu gayretini mukaddimede şu cümlelerle ifade etmektedir: "İbrâhim Paşa hazretleri bu ilm-i şerif müellefat ve musannefatına rağbet etmekle lisân-ı Arabî ve Farisî'den nice nüsha-i mu'tebereyi zebân-ı Türkî üzre tercüme ettirip fevâidini tetmim ve avâidini tamim ile her biri yâdigâr-ı rûzgâr bir eser-i celîlü'l-itibar ve bais-i zikr-i cemil ve dua-yı padişah-ı gerdun-iktidar olmuştur"[137]. Gerçekten İbrâhim Paşa pek çok kıymetli kitabın tercümesini sağlayarak Türk kültürüne kazandırmayı hedefliyordu. Yine Mehmed Nebih, İbrâhim Paşa'nın eseri niçin tercüme ettirdiğini şu cümlelerle ifade etmektedir: "Bu muhaddere-i Âlem-ârây-ı mehâsin-tıraz lâyık değildir ki yalnız kaba-yı acemâne ile ihtizaz edip meclây-ı ebnîye-i âlemde arz-ı cemâl-i hâl ederek libas ile kalsun bade'l-yevm fi külli cedîdin lezzetün cedîdetün muktezâsı üzre libâs-ı cedîd-i sündüs târ-ı Rûmiyane ile cilve künân-ı safa-bahş-ı âlemiyan olsun deyü Türkî lisan ile tercüme olunmak üzere fermân-ı cihan-muta şerefbahş-ı sudûr olmağın"[138].

İbrâhim Paşa'nın on üç seneye yakın süren sadâreti esnasında değişik lisanlardan ve farklı konulardan eserler tercüme edilmiştir. Paşa bir taraftan başka dillerde yazılmış kıymetli eserleri Türkçe'ye kazandırırken, öte taraftan da dönemin önemli olaylarını kaleme almaları için yakınındaki âlim ve şairleri teşvik ederdi. Ayrıca daha önceden başlanmış ve yarım kalmış olan çalışmaların tamamlanmasını da temin etmeğe gayret ediyordu.

İbrâhim Paşa'nın sadrazamlığı devrinden önce devletin bütün kademelerinde sık sık değişiklik olmasına karşılık 1718 tarihinden sonra sadâret, meşihat, kaptan-ı deryâlık, yeniçeri ağalığı, nişancılık, sadâret kethüdâlığı, defterdarlık gibi belli başlı memuriyetler yanında, birçok tali memuriyetlerde de çok az nasb ve tayin yapılmıştır. Nasb ve tayinler daha ziyade valiler arasında olmakta ve bu makamda bulunan kimseler sık sık yer değiştirilmekte idiler. İlmiye rütbelerindeki makamların uzun süre belli şahıslar elinde bulundurulması, sırada bekleyen ilmiye mensupları arasında ciddi huzursuzluklara sebep olurdu. İbrâhim Paşa'nın sadâretinin sonlarına doğru, hususiyle küçük dereceli memuriyetler arasında bu huzursuzluk daha fazla hissediliyordu. İbrâhim Paşa ise, bütün bu hadiseleri, her zaman büyük bir gaileye sebebiyet verecekleri düşünülebilen ilmiye ricâline, çeşitli vesilelerle bol mik-

137. Mehmed Nebih, *Târîh-i Âlem'ârây-i Abbâsî*, Atatürk Ktp., Muallim Cevdet, nr. O57, vr. 2b-3a.
138. a. e., vr. 3a-3b.

tarda para vermek ve ihsanlarda bulunmak suretiyle teskine, bertaraf etmeye çalışmış ve belli bir dereceye kadar da muvaffak olmuştur[139]. İçlerinde mâzul müderris ve kadıların bulunduğu elli kadar ulemâ ve şaire telif ve tercümeler bahanesiyle çeşitli in'âm ve ihsânlarda bulunulması, bir bakıma gayri memnun bir ulemâ grubunun bir şekilde memnun edilmesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim Mirzazâde Sâlim tercüme ettiği kısmın önsözünde "kitâb-ı müstetabı tercüme olunması erbâb-ı devlete bir ziyafet ve hizmet-i tercemesiyle şerefyâb olan ve âcizlerine dahi bu bahaneyle in'âm ve ihsâna bir vesile olsun için"[140] demektedir. Tercüme heyetlerinin içinde bulunan zatların bir kısmının İbrâhim Paşa'nın yakınları olması, tercümelerin sadece ulemâyı teskin ve memnun etmek gibi maksatların yanında yakınlarını bu tür vesilelerle memnun etme gibi maksatların yattığı da ifade edilebilir. Ancak İbrâhim Paşa'nın 13 seneye yaklaşan sadâretinin fazla uzamışlığı, sadâret ihtirası ve beklentisi içinde olan birçok devlet adamını ve hatta kendisinin meşihat makamına getirdiği Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi gibi çok yakınlarının dahi zamanla aleyhine dönmesine sebep olmuştur. Nitekim 1730 yılındaki isyanda, uzun zamandan beri ikbale erişmekten mahrum kalan insanların önemli bir rolü olmuştur.[141].

İbrâhim Paşa'nın tercüme edilecek eserlerin seçiminde nasıl bir yol izlediği, tercüme için seçilen eserlere bakarak tespit etmek mümkün gözükmektedir. İlk olarak tercümesine başlanan ve on senede hitama eren *Müneccimbaşı Tarihî*'nin tercüme edilmesi, İbrâhim Paşa'nın bir sohbette bu eserin bahsini duyması ve eseri beğenmesi üzerine gerçekleştirilmiştir. *Aynî Tarihî*'nin tercümesi de, eserin bir zatın metrukatı arasında çıkması ve kendisine takdim edilmesi neticesinde meydana konmuştur.

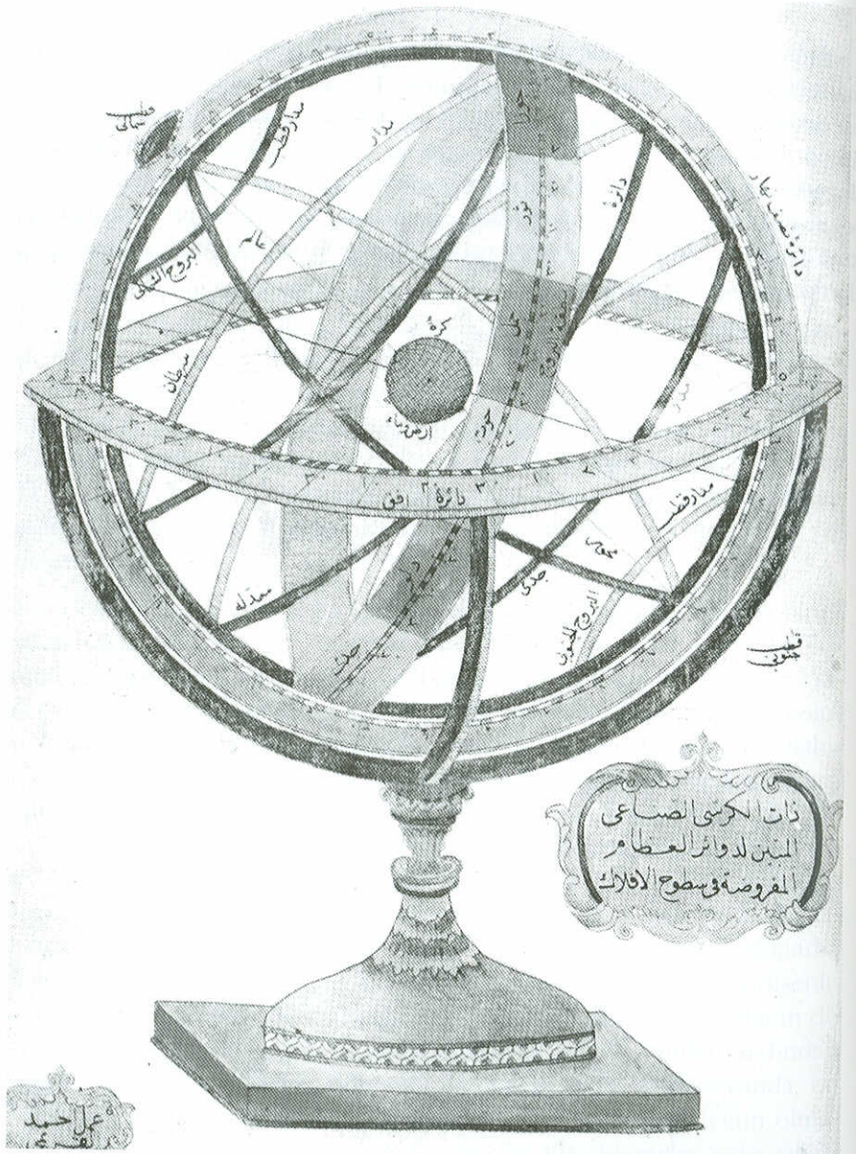
Diğer yandan yapılan tercümeler için seçilen eserlerin çoğunun tarihe dair olması da birtakım soruları akla getirmektedir. Meselâ her ikisi de birer umumî tarih kitapları olan *Aynî Tarihi* ile *Müneccimbaşı Tarihî*'nin tercüme edilmesi iki türlü izah edilebilir. Bilindiği gibi *Müneccimbaşı Tarihi* 1720 yılında tercüme edilmek üzere Nedîm'in başkanlığındaki bir heyete sipariş edilmiş iken 1725 yılında *Aynî Tarihi*, içinde Nedîm'in de bulunduğu ikinci bir heyete havale edilmiştir. *Müneccimbaşı Tarihi* Hz. Adem'den başlayıp 1673 yılına kadar, *Aynî Tarihi* ise 1402 yılına kadar meydana gelen hadise-

139. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı* (1730), İstanbul 1958, s. 107-120.
140. Sâlim, *İkdü'l-cümân*, vr. 3a.
141. Aktepe, a. e., s. 130.

leri anlatan bir dünya tarihidir. Her ne kadar *Aynî Tarihi* ihtiva ettiği bilgiler açısından *Müneccimbaşı Tarihi*'nden daha mufassal ise de bahsedilen konular itibariyle birbirlerinden ayrı değildirler. Bu noktadan bakıldığında *Müneccimbaşı Tarihî*'nin tercümesi yapılırken ikinci bir umumî tarihe ihtiyaç hissedilmemeliydi. Belki *Müneccimbaşı Tarihî*'nde bulunmayan kısımların tercüme edilmesiyle ihtiyaç duyulan bilgiye kolayca ulaşmak mümkündü. Ancak bu yapılmayıp yirmi kadar cildi ihtiva eden ikinci bir eserin tercüme edilmesi bir kısım ulemâyı meşgul ve memnun etme maksadı olduğu ihtimalini düşünmeye sevk etmektedir. Diğer bir izah ise Nedîm'in başkanlık ettiği heyete tevdi edilen eserin tercümesinin çok ağır ilerlemesi üzerine *Aynî Tarihî*'nin tercümesine yönelmiş olunmasıdır. Ancak her iki izahın tamamen kabul edilmesi için yeteri kadar bilgiye sahip değiliz. Öte taraftan biri 1523, diğeri 1628 yılına kadar İran tarihini anlatan *Habîbü's-siyer* ve *Târîh-i Alemârâ* adlı iki tarihin heyetler tarafından, 1500-1720 arası Safavî tarihini anlatan *Târih-i Seyyâh*'ın İbrahim Müteferrika tarafından tercüme edilmesi de bu şekilde değerlendirilebilir.

Tercümelerin ilmî açıdan değerlendirilmesi yapıldığında göze çarpan birinci husus, tercümeyle asıl nüsha arasında önemli farklılıkların olmasıdır. En büyük farklılık bazı eserlerin tercümesinde ihtisar yolunun takip edilmesidir. Mütercimler yer yer bu hususu işaret ederek eserlerin tercümesinde ihtisar yoluna gittiklerini kendileri de belirtmişlerdir. Ancak bu işin belli bir nizam dahilinde olmaması sebebiyle olaylar bazen anlaşılamayacak kadar çok kısaltılmış, bazen de tamamen atlanmıştır. *Aynî Tarihî*'nin tercümesinde olduğu gibi asıl nüshadaki eksikliklerin de bu ihtisarda rol oynadığı anlaşılmaktadır. Metni eksik tercümenin yanında olayı istediği gibi tercüme etme veya eksik metni tamamlama gibi usullere de rastlanılması her mütercimin, tercüme ettiği nüshada oldukça geniş bir tasarruf hakkına sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Özellikle heyet tarafından tercüme edilen eserlerde rastlanılan bu hadisenin mütercimden mütercime farklılık arz ettiği de görülmektedir. Osmanlılar'ın dinî ve siyasî düşüncelerine uygun düşmeyen kısımların mütercimler tarafından değiştirilmesi veya terk edilmesi, dönemin ulemâ ve devlet ricâli arasında, bu muhalif bilgiler ihtiva eden eserlerin aynen tercümesinin henüz uygun olmadığını göstermektedir. Tercümelerde rastlanılan bu tür eklemeler veya çıkarmalar mütercimlerin zihniyetini ve tercüme faaliyetlerinde takip edilen o zamanki usûlü yansıtması bakımından önemlidir. Diğer taraftan asıl nüshayla tercüme arasındaki bu tür farklılıklar, yapılan çalışmaların ilmî kıymetini göstermesi bakımından da kayda değerdir.

Bütün eksik ve hatalı yanlarına rağmen Lâle Devri'nde yapılan bu tercüme faaliyetinin çok büyük bir kültürel önemi bulunmaktadır. Zira tercüme edilen eserlerin bir kısmının çok kısa aralıklarla tab edilmesi, bir kısmının ise asıl metinlerinin dünyanın değişik yerlerinde halen neşredilmekte olması, eserlerin değerini ve seçimlerindeki isabeti göstermektedir. Daha XVIII. yüzyılın ilk çeyreğindeki bu tercüme faaliyetinde seçilen eserlerin öneminin o zamandan farkına varılmış olması, İbrâhim Paşa'nın ileri görüşlülüğünü göstermesi açısından da dikkate şayandır.

İbrahim Müteferrika'nın bastığı Kâtip Çelebi'nin Cihânnümâ'sındaki şekillerden Zâtü'l-Kürsî. (siyah-beyaz alınacak)

LÂLE DEVRİ'NDE BİLİM HAYATI

Aykut KAZANCIGİL*

XVII. yüzyılın son çeyreğiyle XVIII. yüzyılın ilk çeyreğini Osmanlı düşüncesi bakımından bir uyanış dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Nitekim bu dönemde bir yandan pozitif bilimlere doğru bir eğilim baş gösterirken, öte yandan halkın aydınlanmasını sağlamak üzere bir çok temel eserin çevirisine başlanır. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı bilginlerinin ilgi alanının da genişlemiş olduğunu görüyoruz. Daha önceki asırda çoğunlukla dini ilimler ağırlıkta bulunurken XVII. asrın ortalarından itibaren fikri ve felsefi konuların ağırlık kazanmaya başladığı görülmektedir. Her ne kadar dönem düşüncesinde köklü değişiklikler görülmezse de, bilginlerin ve düşünürlerin, Tasavvuf, Kelâm, Felsefe yanında Tıp, Fizik, Astronomi, Matematik ve Tarih gibi bilimlerle ilgilenmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Kâtip Çelebi'nin, fizik ve hendese okutmak için bir öğrenci dahi bulamadığı günler geride kalmış ve bunun yerine gerek dış dünya ile ilgili coğrafi konular, gerek dahili konular, gerekse pozitif bilimle ilgili sahalarda çalışmalar yoğunlaşmaya başlamıştır. Bu atılımın başlamasında öyle sanıyoruz ki Kâtip Çelebi'nin büyük rolü olmuştur. Diğer taraftan iç buhranların ve dış yenilgilerin de, aydınları yalnızca dini ilimlerle yetinmeyip entelektüel alanlara yöneltmiş olması düşünülebilir. Ve nihayet XVII. yüzyılın ortalarından beri gelen vezirlerin teşviklerinin de azımsanmayacak etkileri olduğu söylenebilir. Nitekim başta Köprülüler olmak üzere -özellikle Fazıl Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Amcazade Hüseyin Paşa, Çorlulu Ali Paşa, Şehid Ali Paşa, Nevşehirli İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi ilim ve düşünce hayranı vezirler, gerek mali, gerekse kütüphane tesisi şeklindeki destekleriyle bu ortamın gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Burada özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın teşviklerinin önemli rol oynadığı muhakkaktır. Nitekim bilgin ve düşünürleri himaye eden bu vezirin zamanında bir yandan profan bilimle-

* Prof. Dr., Cerrahpaşa Tıp Fakültesi öğretim üyesi.

re merak artarken, diğer yandan da tarihe karşı büyük bir alaka uyanmıştır. (Bkz. M. Aktepe: Nevşehirli İbrahim Paşa, *İ. A.* IX, 234-239)

XVIII. yüzyıl başlarında geride kalan Karlofça felaketi sonrası III. Ahmed (1703-1730) döneminde, özellikle 1718'den itibaren Damat İbrahim Paşa ile bir gelişme ve atılım devri yaşanmıştı. (E. Z. Karal: Ahmed III, *İslam Ansiklopedisi-I*, s. 165-168). Bu süreç içinde bizim açımızdan ilmi hayatı dolaylı veya doğrudan etkileyen ve aynı yıllarda gerçekleşen dört önemli olay mevcuttu.

Bunlardan **birincisi** Nevşehirli İbrahim Paşa'nın atılımı ile kurulan Tercüme Heyeti'dir. Her ne kadar bu kuruluş tıp, matematik vd. ilimlerle ilgili bir eser hariç büyük bir faaliyet göstermemiş; ayrıca özellikle bu tür bir çalışma yapmayı ve Batı kaynaklı bilimsel eserleri çevirmeyi öngörmemiş olsa dahi mevcudiyeti bile zihniyet açısından çok önemli bir hareketi başlatmıştır. Bu çeviri hareketi hakkında bkz. Mehmet İpşirli, "Lâle Devrinde Teşkil Edilen Tercüme Heyetine Dâir Bazı Gözlemler", *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri* (Yay. E. İhsanoğlu), İstanbul 1987, s. 33-42; ve Salim Aydüz: "Lâle Devrinde yapılan ilmi faaliyetler", *Divan,* Sayı 3, 1997/1; Bu konuda yine bkz. Mahmut Kaya, *İslam Kaynakları Işığında, Aristotales ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 145; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/II 538-9, s. 610 ve Mahmut Kaya: "Some Findings on Translations made in 18th Century from Greek and Es'ad Efendi's Translation of the Physica", *Transfer of Modern Science and Technology to the Muslim World* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1992, s. 387.

Tek fizik çevirisinin bu eser olduğu kabul edilmişken ve aradan yıllar geçtikten sonra, Karlığa ve Kemal Sözen, Çelebi'nin Şehrezüri (öl. 1298)'nin *eş-Şeceretü'l-İlahiyye* adlı ünlü fizik kitabının dördüncü bölümünü Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Ali Paşa namına Türkçeye çevirmiş olduğunu ilim dünyasına açıkladılar. Karlığa'ya göre tercümenin kendisine takdim edildiği Ali Paşa'nın kimliği hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin yaşadığı dönemde Osmanlı Devleti'nde Ohrili Kadı Ali Paşa (Ağustos 1691-Mart 1692); Hacı Ali Paşa (Mart 1692-Mart 1693); Çorlulu Ali Paşa (Mayıs 1706-Haziran 1710) ve Şehit Ali Paşa (Nisan 1713-1716) gibi 4 Ali Paşa bulunmaktadır. Bunlardan son ikisi aynı zamanda Damad-ı Şehriyarî idiler. Bu sebeple tercümenin bu iki Ali Paşa'dan birine verilmiş olması gerekir. Her ikisinin de kütüphanesinin bulunması nedeniyle, çeviri için verilen nüshanın her iki paşaya da aidiyeti mümkündür. Ancak Damat Şehit Ali Paşa olması biraz daha kuvvetli görünüyor.

Tercümenin tarihi ne yazık ki tam olarak belli değil. Ancak Ali Paşa'lardan birine takdim edilmiş olmasından, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Fransaya seyahatından önce ve muhtemelen 1706-1710 veya 1713-1716 yılları arasında yapılmış olduğu tahmin edilebilir. Bu çalışması ile sarayın dikkatini çekmiş olabileceği, aynı nedenle de Pasarofça antlaşmasına murahhas üye olarak seçilmiş olduğu düşünülebilir (Bekir Karlığa: "Yirmisekizinci Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi," *Bilim Felsefe Tarih-I*, İstanbul 1991).

Bu ilginç hareket pratikte bir emirname ile başlamıştır. Damat İbrahim Paşa, 25 kişilik bir komisyon kurarak Bedreddin Aynî'nin *İkdü'l-cüman* adındaki muazzam tarihiyle Handmir'in *Habibü's-siyer*'inin, Müneccibaşı Tarihi'nin ve başka bazı eserlerin Türkçeye çevrilmesini emretmişti. Aralarında meşhur şair Nedim'in bulunduğu bu çeviri kurulu içinde bizi eseri ve şahsiyeti ilgilendiren zat, Yanyalı Esad b. Ali b. Osman Efendi'dir.

XVIII. yüzyıldaki aydınlanma hareketinde ilginç kişilerden biri, gerek ünlü çeviri heyeti içinde aza olması, gerekse yaptığı fizik çevirisi dolayısıyla adından bahsedeceğimiz Yanyalı Mehmed Esad Efendi'dir (öl. 1730). Yanya'da dünyaya gelmiş olan Esad Efendi, memleketinde müftü Muhammed ve İbrahim Efendilerden ders aldıktan sonra İstanbul'a gelmiş. Akşehirlizâde İbrahim Efendi'den icazet alarak ders vermeye başlamıştır. Matematik ve tabiat bilimlerini eski Tekirdağ müftüsü Mehmed Efendi'den, aritmetik ve astronomiyi de Müneccimbaşı Mehmed Efendi'den öğrenmiş, Farsçasını da Molla Müncel vasıtasıyla geliştirmiştir. 1725'de Galata Mollalığı ve matbaanın kurulmasından sonra musahhihlik görevine getirilmiştir. 1730 yılında burada vefat etmiştir.

Esad Efendi'nin bu çevirisi hakkında Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim* eserinde aşağıda aktaracağımız açıklamayı yapmaktadır:

"Esad Efendi, İbrahim Paşa'nın emriyle Aristo'nun Fizik kitabını *Kütübüssemaniye fi sima-üt tabii* adı altında Arapçaya çevirmeye başlamıştır. Elimize kadar gelen çeviri, ancak Fizik'in ilk üç kitabıdır. Bu eseri sadece bir çeviri sayacak yerde, çeviri ve açıklama saymak daha doğrudur. Esasen çeviren de çevirme sırasında Karaferye'li İonnis Kuttinius'un Aristo Fizik'i açıklamasından faydalandığını söyler. Bundan başka Esat Efendi, önsözde İslam hikmet prensiplerinden, bu ilmin şeref ve yüksekliğinden ve bu hususta Sokrat'ın "her karşımıza çıkan, bilge olduğunu söyler, halbuki bilge ancak Tanrıdır; ve bilgelik ancak yokluktan yükseğe çıkmak için bir merdivendir" sözünü ve Eflatun'un "Tanrı verilerinin en büyüğü bilgeliktir, bunu bilmeyiş ruhun ölümüdür" dedi-

ğini ve Aristo'nun bilgelik sahibi olmayan şahsın daima hata edeceğine dair hükmünü söyler."

"Bundan sonra, yine aynı önsözde Aristo'nun Batılı açıklayıcılarından Albertus Magnus, Scotus Erigena ve St. Thomas d'Aquinas'tan bahsetmekte ve Doğuda Farabi ve İbn Sina'nın, Aristo felsefesi üzerine açıklama ve sözlerini eleştirdiği sırada, ibn-ür-Rüşd'ün açıklamasını takdir ve nihayet bu son filozof gibi "eğer Aristo'nun Fizik'i olmasaydı, bu ilme başlamak bile mümkün olamazdı" diyerek çevirmeyi üzerine aldığı eseri metheder. Esat Efendi, yukarıda söylediğimiz gibi, yalnız çeviriyle yetinmemiş, açıklamalar yaparak bazı fazla bilgileri katmıştır (hatta bir münasebet getirerek, meşhur, bir daireyi kareye çevirme davasından bile bahsetmiştir). Bu ilaveler arasında, çeviride teleskop ve mikroskop bile bahis konusu olmuştur ki, Osmanlı Türkiyesinde, belki bütün Doğuda, yeni ilmin bu iki en mühim aletinden Arap dilinde ilk defa bahseden Yanyalı Esat Efendi olacaktır."

O dönemin *ikinci* büyük olayı Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris sefaretidir. Burada dikkat edilecek nokta şudur: Osmanlı Devletinin kuruluşundan itibaren, bu devletle yakından ilgilenmiş olan Avrupa devletleri İstanbul'a muhtelif zamanlarda geçici veya daimi elçiler gönderdikleri halde Osmanlı Devleti, sadece lüzumu halinde öteki devletlere elçiler göndermiştir. İkamet elçilikleri denen sürekli elçilik kurma geleneği ancak XIX. yüzyıl başlarında yerleşecektir. (F.R. Unat: *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri,* TTK, Ankara 1956).

1699 Karlofça antlaşmasıyla Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye hem fikren hem de fiilen Batı karşısında yenilgiyi kabul etmek durumunda kalmış ve bu vesile ile Batıyı daha yakından tanımanın yollarını araştırmaya başlamıştır. Habsburg'ların hakimiyetine karşı Fransa ile iyi ilişkiler geliştirmeye çalışan Damad İbrahim Paşa, Sultan III. Ahmed'i ikna ederek Kudüs'teki Kamâme kilisesinin tamiriyle ilgili Fransız isteklerini yerine getirmek ve bu ülkeyle yakından münasebetler kurmak üzere Fransa'ya bir elçi göndermek ister. Bu görev için aday tespit edilirken, önce Kapucubaşı Kara İnci seçilirse de, İbrahim Paşa ile yakın ilişki içinde bulunan Fransız Büyükelçisi Marquis de Bonnac'ın daha yetkili birinin gönderilmesini tavsiye etmesi üzerine Paşa, tarihçi Raşid'in tabiriyle *"tertib-i muhaverat ve desayîs-i nasaraya ıttıla hasıl etmiş bir kârdan-ı dâkikışinas"* olarak bilinen Çelebi tercih edilir. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'ye verilen talimatta, *"Fransa'nın vesâit-i ümran ve maarifine dahi layıkıyla kesb-ı ıttıla ederek kâbil-i tatbik olanların takriri"* ifadesi dikkat çekmektedir. Yir-

misekiz Mehmed Çelebi iki yıl süren seyahati sırasında not ettiği bilgileri ünlü *Sefaretname*'sinde derlemiştir.

Böylece tarihimizde baş gösteren yeni bir dönemin (Batılılaşma) ilk yazılı kaynağını teşkil eden seyahatname yazarı Mehmed Çelebi Paris'e gider. Mehmed Çelebi, Edirne yakınlarında dünyaya gelmiş olup, babası Yeniçeri ağalarından Saksoncubaşı Süleyman Ağa'dır. Babasının mesleğine intisap ederek yeniçeri olmuş, yirmi sekizinci ortada çalıştığı için Yermisekiz Çelebi diye şöhret bulmuştur. Kısa zamanda Çorbacı ve Muhzır Ağalığı görevlerine yükselmiş ve okur yazar olduğu için de Yeniçeri Efendisi ve nihayet Darbhane Nazırı olmuştur. 1718 yılında Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında akledilen Pasarofça antlaşmasına Silahdar İbrahim Efendi ile birlikte murahhas aza olarak katılır. Buradaki başarısından dolayı Padişah'ın dikkatini çeker ve bu vesile ile 1719 yılında Defterdar olur. 1721 yılında Fransa'ya elçi olarak gönderilir. Paris'ten dönüşünde Defter Emini, 1722 yılında Ruznamçe-i Evvel, kısa bir süre sonra Başmuhasebeci olur. 1725 yılında Mısır'da görevlendirilmiş, 1730'da tekrar eski görevine iade edilmiştir. Patrona isyanında Kıbrıs'a sürgün edilmiş ve 1732'de burada vefat etmiştir. Meraklı ve ilginç bir kişi olan Çelebi'nin kültür yapısı son yıllarda daha iyi belirlenmiştir. İlk önce Münir Aktepe'nin *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*'nde "Lâle" ile ilgili makalesi ile Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin ünlü bir lâle yetiştiricisi olduğu ve hatta kendi ismine izafeten bir lâlesi olduğu anlaşıldı. Ayrıca, bir önceki bahiste açıklandığı şekilde bir fizik çevirisi olduğu tespit edilmişti. Bu son derece önemli tespitler bize Mehmed Çelebi'nin Paris seyahati sırasında çiçek üretimine ve astronomiye olan ilgisini açıklamaktadır. Bu kişinin Yanyalı Esat Efendi ile aynı dönemde bu konuda çeviri yapması ortamdaki bilimsel havayı aksettirmektedir. Böylece birkaç yıl öncesine kadar Yirmisekiz Çelebi'nin *Seyahatname'den* başka bir eserinin bulunduğu bilinmiyordu. Ayrıca ne edebiyat tarihleri, ne de bilim tarihleri bu zatın başka yazılarından söz ediyorlardı. (Bekir Karlığa, "Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı Tercümesi ve On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", *Bilim Felsefe Tarih-I*, İstanbul, 1991)

Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin şüphesiz ki en önemli ve kendisine ün sağlayan eseri *Paris Seyahatnamesi*'dir. 46 gün süren yorucu bir seyahattan sonra oğlu Mehmed Said Efendi başta olmak üzere 40'a yakın maiyeti ile birlikte Güney Fransa'ya ulaşan Çelebi, buradan nehir gemileriyle Paris'e gider. Paris'te sıcak bir ilgi görür ve dikkatli bir gözlemci olarak Batı'da başlayan

sanayileşme ile ilgili araştırmalar yapar. Batı kültürü ve toplumsal yapısını yakından tanımaya çalışırken bir yandan da Osmanlı toplumu ve yaşantısı hakkında Fransızlara bilgi verir. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle, "Bakmasını, görmesini ve göstermesini bilen nadir yaratılışlardan... Çelebi Mehmed Efendi, 1721'de gittiği Paris'i Evliya Çelebi'nin Viyana'yı seyrettiği gibi Kanuni asrının şanlı hatıraları arasından ve bir serhad mücahidinin mağrur gözü ile görmez. O, XVIII. asır Paris'ine Karlofça'nın ve Pasarofça'nın milli şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir memur tecrübesiyle bakar" (A. H. Tanpınar: *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1956).

Uzun yıllar Türkçe ve Fransızca yayınlanan bu ilginç seyahatname (Türkçe yayınları bilinen bu *Sefaretname*'nin Fransızca çevirileri için bkz, Mahmud Efendi, *Le Paradis des Infideles, Un Ambassadeur Ottoman en France Sous la Régence*, dipnotlar ve önsöz ekleyerek neşre hazırlayan Gilles Veinteins, Paris, 1981) içindeki bazı ipuçları da dikkati çekmemişti. Çelebi'nin seyahat boyunca refakatinde bulunan Fransız subayının, "Sefir hazretleri çiçek ekimi ve bahçelerle çok ilgiliydi" gibi ifadeleri ve ünlü Paris Rasathanesini ısrarla gezmek istemesi genel olarak herşeye ilgi duymasına bağlanıyordu. Yine meselâ biliyoruz ki, bu ilgi dolayısı ile Dominique Cassini'nin zic'leri, yazma halinde Yirmisekiz Mehmed Çelebi aracılığıyla İstanbul'a getirilmişti. Bu zic'ler ne yazık ki o zamandan ancak 50 yıl sonra III. Mustafa zamanında Türkçe'ye çevrilmiştir.

İLK MATBAA VE ETKİSİ

Damat İbrahim Paşa döneminin **üçüncü** önemli atılımı ilk Türk matbaasının kuruluşudur. Bilindiği gibi III. Ahmed'in Sadrazamı Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi Fransa Kralı XV. Louis'ye elçi olarak gönderdiği zaman babasıyla Paris'e giden Said Çelebi oradayken matbaanın önemi hakkında bir fikir edinerek dönmüştür.

Aslında M. Said'in (sonra Paşa) etkisi Osmanlı toplumunda daha geniş olmuştur. Fransa'nın başkentinde babasından daha çok dolaşan, dostlar ve bir çevre edinen, Fransız dilini iyi konuşan ilk Osmanlı Türk'ü olmuştur. M. Said Efendi'nin İstanbul'a getirdiği kitaplar, elbiseler ve mobilyalar bir tür Batı modası yaratmıştır. (Stanford Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, İstanbul 1982, c. 1, s. 320). Fransa'da yakından görme ve inceleme imkanı bulduğu matbaanın ülkemizde de kurulmasını sağlamıştır. S. N. Gerçek, matbaanın kuruluşuyla fiilen pek meşgul olmadığını ancak içtimai mevkiinin ve şahsiyetinin pek çok faydası dokunduğunu, matbaa kurulduktan sonra ne gibi bir faydası olduğunu da bilemediklerini ifade etmektedir. Ancak, A. Hamdi Tanpınar onu yine de 18. yüzyıl garplılaşma hareketinin belli başlı şahsiyetlerinden olarak tanıtır ve, *"İbrahim Müteferrika'nın yanıbaşında ortağı Mehmed Said Efendi'nin adını zikredersek, XVIII. asrın başında yetişen, garba yaklaşmak veya ondan istifade etmek isteyen belli başlı şahsiyetleri tamamlamış oluruz"* der.

Beri yandan 1674 yılında, Macaristan'ın Colojvar kasabasında doğan bir genç de Osmanlılara sığınmış ve İslamlığı kabul ederek İbrahim adını almıştı. Bundan sonra, *Risâle-i İslâmiye* adlı bir eser yazmış ve bununla Sadrazam İbrahim Paşa'nın dikkatini çekmişti. 1716 yılında, Belgrat'da toplanan Macar yüksek subayları için İbrahim Efendi tercüman olarak kullanıldı. Bu yıl mülteci olarak gelen meşhur Macar yurtseveri Rakoczi'nin yanına tercüman verildi. Latince ve başka Avrupa dillerini kolejde öğrenmiş olan İbrahim Efendi, bir süre sonra, müteferrikalık hizmetine atanmış olduğu için, bundan sonra adı hep İbrahim Müteferrika olarak anılmıştır. 1726 civarında matbaacılığın gerekliliği, önemi ve faydası üzerine *Vesiletü't-Tıbâa* adıyla bir risale yazarak, Damat İbrahim Paşa'ya takdim etmiş ve bir dilekçeyle, matbaa açmak ruhsatını ve bunun için Şeyhülislam fetvasıyla birlikte Padişahtan da bir ferman istemiştir. Bu risale Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya takdim için yazıldığı gibi sonradan, hükümet şekilleri ve özellikle ordu teşkilatı üzerine fazla bilgi ilavesiyle *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem* adı altında, oldukça cesur bir üslupla kaleme alınarak, kendi matbaasında basılmıştır.

Daha önce Kâtip Çelebi bahsinde gördüğümüz şekilde bazı düşünürleri devlet teşkilatının aksaklıkları üzerine yazmış oldukları ikaz mahiyetindeki layihalar dışında, ilk defa açıkça değişimden bahseden ve bu konuda geniş bir layiha hazırlayan İbrahim Müteferrika (1670?-1745) olmuş ve Osmanlı devletinin ilgisini Batı dünyasına çekmiştir. Müteferrika bu konuyla ilgili olarak yazmış olduğu ve kendi matbaasında bastığı *Usûlü'l-Hikem fi Nizâmü'l-Ümem* adlı eserinde, Osmanlı idari zümresinde ve toplum katında yeniden yapılanmayı öngörmektedir. Osmanlı ordusunun düşman karşısındaki mağlubiyetlerinin, Avrupalıların harp tekniklerindeki ilerlemeleri ve akla dayalı idarelerinden kaynaklandığını belirtirken, Batı'nın savaşlardaki üstünlüğünün sebeplerini göstermekte ve Avrupa medeniyetini Osmanlı yönetimine anlatmaktadır.

İbrahim Müteferrika'nın bastığı ilmi eserler arasında en önemlisi Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sıdır. Eserlerin asıl şekli ile basılı *Cihannüma*'yı karşılaştırdığımız zaman, aradaki fark ve bu hususta İbrahim Müteferrika'nın birçok eklemeleriyle kitap, gerçekten zamanına göre hayli yenilenmiştir. Kitabın baskısı büyük bir itinayla hazırlanmış olduğu gibi, haritalar ve şekiller de ilave olmuştur. İbrahim Müteferrika'nın asıl kendi eserlerinden biri, bizi burada ilgilendirecek olan *Füyuzat-ı Mıknatısiyye* adlı kitabıdır ki, kendi matbaasında 1732 yılında basılmıştır.

Bu eser hakkında yapılan karşılaştırmalı bir araştırmada yazıldığı döneme göre bilimsel ve çağdaş değeri üzerinde özellikle durulmuştur (Bkz. Ş. Demirel: *İbrahim Müteferrika'nın Fuyuzat-ı Mıknatisiyle* isimli eseri, Ankara, DTCF. Master Tezi, 1979; daha sonra bu çalışma yayınlanmıştır). Yine bu matbaada yukarıda adı geçen, *Tarih-i Hind-i Garbî* de resimleriyle birlikte basıldığı gibi, Kâtip Çelebi'nin yine yukarıda bahsettiğimiz *Tuhfetü'l-Kibar fi Esfari'l-Bihar* adlı eseri de haritalarıyla birlikte basılmıştır. İbrahim'in bize yazma olarak bıraktığı bir eser daha vardır; *Mecmua-i Hey'eti'l-Kadide ve Cedide* adındaki bu kitap, XVII. yüzyılın ortalarında eserler yazmış olan Hollandalı coğrafyacı, matematikçi ve kozmoğrafyacı Andreas Cellarius'un atlasından, III. Ahmed'in emriyle çevrilmiştir.

İlk Türk matbaası ve burada basılan eserler üzerinde daha yeni araştırmalar vardır (bkz. O. Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler;* Ankara (1959) ile, nitelik incelemesi için Bkz. J. Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar;* İstanbul 1968). Eski harflerle basılan Türkçe kitaplar için F. E. Karatay (1956) ve Milli Kütüphane (1964, 1965, 1971) tarafından yapılan çalışmalardan sonra daha kapsamlı bir inceleme de yapılmıştır. Bkz. S. Özege: *Eski Harflerle Basılan Türkçe Eserler Kataloğu* Cilt I-V, 1971-1981). Ayrıca basın tarihi kaynakçası da derlenmiştir. Bkz. B. Varlık: *Türkiye Basın-Yayın Tarihi Kaynakçası,* Ankara 1981.

İlk Türk matbaasının bastığı kitaplar ile özellikle tıp ve bilimsel yayınlar Batıda da alaka uyandırmıştır. Şanizade'nin 1820'de basılan *Teşrih*'inin renkli bir nüshasının Paris'e Kraliyet kitaplığına gönderilmesi dolayısıyla bu eseri inceleyen T. Bianchi küçük bir monoğrafi içinde hem bu eser üzerinde açıklamalar yapmış hem de Müteferrika'nın matbaasında o tarihe kadar basılan kitapların bir listesini vermiştir. 'T. Bianchi: *Notice sur le premier ouvrage d'Anatomie et de Medecine Imprimé en turc a Constantinople en 1820... Suivie du*

Catalogue des livres turcs arabes et persans imprimés en Turcé Constantinople depuis l'introduction de l'imprimerie en 1726-27 Jusqu'en 1820, Paris 1821). Basılan ilk Türk tıp kitapları hakkında (1817'den itibaren) bir inceleme de Yıldırım tarafından yapılmıştır. Bkz. N. Yıldırım: "Türkçe Basılan İlk Tıp Kitapları Hakkında", *J. of Turkish Studies,* Volume 3(1979) s. 443-459. Türkiye dışında, diğer İslam ülkelerinde (İran, Mısır vd) ilk basımevlerinin kurulması için bkz. *İslam Ansiklopedisi,* Matbuat maddesi (Cilt VII).

İbrahim Müteferrika'nın kişiliği ve hayat hikayesi üzerinde, H. Kun'un *İslam Ansiklopedisî*'ndeki makalesinden sonra (Cilt V/896-900) Berkes etraflı şekilde durmuş ve konuya yeni boyutlar kazandırmıştır [Bkz. N. Berkes: "İlk Türk Matbaa Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği," *Belleten,* Cilt XXVI/104 (1962) s. 715-737; ile aynı yazarın *Encyclopedia of Islam'ın* ikinci baskısında, İbrahim Müteferrika maddesi, Cilt I, s. 996-998]. İbrahim'in yetişme şartları ve Müslüman olmadan önceki hayatı (1692/93) hem daha sonraki çalışmalarına, hem matbaanın kuruluşuna ve bilimsel kişiliğine ışık tuttuğundan konumuz açısından çok önemlidir. Aslında İbrahim'in kişiliği ve düşüncesinin çözümlenmesi *Risale-i İslamiye*'de belirtilmiş, fakat yazma olarak kalmış ve basılmamış olan bu eser incelenmediği için dikkati çekmemiştir. "Bazı Macar bilginleri, *Risale-i İslamiye* adı altında bilinen eserini, İslamlığın savunması olarak gösterdikleri halde, eserin içindekilerden, İslamlığı kime karşı savunduğundan hem onlar, hem diğer araştırıcılar söz etmemişlerdir. Gerçekte, bu eser ne İslamlığın savunmasıdır, ne de İslam bilimleri üzerine yazılmış bir eserdir. Risale, Katolikliğe, Papalığa ve Teslis inancına hücum eden bir polemiktir. Asıl önemli yanı bize İbrahim'in aslında sanıldığı gibi Kalvinist olmadığını göstermesindedir. Bunu öğrendiğimiz zaman İbrahim'in Türklere karşı Avusturya ordusunda savaştığına, esir düştüğüne, köle olduğuna, kölelik yüzünden Müslümanlığa geçtiğine inanmak güçleşmektedir" (Berkes, s. 47-48).

Nitekim İbrahim Müteferrika *Risale*'nin başında Servetus tarafından gizice bastırılmış *Biblica Sacra* adlı ve yukarıda adından ayrıntı ile bahsettiğimiz kutsal kitabı saklı olarak okuduğunu belirttiği gibi sözü edilen kitaptan Arap harfleri ile yazılmış Latince parçalar alır. Böyle bir ilahiyat mezununun Habsburg ordusuna Osmanlılara karşı savaşmak için katıldığına inanmak güçtür. İslamlığı bilmeyen bir kişi olmayan İbrahim'in Katolik Habsburg'ların yönetimi altında yaşamaktansa Osmanlılığa yöneldiği ve müslüman olduğu apaçıktır. İbrahim Müteferrika'nın iddia edildiği gibi Kalvinist olmayıp Unitarist inancına bağlı bir kişi oluşu, yalnız önemsiz bir inanç farkı sorunu değildir. Onun gel-

diği din geleneğinin tanımlanması, İbrahim'in Türkiye'deki hayatının asıl yanlarının kökleri hakkında bizi aydınlatır. Bunlar, "matbaacılık, coğrafya bilgisi ve bilimciliktir". İbrahim, bilim alanında Avrupa'da teokrasiye karşı olan büyük bilim önderleri ayarında orjinal bir bilim adamı olmamakla birlikte, coğrafya ve mıknatıs hakkındaki yazılarından, Osmanlı tarihinin en büyük bilgini olan Kâtip Çelebi'nin eserlerine yaptığı katkılardan onun hem Batıdaki, hem Doğudaki bilim alanlarını tanıyan bir kişi olduğunu anlarız" (Berkes, s. 48).

"İbrahim Müteferrika'nın ilk Türkçe matbaanın kurucusu oluşu da onun eski vatanındaki çevresinin koşulları altında özel anlamlar taşır. Erdel ve Macaristan, Orta Avrupa'da matbaacılığın çabuk yerleştiği bir bölge olmuştu. Bunun yukarda anlattığımız din tartışmalarıyla ilgili olduğuna şüphe yoktur. Osmanlı tarihçisi Peçevi'nin doğum yeri olan Peç şehrinin başlıca kilisesi 1570'de Unitarius akidesini kabul etmişti. Bu şehir aynı zamanda önemli bir basım merkezi olmuştu. Bir yüzyıl sonra o zamanın en tanınmış harf dökümcüsü ve basımcısı olan Mihail Kiss, Koloszvar şehrinde 1689'da zamanın en önemli Unitarist basımevini kurmuştu., H. Kun'un işaret ettiği gibi İbrahim Müteferrika aynı şehirde ilahiyat öğrencisi olduğuna göre, Kiss'i şahsen de tanımış olması muhtemeldir (Kiss 1702'de ölmüştür). Şu halde İbrahim daha Türk olmazdan evvel basımevini yakından bilen bir kişi idi ve İstanbul'da basımevinin açılmasında kendisine yardımcı olan Sadrazam İbrahim Paşa ile Yirmisekiz Çelebizâde Said Efendi'ye basımevi açılması fikrini getiren o olmuştur. Nitekim Mehmed Efendi Paris'e elçi olarak gittiğinde orada kendisini tanıyan Duc de St. Simon'a, yakında basımevinin açılacağını söylemişti" (Berkes, s. 52).

Böylece Müteferrika'nın kişiliği daha çok aydınlanmakta ve uğraşıların nedenleri anlaşılmaktadır (konunun ayrıntıları için bkz. N. Berkes: *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara 1973, s. 47-59).

İbrahim Müteferrika'nın bu matbaa konusunda büyük destekcisi Yirmisekiz Mehmed Çelebizâde Mehmed Said Paşa'nın ilginç bir kişiliği vardır. Çeşitli görevleri ve özellikle sadrazamlığa kadar yükselmiş bir idareci olarak başarıları yanında bazı eserleri de vardır. Bunlar arasında İsveç'deki sefirlik anılarının yer aldığı ve *Mehmed Saîd Efendi'nin Takriri* olarak bilinen, İsveç dönüşünde sadrazamlığa sunduğu takrir, Osmanlı-İsveç ilişkilerinin ilk dönemlerine ait değerli bir belgedir. Ancak dönemin insanının zihniyetini göstermesi bakımından çok ilginç olan Paşa'nın bir tıp kitabı yazmış olmasıdır. 1753'de yazdığı eserinin adı *Feraidü'l-müfredât*'dır.

Ferâidü'l-müfredât'ın mukaddimesini incelediğimizde görüyoruz ki Paşa'nın gayesi "Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Latince güvenilir eserlerdeki maddeleri toplayıp tasnif ederek muntazam bir fihrist vücuda getirmek"dir. Yani hedefi devâların tıbbi özelliklerini tespit ve tasnif etmekten çok devâların anlamlarına yönelmiştir. Bu sebeple eser, *Ferâidü'l-müfredât* ismini taşımasına rağmen diğer müfredât kitaplarına benzememekte, bir sözlük havası taşımaktadır. *Ferâidü'l-müfredât'ın* en önemli özelliği devâların, çok çeşitli dillerdeki karşılıklarını vermesidir. (Bu son derece, ilgi çekici tespit için bkz. B. Zülfikar Aydın: "XVIII. yüzyılda Türkçe Müfredat Kitapları", *Tıp Tarihi Araştırmaları-7*, İstanbul 1998) Burada dikkati çeken eserin önemi değil Paşa'nın aydınlık zihniyetidir.

Müteferrika 1745'de vefat ettikten sonra matbaası bir süre kapanmış ancak istenmeyen atılım gerçekleşmiş ve yeniden açılmıştı. Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim'de* İbrahim Müteferrika'ya gerektiği şekilde önem vermiş ve bir bölüm başlığını "XVIII. yüzyıl ve Matbaa" olarak belirlemiştir. O bahsin sonundaki değerlendirmesini aşağıya aktarıyoruz:

"Türk matbaasının kuruluşunda mevki ve nüfuzuyla işe katılan Sait Çelebi'nin yanında ilmi, sanatıyla onu meydana getirip basan, yayınlayan, yazan ve çeviren olarak görev alan İbrahim Müteferrika'nın hizmeti, görüldüğü gibi, yanız matbaaya münhasır kalmamış, belki bizim için pek yeni sayılacak ilimlerin temel bilgilerini verecek eserler, ekler yazmış ve bu suretle memleketimize Avrupa Rönesansından ilk haberleri vermiştir. Bundan dolayı, bu ilk tabiin adını burada saygıyla anmaya mecburuz."

ASKERLİKTE ATILIM - HENDESEHANE

Nihayet, Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa döneminin (1718-1730) **dördüncü** önemli atılımı askerlik sahasında olmuş; her ne kadar onun zamanında sonuç alınmamışsa da attığı tohumlar zamanla yeşermiştir. Osmanlı Türkiye'sine modern Batı biliminin askerlik yoluyla girmeye başladığında hiç şüphe yoktur. Devletin bozuk düzenden kurtulması için sunulan teklif ve raporların büyük bir ekseriyeti öncelikle askeriyenin düzeltilmesi üzerine olmuştur. Dolayısıyla askeriye teknik donanım ve düzen bakımından olduğu kadar modern bilimin, daha doğrusu Batı biliminin Türkiye'ye taşınmasında en uygun zemin olmuştur. Bir Alman generali olan Von Rathgen'in *Das Geshütz im Mittelalter* adlı kitabında, (Ortaçağlara ait olsa bile:) "Bütün kültür-

lerin çıkış noktası silahtır" sözü bunu göstermektedir. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren tüm dünyanın önünde, Avrupa'dan başka bir model yoktu. Osmanlı dahil bütün İslam dünyası kendi içinde öneri üretme mekanizmasını çoktan kaybetmişti.

Osmanlıların askeri sahadaki Avrupa tarzı ilk yenilik uygulaması, müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmed Paşa adını alan Fransız general Claude Alexandre Comte de Bonneval'in (1675-1747) 1735 yılında yeniden düzenlediği Humbaracı Ocağı ile başlatılmıştır. Ancak Adıvar *Osmanlı Türklerinde İlim'de* (Bölüm VII, XVIII. yüzyıl Sonu-Matematik ve Tıp) Hammer'in ünlü tarihinden naklen, 1716 yılında, Rochefort adında bir Fransız subayı tarafından, "Babıali hizmetinde bir ecnebi askeri mühendisleri kıtası teşkiline" dair on sayfalık bir rapor hazırlandığını bildirmektedir. Ancak Adıvar eserini yayınladığı 1943 yılında (II. Dünya Savaşı) Viyana arşivlerindeki bu metnin orjinalini görememişti. Dolayısı ile aldığı bilgiye dayanarak "Comte de Bonneval'den önce hoca olarak çalışacak bilgili istihkam subaylarına dair olması lazım gelir" demektedir. "Bunun için, bu kayıt bize pekala gösteriyor ki, Osmanlı devletinde ilk askeri ıslahat, daha doğrusu yüzyılın gereklerine göre fen bilgisini subay kullanmak veya yetiştirmek isteği, XVIII. yüzyılın başlarında kendini göstermiştir" sözlerini ilave etmektedir. Aslında olay hem böyle değil hem de Osmanlı Devletinin ıslahat isteği ile hiç ilgili değildir.

Hammer'in bahsettiği rapor, Rochefort'dan dolaylı olarak söz eden ve aslında Comte de Bonneval'in Türkiye'deki siyasal davranışları ile ilgili bir mektuptur. Bu yazıdan anlaşıldığına göre, Rochefort Huguenot'dur, yani Katolik iken Protestan olan Fransızlardan biridir. Büyük bir olasılıkla amacı, (XIV. Louis'in 1715'de Protestanlığı yasak edişinden sonra) Osmanlı topraklarında Huguenot'ar için yerleşebilecek bir yer temin etmektir. Rochefort'un kişiliği ve konunun ayrıntıları için Bkz. N. Berkes: *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Ankara 1973, s. 42-46 ve özellikle dipnot 15 ve 16.

Humbaracı Ahmet Paşa'nın faaliyetine kadar Osmanlı ordusunun geleneksel yapısı içinde harp aletleri yapımı ile ilgili verileri kısaca özetlemek ve sonra teknolojik açıdan getirilmesi istenen düzenin ne olduğunu açıklamak gerekli olmaktadır. Osmanlı askeri teşkilatında Kapıkulu Ocaklarına bağlı teknik ocaklar mevcuttur. Bunlar içinde sırası ile önce Cebeci Ocağı gelir. Bu Ocak, yeniçerilerin ok, yay, tüfek, kılıç, kazma, kürek, balta, nacak (küçük el baltası), barut, fitil, kurşun, zırh, tolga (miğfer) ve harbe (kısa mızrak, süngü) gibi silah ve siper levazımatını temin ve tedarik, imal, muhafaza ve tamir etmekle

görevli, Osmanlı ordusunda Kapıkulu Ocaklarının piyade kısmına mensup Ordu Donatım sınıfıdır. Muharebe zamanında bütün harp ve siper aletlerini cepheye götürür, orduya tevzi eder ve harpten sonra tekrar toplayarak, bozuklukları tamir ve noksanları yeniden tedarik ederek muhafaza ederlerdi.

Diğer Kapıkulu Ocakları gibi Cebeciler de, "orta" adı verilen 38 bölüğe ayrılmış ve bunlar silah yapan, tamir eden, barutları ıslah eyleyen, humbara yapan ayrı ayrı sınıflardan teşekkül ediyordu: ayrıca barutçular ve lağımcılar da vardı. XVI. asırdan önce Cebeci Ocağına bağlı olan humbaracı ve lağımcı sınıfları daha sonra müstakil ocak olmuşlardır. Cebecilerin devlet merkezinde "cephâne" denilen bir silah deposundan başka hudut ve kalelerde de ayrıca silah depoları ve muhafız cebecileri vardı. Cebeci kışlası Ayasofya camii karşısında (1934'de yanan Adliye sarayının olduğu yerde) idi: Son yıllarda Yerebatan Sarayı civarına nakledilmiştir ki, burada mamul ve gayri mamul eşya deposu ile harp malzemesi tamirhanesi de bulunuyordu.

Devletin Samako'da (Bulgaristan) büyük bir dökümhanesi vardı. Burada kazma, kürek, boru, külünk gibi siper kazmak ve kayaları oymak için kullanılan levazımat imal edilirdi. Demirden askeri malzeme yapan bir fabrika da Edirne'de mevcuttu. İstanbul ve Gelibolu'da iki yay ve ok fabrikası vardı. Cebeci Ocağının ihtiyacını karşılayan dökümhane ise Köstence'de idi. XVII. yüzyılda hudutlardaki silah depolarından en mühimmi Budin ve Belgrat idi. Rumeli'deki demir madenlerinde dökülen tüfek kurşunu Belgrat'da depo edilirdi.

Topçu Ocağı'na gelince, top dökmek, top mermisi yapmak ve muharebede top kullanmak üzere iki sınıftan teşekkül eden topçu ocağı da yaya kapıkulu ocaklarındandı. Topçu Ocağı ordu ile birlikte sefere iştirak eder ve gerekli araç ve gereçleri yolda yapar veya onarırdı. Mesela Sutan IV. Murad Revan seferinde Erzurum'da, Bağdat seferinde Mardin'de ve Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa Kandiye kuşatması sırasında büyük toplar döktürmüşlerdi. Ayrıca Anadolu'da Bilecik, Van, Kığı ve Bosna'da, Sırbistan Morava nehri kenarında madenlerde top gülleleri dökülür ve lüzumlu yerlere nakledilirdi. Top ve top mermisi döken madenlerde çalışan dökücüler, İstanbul'daki Tophane'den gönderilirlerdi. Topçular da Tophane'de top atıcı ustaların nezareti atında haftada iki gün nişan atışları ve talim yaparak yetişirlerdi.

Topçu kışlaları ile top dökümhanesi, Galata tarafındaki Tophane mevkiindeydi. Çıraklıktan yetişip ustalığa ve dökücübaşılığa kadar yükselen ve kendilerine "Rihtegân-ı top" denilen top dökücüleri, zamanın bütün toplarını bura-

da dökerlerdi. Bu Tophane Fatih Sultan Mehmed ile II. Bayezîd tarafından yaptırılmış ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından genişletilmişti. İstanbul'dan başka Belgrad, Semendire sancağının Baç (Rudnik) madeni, Budin, İşkodra, Pravişkte, Temeşvar ve Asya'da Gülanber gibi hudut ve hududa yakın 7 yerde de top fabrikası kurularak döktürülmüştü. Ayrıca birçok beylerbeylik merkezinde küçük dökümhaneler ve top tamir atelyeleri mevcuttu.

Lağımcı Ocağı köprüleri tamir etmek, yeniden köprü yapmak, kaleleri barutla havaya uçurmak için yeraltından "Lağım" denilen tüneller açmak ve düşman tarafından yapılan lağımları köreltmekle görevli askeri teşkilatın adıdır. Osmanlı ordusunda lağımcılık pratik yoldan olsa bile mimar, mühendis olmaya bağlı, ehemmiyeti bir askeri meslekti. Zira, geometri kaidelerine merbut tünel kazdırmak, istihkâm yaptırmak, tabya inşa ettirmek, kaleye tabya yaptırmak, ordu mahallini tespit etmek, top kundağı, humbara kundağı ve köprü tombazı yaptırmak, hendese ilminde ve mimarı sanatlarda üstün bir mahareti gerektiriyordu.

Humbaracı Ocağı: Humbara, içi patlayıcı maddelere doldurulmak suretiyle, demirden veya tunçtan yapılan havan topu veya el bombasıdır. Humbara yapımı ve kullanımının Fatih Sultan Mehmed zamanında gerçekleştiğini ve ilk defa İşkodra kuşatmasında kullanıldığını öğrenmekteyiz. Tunç humbara yapan Mustafa isminde bir topçu bölükbaşısı, yeniçerilerin fitilli tüfekleriyle el bombalarını yapmak üzere, 1577'de yeni odalarda bir imalathane vücuda getirdiği gibi, Pravişte madeninde de bir humbara döküm fabrikası mevcuttu. (Bu konuda temel bilgi için mükemmel bir kaynak olarak bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, 2. cilt, Ankara, 1985. Ayrıca İ. H. Uzunçarşılı: *Osmanlı Tarihi*, cilt II, Mustafa Nuri Paşa: *Netayicü'l-Vukûât; İslam Ansiklopedisi III*, Cebeci maddesi)

Kısaca yapısını açıkladığımız bu harp silahlarının 1700'lerde artık yetersiz hale geldiği anlaşılmaktadır. Buna rağmen kullanılmakta, bazen başarılı sonuçlar da alınmaktaydı.

XVII. asrın sonlarına doğru Osmanlı ordusundaki humbaracılar ve kullanılan humbaralar hakkında bilgi veren Kont Marsigli, muhtelif çap ve büyüklükteki humbaralara sahip olan Türklerin bunları pek maharetli şekilde kullanmadıklarını, ancak yine de bunun etkili bir silah olduğunu söylemektedir. Osmanlı idarecilerinin bu sanata ehemmiyet verdiklerini, hatta Venedikli bir humbara zabitinin orduda istihdam edilerek kendisine "Bombacı Başı" rütbesi verildiğini ve efradın talim ve terbiyesi ile görevlendirildiğini zikretmektedir.

Aşağıda tekrar bahsedeceğimiz Kaçar'ın tespitine göre Marsigli, 1693 yılındaki Belgrad muhasarasında bir humbaranın cephaneliği havaya uçurması neticesinde Belgrad'ın Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini bu silahların etkisine örnek olarak vermektedir. (Lugi Ferdinando Marsigli, *L'Etat Militaire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam 1732, tıpkı basım Graz Austria 1792, c. II. s. 33: Türkçesi için bkz. M. Kaymakam Nazmi: *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti*, Ankara, Büyük Erkan-ı Harbiye Matbaası, 1934, s. 165).

Osmanlı ordusunda yukarıda bahsedilen Venedikli subay türünde kullanılan yabancı askerler her zaman mevcut olmuştur; bunlara "taife-i efrenciyan" adı verilmekteydi. Bu tedbiri artık yetersiz kılan teknik değişmeler kadar askeri disiplin anlayışının da değişmesiydi. Daha XVII. yüzyıl başlarında talim meselesi ele alınıyordu. (J. J. Walhausen: *L'art Militaire pour L'infanterie*, 1615) Avrupa ordularında, mesela Fransız ordusunda Guibert, fikir babası ünlü taktik üstadı Vauban olan, kronometreli atış talimlerini uygulatmaktaydı. II. Frederik'i zaferden zafere koşturan ünlü "Prusya Piyade Talimatnamesi" 1700'lerden beri dikkatle uygulanmaktaydı. Böylece talimlerde, piyade için atış ve taktik hareketlerle vücudun davranışlarının senkron haline getirilmesi temel unsur olmuştur. Bunun yanında askeri okullar da çok ciddi bir disiplin içinde eğitimlerini sürdürüyor ve yeni sistemin subay ihtiyacını karşılıyorlardı. Aslında III. Selim'e ünlü layihasını veren d'Ohlsson veya döneminde, Sefaretnamesinde Viyana'yı anlatan Ebubekir Ratip Efendi de bu özellikleri ve temele inen kuramsal yapıyı görememişlerdi. Konu ile ilgili olarak ilginç bir kaynak için bkz. Michel Foucault: *Hapishanenin Doğuşu*, çev. M. A. Kılıçbay, İstanbul 1992, s. 184-186,191, 216-217 vd.

İşte bu ortamda Comte de Bonneval 1729 yılında Osmanlı İmparatorluğuna iltica eder.

Bu ilginç Fransız aristokrat asker olarak yetişmiş, XIV. Louis zamanında İspanya veraset savaşlarında şöhret kazanmış ve Fransa kralıyla arası bozularak, Avusturya hizmetine girip, o da Fransız asıllı bir general ve Avusturya bayrağı atında 1683'de Viyana'da, 1717'de Belgrat'da Osmanlılara karşı savaşmış olan Prince Eugene (1663-1736) maiyetinde Osmanlılara karşı Petervaradin savaşında bulunduktan sonra onunla da arası açılıp, nihayet 1729'da Türkiye'ye iltica etmiş bir sergüzeştçi ve paralı askerdir. Devlet hizmetine geçtikten sonra "Ulûfeci Humbaracılar Bölüğü" adıyla kurulan bir bölüğün kumandanlığına tayin olunmuştur.

Bonneval'in Avrupa'daki hayatı hakkında hatıralarında (*Memoires de Bonneval*, 1806) gerekli malumat mevcuttur. Ancak kendisi tarafından yazılmadığı anlaşılan bu eserde Türkiye'deki hayatı hakkındaki bilgiler ekseri hayatı mahsülüdür. Bizde *İslam Ansiklopedisi* ve döneminin tarihlerinde dağınık bilgiler mevcuttur. Bu konuda son zamanda M. Kaçar tarafından yapılan bir araştırma Bonneval'ın faaliyeti hakkında bize doyurucu bilgi vermekte ve yeni kaynakları ortaya çıkarmaktadır. (Mustafa Kaçar: "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri sahalarda yenileşme döneminin başlangıcı", *Osmanlı Bilimi Tarihi-I*, Ed. F. Günergun, İstanbul 1995) Aşağıdaki bilgileri bu incelemeden aktarıyoruz.

1729 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Bonneval, Haziran 1729'da Saraybosna'dan İstanbul'a biri Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya, diğeri Fransız Elçisine olmak üzere iki mektup göndermiştir. Birincisinde abartılı bir üslûpla Osmanlı İmparatorluğu ve sultanının yüceliği, sadrazamın iktidar ve ihtişamını dile getirerek bir an evvel Osmanlı ordusunda vazife almak istediğini belirtmiştir. Elçiye yazmış olduğu mektubunda ise, İstanbul'a geliş sebebini ve gayesini "Türklerle çalışmak ve başarabilirsem Macaristan'dan alınan toprakları yeniden kazanarak Almanları mağlub etmek" şeklinde açıklamaktadır. Bosna'da iken İslamiyeti kabul ederek Ahmed ismini alan Bonneval, bir yıl kadar burada ikamete mecbur bırakılmıştır 1730 yılında İstanbul'a çağırılan Bonneval Ahmed, Edirne'ye kadar gelmiş iken Patrona ayaklanması çıkmış ve bu yüzden Gümülcine'ye ikamete gönderilmiştir. Gümülcine'de iken yeni Padişah I. Mahmud'a bir istida göndererek durumunu izah etmiş ve Osmanlı Devletinde vazife almak istediğini tekrar ifade etmiştir.

MÜTEFERRİKA MATBAASI VE BAZI MÜLÂHAZALAR*

Hidayet NUHOĞLU*

Matbaacılık, basma, yani bir kalıp ve boya vasıtası ile bir şeklin bir satıh üzerine çok miktarda kopyesinin çıkarılması tekniği ve bu tekniğin kitap meydana getirmede kullanılması, insanoğlunun, yazıdan sonra ortaya koyduğu en önemli buluşların hemen başında gelir demek, her halde yanlış olmasa gerek. Bu buluşun ilk olarak kullanılma şerefinin Uzak Doğu'ya ait olduğu, bazı buluntular gözönüne alınarak söylenebilir. Müteharrik harfler (dağıtılıp tekrar be tekrar yeni terkipler yapmak için tek tek harflerin kullanılması) tekniği ile basım işinin başlamasını, bugüne kadar tekamül yolu ile kullanılagelmesi de gözönüne alındığında, bugünkü Almanya'da *Mainz* şehrinde *1440 yılında Johann Gütenberg*'in bastığı ve *42 satırlık İncil* adı ile bilinen kitap ile başlatmak ve bu işi tarihin dönüm noktalarından biri olarak görmek, Batı dünyasında umumî kabule mazhar olmuştur. Yalnız rönesans için değil, aynı zamanda Batı'nın reform hareketleri için de tarihî bir merhale olan basım işi, çok kısa bir zamanda Avrupa'da yayılmış, birçok yerde matbaa açılmış ve basma kitap, yazma kitabın yerini almağa başlamıştır. Öyle ki 16. yüzyıldan itibaren kitap, basılmak üzere yazılır olmuş ve *manuscript* terimi "yazma kitap" değil, bir kitabın basılmamış hali, müsveddesi anlamında kullanılır olmuştur.

Bu önemli buluşun 15. yüzyıl içinde ulaştığı coğrafyada Osmanlı şehirlerini de görüyoruz. 1486 veya 1493'te de, İspanya'dan muhaceret eden Yahudiler'in İstanbul'da, Sultan II. Bayezid'den aldıkları ferman ile matbaa tesis edip kitap bastıkları bilinmektedir. Kısa zamanda Selânik, İzmir ve Halep'te Yahudi teb'a matbaa kurmuşlardır.

* IRCICA'da araştırmacı

Osmanlı topraklarında Yahudiler kendileri için kitap basmak üzere matbaa tesis ederlerken, bazı Batı merkezlerinde de İslâm kültürünün mahsullerinin aslî dillerinde basıldıklarını görüyoruz. 1514'de İtalya'da Fano'da basılmaya başlayan eserlerden sonra 1584'de Kardinal Ferdinando de Medici, Papalığın arzusu üzerine sadece İslâmî eserleri basmak üzere Roma'da bir basımevi kurmuş, İbni Sînâ'nın yıllarca Batı üniversitelerinde ders kitabı olarak okutulan *el-Kânûn fî't-Tıb* isimli meşhur eserinin Arapçası ilk defa 1594'de bu matbaada basılmıştır.

Osmanlı'nın aynı zamanda ilim ve kültür bakımından da âsitanesi olan İstanbul'da Yahudiler'den sonra Ermeniler (1567'de Tokatlı Abgar ile oğlu Sultanşah Ermenice gramer basmışlar) ve Rumlar (Rahip Nikodemos Metaksas, Londra'dan getirttiği âlet ve edevat ile 1627'de Rumca kitap basmıştır) da kendi matbaalarını tesis etmişler ve cemaatlerinin ihtiyacı olan kitapları basmışlardır. Azınlık cemaatlerinin zaman içinde daha başka matbaalar açtıkları bilinmektedir. Hattâ, "neşir yolu" ile iki cemaat arasında çıkan niza sebebi ile matbaa tatili vuku bulmuştur. Osmanlı coğrafyasında gayrimüslim cemaatler kendi ihtiyaçları için faal iken, Batı'da basılan İslâm medeniyetine ait bazı eserlerin Osmanlı dünyasına, ticarî meta olarak geldiği bilinmektedir. 1588'de iki İtalyan tâcir, Branton ve Orazio Bandini, III. Murad'dan aldıkları fermanla hariçte basılan Türkçe kitapları gümrük resminden muaf olarak ithal izni almışlardır. İstanbul sahhaflarını sık sık ziyaret eden seyyahlardan biri, Farsça bir divânın Avrupa'da basılmış bir nüshasının aylarca müşteri bulamadığını, aynı eserin yazmalarının birkaç kat fiyatla defalarca alınıp satıldığını zikreder. 17. asrın değerli kitabiyatçısı, ilim ve fikir adamı Kâtip Çelebi'nin, *Cihannüma*'sında, bizde de matbaanın kullanılması Avrupa'daki gibi taammüm etmiş olsa idi, daha çok harita koyacağını, fakat istinsah sırasında haritaların bozularak faydasını kaybedeceğinden eserinde az miktarda harita kullandığını ifade ettiği nakledilmektedir.

Nihayet, aslen bir Macar olan ve Osmanlı Devleti hizmetinde Müteferrikalığa kadar ulaşabilmiş Basmacı İbrahim Efendi 1719 yılında tahta kalıp ile bastığı birkaç haritadan sonra, kaynaklarda ısrarla zikredildiği üzere, babasının Paris sefareti esnasında maiyetinde bulunan Yirmisekiz Mehmed Çelebi zâde Saîd Efendi'nin de yardımı ve devletin himâyesinde ve muâveneti ile Müteferrika Matbaası meşhur adı ile bilinen *Basmahane* yahut *Daru't-Tıbâati'l-Âmire*'yi kurmuştur.

Müteferrika'nın kurduğu matbaayı, "bir İslâm ülkesinde, kendini İslâmî kabul eden bir devletin himâyesinde ve yardımı ile müslümanların ihtiyacı olacak ve onların te'lif, tertip ve tercüme yolu ile meydana getirdikleri eserleri

basmak üzere kurulan ilk matbaa" olarak tarif ve tavsif etmek doğru bir yaklaşım olacaktır.

MÜTEFERRİKA'DAN SONRA

1742'de yayınlanan *Ferheng-i Şuûrî* ile Müteferrika devri basım ve yayıncılığı sona ermiş, bu eserin basımından üç yıl kadar sonra vefat eden İbrahim Müteferrika'nın terekesinde, bastığı eserlerden pakçoğu satılmamış olarak bulunmuştur. Matbaayı faal hale getirmek isteyen damadı İbrahim Efendi sadece *Van Kulu*'nun ikinci baskısını yapmıştır (1169-1170/1755-1756). Bundan sonra otuz yıl kadar âtıl kalan matbaa, Beylikçi Râşid ve Vak'a-nüvis Vâsıf Efendiler tarafından satın alınıp yenilendikten sonra tekrar faaliyete geçmiş ve 1198/1784'de *Sâmi*, daha sonra *Suphi ve Şakir Tarihleri* ile *İzzî Tarihi* basılarak tekrar faal hale gelmiştir.

Bundan sonra bazı kısa inkıtalarla da olsa basım faaliyeti devam etmiştir.

Basım işinin yaygınlaşması 19. asırda olmuştur. Başta Mühendishâne olmak üzere bazı kurumlar kendi matbaalarına sahip oldukları gibi (Mühendishane Matbaası için bakınız: Kemal Beydilli; Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishane ve Mühendishane Matbaası ve Kütüphanesi 1776-1826. İstanbul 1995) gazete neşriyatının başlaması ile de resmî matbaaların yanında özel matbaalar da faaliyete geçmiştir. *Cerîde-i Resmiye*, Takvimhâne-i Âmire'de basılmıştır.

Bu ilk matbaalar arasında, Mühendishane Matbaası'ndan sonra Üsküdar Matbaası ve Daru't-Tıbaa ve Takvimhâne-i Âmire hususen dikkati çekmektedir. Bu arada matbaa teknolojisinde taşbasmacılık da başlamış, bu teknik ile, müteharrik harflerin monotonluğu yerine hat sanatının estetik yönü basılı kitaplara da girmiş, bu teknikle başta Mushaf olmak üzere dînî kitapların basımı yaygınlaşmıştır.

Matbaacılığın Devlet-i Aliyye coğrafyasında yaygınlaşması Vilâyet Matbaalarının kurulması ile başlamıştır. Bidayette vilâyetler için lâzım olan kırtasiyenin hazırlanması için kurulan bu matbaalarda daha sonraları ondokuzuncu asır Osmanlı coğrafyasının muhtelif açılardan en değerli referanslarını teşkil eden *Vilayet Salnameleri* ile gene kaynak-belge değeri bakımından ehemmiyetli mahallî matbuatın, vilâyet gazetelerinin basıldığını görüyoruz. Vilâyet matbaaları ile matbaalar vilâyetlerdeki matbuat ve neşriyatın ortaya çıkmasının en

ehemmiyetli âmilleri olmuştur. Vilâyet matbaalarında yapılan neşriyatın bir bütünlük halinde değerlendirilmesi henüz yapılmamıştır.

Özel olarak üzerinde durulması gereken bir matbaa da Bulak Matbaası'dır. Mısır'da Kahire yakınlarındaki Bulak nahiyesinde kurulan bu matbaanın ilk bastığı eserler arasında Osmanlı edebiyatının meşhur divânlarını görüyoruz. Bulak Matbaası, İslâm kültürünün mahsullerinin basılıp yayılması açısından ilk sıralarda sayılacak bir matbaadır. Türkçe eserler yanında Arapça eserlerin de yayınlandığı bu matbaanın bastıkları her zaman, her bakımdan aranılan ve güvenilen eserler olagelmiştir.

BAZI MÜLÂHAZALAR

Müteferrika Matbaası'nın kuruluşu ve matbaanın kullanılmasında, Gutenberg ile Müteferrika'nın ilk kitabı Van Kulu Lugati arasındaki üç asra yaklaşan zaman farkı son devir müellifleri tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiş ve bu gecikmenin Osmanlı Devleti'nin geri kalışında esas sebeblerden biri olduğu yaygın kanaatı oluşturulmuştur.

Müteferrika matbaası, günümüz nesillerine intikal ettiği şekli ile, Osmanlı tarihinin diğer bir çok meselesinde olduğu gibi bir *galat-ı meşhur* olmuştur. Günümüzde, üzerinde hassaten durmamış olanlar için bu bahis, kısaca "İlk Türk Matbaası, 1729'da, dinî kitap basılmamak şartı ile fetvâ alındıktan sonra faaliyete geçmiştir" şeklinde bilinmektedir. Bu bilginin hemen her unsuru, kanaatimizce galattır. Şöyle ki:

1. *İlk Türk Matbaası* ifadesi birçok açıdan izaha ve tashihe ihtiyaç göstermektedir. *Türk Matbaası* ifadesi ile kasdedilen nedir? Eğer Türkiye'de, tarihî coğrafya tabiri ile ifade edilecek ise, Osmanlı coğrafyasında ilk matbaa kasdediliyor ise, bu tamamen yanlıştır. Zira 1480'lerden itibaren Osmanlı topraklarında matbaalar açılmaya başlamış olup İbrahim Müteferrika'nın kurup çalıştırdığı matbaayı ilk matbaa olarak kabul etmek mümkün değildir.

Kurucusuna izafeten bu ifade kullanılmış ise bu da doğru bir ifade olmaz. İbrahim Müteferrika aslı Macar bir mühtedi olup Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin bir vazifelisidir.

Basılan eserler ve bunların dili gözönüne alındığında da *ilk* sıfatını kullanmak doğru olmayacaktır. Zira Müteferrika Matbaası'ndan önce, Batı'da Türkçe, Arapça ve Farsça eserlerin basıldığı bilinmektedir.

Bu durumda *ilk Türk matbaası* ifadesinin tashihi icabetmektedir. Hemen ifade edelim ki İbrahim Müteferrika'nın kurduğu matbaa bir "ilk"tir. Neyin ilki olduğunu doğru olarak ortaya koyarsak, "Türk-Osmanlı coğrafyasında, bir Müslüman devletin (Osmanlı Devleti)'nin, kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere, devletin himâyesinde kurulan ilk matbaa" tarifi daha doğru bir tarif olacaktır.

2. 1729 tarihi de kanaatimizce yerinde kullanılmamıştır. 1729 tarihi, İbrahim Müteferrika Matbaası'nın ilk yayını kabul edilen *Van Kulu Lügati*'nin yayın tarihidir, yani iki cildin basımının tamamlandığı tarihdir. Matbaanın kuruluşunun bundan daha önce olduğu izaha muhtaç değildir. *Vesiletu't-Tıbaa* risalesini ve Van Kulu'ndan on sene kadar öncesine giden haritaları bir yana bırakırsak ve sadece Van Kulu'nun basımını gerçekleştirecek teknik hazırlık ve techizatı göz önüne alırsak bu tarihi birkaç yıl geriye götürmek icabedecektir. Bu bakımdan 1729 tarihini matbaanın kuruluş tarihi olarak değil, fakat bu matbaanın ilk eserini tamamladığı tarih olarak almamız icabetmektedir. Bu durumda 1729 tarihini, matbaanın kuruluş tarihi olarak değil "ilk eseri olan Van Kulu Lügati'nin basımının tamamlanma tarihi" olarak düzeltmek icabeder.

3. "Dînî kitap basılmamak şartı ile fetvâ alınması" ise sık tekrarlanan bir başka galattır. Fetvâ'da üzerinde durulan husus olarak basılan eserin musahhah olması, hatâlardan berî olması vurgulanmış, basılacak kitap cinsi olarak günümüzün dilinde "âlet kitapları" olarak ifade edebileceğimiz *ulûm-ı âliyye* (hemze ile) cinsinden kitaplar için tercih gösterilmiştir. Hele yasaklayan bir ifade hiçbir şekilde kullanılmamıştır. Buna rağmen, hem de araştırıcı seviyesinde birçok yazarın, görebildiğimiz kadarı ile bu asrın başlarından beri kanaatimizce kilise taassubunun bir ifadesi olan bu temelsiz iddiayı, hiçbir tahkike ihtiyaç duymadan tekrar ettiklerini görüyoruz.

Bu durumda bu yaygın iddianın nasıl çıktığını ilgili diğer vesikaları incelediğimizde mesele kolayca aydınlanmaktadır. "Dînî kitap" ifadesi değil, fakat "... fıkıh, kelâm, tefsir ve hadîs ilimlerinden başka ilimlere dair kitapların basılacağı ... " ifadesinin yer aldığı hatt-ı humâyûn, yahud basılı metindeki şekli ile emr-i şerîf-i âlî-şân bir çeşit tahdid veya yasaklama getirmiştir. Yâni eğer bir yasaklama sözkonusu ise, bu yasaklama fetvâ ile değil, hatt-ı hûmâyun ile yapılmıştır. Biz, burada, sebeblerinin araştırılıp ortaya konması icabettiğine işaret ile, yasaklamadan değil, fakat tahdidden bahsetmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Bu mülâhaza ile beraber, galatın tashihi bahsinde, birer vesika olarak fetvâ ile hatt-ı hûmâyûnun farklılıklarına işaret etmeyi faydalı buluyoruz. Şöyle ki:

Fetvâ; müftî tarafından, bir konuda ve bir suâle cevâben, temel dînî kaynaklar esas alınarak beyân edilen hükümdür. Tabir caiz ve teşbih doğru ise bugünün şartları ile ifade edildiğinde, mevcud ve mer'î mevzuat gözönüne alınarak yetkili bir hukuk mercii tarafından verilmiş bir hukukî mülâhaza gibidir. Hatt-ı hümâyun ise siyasî ve icraî iradenin kararıdır. Nazariyatta bu kararın, dînî mahiyetteki görüş olan fetvâya uygunluğu beklenmesine rağmen, tatbikatta sayısız örneği bulunabileceği üzere hatt-ı hümayunlar, yâni siyasî iradenin kararları, olagelen hallere, mevcud diğer kararlara mevcud şartlara göre takdir edilir ve sadır olur.

Müteferrika matbaasında basılacak eserler konusunda niçin böyle bir, tekrar edelim, yasaklamaya değil ama tahdide ihtiyaç duyulmuştur? Bunu, ilericilik ve gericilik, taassub gibi kolayca ifade edilebilen, fakat ciddî temellere dayandırılması zor sebeblere bina etmek yerine o günün usulleri ve ihtiyaçları başta olmak üzere zamanı iyi tanımak ve alâkalı diğer vesikaları değerlendirerek cevaplandırmanın mümkün olduğu kanaatindeyiz.

Tarifdeki bu üç unsura işaret ettikten sonra bir başka, galat olmasa bile pek üzerinde durulmamış, fakat bilinmesi ile bazı şüphelerin giderileceği ve bu matbaanın mahiyetinin daha açık ve vâzıh bir şekilde ortaya çıkacağı bazı bahislere de işaret etmek icabetmektedir.

İlk olarak işaret etmek istediğimiz husus, yukarıda işaret ettiğimiz noktalar da gözönüne alınarak *bizim ilk matbaamız*'ın niçin İbrahim Müteferrika'ya kadar geciktiği meselesidir. Bugünkü Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi koleksiyonundaki batı inkunabelleri, Saray'ın Batı'daki neşriyattan haberdar olduğuna, bunları takip ettiğine işaret olarak kabul edilebilir. Sultan İkinci Bayezid devrinden beri Osmanlı Coğrafyası'nda matbaacılık vardır ve batıda basılan İslam kültürü eserleri satışa sunulmuştur. Bu durumda Osmanlılar'dan bilmesi gerekenler tarafından bilindiğinde şüphe olmayan matbaa tekniği ve basılı kitap için millet-i islâmiyyece hiçbir gayret olmamış mıdır? Bu meselenin geçmişinin olduğuna dair gene *Vesiletu't-Tıbaa*'da çok vâzıh bir ifadeye rastlıyoruz: Evvelce, bu san'atın memleketimizde tatbiki vukelâ arasında müzakere edilmiş ise de *"bu iş güç ve gaileli bir iş olduğundan erbabı bulunamamıştır."*

Bu ifadeden açıkça anlaşıldığı üzere *devlet*, bu teknolojinin, bizde azınlıkların da kullanmakta olduğu bu teknolojinin, *millet-i islâmiyye* tarafından da ve kendileri için kullanılmasını ele almış, fakat iş, her hangi bir sebeple *güç ve gaileli* görülüp erbabı bulunamamıştır. Şimdilik, bu müzakerelerin ne zaman olduğunu bilmiyoruz. Ayrıca, ifade edilen *güçlük ve gâile*'den de yeni ve belgelendirilmiş bir izah bulununcaya kadar sadece teknik açıdan bu işin üstesinden gelmekden başka birşey anlamanın yanlış olacağı kanaatindeyiz. Erbabı çıkınca, İbrahim Müteferrika bu işe teşebbüs edince veya ettirilince yâni, teknik açıdan bu işi maharetle yapabilecek biri bulununca matbaa kurdurulup faaliyete geçirilmiştir.

Bu arada sık sık zikredilen taassup ve irticaî davranışlara da kısaca bir vak'a ile işareti faydalı buluyoruz. Meşhur Patrona Halil ayaklanması, Lâle devrini sona erdiren bir irtica hadisesi olarak gösterilir. Kelleler götüren bu hadise, Müteferrika matbaasının faaliyeti ile alâkadar bile olmamıştır. Bu bir tenakuzdur ve izâhı iddia sahiplerince herhalde yapılmalıdır.

Üzerinde durulmasında gecikilmiş bir diğer husus ise İbrahim Müteferrika'nın bu faaliyetteki rolüdür. Her ne kadar İbrahim Müteferrika kayıtlardaki ifade ile "Basmacı" yani tâbi/matbaacı olarak biliniyor ise de, bizce yalnız basmacı değil, bundan başka diğer yönleri yanında belki daha da önemli olarak bir *nâşir* olarak karşımıza çıkmaktadır. Vesilet'ut-Tıbâa, matbaanın kurulmasını isteyen bir vesika olduğu kadar, aynı zamanda bir neşriyat programı mahiyetinde bir vesika olarak da kabul edilebilir kanaatindeyiz. Bu vesikada, o günün şartları içinde, Devlet-i Aliyye'nin maddî ve manevî sahalarda *muasırlaşması* için lâzım gelen bilgilere kolayca ve geniş bir kitlece ulaşılabilmesini sağlayacak kitapların, hangi sahalardaki eserlerden olması icabettiği üzerinde durulmuştur. Bu eser nevilerine baktığımızda, fetvâda ifade edilen âlet ilimleri meselesi de açıklığa kavuşmaktadır. Tekraren ifade edecek olur isek, İbrahim Müteferrika, yalnız bir basmacı değil, aynı zamanda bir nâşirdir, müelliftir ve mütercimdir.

Acaba İbrahim Müteferrika sadece bir basmacı ve bir nâşir midir? Bize göre *Vesiletu't-Tıbâa*'dan önce, haritalardan başlayarak bastıkları ve yazdıkları ile İbrahim Müteferrika, aynı zamanda, Devlet-i Aliyye'nin, Millet-i İslamiyyeye mensup değerli bir münevveridir. Gününün dünyasından, devletinin halinden hakkıyla haberdar, bilgi ve kültür muktesebatı sağlam, derdleri gören ve bunlara çare arayan hakikî bir münevver olarak karşımıza çıkan İbrahim Müteferrika, daha birçok benzeri gibi, *"Osmanlı Kimliği"*nin ne olduğunu arayanlar

için herhalde mutlaka incelenmesi ve bilinmesi icap eden bir şahsiyettir. Kanaatimizce bu nokta, hassaten Osmanlı kimliği açısından araştırıcılarının ihmal etmemeleri icâbeden bir ehemmiyet arzetmektedir.

Bu arada gene bir araştırma konusu olarak Saîd Efendi'nin bu işteki rolü ve katkısının da etraflıca incelenmesi icâbettiği kanaatindeyiz. Bu katkı sadece bir iltimastan ibaret midir, öyleyse böyle bir iltimasa ihtiyaç var mı idi? Bundan öte, yayın işine bir katkısı olmuş mudur? Benzeri diğer sualler ile bu meselenin de yeniden incelenmesi icabettiği kanaatindeyiz.

Müteferrika matbaası ve burada basılan eserler kendi zamanlarında nasıl karşılandı, sualinin cevabı da bugüne kadar, kanaatimizce ciddî olarak aranmadı. Bu suali sormak ve cevabını bulmak, herşeyden önce matbaamız için İbrahim Müteferrika'ya kadar niçin beklendiğine, yâni "gecikmeye" yukarıda işaret edilen noktaya ilâveten yeni bakış açıları getirecektir. Biz burada bir örnek üstünde durmayı şimdilik kâfi görüyoruz. İbrahim Müteferrika'nın muâsırı, devrinin bir başka münevveri, İbrahim Müteferrika kadar Saray'a yakın, mütercim ve meşhur şair Nedim'in bu hususdaki tavrı, Matbaaya alâkası, kanaatimizce bu konuyu inceleyecekler için iyi bir başlangıç olacaktır. Bilindiği üzere okumaya, kitaba gerçekten mübtelâ olan Nedim'in birçok hususiyetinden ikisi, hâfız-ı kütüb olma hevesi ve gününün en basit hadiselerine düşürdüğü tarih beyitleridir. Bu vasıfları ile Nedim'in İbrahim Müteferrika Matbaası ve faaliyetlerine bir alâka duyması beklenir. *Nedîm Divânı*'nda bu hususta tek bir satırın bulunmaması câlibi dikkattir. Bu husus ve sebebi her halde aranmalıdır. Bu sebeb belki de "gecikme"nin ciddî sebeblerinden birini teşkil edecektir.

Burada, iki grupta toplanabilecek vesika değerinde gördüğümüz malumatın bir bütün olarak henüz değerlendirilmediğine de işarette fayda mülâhaza ediyoruz.

Bunlardan birincisi, başta İbrahim Efendi'nin kendisi ve Matbaası ile alâkalı kendi yazdıkları, arşiv vesikaları ve devrinin kalem sahiplerinin ortaya koydukları derlenip ortaya konulmalı ve bir bütünlük içinde değerlendirilmelidir. İkinci olarak daha sonra bu mesele ile alâkalı malumat derlenmelidir. Şimdiye kadar bildiğimiz kadarı ile bunlar bir bütün olarak ele alınmamış, muhtelif araştırıcılar bulabildikleri ile iktifa etmişler veya birbirlerinden naklet-mişlerdir. Bunlara ilâve olarak, Kâtip Çelebi gibi İbrahim Efendi öncesi malumatın da toplanması, bilhassa gecikmenin izahına ışık tutması bakımından ehemmiyet arzetmektedir. Bu malumata istinaden hazırlanacak bir matbaacılık kronolojisi birçok galatın tashihini mümkün kılacaktır.

Matbaamızın kuruluşunun Batı'ya göre gecikmesinin sebebleri de muhtelif zaviyelerden ciddî tahlillere istinat ettirilmeden, sadece işaret edilerek ve ülkenin, her ne demekse "geri kalışı"nın sebebleri arasında sayılarak bir başka galat efkârı umumiyemizin malı olmuştur. Kronoloji, matbaamızın kuruluşunun gecikmiş olduğunu gösteriyor. Bunun sebeblerine şimdiye kadar, bazı yazarlarımız çoğu bir ihtiyaç olmayan birkaç nokta ile işaret etmişlerdir. Kanaatimizce burada müdafaa halinde bulunmaya ihtiyaç yoktur. Bu konuyu ele alırken Osmanlı ilim ve kültür adamlarının kitaba olan ihtiyaçları, kitabı temin yolları ve bu kitapların vasıflarını inceleyerek bakmak bizi doğru cevaba götürecektir. Bu açılardan meselemize cevap aramaya çalışalım:

Osmanlı ilim ve kültür adamlarının ihtiyaçları olan kitapları temin etmede herhangi bir güçlük ile karşılaştıklarını söylemek kanaatimizce haksızlık olacaktır. Her devir kalem sahipleri, alâka sahaları içinde telif, tasnif ve tercüme yolu ile daima kitap meydana getirmişlerdir. Kütüphanelerimizin koleksiyonları ve kütüphane katalogları üzerinde, ufak çapta ve belirli konularda yapılan analitik çalışmalar bu görüşümüzü haklı çıkarıyor. Yukarıda sayılanlara, istinsah yolu ile bir kitabın yeni nüshalarının katıldığı hususunu da ilâve edersek o günün toplumunda, onların ihtiyaçlarını karşılayacak kitap meydana getirme ve kitabı bulabilme faaliyetinin kesintisiz olarak yapıldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Pekçok rastlanan, kitaplar üzerindeki çeşitli kayıt ifadeleri, kitabın yalnız meydana getirildiğine değil, aynı zamanda ve pek serî bir şekilde yayıldığına işaret etmektedir. Tekraren ve hulâsaten ifade edelim, Osmanlı ilim ve kültür adamları ihtiyaçları olanı kolayca bulabilme imkânına sahip olmuşlardır. Umumen ihtiyacın cevabı vardır.

Daha önce bazı yazarların da işaret ettiği üzere dikkate değer bir diğer sebeb, kitabın maddî yapısındaki estetik vasıfdır. Yazma kitaplardan, talebenin âlet kitaplarından başka olanları, umumiyetle hususen imâl edilmiş eserlerdir. Bunlarda kağıtlarının evsafından, yazıdaki güzelliğe, tezhibe, cilde kadar bütünüyle bir estetik yaklaşımı bulmak mümkündür. Aynı şeyleri basma kitapta bulmak ve görmek mümkün olmamıştır. Bedelini ödeme imkânını bulduktan sonra elbette yazma kitap tercih edilmiş olacak, basma kitaba itibar edilmeyecektir.

Buna bağlı olarak zamanın bir terbiye usulüne, bir eğitim metoduna da işaret etmek icabeder. Elimizdeki kitap nüshalarına, bunlardaki bazı kayıtlara ve bazı kütüphane vakfiyelerine dayanarak medrese eğitimi sisteminde, talebenin, okuyacağı derse, okuyacağı kitabı istinsah ederek, yani kendi kitabını önce kopye ederek başladığını söyleyebiliriz. Bazı kütüphane vakfiyelerinde

o kütüphanenin, haftanın muayyen günlerinde sadece talebe-i ulûma ve istinsah müsaadesi ile tahsis edildiğine dair ifadeler mevcuddur. Yani o kütüphaneden, o gün, sadece medrese talebeleri kitap mutâlaa ve istinsahı için faydalanmaktadırlar. Bu hususun bazı âlet kitaplarının niçin mebzul miktarda ve çoğu düzgün olmayan yazı ile mevcud olduğunun izahı olduğu kanaatindeyiz. Yani kitabın potansiyel satın alıcısı olacak olan medrese talebesi, pedagojik sebebler ile kendi kitabını sadece ve çoğu zaman bağış yolu ile temin ettiği kâğıt ve mürekkep masrafı ve el emeği karşılığı temin etmekte, aynı zamanda, daha sonra hoca ile müzakere ve mutâlaa edeceği eseri, onu kopye ederek ilk dersini almaktadır. Bu durumda bu cins basılı kitap için müşteri bulunmayacaktır. Yani kitabın basılı olarak arzını karşılayacak medrese talebesinden talep vukû bulmayacaktır.

Kanaatimizce matbaamızın gecikmesinin en önemli sebebi "kitabın arzı ve kitaba olan talep" meselesidir. Osmanlı ilim ve kültür adamları talep ettikleri kitabı her zaman için temin etme imkânına sahip olmuşlardır. Yukarıda ifade edildiği gibi kütüphanelerde veya diğer vasıtalar ile arîyet edilen kitabın istinsahı yanında *sahhaflar çarşısı* da kitap temin etme merkezlerinden birisi olmuştur. Sahhaflar çarşısında kitap alım-satımı, kitap ticaretinin yanında, *kitap îmâli* de faaliyet sahalarından biri olagelmiştir. Sahhaflar, her zaman talebi olacak eserleri istinsah ettirerek miktarı kâfi hazır bulundurdukları gibi, vâki talep üzere muayyen bir kitabı; meslekleri kitap istinsah etmek olan ve sayıları binler ile ifade edilen yazıcılara, hattatlara, kitabın hacmine ve konan süreye göre, taksim ederek bazen bir, bazen birkaç gün içinde hazırlatarak temin etmişler ve talebi karşılamıştır. (Hattatların adedi olarak ortaya konan rakamların doğruluğu da ayrı bir araştırma konusudur.) Burada söz konusu olan arza talep yaratma değil, talebe göre arz imkânı hazırlamaktır. Yâni önce talep, sonra buna cevap verecek arzı temin etme yoluna gidilmiştir. Bu talep ve arz meselesini, Osmanlı iktisadiyatının, hattâ hayatının diğer sahalarında da aramak, kanaatimizce başka sahalardaki galat kanaatlerinin tashihine de imkân sağlayacaktır. Batı ile Osmanlı'nın maddeye yaklaşımındaki temel fark, kanaatimizce bu noktadır. Batıda matbaa ürünlerinde olduğu gibi hemen her sahada arz ve arza talep yaratma öncelik alırken Osmanlı dünyasında önce talep ve talebe cevap verecek arz öncelik almıştır. Kapitalist yaklaşımın, klâsik Osmanlı anlayışında olmadığı kanaatindeyiz. Şarktaki *kanaat* anlayışı şarkta aslolan ihtiyacı duymak, buna göre talebde bulunmak, bu talebe cevap verecek arzı aramak iken Batıda aksi istikamette bir cereyan olarak arz etmek, arza göre talep yaratmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bunların çeşitli açılardan doğruluk ve

yanlışlığını bir tarafa bırakarak Batı'nın teknolojiyi meydana getirme ve kullanmada Osmanlı'dan önce olmasını ve bu anlayışa uygun ekonomik ve politik sistemler geliştirmesini bu anlayışa bağlamak, matbaa meselesini de buna iyi bir örnek olarak göstermek herhalde yanlış olmayacaktır.

MÜTEFERRİKA NEŞRİYATI

İbrahim Müteferrika Matbaası'nda; kültürümüz için yeni bir devrin başlangıcı kabul edilecek bu hareketin neticesi olarak on yedi unvan altında 22 cild eser yayınlanmıştır. Bu eserlerin herbirinin tirajı genellikle beşyüz civarındadır. Bir kısmı resimli ve haritalı olan bu eserlerin, derpiş edildiği üzere "az baha" ile okuyucuya ulaştığı şüpheli görülüyor. Bu eserler, basım sırası ve eser adına göre şunlardır:

1: "Tercümetu's-Sıhahi'l-Cevherî (Vankulu Lügatı)" Yazarı, Ebû Nasr İsmail bin Hammad el-Cevherî; mütercim, Muhammed bin Mustafa el-Vâni Efendi. I. cilt 24+666, 2. cilt 12+756 sahife. 31 Ocak 1729 (Gurre-i Receb 1141).

Arapça'dan Türkçe'ye sözlük.

2: "Tuhfetu'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr" Yazarı Kâtip Çelebi (Hacı Halife Mustafa bin Abdullah) 5+75+2 yaprak ve 5 harita. 29 Mayıs 1729 (Gurre-i Zi'l-kade 1141).

Tarih ve denizcilik konusundadır.

3: "Tarih-i Seyyah der Beyân-ı Zuhûr-ı Ağvâniyân ve Sebeb-i İnhidâm-ı Binâ-yı Devlet-i Şâhân-ı Safeviyân" Yazarı: Judas Thaddaeus Krusinsky; Latinceden terceme eden İbrahim Müteferrika. 97 yaprak. 26 Ağustos 1729 (Gurre-i safer 1142).

İran tarihinin bir devresi ile Afgan beylerinden bazılarının devirlerine ait bilgiler.

4: "Tarih-i Hind-i Garbî el-Müsemmâ bi-Hadîs-i Nev (Kitâb-ı Cedîd-i İklîm)" Yazarı: Emîr Muhammed bin Hasan el-Mesûdî'dir. 3+91 yaprak, 1 harita, 13 resim. 5 Nisan 1730 (Evâsıt-ı Ramazan 1142).

Amerika kıtası hakkında bilgiler veren ilk resimli kitap.

5: "Tarih-i Timur Gürgân (Acâibu'l-Makdûr fî Navâib-i Timûr)" Yazarı: İbn Arabşah Şihâbuddin Ahmed bin Muhammed, Arapçadan terceme eden: Naz-

mizâde Hüseyin Murtaza Bağdâdî. 9+129 yaprak, 18 Mayıs 1730 (Gurre-i Zi'l-kade 1142).

Timur ve fetihlerine dair önemli kaynak eser:

6: "Tarih-i Mısr-ı Kadîm ve Mısr-ı Cedîd" Yazarı: Süheyli Ahmed bin Hemdem Kethüda. 1. cilt 4+65, 2. Cilt, 51 yaprak, 17 Haziran 1730 (Gurre-i Zi'l-hicce 1142).

Mısır tarihi.

7: "Gülşen-i Hulefâ". Yazarı: Nazmizâde Hüseyin Murtaza Bağdâdî. 5+130 yaprak, 16 Ağustos 1730 (Gurre-i Safer 1143).

Hicrî 120-1130 (M. 738-1721) arasında İslâm dünyası tarihi takvimi.

8: Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile pour apprendre La Langue Turque" Yazarı: Halderman P. Jean-Paptiste. 18+194+8 sahife. 1730 (1143).

Fransızlara Türkçe'yi öğretmek için yazılmış bir gramer ve konuşma kitabı.

9: *Usûlü'l-Hikem fî Nizâm'l-Ümem.* Yazarı: İbrahim Müteferrika. 48 yaprak, 13 Şubat 1732 (Evâsıt-ı Şabân 1144).

Siyasetnâmelerimizden değerli bir eserdir.

10: *Füyûzât-ı Mıknâtîsîye.* Latinceden özetle çeviren: İbrahim Müteferrika'dır. 23 yaprak, 2 resim, 27 Şubat 1732 (Gurre-i Ramazan 1144).

Arzın manyetik alanı ve pusulayla olan alakası anlatılır.

11: *Cihânnümâ.* Yazarı: Katip Çelebi. 32+698 sahife, 15 plânş, 27 haritadan meydana gelen eser, 3 Temmuz 1732 (10 Muharrem 1145).

Eser Coğrafya ilmi ve ülkeler coğrafyası konusunda olup harita sayısı çeşitli nüshalarda değişmektedir.

12: *Takvîmü't-Tevârih.* Yazarı: Kâtip Çelebi. 12+247 sahife 14 Haziran 1733 (Gurre-i Muharrem 1146)

Osmanlı tarihine ait, olayların kronolojik olarak sıralandığı, bir ilk müracaat eseri.

13: *Tarih-i Naîma.* Yazarı: Mustafa Naîma'dır. I. cilt 24+701 sahife 18 Haziran 1734 (Evâsıt-ı Muharrem 1147), II. cilt 6+711+29 sahife 14 Ekim 1734 (Evâsıt-ı Cemâziyyü'l-evvel).

1591-1659 tarihleri arası Osmanlı tarihi.

14: *Tarih-i Râşid.* Yazarı: Mehmed Râşid. I. cilt 13+227; 2. cilt 9+194; 3. cilt 2+114+5 yaprak.

Naîma Tarihi'nin devamı olup, 1660-1721 yılları Osmanlı tarihi.

15: *Asım Tarihi (Tarih-i Çelebizâde).* Yazarı: Çelebizâde İsmail Asım Efendi. 158 yaprak. 17 Şubat 1731 (Gurre-i Zi'l-hicce 1143).

Râşid Tarihi'ne zeyl olup, 1721-1728 yılları Osmanlı tarihi.

16: *Ahvâl-i Gazavât der Diyâr-ı Bosna.* Yazarı: Ömer Bosnavî. Eser 62 yaprak. 19 Mart 1741 (Gurre-i Muharrem 1154).

1736-1740 yılları arasındaki Osmanlı-Avusturya savaşının tarihi.

17: *Lisânu'l-Acem (Ferheng-i Şuûrî)* Yazarı: Şuûrî Hasan Efendi. I. cilt 2+454; 2. cilt 2+451 yaprak. 1 Ekim 1742 (Gurre-i Şaban 1155).

Farsça-Türkçe sözlük.

İBRAHİM MÜTEFERRİKA MATBAASI KONUSUNDA SEÇİLMİŞ VE NOTLU BİBLİYOGRAFYA

1. "Basım", *Türk Ansiklopedisi.* c. 5, fasikül 37-38, s. 310-338 Millî Eğitim Basımevi 1951.

Hem genel olarak matbaacılık, hem de Osmanlı matbaacılığı konusunda özet bilgi veren ve zengin bibliyografyası ile konu ile ilgili araştırmalar için yol gösterici mahiyette ilk müracaat kaynağı kabul edilebilecek, ciddî tedkike dayalı bir makaledir. Araştırmacılarımız tarafından çoğu zaman ihmal edilmiştir. "Dînî kitap" konusunun fetvâda değil, hattı hümâyunda yer aldığı burada açıkça ifade edilmesine rağmen zamanında müracaat edilmemiş bir kaynak olması dolayısı ile bazı araştırıcılarımız bilinen galatı tekrar edegelmişlerdir.

2. Baysal, Jale. *Kitap ve Kütüphane Tarihi'ne Giriş.* 2. b. Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul 1992, 92 s.

Kitabın "Kitap Basmacılığı" başlığını taşıyan 5. Bölümü, matbaacılığımız ve daha sonra kitap yayıncılığımız konusuna ayrılmış olup matbaacılığımız hakkında özet bilgi verilmiştir. Bibliyografyasında belli başlı kaynaklar alınmıştır.

3. Ersoy, Osman. *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler.* A.Ü., DTCF. Kütüphanecilik Enstitüsü Yayını 1, Ankara 1959,

Konuyu, bir akademik tez olarak ilk defa enine boyuna inceleyen bir eserdir. Eserin birinci bölümü olan *Giriş* bölümü kaynak değerlendirmesi bakımından kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. 3. Bölümden itibaren bizim kültür eserlerimizin basılması ve bizim matba-

alarımız konularına girilmiştir. Selim Nüzhet Gerçek'in çalışmasını, daha disiplinli bir metod ile yenilemiş bir eserdir. Ek kısımda verilen matbaanın dünyaya yayılışını gösteren kronolojik tablo ile 1505-1520 tarihleri arasında Türkiye'de Yahudiler'in bastıkları ve halen British Museum'da bulunan kitapların listesi ile gene Türkiye'de basılan ve Fransız Millî Kütüphanesi için satın alınan ilk devir eserlerine ait listeler önemlidir.

4. Gerçek, Selim Nüzhet. *Türk Matbaacılığı I/Müteferrika* Matbaası. İstanbul 1939, 111 s. + 98 s.

Kısa bir matbaacılık tarihçesinden sonra Müteferrika Matbaası'nın kuruluş safhasını, bilhassa Vesilet'ut-Tıbâa'yı, daha önceki neşriyatı değerlendirerek bir bütün halinde ortaya koyan ve Müteferrika'nın bastığı eserler hakkında etraflıca bilgi veren, dilimizde, daha önce yayınlanmış makaleler hariç tutulduğunda ilk ciddî neşriyat olup uzun yıllar yegâne referans olma vasfını muhafaza etmiştir. Bu eserin bir diğer ehemmiyetli tarafını ise çoğu zaman dipnotlarda işaret edilen, bazen metinde zikredilen mevzu ile alâkalı yerli yabancı kitabiyatı meydana getirmektedir. Bu konuya eğilenlerin mutlaka müracaat etmesi icabeden bir eserdir.

5. Koloğlu, Orhan. *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul Gazeteciler Cemiyeti, ty. 124 s.

Konu ile ilgili kaynak zenginliği bakımından dikkati çeken bu çalışmada bazı yeni konular tartışmaya açılmış, araştırıcıların dikkatine sunulmuştur. Batı kaynaklarından yapılan birçok iktibasdan, Müslümanlar'ın basmacılığı hakkında Batı'da yerleşmiş doğru-yanlış bazı kanaatlerin kökünü bulma ve tashihi için yolu gösterici mahiyettedir. Bundan önceki çalışmaların genellikle ihmal ettikleri sosyo-ekonomik yapı, teknik zorluklar, olmayan ön-yargı gibi konular ele alınarak İbrahim Müteferrika Matbaası'nın kuruluşu ve bu konudaki gecikme doğru bir perspektif ile ortaya konmaya çalışılmış. Bu eserin de araştırmacıların mutlaka müracaat etmeleri gereken bir eser olduğu kanaatindeyiz.

6. Pakalın, M. Zeki. "Darüttibaa", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 2, s. 44-58. Millî Eğitim Bakanlığı, :

Hem tarihî belgeler hem de zamanına kadar konu ile ilgili yayınların muhtasarca değerlendirildiği ve fakat araştırmacılar tarafından hemen hemen hiç kullanılmamış değerli tetebbuat mahsulü bir makaledir. Bilhassa başka araştırıcıların kullanmadıkları arşiv belgeleri yanında bazı yeni araştırma sahalarına da dikkat çekici mutalaaları kanaatimizce önemlidir. Yeni çalışmalarda merhum Pakalın'ın işaret ettiği belgelerin ve konuların dikkate alınması ile matbaacılık ve neşriyat tarihimizin bir kısım eksiklikleri tamamlanacaktır.

7. Şen, Adil. *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1995 XIII, 1925.

İbrahim Müteferrika'nın şahsiyeti ve bastığı eserlerden biri olan Usûlü'l-Hikem fî Nizâmü'l-Ümem adlı eserin neşri olan bu eserin giriş ve ilk bölümlerinde matbaa meselesi de devrinin şartları ve genel karakteristiği içinde incelenmiştir. Bu konudaki yeni ve geçmişin birçok galatından ârî bilgiler verilmektedir. Bir bakıma, sadece Müteferrika Matbaası açısından evvelki neşriyatı tamamen yenileyerek, en azından ansiklopedik bilgi bakımından geçersiz kılan değerli ve ilk müracaat edilecek bir çalışmadır.

8. Türk Kütüphanecileri Derneği, *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı/10-11 Aralık 1979*, Ankara/Bildiriler. Ankara, 1980, XI, 1745. Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları: 12

"Uzman kişilerin bildiriler sunduğu basım, yayın ve kütüphanecilik alanında konu ile ilgili 30'a yakın meslekî ve bilim kuruluşunun temsilcilerinin katıldığı toplantıya sunulan 11 bildirinin toplandığı bu kitapta "verilen orijinal bilgiler, ortaya konan yeni görüşler ve ileri sürülen teklifler, konunun yeni boyutlar kazanmasını sağlamıştır." Çoğu İbrahim Müteferrika, matbaası ve yayınlarına ait bu bildiriler konu ile alâkalananlar için kaynaklık edecek mahiyettedir.

9. Kabacalı, Alpay. *Türk Kitap Tarih c. 1, Başlangıçtan Tanzimat'a kadar*, 2. b., Cem Yayınevi, İstanbul 1989, 158+18 s. Sayın Kabacalı'nın kitap tarihimiz üzerindeki araştırmaları ve yayınları ihmal edilmemesi gereken neşriyattır. Kabacalı araştırmalarında ulaşabildiği bilgileri, ihmal etmeden değerlendirmekte ve okuyucusunun dikkatine sunmaktadır.

* * *

1- Bu eserlerin dışında özellikle Niyazi Berkes'in iki makalesi ile *Türkiye'de Çağdaşlaşma* isimli araştırmasının ilgili bölümünün de bibliyografyaya ilâvesinde fayda mülâhaza edilmiştir. Berkes, bu yazılarında, özellik ile Müteferrika'nın şahsiyeti ve devrin genel gidişatı içinde matbaaya işaret etmektedir.

2- Yukarıda zikredilen eserlerin bibliyografya ve dip notlarının, bu konuda derinleşmek isteyecekler için yol gösterici olacağı kanaatindeyiz.

3- *Mühendishane Matbaası* için Prof. Dr. Kemal Beydilli'nin metinde işaret edilen, ciddî tedkikat mahsulü, metod açısından örnek alınacak değerli eseri ile *Taşbasmacılığı* için Selim Nüzhet Gerçek'in *Türk Taşbasmacılığı* eseri ilk müracaat edilecek kaynaklardır.

* *Yeni Türkiye, "Osmanlı"*, c. 7, s. 221-229'da yayınlanan makalenin gözden geçirilmiş şeklidir.

Lâle Devri'nin dönüştürücü şahsiyetlerinden Yirmisekiz Çelebizade Said Efendi'nin batılı tarzda bir pozu.

LÂLE DEVRİ VE MUSIKÎ

Fikret KARAKAYA*

Lâle Devri'ne özgü bir musikiden söz etmek güçtür. Çünkü bu, oldukça kısa bir dönemdir. Bazı yazarların, Nedim'in şiirindeki şuh, coşkulu üslubu dönemin musikisine de mal etmesi zorlamadır. Ebubekir Ağa, Tanburî Mustafa Çavuş, Kara İsmail Ağa gibi bestekârların eserlerinde böyle bir üslup vehmediliyor. Ama bilmeli ki onlardan önce de sonra da bu üslup vardı. Hem kaç bestekârın kariyeri Lâle Devri'yle sınırlı ki?

Bir dönemin musikisini tanımak, o dönemin çalgılarını, bunların çalınış üsluplarını, beste türlerini ve biçimlerini, önde gelen bestekârlarını, –hepsinden de önemlisi– o dönemde bestelenmiş biçimleriyle eserlerini tanımak demektir. Lâle Devri'nin gözde çalgıları olan tanbur, ney, santur, kemânçe (rebap) ve daire, en az yarım asırdır Osmanlı musikisi orkestrasının temel elemanlarıydı ve daha sonra da oldukça uzun bir dönem rağbette kalmışlardır. Ama bu dönemin tanınmış virtüozları hakkında hemen hemen hiçbir bilgimiz yoktur. Dolayısıyla, bugün adları unutulmuş virtüozların üslupları konusunda da hiçbir şey bilmiyoruz. Lâle Devri'nde yazılmış, Ali Ufkî'ninkine, Kantemir'inkine benzer bir nota mecmuası olmadığı için o dönemin beste üslubu konusunda da hiçbir bilgimiz yok[1]. Sadece, bu dönemin bestekârlarıyla ilgili bilgiler bulabileceğimiz birkaç yazılı kaynak var. Bunların en önemlisi, kendisi de büyük bir bestekâr olan ve I. Mahmud zamanında (1730 – 1754) on üç ay şeyhülislamlık yapan Es'ad Efendi'nin (1685 – 1753) *Atrabü'l-Âsâr fî Tezkireti Urefâi'l-Edvâr*[2] adlı eseridir. Osmanlı nesrinin en ağda-

* Müzik tarihi araştırmacısı.

1. 1760'larda yazıldığı kabul edilen ve döneminin beste üslubunu tanımamızı sağlayacak olan *Kevserî Mecmuası*'ndaki eserlerden bazıları şüphesiz Lale Devri'nde bestelenmiştir. Bu son derecede önemli yazmanın tek nüshası, ne yazık ki hâlâ musiki araştırmacılarının ulaşamayacağı özel bir arşivdedir.
2. *Atrabü'l Âsâr*, 1893'te Veled Bahâî Çelebi (İzbudak) tarafından sadeleştirilerek *Mekteb* mecmuasında yayımlanmıştır. Ama Çelebi sadece bir nüshayı esas almış, metni bir hay-

lı, en sanatlı ve en parlak örneklerinden olan bu eserde 99 musikişinasın biyografisi vardır. Birçoğu, Es'ad Efendi'nin meclisinde bulunduğu, sesini veya sazını dinlediği musikişinaslara ait olan bu kısa biyografilerde genellikle fizyonomiye ve kişiliğe ilişkin bilgiler de verilmiştir ama, gerçek anlamda biyografik bilgi çok değildir. *Atrab*'da, ömrünün bir kısmı Lâle Devri'ne rastlayan 12 bestekârın biyografisi vardır[3]. Bunlardan sekizinin, bazı eserleri günümüze ulaşmıştır. Bugün repertuarımızda bulunan Lâle Devri eserlerinin bir kısmı Hamparsum Limonciyan tarafından XVIII. yüzyılın sonunda (yani bestelenişlerinden 60 – 70 yıl sonra), bir kısmı da XIX. yüzyılın ikinci yarısında (yani bestelenişlerinden 130 – 140 yıl sonra) bir hayli değişmiş olarak notaya alınmıştır. Bu notalara bakılarak Lâle Devri'nin musiki üslubu, beste türleri ve biçimleri hakkında çıkarılacak hükümler güvenilir olmayacaktır. Ama, dönemin musiki hayatının canlı şahidi olan Es'ad Efendi'nin yazdıklarına dayanarak, Lâle Devri bestekârlarını tanıtmaya çalışmak, okuyucuyu belli ölçüde aydınlatabilir.

Günümüze en çok eseri intikal etmiş görünen Lâle Devri bestekârı, *Ebubekir Ağa*'dır. İstanbul'un Eyüp semtinde doğduğu (1685-?) için Eyyûbî diye anılan Ebubekir Ağa'nın hayatına dair bilgimiz çok azdır. III. Ahmed döneminde Enderun'a alınmış, bestekâr ve hanende olarak büyük ün kazanmıştır. Ölümü Lâle Devri'nden bir hayli sonradır (1759). Saraydaki fasıl heyetini yöneten ve Enderun'da ders veren bestekâr, bir edvar (makamlar ve usuller hakkında bilgi veren nazariyat kitabı) ve bir güfte mecmuası yazmıştır. Edvarı günümüze ulaşamayan Ebubekir Ağa, mecmuasında başka bestekârlarınkinin yanı sıra kendi bestelerinin de güftelerini derlemiştir (1739). Hiç dinî eser bestelemediği sanılan Ebubekir Ağa'nın 150 kadar dindışı eserinden günümüze bir peşrev, bir sazsemâîsi, bir kâr, 16 beste, 14 ağırsemâî ve 16 yürüksemâî ulaşabilmiştir. Başlıca eserleri: "Bir âfet-i mehpeyker ile nüktelerim var" (mahur beste); "Sarsam miyânın ey gül-i ter yâsemen gibi" (mahur ağırsemâî); "Geldi cev-

li kısaltmış, bazı bilgiler eklemiş, günümüze ulaşamayan bestelere ait güftelerin yerine, bugün bilinen eserlerin güftelerini koymuştur. Hüseyin Sadeddin Arel de, sadece tarihî bilgiler veren cümleleri alıp gününün Türkçe'sine çevirerek *Musiki Mecmuası*'nda yayımlamıştır. II. Abdülhamid'in kütüphanacisi Fındıklılı İsmet Efendi'nin *Atrab*'a yazdığı zeyl (1896'ya kadar) ise, müellifin sağlığında eviyle birlikte yanmıştır. Zeynep Sema Yüceışık'ın, *Atrab*'ın bilinen beş nüshası arasındaki farkların belirtildiği, hem orijinal metnin transkiripsiyonunun, hem de bugünkü Türkçe'yle çevirisinin yer aldığı doktora tezi (1990) henüz yayımlanmamıştır.

3. Es'ad Efendi'nin, çağdaşı olan ve Lale Devri'nin en önemli bestekârlarından oldukları kabul edilen Tanburî Mustafa Çavuş ile Zaharya'dan bahsetmemesi şaşırtıcıdır.

her tîğ-i âteş-bârına âyineden" (evc murabba); "Mest etti beni dâire, sâgâr mı nedir bu" (evc yürüksemâî); "Cânım yerine geldi ki cânânımı gördüm" (hüseyni beste); "Bir ah ile üftâdeliğim yâre duyurdum" (mâye yürüksemâî); "Muntazam kameti bî-misl ü bedel" (gerdaniye yürüksemâî); "Etti o güzel ahde vefâ müjdeler olsun" (segâh yürüksemâî).

Kariyerinin altın çağını Lâle Devri'nde yaşadığı sanılan *Enfî Hasan Ağa*, 1670'lerde Fındıklı'da (İstanbul) doğdu. İlk musiki bilgilerini babasından aldı. Daha sonra Enderun'a alındı. Enfiyeye düşkün olduğu için «Enfî», iri burunlu olduğu için «Burnâz» lâkabıyla tanındı. 1704'te ders vermeye başladığı Enderun'dan 1715'te emekli oldu. *Hulusî* ve *Hasan* mahlâslarıyla şiirler yazan Hasan Ağa, ilahiler, duraklar, murabbalar, semâîler besteledi. Günümüze ulaşan 18 eser ona atfedilir. Bunların en tanınmışları: "Küşâde sînesi, bilmem ki bir sehâsı mı var" (nişaburek murabba); "Câme-i sürh ile sanma lâl-gûn olmuş gelir" (nişaburek ağırsemâî); "Derviş recâ-i pâdişâh-i meküned" (bestenigâr yürüksemâî). Ramiz tezkiresindeki şu tarih mısraı, ölüm tarihini bildirir: «Hasan'ı eyleye hânende-i adnân Allah» (1141 = 1728).

Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin üslubuna örnek olsun diye, *Atrabü'l-Âsâr*'da Hasan Ağa için yazdıklarından şu pasajı iktibas ediyorum:

«Filhakîka sadâ-yı halâvet-peymâ-yı letâfet-nümâsı sîr-i âheng ve lehce-i bülend ü zîbâsı şûh u şen olup meşâm-ı itkanına îsâr-ı nükhet-i müşg-i sürûd, vâkıf-ı irfânına gubâr-ı tarâb-şiâr-ı esrâr-ı edvâr suud idüp atse-rîz-i âsâr oldukça taraf taraf fenn-şinâsân mukabele-i Bârekâllah ile zebân-güzârân olurlardı.» (yani "Gerçekten, letafet gösteren tatlı sesi âhenkli, yüksek ve güzel lehçesi şuh ve şendi. Sağlam koku alan burnuna [burnunun iriliğine telmih- FK] şarkının mis kokularını çekip [enfiye düşkünlüğüne atıf- FK] irfanına musiki sırlarının neşeli tozlarının yükselmesiyle aksırık halinde eserler verdikçe, bu sanatı bilenler bir ağızdan «Çok yaşa!» diye karşılık verirdi.")

III. Ahmed'in gözde bestekârlarından biri de *Hâfız Rif'at Efendî*'ydi. Es'ad Efendi'nin Üsküdarlı olduğunu söylediği, ama doğum tarihini vermediği Rif'at Efendi, medresenin yüksek kısmını bitirip yüksek rütbeli kadılıklarda bulunduğu için *Molla* lâkabıyla da tanınır. Güzel sesli bir hanende olan ve hem dinî, hem de dindışı eserler besteleyen Rif'at Efendi'nin günümüze hiç dinî eseri ulaşamamıştır. Repertuarımızda ona atfedilen 11 eser vardır. Bunlardan "Bezm-i meyde mutribâ bir nağme-i dil-cû kopar" mısraıyla başlayan segâh murabba, gerçek bir şaheserdir. Ölümü 1720'lerdedir.

1670'lerde Hasköy'de (Edirne) doğan *Kara İsmail Ağa*, Enderun'da Ârif Efendi'den hem musiki, hem de hat öğrendi. Padişah müezzinliğine kadar yükselen İsmail Ağa, III. Ahmed tarafından zeamet verilerek Beyrut'a gönderildi. Ama besteleri Lâle Devri'nden sonra da İstanbul'daki şöhretini devam ettirdi. 1724'te ölmeden önce İstanbul'a dönmüştü. Güzel sesli bir hanende, neyzen ve kemânî (rebâbî) olan İsmail Ağa'ya atfedilen 15 kadar eserden şu üç yürüksemâî, repertuarımızın en değerli parçalarındandır: "Gönüller uğrusu bir yâr-i bî-amânım var" (hüseyni); "Gâhî ki eder turrası dâmânını çîde" (uşşak); "Dem-i visal, o şuha itabı n'eylersin" (şehnaz).

III. Ahmed'in takdirini kazanan ve Saray'da görevlendirilen musikişinaslardan olan *Kaptanzade Ahmed Efendi*, Es'ad Efendi'ye göre, "sadâ-yı bülendi vâfir ve lehcesi nezâketden nâfir olub bir şahs-ı garîbü'l-heykel idi" (yani "Gür sesi ve lehçesi nezaketten habersizdi ve heykel garipliğinde bir insandı"). 1725'te öldüğü sanılıyor. Günümüze ulaşan eserlerden beşi ona atfedilir. Bunların biri peşrev, biri sazsemâîsi, üçü murabbadır.

III. Ahmed'in müezzin ve hanendelerinden olan *Tosunzâde Abdullah Efendi*, *Atrab*'da münderic şu tarih mısraından anlaşıldığına göre 1715 yılında ölmüştür: "Çerâgâh-ı bekada otlasın cânım Tosunzâde" 1127 = 1715. Lâle Devri'nin başlangıcından önce ölmüş olsa da, eserleri şöhretini günümüze kadar getirmiştir. Günümüze ulaşan eserlerden dokuzu ona atfedilir. Bunların dördü ilahi, beşi murabbadır.

Hayri Yenigün'ün 1735'te öldüğünü yazdığı *Pârsâzâde Abdülbaki Efendi*, ilk musiki derslerini babasından aldı. Çok bilgili bir zat ve güzel sesli bir hanende olarak tanındı, ama babası gibi ilmiyeye mensup olduğundan bestelerini sakladı.

Diyarbakır'da doğan ve III. Ahmed zamanında bestekâr ve hanende olarak şöhret bulan *Şeblâ Mustafa Çelebi*, ciltçi esnafındandı. Günümüze eseri gelememiştir.

Kantemir'in (1673 – 1723), Koca Osman'ın öğrencilerinden olduğunu yazdığı *Tesbîhîzâde Mehmed Emîr Çelebi*, III. Ahmed'in saltanatının ilk yıllarında öldü. Ama şöhreti devam etti. Günümüze ulaşabilen eserlerden ikisi ona atfedilir. Bunların ikisi de murabbadır.

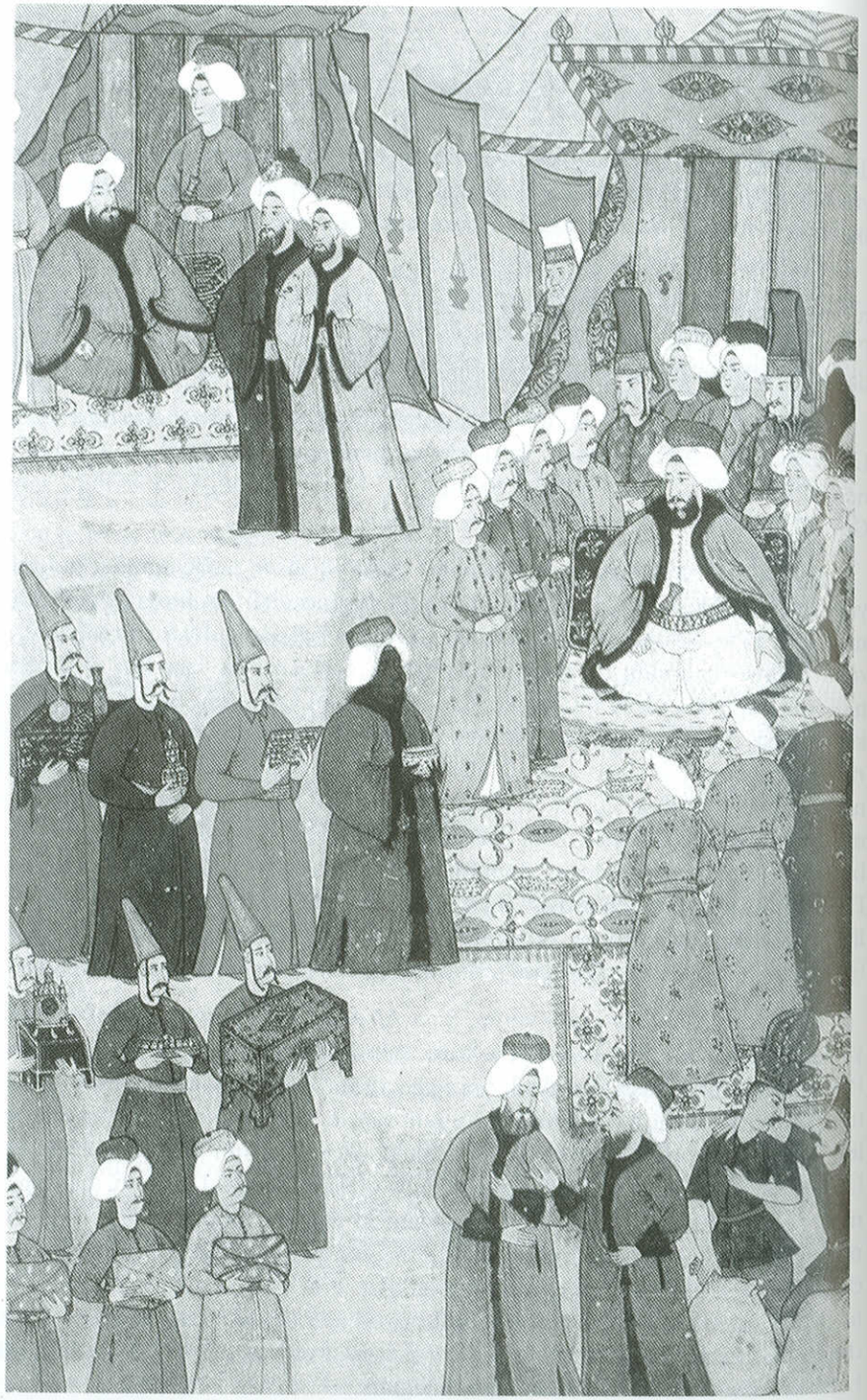
Şeyhülislam Es'ad Efendi'nin III. Ahmed döneminde yaşadığını yazdığı musikişnaslardan *Çârşeb Mustafa Ağa*, *Atrab*'da "âvâz-ı tarâb-endâzı pâkîze vü hûb ve lehce-i şevk-sâzı bülend ve mergûb olup vâdî-i Türkmânî üzere sâzendeliği dahi var idi" (yani "Neşe saçan sesi temiz ve güzel, şevk veren lehçesi yüksek ve rağbetliydi; ayrıca Türkmen tarzında sazendeliği de vardı") cümlesiyle övülmüştür. Mustafa Ağa'nın günümüze ulaşmış eseri yoktur.

İstanbul'da doğan, Saray teberdarı iken Enderun'a alınan, bir süre Beyrut'ta yaşadıktan sonra İstanbul'a dönen ve kâğıt emini olarak Damat İbrahim Paşa'nın maiyetine giren *Reşîd Çelebi*, bilgili ve zeki bir zattı. Bestekârlığı kadar hanendeliği ile de şöhret kazanmıştı. Besteleri günümüze ulaşmamıştır.

Atrabü'l-Âsâr'da biyografisi bulunmayan *Çorbacızâde Mustafa Efendi*, Lâle Devri'nde henüz gençti. Bestekâr ve hanende olarak asıl III. Osman döneminde (1754 – 1757) şöhreti yayıldı. III. Osman tahttayken öldüğü sanılır. Günümüze ulaşan iki murabba ona atfedilir.

Adı Lâle Devri'yle özdeşleştiği halde *Atrabü'l-Âsâr*'da biyografisi bulunmayan *Tanburî Mustafa Çavuş*, dönemin popüler bestekârıdır. Doğum tarihi bilinmiyor. 1745'te öldüğü sanılan Mustafa Çavuş'un babası kadıydı. Bu yüzden *Kadızâde* diye de anılmıştır. Enderun'da yetişti. Şarkılarında, İstanbul türkülerinin melodik yapısıyla saray musikişinaslarının makam anlayışını büyük bir ustalıkla kaynaştırdı. Birçok şarkısının güftesini de kendisi yazan Mustafa Çavuş, *Tanburî* mahlâsıyla saz şairleri tarzında şiirler söylediği için *Tanburî Âşık* diye de tanınmıştır. Günümüze 70 kadar şarkısı ulaşabildi. "Dök zülfünü meydâne gel" mısraıyla başlayan –klasik Türk musikisinin belki de en ünlü şarkısı olan– hisarbuselik şarkının aranağmesi, sonradan Udî Nevres Bey tarafından yapılmıştır. Diğer ünlü şarkıları şunlardır: "Dü çeşmimden gitmez aşkın hayâli" (hisarbuselik); "Küçüksu'da gördüm seni" (şehnazbuselik); "Fırsat bulsam yâre varsam" (şehnaz); "Çıkalım sayd-ı şikâre" (bayati); "Bir esmere gönül verdim" (saba).

Eserlerini Lâle Devri'nde veren, ama *Atrabü'l-Âsâr*'da biyografisi bulunmayan bir başka büyük bestekâr da Rum asıllı *Zahariya*'dır. Fener'deki Ortodoks Patrikhanesi'nde başhanendelik yaptığı, tanbur çaldığı, kürk ticaretiyle uğraştığı, hayatının sonuna doğru Müslüman olarak Cemil adını aldığı rivayet edilen Zaharya'nın çeşitli mecmualarda 100'ü aşkın eserinin güftesi yer alır. Bunlardan sadece 19'u bestesiyle günümüze ulaşabilmiştir: 12 beste, beş ağırsemâî, bir yürüksemâî. "Çeşm-i mey-gûnun ki bezm-i meyde cânân döndürür" mısraıyla başlayan segâh murabbası, musikimizin şaheserlerindendir. Diğer önemli eserleri: "Düşmesin miskin gönüller, zülf-i anber-bûsuna" (hicaz beste); "Reng-i mevc-i âb-ı zümrütten boyanmış câmesi" (rast beste); "Tâl'atin devr-i kamerde mihri âlem-tâb eder" (hüseyni ağırsemâî); "Terk eyledi gerçi beni ol mâh-ı cemâlim" (hicaz yürüksemâî).

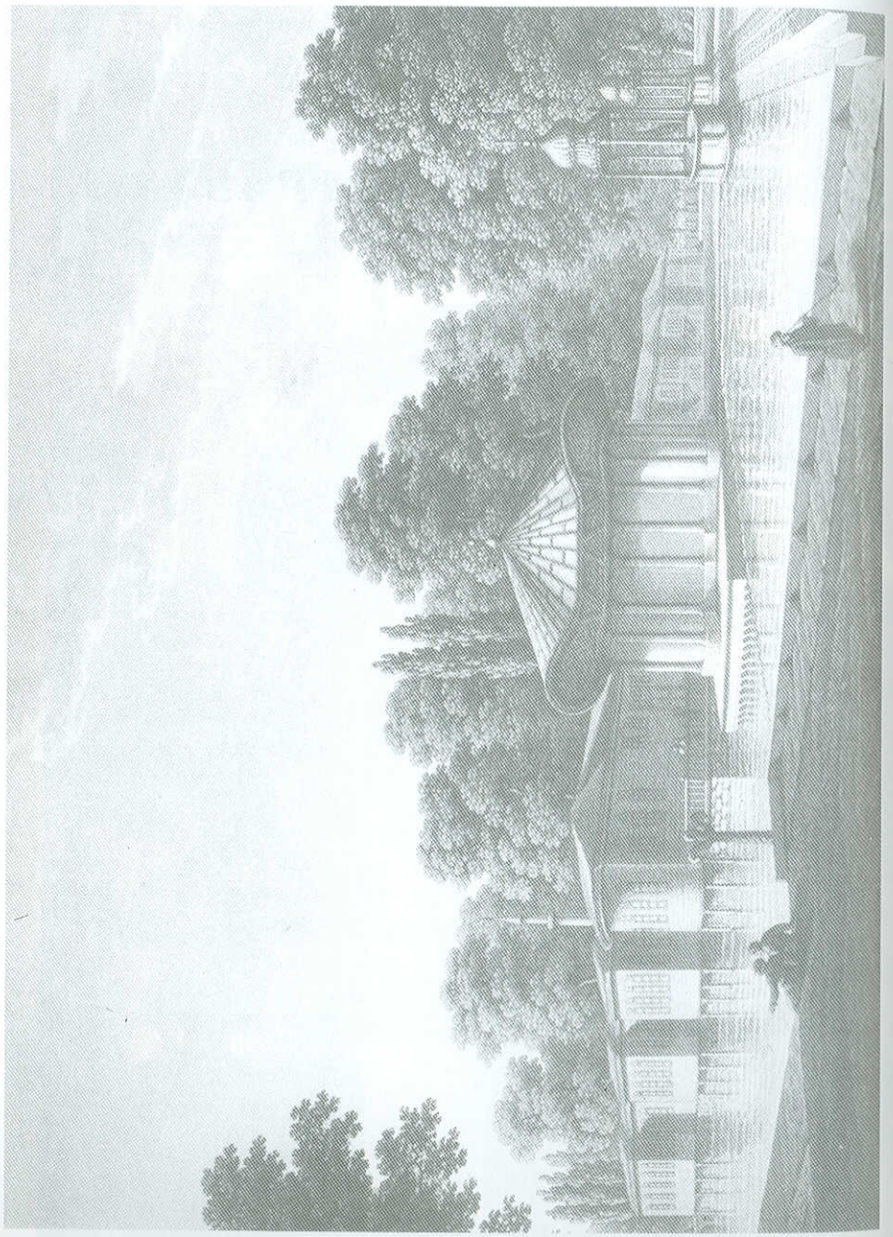

Levnî'nin resimlediği Surnâme-i Vehbi, pek çok açıdan dönemin en karakteristik belgelerinden biridir. Padişahın çadırıyla Damad İbrahim Paşa'nın çadırının neredeyse eşit konumda ve görkemde çizilmiş olması, padişahın yetkilerini yavaş yavaş Sadrazama devrettiğinin bir göstergesi olarak da okunabilir. (siyah-beyaz basılacak)

IV

Lâle Devri'nden Dört Portre

Préault, Sadâbad Sarayı; Pertusier, Atlas des Promenades.

"LÂLE DEVRİ"NİN AYNASI: NAKKAŞ VE ŞAİR LEVNÎ

Gül İREPOĞLU*

Avrupa ile kültürel ilişkilerin arttığı, "Batılılaşma" ve "Yenileşme" olarak tanımlanan sürecin başladığı 18. yüzyılın başında Osmanlı Sanatı, geleneksel ile yeni arasında kurulan denge üzerinde ilerlemiş; Sultan III. Ahmed (1703-1730) ile güçlü sadrazamı Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın himayesinde gelişen kültürel ortamda, sanata her alanda geniş olanak tanınmıştır. Yaşamın tadını incelikle çıkarma sanatı, zamanın dünya görüşüne ağırlığını koymakta; Levnî'nin yapıtları da, gerek renk beğenisi, gerekse kuruluşun zenginliğiyle bu ruhu yansıtmaktadır. Aynı zamanda şair olan Levnî Abdülcelil Çelebi, Osmanlı Kültüründe derin iz bırakmış bir dönemin görsel sanatını yönlendirmiş olan nakkaştır. Levnî'nin nakkaş olarak çalıştığı dönem, *"Lâle Devri"*nin öncesini de kapsar; sanatçı yalnızca Sultan III. Ahmed döneminde değil, Sultan II. Mustafa döneminde de (1695-1703) çalışmıştır.

Sanatçının kimliği hakkındaki bilgiler sınırlıdır, ancak yapıtları da Levnî'nin kişiliğini aydınlatıcı nitelikte yorumlanabilir. Hafız Hüseyin Ayvansarâyî'nin 18. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı *"Mecmuâ-i Tevârih"*inde[1] sanatçıyı konu alan kısa bilgi yer alır: *"Levnî Abdülcelil Çelebi Edirne'den gelip İstanbul'da ibtidâ nakkaş şâkirdi olup nakkaş-hâne'de izinle san'atında üstâd olup ba'debu saz kavline ya'ni tezhîb ile saz işlemek semtine mâ'il olup bir müddet mürûrunda musavvirliğe heveskâr ve bu vâdîde fâiku'l-akrân olup Sultan Mahmûd Hân-ı Gâzî cülûsuna dek mücessem tasvîrler zuhûr etmezden evvel cümleden serfirâz musavvir bunlar idi. Vaktü'l-hicret sene 1145 (1732/1733) târîhinde Otakçılar Câmî'i kurbünde Ak-türbe hizâsında Sa'dîler Tekyesi mukâbilinde sedd üzerinde medfûndur. Eş'âri ve sâir âsârı vardır."* Ayvansarayî'nin verdiği 1732 yılındaki vefat

* Prof. Dr. Sanat tarihçisi.

1. H.Hüseyin Ayvansarâyî, *Mecmuâ-i Tevârih* (1766), yay.:F.Ç.Derin-V.Çabuk, İst.1985, s.175.

tarihine göre Levnî, Sultan I. Mahmud'un saltanat döneminde de (1730-1754) iki yıl yaşamıştır; ancak bu dönemde yaptığı özel bir çalışma bilinmemektedir.

Levnî'nin adının ardından *"Çelebi"* ünvanının kullanılması, onun okumuş, zarif, terbiyeli, saygın bir kişi, yani Osmanlı toplumunun üst katmanlarından olduğunu gösterir[2]. Sanatçı, şiirlerinden birinde, hem renkli, hem de çeşitli anlamına gelen[3] *"Levnî"* mahlasının kendisine başkaları tarafından verildiğini anlatmaktadır[4]:

Nazm-ı evsâfında hoş LEVNÎ denildi mahlasım
Müfredâtım görmeğe erbâb-ı dil eyler mühim
İki-üç nazmın görüp ağyârın alkış etme kim
Büsbütün mecmuâsın almazlar anın bir pula.

15 Ekim 1706 tarihli bir belge, "Edirne'de mukim" Levnî'nin üç yıldır çektiği göz hastalığından yakınarak padişahtan bir yıllık gelir isteğini ve karşılığında çıkarılan hatt-ı hümayunu içermektedir[5]. Bu belgeden nakkaşın 1706 yılında henüz Edirne'de yaşadığı; bir yıl daha burada kalmayı tasarladığı, geçindirdiği bir ailesinin bulunduğu ve padişaha lâyık bir kalem eseri üzerinde çalışmaktayken hastalığı nedeniyle ancak daha önceki eserlerinden derlediği bir mecmuayı sunabildiği anlaşılmaktadır. Sanatçının burada, önceden Sultan II. Mustafa için hazırlamış ve Sultan III. Ahmed'in portresini ekleyerek yeni hükümdara sunmuş olabileceği *"Kebir Musavver Silsilename"*den söz etmiş olması olasıdır. Bu belgeye dayanarak Levnî'nin dilekçeyi yazdığı tarihte en azından yirmi beş yaşlarında olduğu varsayılırsa, doğum tarihi 1681, yani yaklaşık 1680'lerin başı olarak belirmektedir.

1701 ile 1710 yılları arasında İstanbul'da kapıkâhyalık görevinde bulunan ve daha sonra yazdığı *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* adlı kitabında Levnî'den *"Sultanın danışmanı"* olarak söz eden[6] Buğ-

2. Bkz: M.Z. Pakalın, *Tarih Deyimleri ve Terimleri I*, İst.1946, s.342-345. Çelebi tanımlaması, 18. yüzyıldan başlayarak yerini "Efendi" ünvanına bırakmıştır.
3. Bkz: F. Devellioğlu, *Osmanlıca -Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ank. 1962, s.657.
4. TSM H 1715, y. 14 b; bkz: O.Ş. Gökyay, "Cönkler Üzerine", *Eski, Yeni ve Ötesi*, İst.1995, s. 83.
5. BOA İbnülemin Müstediyat 301 T6 Receb 1118; bkz: G.İrepoğlu, *Levnî, Nakış - Şiir - Renk*, İst. 1999, s. 39-41.
6. D. Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire II*, çev.: N.Tindal, London 1734, s.256; D. Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi II*, çev.: Ö. Çobanoğlu, Ank.1979, s.253; A. Toderini, *Litterature des Turcs III*, Paris 1789, s.59-60.

dan Prensi Dimitri Kantemir'le olan ilişkisi, sanatçının İstanbul'a yerleşme tarihi konusunda aydınlatıcı olabilir[7]. Kantemir 1711 yılında Prut'taki Osmanlı-Rus savaşında Ruslara yardımcı olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ihanet etmiş[8] ve Osmanlı ordusunun önceden alınan yerinde önlemler ve hazırlıklar[9] sonucunda başarıyla tamamladığı seferin ardından zorunlu olarak, bir daha Osmanlı İmparatorluğu'na dönmemek üzere Rusya'ya yerleşmiştir. Bu veriler de Levnî'nin 1710 yılından önce İstanbul'da bulunduğuna ve sarayda padişaha yakın konumda bir kişi ya da baş nakkaş olduğuna işaret etmektedir.

Levnî'nin Osmanlı Sarayı'ndaki görevi veya yeri hakkında kesin bilgi veren bir belgeye rastlanmamıştır. Ayvansarayî, sanatçının şairliğinden de söz ettiği halde, adı belli başlı şuarâ tezkerelerinde yer almamaktadır, çünkü Levnî bir halk şairi olarak bilinir[10]. Kilârî Ahmed Efendi'nin 1131 (1718) tarihli *"Enderûnlu Şairler, Hattatlar ve Musikî San'atkârları Tezkiresi"*nde ise Levnî'nin adı geçmektedir[11]. Burada Levnî hakkında, diğer birçok şair, hattat ve müzisyen gibi ayrı bir başlık altında bilgi verilmemekte; adı yalnızca bir makalede geçmekte, bundan da Levnî'nin Enderun'dan yetişmiş, ya da Enderunlularla ilişkisi olan bir kişi olduğu anlaşılmaktadır. Levnî'nin adının *ehl-i hiref* defterlerinde de bulunmayışı ise, yalnızca bir nakkaş değil, nakkaşların da başı olması gereken bir sanatçı için olağandışı bir durumdur. Bu verilerin ışığında, Levnî'nin bir saray nakkaşından öte, daha yüksek düzeydeki bir görevde bulunmuş, ya da tümüyle bağımsız bir sanatçı olabileceği düşünülebilir. Levnî, bir şiirinde[12] kendisini hünkârın *"dergâh"*ının eskilerinden olarak tanımlamaktadır; sanatçının, nakkaşlığının yanısıra, Sultan III. Ahmed'in *musahip*lerinden,

7. M. Guboğlu, "İlk Romen Türkoloğu - Dimitrie Kantemir", *Milletlerarası Türkoloji Kongresi* - İstanbul 15-20 X. 1973, İst.1979, s.968.
8. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme* (1695-1721)II, yay.: İ.Parmaksızoğlu, İst.1966, s.238; A.N. Kurat,"Hazine-i Birûn Kâtibi Ahmed bin Mahmud'un 1123-1711 Prut Seferine Ait Defteri", Ank.1966, s.362-363; İ.H. Uzunçarşılı, "Onsekizinci Asırda Buğdana Voyvoda Tayini", *Tarih Semineri Derg.* I, İst.1937, s.33-34.
9. Bkz: M. Aktepe, "Prut Seferi İle İlgili Belgeler", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* Prof.Dr. M.C.Şehabettin Tekindağ Hatıra Sayısı, İst.1984, s.19-54.
10. Bkz: M.F. Köprülü, *Türk Sazşairleri*, İst.1940, s.330-331; C. Öztelli, "XVIII.Yüzyılın Büyük Sanatçısı Ressam Levnî", *Türk Dili Derg.* 65, 1957, s.261-265; C. Öztelli, "Levnî Abdülcelil Çelebi", *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* VI, İst.1986, s.86.
11. R.M. Meriç,"Hicrî 1131 Tarihinde Enderunlu Şairler, Hattatlar ve Musiki San'atkârları Tezkiresi, Nâzımı Kilârî Ahmed Efendi", *İstanbul Enstitüsü Derg.* II, 1956, s.139-168.
12. Bkz: S.Ünver, *Ressam Levni - Hayatı ve Eserleri*, İst.1949, ek.

yani onu sözüyle, sohbetiyle eğlendiren, ona yakın olan kişilerden olduğu olasılığı, ağırlık kazanmaktadır.

Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığında bulunan el yazması bir şiir defterinde (H 1715) Levnî'nin şarkı, türkü, gazel, semaî, gazel-i semaî ve kalenderî formunda birçok şiiri yer almaktadır. Levnî, şarkılarında aşk konusundan başka kahramanlık ve savaş konularını da işlemiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığındaki bir başka defterde de (H 1068, y.13b) birçok halk şairinin yanısıra Levnî'nin de bir şiiri bulunmaktadır. Bu mecmuadaki şiirlerin çoğu, dönemin ünlü yeniçeri halk şairi olan; 17.yüzyılın ilk yarısında doğan ve 1707 yılında ölen Âşık Ömer'e aittir[13]. Levnî'nin, Âşık Ömer'in bir portresini yapmış olduğunu ise, Şevkat mahlaslı bir başka halk şairinin bir şiirinden öğrenmekteyiz[14]:

Şevkatâ, merd-i musavvir gör ne tahmin eyledi
Hey'et-i pejmürdeni levh üzre tezyin eyledi
Seyreden tasvirini destinde tahsin eyledi
Nakşısın, Levnî gibi bir kâmilin Âşık Ömer.

Bu dörtlükte Levnî'nin *"kâmil"* olarak tanımlanması, onun iyi eğitim almış bir kişi olması gerektiği savını desteklemektedir. Bu dizeler, diğer şairlerin de Levnî'nin yaptığı resimlerden bazılarını görme olanağına sahip olduklarına işaret eder, ki bu da sanatçının belki de yalnızca Saray için çalışmadığını, ya da atölyesinin Saray nakkaşhanesinden başka bir yerde olabileceğini düşündürtmektedir.

Levnî'nin, dönemin halk şairlerinden oluşan bir çevresinin de olduğu, Âşık Ömer ile karşılıklı nazire yazmalarından anlaşılmaktadır[15]. Levnî'nin dizeleri, aynı zamanda kendisi hakkında bilgi edinebileceğimiz kaynaklardır. Özellikle yazmış olduğu *Atalar Sözü Destanı*, Levnî'nin değer verdiği nitelikleri göz önüne sermektedir[16]. Burada kullandığı dilin, diğer yapıtları karşısındaki yalınlığı da dikkat çekicidir; sanatçı, her kesime seslendiği bu öğüt destanının olabildiğince çok kişi tarafından kolaylıkla özümsenmesini amaçlıyor olmalıdır. Levnî bu destanda atasözlerini kullanarak yumuşak huylu, tok gözlü, çalışkan, mütevekkil, değerbilir, dürüst, tedbirli, bilgili, kanaatkâr, umutlu ve hü-

13. Bkz: N. Ergun, *Aşık Ömer, Hayatı ve Şiirleri*, İst. tarihsiz.
14. Köprülü, s.252; Öztelli 1957, s.263-264.
15. Ergun, tarihsiz, s.243; 375; Öztelli 1957, s.263.
16. Köprülü, s.358-361.

nerli olmayı öğütlemiştir. Levnî'nin nakkaşlığı, kuşkusuz şairliğinin önüne geçer, ancak onun edebiyat alanında da iz bırakmasını önlemez; Levnî'nin atasözleriyle kurduğu uzun öğüt destanı, kendisinden sonra gelen halk şairleri tarafından örnek alınmıştır[17]. Levnî, halk şairleri arasında yer almasına rağmen, klasik Osmanlı edebiyatına yabancı değildir; divan edebiyatı yolunda da yazmıştır. Bu dönem şiirinde görülen yerel ve günlük yaşamı yansıtma isteği[18] ise, Levnî'nin resimlerinde olduğu kadar, şiirlerinde de kendini gösterir.

Topkapı Sarayı Kitaplığındaki şiir defterinde (H 1517) bulunan Levnî'ye ait şiirler, kişiliğini, ilgilerini, beğenisini ve yeteneğini dile getirir. Defterin bir sayfasının üstünde, sanatçının nakkaşlığını vurgulayan *"Gazel-i güftâr-ı Levnî-i musavver"* başlığı yer alır (y.8a). Sanatçının dönemin süslü dilini aşk şiirlerinde severek kullandığı görülür (y.6a; y.9b):

ŞARKI

Sînem üzre eşk-i yârilen gözüm nemler döker
Ol sebebden bu dil-i bî-çâremüz gamlar döker
Kâkülün dam eyleyüb üstünde hâl-i amberin
Bu gönül murgını sayd etmek içün yemler döker

Em dilerken sîne-i mecrûhumu kıldın beter
Asumâna ger acep mi çıksa âhımdan şerer
Seyredersen gülşeni serv-i hirâmânım eğer
Gül yüzün arz etme kim yaprağını femler döker

Kim olursa sen gibi ahsen sıfatla âşinâ
El çekerdi köşe-i meyhâneden ol mübtelâ
Katre dökmüş tutalım mestâneler ey dil-rûba
Şol senin mestâne çeşmin nice perçemler döker

Dem-be-dem zâr eyledi şeydâyı rûy-ı gülşenin
Bana efzal gösterir âyîneden sîm-i tenin
Vech-i pâkin Kâ'be-i ülyâ dahî la'lin senin
LEVNÎ-i dil-hastanın tab'ına zemzemler döker

17. Öztelli 1957, s.264.
18. N. Ergun, *Tanzimata Kadar Muhtasar Türk Edebiyatı Tarihi ve Nümuneleri*, İst. 1931, s.486.

TÜRKÜ

Kaşların gûyâ meh-i nevdür ârâsın sevdiğim
Benlerin mîzân-ı encümdür sezâsın sevdiğim
Mûmîyânın gösterir hançer müdâm âşıklara
Ânların cân verdüğü yerdür orâsın sevdiğim

Mâr-ı zülfün gülşen-i hüsnünde gördüm kışlamış
Yâ nedendir yad ayak basmış o bağa işlemiş
Hâb-ı nâz içre ruhun ağyâr-ı bed-rû dişlemiş
Halka açma bâri bu yüzler karâsın sevdiğim

Evvelâ ey çeşm-âhû bana ram olsan eğer
Mahsul lâyık mıdır ser vermemek yolunda berâr
Sînem üzre gam değil tîğınla açsan şerbâlar
Hûbların âşık olan taşır yarâsın sevdiğim

Açma bu esrârı ey LEVNÎ ânın erbâbı var
Anladın bu esrârı her âdemin bunca bir esbâbı var
Sana sorsunlar cefâ miftâhının kaç bâbı var
Bana sorsunlar bu aşkın mâcerasın sevdiğim

Bazı dizelerinden ise sanatçının tasavvufla da ilgili olduğu sonucu çıkar (y.11a):

ŞARKI

Zâhidâ şimdi biz bir ehl-i Hakk'ın
Bendini almazız kulağımıza
Fitli olmuşuz âteş-i aşkın
Pervâneler düşer çerâğımıza

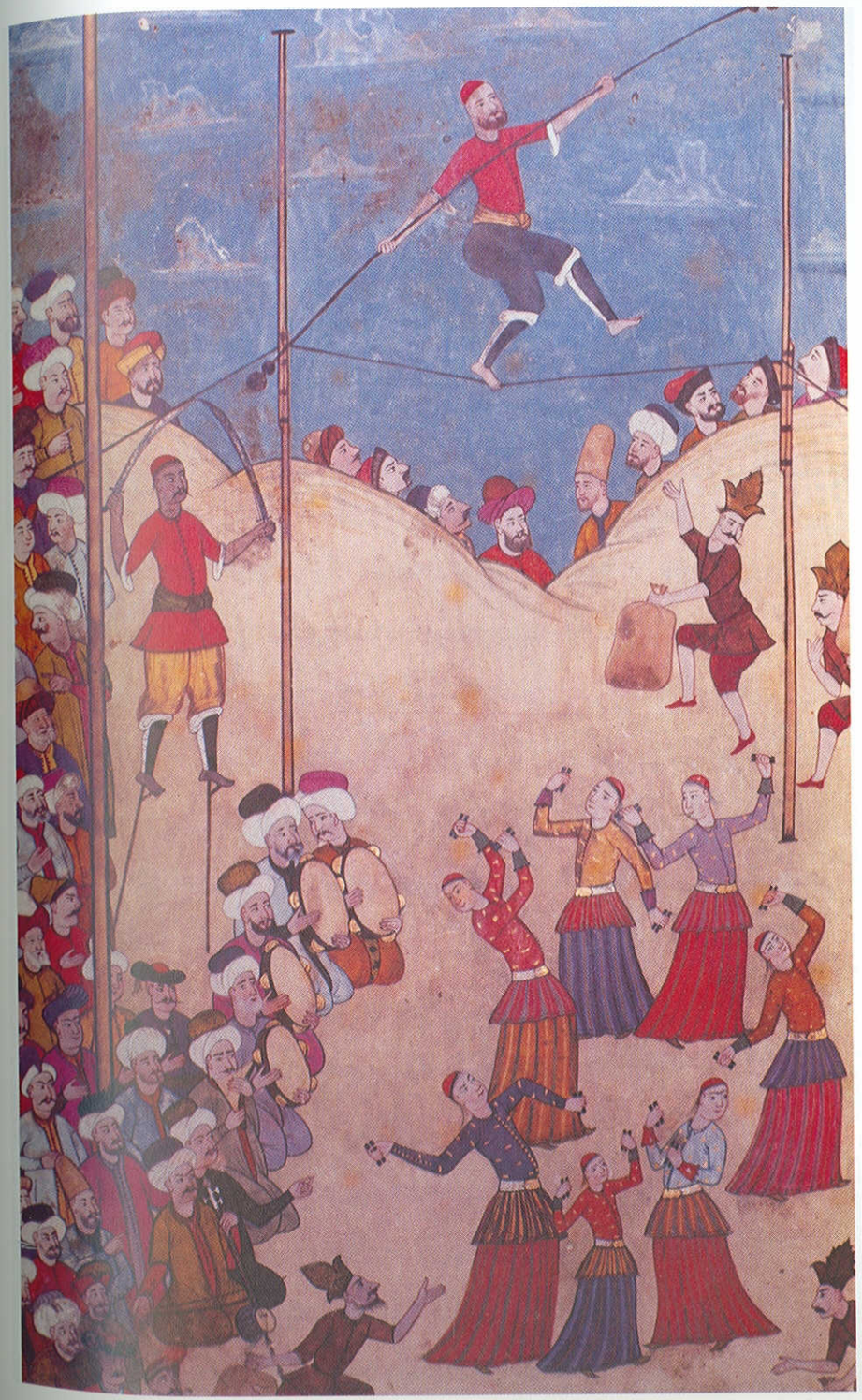
Ferhâd'ı yokladım Tûrân ilinde
Mecnûn ile gezdim Sahrâ çölünde
Şu denli durmuşuz aşkın yolunda
Kara sular indi ayağımıza

Sultan II. Bayezid, *Kebir Musavver Silsilename*, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı A 3109, y.9a.

Sultan II. Selim, *Kebir Musavver Silsilename,* Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı A 3109, y.10b.

Sünnet düğünü gösterilerinde ip canbazı, *Surname-i Vehbî,*
Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı A 3593, y.53b.

Sultan III. Ahmed ve Sadrazam İbrahim Paşa sünnet düğününde rakseden çengileri izliyor, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı A 3593, y.37a.

"Dâder Bânu", albüm resmi, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı H 2164, y.8b.

Gül Koklayan Genç Erkek, albüm resmi,
Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı H 2164, y.10b.

Genç Kadın, albüm resmi, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı H 2164, y.15a.

Doğancı, albüm resminden ayrıntı, albüm resmi,
Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı, H.2164, 16

Anma seyâhatin bize ey azîz
Ne Çin gerek ve ne diyâr-ı Tebrîz
Fenâ tekkesin dervişiyiz biz
Nazar olunmaya kabağımıza

Sarf eyle bu yolda LEVNÎYÂ vârın
Mânend-i andlîb duyurma zârın
Bana bayram idi bir kerre yârın
Dokunsa dudağı dudağımıza

RESİMLEDİĞİ YAPITLAR

Dimitri Kantemir, Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş ve Çöküş Tarihi-Padişah Portreleri Serisi

Dimitri Kantemir'in Osmanlı İmparatorluğu tarihini konu alan kitabındaki, Sultan II. Mustafa ile sona eren padişah portreleri serisi gravürlerinin, portrelerin üslup açısından Levnî'nin diğer portreleriyle benzeşmesine ve kitaptaki *"Padişahın baş musavvirinin yaptığı portreler"* ifadesine dayanılarak, Levnî'nin elinden çıkan ve günümüze gelmemiş olan portrelerden üretildiği varsayılır.

Kebir Musavver Silsilename

Osmanlı minyatür sanatının yönelmiş olduğu temel konulardan biri olan padişah portreciliği, Fatih döneminde başlayarak 20. yüzyıl başlarına kadar sürdürülmüştür. 16. yüzyılın ikinci yarısında; Sultan III. Murad döneminde Nakkaş Osman, Osmanlı padişah portreciliğini klasik kalıplara taşımış; Osmanlı padişah portreleri serilerinin; şemailnamelerin başlangıcını ve yüzyıllarca geçerli olacak örneğini *"Kıyafet-el İnsaniyye fi Şemail-el Osmaniyye"* yapıtıyla ortaya koymuştur. Levnî de, 18. yüzyıl başının, bir yeni dönemin başlangıcının temsilcisidir; onunla bu sanat dalı adeta tazelenmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığında bulunan *"Kebir Musavver Silsilename"*de (A 3109), sanatçının Osmanlı padişah portreciliğinde bir dönüm noktası yaratan padişah portreleri serisi yer alır. Sultan III. Ahmed ile son bulan Levnî imzalı serideki portrelerde, geleneksel unsurlar temel alınarak yaratıcı yenilikler getirilmiştir. *Silsilename* portreleri, sanatçının erken dönem çalışmalarından olabilir; Levnî'nin bu yapıttaki imzalı serisine Sultan II. Mustafa döneminde başlayıp, se-

riyi Sultan III. Ahmed döneminde tamamlamış olması olasıdır. Sanatçının yirmi üç padişahı boy portre halinde betimlediği yapıtı, Osmanlı Sarayı'nın 18. yüzyıl başındaki sanat anlayışı ve beğenisini sergiler. Yapıta 18. yüzyıl boyunca Refail ve Refail ekolü sanatçıları tarafından[19] Sultan I. Mahmud, Sultan III. Osman, Sultan III. Mustafa, Sultan I. Abdülhamid ve 19. yüzyıl başında Kapıdağlı Kostantin tarafından[20] eklenen Sultan III. Selim ve Sultan IV. Mustafa portreleri, bu padişahlar albümüne verilen önemi gösterir. Bu silsilenamenin padişahlar hakkındaki bilgiyi içeren geleneksel metni daha sonra, Sultan III. Selim döneminde (1789-1807) şair Münib tarafından yazılmıştır[21]. Levnî ilk kez metne bağlı olmayan bir silsilename hazırlamış, yani padişahları yalnızca görsel olarak betimlemekle yetinmiştir.

Yapıtta Osmanlı padişah portreciliğinin, 16. yüzyıl sonundan başlayarak hemen tüm padişah portrelerine model oluşturan Nakkaş Osman üslubunun yerleştirmiş olduğu ikonografik şema ve temel betimleme kalıpları; sağa veya sola dönük oturuşlar ve ellerle kolların duruş biçimleri, Sultan III. Ahmed portresi dışında, sürdürülmüştür. Ancak Levnî, gelenekselliği yalnızca, görsel ya da yazılı belgelere dayanan temel fizyolojik özelliklere taşımış, bunun ötesinde padişahları betimlemede yaptığı yenilikler, yeni kalıpların, yeni atribülerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. 17. yüzyıl sonunun ünlü portre sanatçısı Musavvir Hüseyin, Levnî'yi etkilemiş olmalıdır; hatta onun, Levnî'nin üstadı, öğretmeni olduğu varsayılabilir.

Kebir Musavver Silsilename'deki portreler, boyut olarak önceki örneklerinden büyüktür; ölçüleri 14,3x23,5 cm ile 16,4x25 cm arasında değişir. Yapıtın Levnî tarafından yapılmış son portresi olan Sultan III. Ahmed portresi dışında figürlerin hepsi, dörtte üç cepheden; başları hafifçe sağa ya da sola dönük, bakışları uzaklara dönük olarak, sırt yastığı bulunan bir sedirde, oldukça rahat pozlarda otururken, genelde günlük yaşamlarını yansıtan giysiler içerisinde

19. G. Renda, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı Tarihi 1700-1850, Ank.1977, s.187; K. Pamukçuyan, "Ünlü Hassa Ressamı Rapayel ve Eserleri (?-1780), *Tarih ve Toplum Derg.* 40, 1987, s.28-33; G. İrepoğlu, "Ottoman Portraiture during the Reigns of Mustafa III and Abdülhamid I", *Proceedings of the X. International Congress of Turkish Art*, Geneva 17-23 Sept. 1995; G. İrepoğlu, "Kitaptan Tuvale Padişah Portreciliği", *Antik Dekor Derg.* 38, 1997, s.82-88; G. İrepoğlu, "18.Yüzyıl Betimlemesine Bakış", *18. Yüzyıl Osmanlı Kültür Ortamı* 20-21 Mart 1997, İst. 1998, s.161-172.
20. G. Renda, "Ressam Kostantin Kapıdağlı Hakkında Yeni Görüşler", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı*, İst.1996, s.144.
21. TSM A 3109, şair adını y.26b ve y.28b'de Münib olarak vermektedir.

resmedilmiştir. Levnî, bu yapıtında figürleri alışılmıştan daha yakından betimlemiştir. Modeli ele alışındaki rahatlık, Levnî'nin, kendinden önceki Osmanlı padişah portrecilerinden ayrılan üslubunun bir göstergesidir, çünkü Levnî, "yüce hükümdar" kavramına ilk kez gerek resimsel, gerekse düşünsel düzeyde daha "yakından" yaklaşarak modellerine kişisel bir ifade vermiştir. Figürlerin daha dolgun cüsseli, böylece daha hacimli gösterilmesi, alışılmış parlak, karşıt renklerin yerine daha pastel tonların geçirilmesi ve renk tonlamalarını daha rahat verebilme olasılığı sağlayan gölgelendirmeli fırça kullanımı, önemli üslupsal yeniliklerdir.

Sultan III. Ahmed portresi, döneminin yeni betimleme anlayışının en canlı örneğidir. 18. yüzyıl başının bezeme beğenisini zengin biçimde yansıtan tahtta oturan padişaha, arka planda, ellerini kavuşturmuş, saygılı bir ifadeyle ayakta duran şehzadesi eşlik eder. Sultan III. Ahmed'in arkasında oğlu olduğu halde tahtında otururak betimlenmesi kendi içinde bir yeniliktir. Hükümdarın tahtında otururken betimlenmesi bir 17. yüzyıl geleneği olsa da, Levnî bunu perspektif duygusu olan bir kompozisyon oluşturarak geliştirmiştir. Levnî'nin bu ikonografisi, bundan sonra yapılan III. Ahmed portrelerine prototip oluşturmuştur. Sultan III. Ahmed'in diğer görsel yazılı betimlemeleriyle karşılaştırıldığında, Levnî'nin, padişahı badem gözleri, uzunca yüzü, hafif kemerli burnu, çok ince fırçayla çalışılmış koyu sakalı, düşünceli bakışı ve zarif duruşuyla yansıtan bu yapıtının, gerçekçi bir portre niteliğinde olduğu görülür.

Albüm H 1562 portreleri

Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığında bulunan, Sultan III. Murad döneminde hazırlanmış ve metni Seyyid Lokman tarafından yazılmış bir *Kıyafet-ül İnsaniye fi Şemâil el-Osmaniye* kopyasına Sultan III. Mehmed ve Sultan II. Ahmed dönemlerinde ek portreler yapılmış; Levnî tarafından da Sultan III. Ahmed döneminde Sultan II. Mustafa ve Sultan III. Ahmed portreleri eklenmiştir. Sultan II. Mustafa portresi (y.61), mermer desenli bir kemer altına yerleştirilerek derinlik duygusu sağlanmıştır. Padişahı elinde mendil, bağdaş kurmuş oturur durumda betimleyen portre, *Kebir Musavver Silsilename*'deki Sultan II. Mustafa portresi ile büyük benzerlik gösterir. Sultan III. Ahmed portresi (y.62) de *Kebir Musavver Silsilename* ile benzeşir, ancak en büyük fark, padişahın tahtta oturmak yerine, divanda bağdaş kurmuş otururak betimlenmiş olmasıdır.

Surname-i Vehbî minyatürleri:

Levnî'nin Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı'na kayıtlı olan diğer yapıtı, metninin şair Seyyid Hüseyin Vehbî tarafından kaleme alınması dolayısıyla *Surname-i Vehbî* olarak anılan düğün kitabının minyatürleridir[22]. Yüz otuz yedi minyatür içeren yüz yetmiş beş yapraktan oluşan kitabın metni, altın çerçeveler içinde ta'lik hatla yazılmıştır. Şair Vehbî'nin metninin, bu kitabın dışında biri daha minyatürlü olmak üzere[23] yirmi beş kopyası vardır. Seyyid Hüseyin Vehbî, Sultan III. Ahmed ile Sadrazam İbrahim Paşa'nın çevresinde toplanan sanatçılar grubunun en önemli şairlerindendir[24]. Sultan III. Ahmed'in şehzadeleri on yaşındaki Süleyman, üç yaşındaki Mehmed, yine üç yaşındaki, 1757-1774 yılları arasında Sultan III. Mustafa olarak hükümdar olacak olan Mustafa ve iki yaşındaki Bayezid'in 1720 yılındaki sünnet düğünleri on beş gün, on beş gece sürmüştür. Hazırlıkları çok önceden başlayan düğün eğlenceleri, padişah, saray erkânı ve konuklar için çadırların kurulduğu Okmeydanı'nda ve padişahın Tersane Kasrı da denen Aynalıkavak Kasrı'ndan gösterileri izlediği Haliç'te yapılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm meslek loncalarının, en seçkin ürünlerini veya hünerlerini sergileyerek padişahla diğer konukların önünden yaptıkları geçit, düğünün ana temasını oluşturur. Padişaha sunulan eşsiz armağanlar, zurbaz, güreşçi ve rakkasların nefes kesici gösterileri, çok çeşitli biçimlerdeki havai fişekler, müzisyenler, gülünç tulumcular, cömertçe yapılan ikramlar, düğünün görkemini artırır[25]. Bu tür düğün eğlenceleri yalnızca mutlu bir olayın kutlanması olarak değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin halkına ilettiği bir güven ve güçlülük; yabancı temsilcilere sergilediği bir kudret ve iktidar gösterisi olarak değerlendirilmelidir.

Yapıtın minyatürlerinde Levnî, düğündeki olayları tüm ayrıntılarıyla, tüm canlılığıyla vermekte; Osmanlı İmparatorluğunda 18. yüzyıl başlarında mevcut meslekleri ve eğlenceleri görsel bir şölen biçiminde sunmaktadır. Minyatürler,

22. TSM A 3593.
23. Diğer minyatürlü nüsha: TSM A 3594; 231 yaprak, 140 minyatür; minyatürsüz nüshalar:TSM B 223; H 1574; R 825; Y 3954; İÜK T 11; T 3035; T 3974; T 1607; T 6099; T 6124; T 6098; Millet Ktp. Ali Emiri 414; 473; Süleymaniye Ktp. Hamidiye 952; Esat Ef. 5292; Üsküdar Ktp. Selim Ağa 473; British L. Or. 7218; Paris Bib.Nat.1284; Viyana Nat. Bibl.1092.
24. Ayvansarayî, s.158; Ergun 1931, s.486.
25. Seyyid Vehbî, *Surname-i Vehbî*; Silâhdar II, s.396-407.

Saray'daki düğün hazırlıklarıyla başlar ve nakkaş, kitabın sayfalarını çeviren izleyiciye düğünün her aşamasını görsel olarak yaşatır.

Dönemin en önemli şenliğini resimlemek işinin kendisine verilmesi, Levnî'nin ayrıcalıklı konumunun bir göstergesidir. Düğünün hazırlığını anlatan ilk sahnelerle yapılan kısa giriş bölümü, çeşitli etkinliklerin yansıtıldığı uzun gelişme bölümü ve düğünün başarıyla tamamlanarak amacına ulaşmasının kısaca ve net biçimde iletildiği son sahnelerle verilen sonuç bölümü, yapıtın resimlenişinin nakkaş tarafından incelikle tasarlandığını gösterir. Sanatçı olayları sağda başlayan hareketi sola doğru sürdürerek kesintisiz betimlemiş; yer yer bakış açısını genişletmiş veya olaya yakınlaşmış; gördüğünü en doğru biçimde yansıtmaya çalışmıştır[26].

Minyatürlerdeki sanatsal anlatım, çok sayıdaki figürle zenginleştirilişitir; izleyicinin dikkatini, dönen sıralardaki hareketli figürlere çekilerek, amaçlanan mekân atmosferi etkisi yaratılmıştır. Kalabalığı oluşturan figürler, tek bir kalıpta çalışılmamış; figürlerin az çok farklı hareketleri, sağa sola dönen başları ve değişik yönlere çevrilen bakışlarıyla hareket sağlanmıştır. Kompozisyonlarda oranlar figürlerin lehine değiştirilmiştir; bunlar, geleneksel minyatürlerde görülen figürlerden daha çok yer kaplar. Arka planı oluşturan manzara, betimleme kurallarına göre küçültülerek ve fazla ayrıntıya kaçmadan verilmiş ve böylece derinlik etkisi güçlendirilmeye çalışılmıştır. Sanatçı, özellikle hükümdarın yer aldığı tüm sahnelerde kumaşların desenlerine özenle eğilmiştir, özellikle padişahın üzerinde oturduğu örtülerde, seccadelerde, dönemin beğenisini yansıtan, ancak birebir tekrarlamayan, aksine sanatçı tarafından tasarlanmış desenler görülür; bunlar Levnî'nin *Kebir Musavver Silsilename*'deki padişah portrelerindeki kumaş desenleriyle de benzeşir.

Üsluptaki yeniliklere rağmen, *Surname-i Vehbî*'nin minyatürleri temelde geleneğin dışında olarak değerlendirilemezler; aksine Levnî bunları yine geleneksel Osmanlı kitap resmi sanatını canlandırmak amacıyla yapmıştır, ancak bunun yanısıra doğallıkla kendi sanatsal kişiliğini ve yeteneğini, çağdaş beğeni içerisinde ortaya koymuştur. *Surname-i Vehbî*, minyatürlerin metin ile bir bütün oluşturdukları son yapıttır, ve Sultan III. Ahmed de, silsilenameler dışında minyatürlü bir yapıtta betimlenen son padişahtır.

26. Bkz: E.Atıl, "The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival", Essays in Honor of Oleg Grabar, contributed by his Students, *Muqarnas* 10, Leiden 1993, s.184-185; 190; E. Atıl, *Levnî ve Surname*, İst.1999.

Albüm resimleri:

Topkapı Sarayı Müzesi Hazine Kitaplığındaki H 2164 no.lu albümde Levnî'nin imzalı kırk iki adet boy portre çalışması bulunmaktadır. İnce bir fırça işçiliği sergileyen portrelerin dörtte üç profilden betimlenmeleri birbirine benzer. Figürler, üstte köşebentlerle çerçevelenmiş ve çoğunun isim veya meslekleri aynı yaprak üzerine yazılmıştır. Bu portrelerin yapılış amaçlarının belli bazı öykü kahramanlarını görselleştirmek olduğu varsayımından yola çıkılırsa, anlatılan bazı öykülerin, padişah tarafından, adeta bir tiyatro gibi görsel olarak da izlenebilmesini; hayalinde canlandırılabilmesini sağlamak üzere hazırlanmış oldukları sonucuna varılabilir. Osmanlılarda öykü anlatımlarının kağıt üzerinde canlandırılması, alışılagelmiş bir yöntemdir[27]. Bu figürlerin hazırlanışı, edebiyat dünyasında 17. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak "sıradan" günlük yaşama duyulan ilginin artmasına da bağlanabilir[28].

Albümde Sultan II. Osman ve hizmetkârlarının portreleri dışında *"Lâle Devri"*nin sefahat yaşamınından karakteristik kişiler; dönemin yaşantısını simgeleyen kadın ve erkeklerin portreleri yer almaktadır. Yaşam sevinci ve yaşam zevki, imzasını çoğunlukla bir çiçek motifinin altına atan bu ince ruhlu sanatçının portrelerinde ön plana çıkardığı ortak unsurlardır. Tüm portrelerdeki giysilerin ve saç biçimlerinin ayrıntılı betimlemelerinden, Levnî'nin her ayrıntıyı derinlemesine incelemiş olduğu sonucuna varılabilir, hatta sanatçı bazı modelleri kişisel olarak tanımış olmalıdır. Kumaş desenlerinde ise nakkaşın kendi hayal gücünü kullanarak özgün yorumlar getirdiği görülür. Giysi kıvrımlarının gölgeli boyamaları ve rahat hareketler, figürlere derinlik verir. Levnî'nin figürleri, sergiledikleri ince estetik ve tasasız karakteristikle dönemin atmosferini son derece canlı biçimde yaşatır[29].

27. Bkz: M. And, "İslam Ülkelerinde Gösterim Niteliğinde Hikaye Anlatımı", *Tarih ve Toplum Derg.* 24, 1985, s.361-367; V.H. Mair, *Painting and Performance - Chinese Picture and Its Indian Genesis*, Honolulu 1988; B. Mahir, "A Group of 17th Century Paitings Used for Picture Recitations", *Proceedings of the X. International Congress of Turkish Art*, Geneva 17-23 Sept. 1995; B. Mahir, "Resim Gösterim Amacıyla Hazırlanmış Bir Grup 17. Yüzyıl Osmanlı Minyatürü", *17. Yüzyıl Osmanlı Kültür ve Sanatı Sempozyum Bildirileri* 19-20 Mart 1998, İst.1998, s.125-139.
28. Bkz: Ergun 1931, s.486; S. Faroqhi, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, Münih 1995, s.226.
29. Bkz: G. İrepoğlu, "Les miniatures de Levni", *Topkapı à Versailles - trésors de a Cour ottomane* (4 mai-15 août 1999), Paris 1999, s.220.

Levnî, yapıtlarıyla yaşadığı dönemi her yönüyle simgeleyen ender sanatçılardan biridir. Figürün genel anlamdaki kavranması, Levnî'nin yaklaşımından sonra kaçınılmaz değişimine yönelmiştir. Yenilikler sıralamasında, figürün ele alınış biçiminin değişiminden hemen sonra ise, pastel tonların egemen olduğu uyumlu renk skalası yer alır. Sanatçı ruhunun yaratıcılığını sergileyen yeni renk arayışları, Osmanlı Kitap Sanatında sürekli bir tazelenme yaratmıştır. Levnî'nin renkli dünyasındaki her tip, gerek bir ulu hükümdar olsun, gerekse Osmanlı toplumunun farklı katmanlarının insanlarından biri; insanca yönleri vurgulanarak canlandırılmıştır.

Gerek betimleme anlayışında, gerekse gölgelendirmeli boyama tekniğinde görülen ve batılılaşma sürecinin başlangıcındaki Osmanlı Sanatını özünden birşey yitirmeden ustaca yenileyen üslubu, döneminin atmosferini görkemli biçimde yansıtır. Levnî'nin geliştirdiği yeni bakış açısı, kendinden sonra gelen sanatçılara da yansımış; Osmanlı Betimleme Sanatında bir tazelenmeye yol açmıştır. Levnî, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl Osmanlı portre ressamlarını hem üslup açısından etkilemiş, hem de *Kebir Musavver Silsilename*'deki portreler, bu yüzyıllar boyunca yapılan padişah portreleri serilerine örnek oluşturmuş; Sultan I. Abdülhamid döneminden (1774-1789) itibaren yapılan büyük boyutlu yağlıboya soy ağaçlarında da, yerine göre boy portre ya da büst portrelere örnek model olarak kullanılmıştır[30]. Böylece nakkaş, Osmanlı sanatındaki sürekli kalıplardan birini ortaya koyan bir sanatçı olarak kalıcılık sağlamıştır.

Levnî'nin kişiliği ve sanatsal yeteneği ile dönemin özel koşulları, birbirini karşılıklı olarak etkilemiş; Osmanlı sanatında yeni bir betimleme anlayışına yol açmıştır. Sanat dünyasına hem nakkaş, hem de şair olarak benzersiz renklilikte bir kişilik sunan; döneminin, temeldeki Osmanlı'yı koruyarak bir yandan bakışlarını Batıya çeviren aydınının parlak bir örneğini oluşturan Levnî Abdülcelil Çelebi'nin yapıtları kuşkusuz Osmanlı Resim Sanatında üslup ve anlayış açısından bir dönüm noktası olarak değerlendirilmelidir[31].

30. Bkz: K. Adahl, *Orientalismen i svensk konst*, Ungern 1990, s.114-115; Renda, "Osmanlı Sultanlarının Soyağacı", *P Sanat Kültür Antika Derg.* 2, 1996, s. 81-92; İrepoğlu, "18.Yüzyıl Betimlemesine...", s.161-172.
31. Bkz: G.İrepoğlu, "Ressam Levni Şair Levni", *P Sanat Kültür Antika Derg.* 8, 1997, s.86-105; G. İrepoğlu, "Levni, Meister der Tulpenzeit", EOTHEN - *Jahresbefte der Gesellschaft der Freunde Islamischer Kunst und Kultur*, 4.-7.Jahrgang 1993-96, Münih 1998, s.49-60; G.İrepoğlu, "Lâle Devri"nin 'Çelebi' Nakkaşı Levnî", *Sanat Dünyamız* 73, 1999, s.235-243; İrepoğlu, *Levnî, Nakış - Şiir - Renk.*

Lâle Devri'nin hamisi Damad İbrahim Paşa'nın batılı bir ressam tarafından yapılan tablosu.

LALE DEVRİ'NDE YENİLİKCİ BİR ÂLİM: ŞEYHÜLİSLAM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ

Mehmet İPŞİRLİ*

Osmanlı ıslahat ve yenileşme hareketlerinde Lale Devri bir başlangıç noktası olarak düşünülebilir. Bu tarihten itibaren artık devletin düzelmesi ve güçlenmesi için Fatih, Yavuz ve Kanunî dönmlerine atıflar yaparak özlem duyma, kanunu-ı kadime riayet önerileri yerine farklı bir üslupla yazılan ıslahat layihalarında nizam-ı cedide referanslar veriliyor ve bunun çareleri aranıyordu. Lale Devrinde her ne kadar Damad İbrahim Paşa ön plana çıkıyorsa da bu hareketin bir ekip hareketi olduğu bilinmektedir. Burada başta Sadrazam Damad İbrahim Paşa olmak üzere Padişah III. Ahmed ve Şeyhülislam Abdullah Efendi dönemin mimarı konumunda idiler. Yenişehirli'nin Damad İbrahim Paşa'nın sadareti ile 1718'de başlayıp 1730'da Patrona isyanı ile biten on iki yıllık şeyhülislamlığında uyumlu yaklaşım ve çalışması ve verdiği fetvaları ile Lale Devri'nin rükünlerinden birisi olmuştu.

Abdullah Efendi'nin doğum tarihi bilinmemektedir. İlk tahsilini memleketi Yenişehir'de yaptıktan sonra İstanbul'a geldi, medrese tahsilini burada tamamladı, Ruus imtihanını kazandıktan sonra çeşitli medreselerde müderrislik yaptı, Süleymaniye Darülhadis müderrisliğine kadar yükseldi. Daha sonra kadılık mesleğini seçerek, fetva emaneti, Haleb ve Bursa kadılığı görevlerinde bulundu. İstanbul kadılığı payesiyle ordu kadısı olarak Mora seferine katıldı (1715). Sefer dönüşünde Anadolu Kazaskerliği payesini aldı, daha sonra da fiilen Anadolu Kazaskeri oldu. Bu görevden azledildikten bir süre sonra Rumeli Kazaskerliği payesini aldı. Şeyhülislam İsmail Efendi'nin azli üzerine o sırada sadaret kaymakamı olan Damad İbrahim Paşa'nın gayreti ve tavsiyesiyle 7 Mayıs 1718'de şeyhülislamlığa getirildi.

* Prof. Dr. Fatih Üniversitesi Tarih Bölümü.

On iki sene, dört ay yirmi üç gün gibi o dönemlerde rekor sayılacak bir süre şeyhülislamlık makamında kalan, III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa ile çok iyi anlaşıp, üçlü bir dayanışma içinde olan Abdullah Efendi bu devrin bilhassa kültür faaliyetlerinde müessir olmuştur. Ancak III. Ahmed'in saltanatının sonlarına doğru padişaha Damad İbrahim Paşa'nın tutumundan memnun olmadığını ifade etmiş, hatta zaman zaman da idareye muhalif zümre ile görüşüp buralarda da İbrahim Paşa'yı tenkit etmiştir. Patrona İsyanı'nın çıkması üzerine İbrahim Paşa'nın sert muhaliflerinden biri olmuştur. III. Ahmed'in İbrahim Paşa'yı tutması ve kendisinin yaptığı ikazlara itibar etmemesi yüzünden padişahı da tenkit etmekten geri kalmamıştır. Ancak yaptığı konuşmalardan Şeyhülislamın bu telaşının asıl sebebinin kendisini töhmetten kurtarmak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ihtilalcilerin padişahtan teslim edilmelerini istedikleri otuz yedi kişi arasında sadrazam ile birlikte kendisinin de bulunması telaşlanmakta haklı olduğunu ortaya koydu. Bu sırada büyük bir ahlakî zaaf göstererek asilerin topladığı ihtilal meclisinde daha önce beraber olduğu kimseleri kötüleyerek kendisinin yaşlı ve sıkıntıya katlanacak durumda olmadığını ifade etti ve böylece affedilmesini sağladı. Fakat bu davranışı yüzünden III. Ahmed tarafından derhal azledildi (30 Eylül 1730). Bozcaada'ya sürgüne gönderildi ve sürgündeyken evi yağmalandı.

1732 tarihli bir fermandan anlaşıldığı kadarıyla sürgünde bulunduğu sırada hacca gitmesine izin verildi. Hac dönüşü uzun süre İstanbul dışındaki çiftliğinde ikamet ettikten sonra Kanlıca'daki yalısında oturmasına müsaade edildi. 1743'de vefat eden Abdullah Efendi, Kanlıca'da İskender Paşa Camii haziresine defnedildi. Kendisinin ve hanımının mezar taşları diğer bazı tarihi mezar taşlariyle birlikte halen Kanlıca mezarlığında yanyana dizilmiş bulunmaktadır.

Abdullah Efendi, uzun süren şeyhülislamlığı döneminde Lale Devri'nin önemli simalarından biri olmuş, bu dönemin ihtişam ve zevk u safa hayatından istifade etmiştir. İslam hukukuna olan derin vukufiyle tanınmış ve yeniliklere açık olması dolayısiyle bu dönemdeki icraatın lehine fetvalar vermiştir. Bunlar arasında bilhassa 1726'da matbaanın kurulması hususunda verdiği fetvası meşhurdur.

Abdullah Efendi'nin fetvaları *Behcetü'l-fetâvâ* adiyle Mehmed Fıklhî el-Aynî tarafından tertib edilmiştir. Osmanlı Fetva mecmualarının en değerlilerinden biri olan bu eser *Behcetü'l-fetâvâ ma'a'n-nukul* adiyle biri 1266 ve diğeri 1289 tarihinde İstanbul'da iki defa basılmıştır. Fetvalarında "Ketebehû el-fakir Abdullah, ufiye anh" imzasını kullanmıştır.

Matbaanın gelişi sırasında ulemanın itiraz ve muhalefetini kırmak için "dinî kitaplar dışındaki eserler" ifadesinin fermana eklendiği görüşü ifade edilmektedir. Son dönemlerde yapılan yerli ve yabancı araştırmalar ulemadan ciddi bir muhalefetinin olmadığı, bilakis gerek o sırada, gerekse daha sonraki dönemlerde tashih, tertib işlerinde birçok alimin görev aldığı bilinmektedir. Hatta fetvaya "...bir kaç alim kimesneler sureti nakş olacak kitabı tashih için ta'yin olunup onlar tashih ettiklerinden sonra..." ifadesi eklemiştir Ancak burada hassas bir nokta, Osmanlı tarihi boyunca özellikle XVII. yüzyıldan itibaren asker, siyasiler ve diğer gruplar kendi görüşlerini teyid etmek, ve dinî bir destek sağlamak için eğer güçleri yetiyorsa bizzat kendi doğrultularında fetva alarak, bu mümkün olmuyorsa en azından ulemanın kendi yanında olduğu konusunda bir kamuoyu oluşturmaya dikkat ediyorlardı. Dolayısiyle o dönemde kendi gelir kaynaklarının daralacağını düşünen bazı müntensihler ulemanın görüşünün de aynı olduğunu yayarak konuyu saptırmış olabilirler.

Lale Devri'nde Osmanlı toplumunun dini, kültürel hayatını, toplumu oluşturan müslim ve gayrimüslim unsurların birbiriyle olan çok yönlü münasebetlerini, en sağlıklı takip edebileceğimiz kaynakların başında henüz incelenmemiş olan Lale Devri'nin yegane şeyhülislamı olup on iki yıl fasılasız bu görevde kalan Yenişehirli'nin fetvalarının iyi değerlendirilmesi gerekir. İlk bakışta büyük yekün tutan bu fetvaların kendinden öncekilerden farkı yok gibi görünürse de o devrin özellikleriyle birlikte değerlendirildiğinde bu fetvaların farklı bir yönünün olduğu görülür. Bu farklılık, fetvaların konusunda olduğu kadar daha çok, mevki makam ismi, zümre ismi, yer ismi geçmek suretiyle düzenlenmiş olmasında dikkati çekmektedir. İran hakkında verdiği fetvalarında Abdullah Efendi'nin çok sert bir dil kullandığı görülmektedir. Bu durumda muhtemelen 1720'li yıllarda İran'la Osmanlı Devleti arasında gelişen olumsuz havanın ve savaşın önemli rölü olmaladır.

Fetvalarından bir kaç örnek *(Behcetü'l-fetâvâ ma'a'n-nukul*'dan*)*

1. *Su'al:* Basma sanatında maharet iddia eden Zeyd, "Lugat ve mantık ve hikmet ve hey'et ve bunların emsali ulûm-ı âliyede telif olunan kitabların huruf ve kelimatının suretlerini birer kalıba nakş edip evrak üzerine basma ile ol kitabların misillerini tahsil ederim" dese Zeyd'in bu vechile amel-i kitabete mübaşeretine şer'an ruhsat varmı dır? *El-Cevab:* Basma sanatında mahareti olan kimesneler bir musahhah kitabın huruf ve kelimatını bir kalıba sahihan nakşedip evraka basmakla zaman-ı kaliide bilâ-meşakkat nüsah-ı kesîre hasıl

olup kesret-i kütübe ve rahîs bahâ ile temellüke ba'is olur. Bu vechile fâ'ideyi müştemil olmakla ol kimesneye müsâ'ade olup bir kaç alim kimesneler sureti nakş olacak kitabı tashih için ta'yin olunup onlar tashih ettiklerinden sonra sureti kalıba nakş olunursa bir amel-i müstahsen olur (s. 552).

2. *Sual:* Zeyd ve Amr basma ile bazı kitab istinsah etmek murad edip mallariyle şu kadar kağıd ve mürekkeb ve basma aleti iştira ettiklerinden sonra basma san'atinde mahareti olan Bekir işbu lugat ve tevarih kitablarından falan ve falan namiyle olan kitabların suretlerini ol evrak üzerlerine basıp ba'de'l-itmham hasıl olan nüshalar bey' olundukta semenlerinden evrak ve mürekkeb ve âlâta sarf olunan meblağ ihrac olunduktan sonra hasıl olan faide beş hisse olup bir hissesini bekir, ikişer hissesini Zeyd ve Amr almak üzre akd-i şirket edip ba'dehû bekir vech-i muharrer üzre kitabların suretlerini basıp şu kadar cild hasıl olsa bu vech üzre olan akd-i şirket sahih midir, yoksa fâsid midir ve bu babda hükm-i şer'î nedir? *El-cevab:* Bu vech üzre olan akd-i şirket fâsiddir. Ol kitablar Zeyd ve Amr'ın olur Bekr'in amelinin ecr-i misli mezburlar üzerine lazım olur (s. 206).

3. *Sual:* Arnavudluk'ta vaki' bir nahiyenin ahalileri isimlerini ehl-i islam isimleriyle tesmiye edip müslüman ile görüştüklerinde "Bizler kafir değiliz, müslümanlarız" deyü İslam iddialarında olurlar iken karyelerinde istihlâlen hınzır eti yiyüp ve keniselerinde papasları ile kefere gibi ibadet ve beyne'n-Nasârâ mu'tebere olan eyyam-ı ma'rûfelerinde âyin-i küfrü icrâ eder olmariyle sultan-ı İslam -hullidet hilâfetuhû ilâ yevmi'l-kıyâm- hazretleri vülât-ı enamdan Zeyd'i asker–i İslam ile üzerlerine ta'yin buyursalar ahali-i mezbure ile muharebe ve katl ve esir eylediği rical ve nisalarının bey' ü şiraları hakkında hükm-i şerî'at-i Seyyidü'l-enâm -aleyhi's-salhatü ve's-selham- nedir? *El-cevab:* Ta'ife-i mezbure eğer oldukları yere istilâ ve tahassun ve itâ'at-i veliyyü'l-emr'den bi'l-külliye huruc ettiler ise ricali hususunda "emme's-seyf, emme'l-İslâm" ma'nâsı icrâ olunur. İstirkak olunmazlar, malları guzât-ı Müslimîne kısmet olunur. Ve nisvan ve zerarîsi [zürriyetin çoğulu] seby ve istirkak olunurlar. Nisvanı kabul-i İslam ederlerse yemîn ve mülk-i nikahla vatyları helaldir. Amma ba'de'z-zuhûr kabul-i İslamları rakdan halaslarına sebeb olmaz. Eğer kabul-i İslam etmezlerse ne mülk-i yemin ve ne mülk-i nikahla vaty ve kurbân etmek halal olmaz. Bi-gayri'l-katl habs ve darbla İslama geliniz deyü nisvan ve zerarîye cebr olunur, istihdam ederler. Tâ'ife-i mezbûre istîlâ ve tahassun etmeyip itâ'at-ı veliyyü'l-emrden huruc etmiş değiller ise ahz olunup ricali hakkında "emme's-seyf, emme'l-İslâm" hükmü yine icrâ olunur. Lakin nisvan ve zerârîsi katl ve seby olunmaz, habs ve darb ile İslama cebr olunurlar (s. 173).

4. *Sual:* Padişah-ı din-i İslam -hallede'llâhu hilâfetehû ilâ yevmi'l-kıyam- hazretleri tarafından "Fî zamaninâ râyic olan altunlar ve sa'ir akçelerin her biri birer mikdâr-ı mu'ayyen üzerine râyic olup ziyâdeye ahz u i'tâ olunmaya" deyü emr-i âlî sâdır olmuş iken ba'zı kemesneler itâ'at-i emr-i âlî etmeyip hilâfına ziyâde ve noksana ahz u i'tâ eyleseler ol kimesnelere ne lâzım olur? *El-cevab:* Ta'zîr-i şedid (s. 148).

5. *Sual:* Bir karyede sakin olan ehl-i İslam taifesinin ricali be-her sene bir yevm-i mahsusda elbise-i nefîselerini giyip ve düzenip ve şâbbe kızların ve avratların envâ'-ı ziynetler ile yevm-i îddeki gibi tezyin edip, karye kurbunda bir mevzi'-i mu'ayyende cümlesi ma'an cem' olup cümle nisâ' mekşûfetü'l-vucûd oldukları halde şâb ve emred yiğitler ma'an oturup mükâleme ve mizâc edip tarafeynden biri birlerine bilâ-mesûğ-ı şer'î nazar edip tehî'e ettikleri et'imeyi muhteliten oturup ekl etmeği âdet eyleseler mezburlara ne lâzım olur? *El-cevab:* Ta'zîr-i şedîd ile zecr ü men'.

6. *Sual:* Suret-i mezbûrede karye-i mezburenin imamı olan Zeyd dahi cem'iyet-i mezbureye varmağa mütehiyyi' oldukda ulemadan Amr Zeyd'e "Sen bunları men' etmediğinden mâ-adâ kendin dahi onlar ile ma'an gitmek imam olmana muhaldir" deyü nush ve nehy ani'l-münker ettikte Zeyd ısgâ etmeyip nisvanı ile ma'an ol cem'iyete varıp ke'l-evvel onlar ile otursa Zeyd'e ne lâzım olur? *El-cevab:* Ta'zîr-i şedid ve azl-i ebed.

7. *Sual:* Vâ'iz namında olan Zeyd kürsüye çıkıp halka va'z ederken "Hayvanattan hâlâ mevcud olan maymun, ümem-i sâlifeden memsuh (suratı daha çirkin şekle sokulmuş) olan benî Adem neslindendir" dese Zeyd'in bu kavlinin aslı var mıdır? *El-cevab:* Yoktur. Ve ümem-i memsûha üç günden ziyade baki olmayıp cümlesi helâk olmuşlardır (s. 558).

8. *Sual:* Rasul-i Ekrem -sallallahu aleyhi ve sellem- hazretlerinin Ehl-i Beytine ihanet edip küfrü meşhur ve feza'at-i şerri mütevatir olan Yezid'e la'net etmek ca'iz olur mu? *El-cevab:* Be'is yoktur (s. 556).

9. *Sual:* Zeyd sâdât-ı kiramdan Amr ile çekişdikte "Ben senin babandan bennak (vergi) alırım bire Türk" deyip Amr'a ar lâhik olsa Zeyd'e ne lâzım olur? *El-cevab:* Ta'zîr (s. 147).

10. *Sual:* Ramazan-ı şerif eyyam-ı sayfa müsadefe etmekle ulemadan geçinen zeyd müslümanlara "Savma niyyet etmeyiniz ve sâ'im olmayanız. Ba'de zemanin şitâ ve aksar eyyamda kazâ eyleyiniz. Niyyet etmeden ekl etmekle kefaret lazım olmaz" deyü müslimîni ekl ve terk-i savma tergib ve ba'zı ki-

23. *Sual:* Zeyd-i zimmî bir beldede Müslimîn mahallesinde olan menzilini Müslimîn menzillerinden ziyade terfî' eylese Zeyd'in terfî' eylediği bina MüslimînA menzillerine müsavi olunca hedm olunur mu? *El-cevab:* Olunur (s. 168).

24. *Sual:* Bilad-i İslamiyye'den bir beldede vâki Müslimîn sâkin oldukları mahallede olan menzilleri zimmîler iştirâ edip sakin olmalariyle ol mahallede vâki mescid-i şerifin cema'ati kalmayıp muattal olsa belde-i mezburede hâkimü'ş-şer' olan Zeyd, ol zimmileri mahalleden ihrac edip Müslimîn olmadığı başka mahallede iskana kadir olur mu? *El-cevab:* Olur (s. 168).

25. *Sual:* Müslimîn ve kefere muhteliten sakin oldukları mahallede şu mikdar arsaya malik olan Zeyd-i müslim ol arsayı semen-i ma'luma Amr-ı zimmîye bey' ve teslim eylese bey'-i mezbur câiz olur mu? *El-cevab:* Olur (s. 168).

26. *Sual:* Zeyd-i Nasranî şeref-i İslâm ile müşerref olsa Zeyd'in ma'tûh olan oğlu Amr ve Amr'ın evlad-ı sıgarının tebe'an İslamlarına hükm olunur mu? *El-cevab:* Olunur (s. 168).

27. *Sual:* Zeyd-i zimmînin altı yaşında olup âkil olmayan oğlu Amr-ı sağîr İslama gelse İslamına hükm olunur mu? *El-cevab:* Olunmaz (s. 169).

28. *Sual:* Tesbih bey eden zeyd-i zimmî'ye "Sen niçin tesbih bey edersin" deyü i'tiraz olundukta "Ben elli kere namaz kıldım" deyip lakin cemaatle demese, mücerred böyle demekle Zeyd'in İslamına hükm olunur mu? *El-cevab:* Olunmaz (s. 169).

29. *Sual:* Müslim namına olan Zeyd meşihat iddiasında olup bazı Müslimine "Sana salat-ı mefruzayı bağışladım kılma, bazılarına savm-ı mefruzayı bağışladım tutma" deyip bunun emsali ilhad ve zendika i'tikadında olduğunu izhar ve bu vech üzre sâ'î bi'l-fesâd olduğu şer'an sabit olsa Zeyd'in emr-i veliyyü'l-emr ile siyaseten katli meşrû' mudur? *El-cevab:* Vacibdir (s.173).

30. *Sual:* Ehl-i İslam asr-ı vahidde iki kimesneye bey'at edip imam nasb etmek caiz olur mu? *El-cevab:* İki imamın asr-ı vahidde ictima'ının adem-i sıhhati icma-ı ashab ile sabittir. Meğer her birinin memleket ve eyaletleri beyninde Bahr-i Hind gibi bir hâciz-i azim ola ki her biri âharın memleketinde tedbir ve himayeye kadir olmayalar.

31. *Sual:* Bu surette âbâ-i kiramı ve ecdad-ı izamı müluk ve eimme olan Sultanü'l-berreyn ve'l-bahreyn, Hâdimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn Sultan Ahmed Han –edame'llahu ta'ala iclalehu- hazretlerine cumhur-ı Müslimin akd-i bey'at ve imam nasb edip bu kadar seneden berü imameti mütekarrer olduktan son-

ra hîta-i eyaletinde olup seyf ile feth ettiği memalikine muttasıl belde-i Isfahan ve kurbunda olan ba'zı bilâda itale-i dest-i tasallut eden Zeyd da'va-i imamet ve saltanat edip Müsliminden bazı kimesneler dahi bey'at edip imam nasb etmeleriyle sultan-ı mumâ ileyh hazretlerine adam ve mektub gönderip belde-i Isfahan kürsi-i memleket-i Revâfız olup ve hâlâ benim zabtımda olmakla Halife-i müşarun ileyh *–ekame'llahu ta'ala de'aime devletehu-* hazretlerinin Revafız-ı Acem'den feth ve teshir eylediği bilâd u eyaleti bana teslim edin deyü ilhah sadedinde olsa Zeyd'in hükm-i şerisi ne vechiledir? *El-cevab:* Zeyd bâği olup hal'i vacibdir. Eğer tasaddi ettiği da'vadan rucu' edip ribka-i bey'at-i zıllu'llahi müşarun ileyh hazretlerini kılâde kerden-i ita'at ederse fe-bihâ. Ve eğer davasında ısrar edip itaatten ebâ ederse "*Fein-bağat ihdâhümâ ale'l-uhrâ fekatilü'lleti tebğî hattâ tefi'e ilâ emrillah*" nass-ı keriminin hükmünce ve Sahih-i Müslim'de Ebu Sa'id el-Hudri *–radiye'llahu ta'ala anh-* hazretlerinden rivayet olunan "İza buye'a el-halifeteyni f'aktilü'l-âhara minhümâ" hadis-i şerifi mucibince kıtali amme-i Müslimine vâcib olur.

KAYNAKÇA

Yenişehirli Abdullah Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ ma'a'n-nukul*, (derleyen: Mehmed Fıkhi el-Ayni, İstanbul 1266, Büyük boy, 651 sayfa.

BA. *Mühimme Defteri*, nr. 138, s. 214.

Raşid Mehmed Efendi, *Tarih*, İstanbul 1282, IV, 392-395.

Subhi Mehmed Efendi, *Tarih*, İstanbul 1198, vr. 7a-b.

Ahmed Rifat Efendi, *Devhatü'l-meşayih ma'a zeyl*, İstanbul ts., s. 86-87.

İlmiye Salnamesi, İstanbul 1334, s. 597-509.

S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1938, vesikalar kısmı

Münir Aktepe, *Patrona İsyanı 1730*, İstanbul 1958, s. 125-126.

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, 466-467.

Hilmar Krüger, *Fetwa und Siyar*, Wisbaden 1978, s. 77-79.

M. İpşirli, "Abdullah Efendi", *DİA*, 1, s. 100-101.

A. Özel, "Behcetü'l-fetava", *DİA*, 5, 346.

Osmanlı'ya ilk Türkçe matbaanın kurulması ve işletilmesindeki rolüyle tanınan İbrahim Müteferrika'nın mezar taşı Kulaksız'daki mezarlıktayken. Cumhuriyet döneminde bu mezar taşı Galata Mevlevihanesi'nin bahçesine, şeyh Galib'in türbesi civarına taşınacaktır.

HEZARFEN BİR ŞAHSİYET: İBRAHİM MÜTEFERRİKA ve SİYASET FELSEFESİ

Coşkun YILMAZ*

"Matematik fennini çok iyi bilen, Engurisî İbrahim Efendi Ağa denilen Macarlı İbrahim Efendi, hünerli, hezarfen (bin türlü sanat ve bilgiye sahip), zeki ve üstün değerde bir zat."

Ahmet Cevdet Paşa

İbrahim Müteferrika tarihimizin meşhur meçhullerindendir. Bilinir fakat tanınmaz. Kendisini, bilinmekle tanınmak arasındaki farkın en güzel misali olarak da görebiliriz. Özellikle de yanlış bilinmenin. Uzun yıllar, kasıtlı, yanlış ve kitleleri yönlendirme gayesiyle kaleme alınan yazıların tesiriyle, hayatının en önemli kararını, özgür iradesini kullanamadan, zorlamaların ve zulmün tesiriyle veren, ömrü bilinmezlikler ve karanlıklar içerisinde geçen birisi olarak tanındı. Dini taassup ve kast-ı mahsusa ürünü bilgiler, "kusur-u himmet ve rehavet" içerisinde bir araştırmadan diğerine tekrar edilip durdu. Belki de, hakkında çıkan araştırmaların sayısı itibariyle, pek az kimsenin sahip olduğu bir şansa sahipti. Ama bu imkan diğer taraftan en büyük bahtsızlığıydı. Her seferinde, daha da pekişen yanlışlıklar ve hataların gölgesinde kalıp, adeta yeni bir kimlikle anılır oldu. Bir de, buna "basmacılığı"nın tek vasfıymış gibi yansıtılması eklenince, artan şöhreti içerisinde gerçek kimliği daha da kayboldu.

Gün geldi "hakikat aynası" ona da çevrildi. "Hiçbir hakikat kalmasın nihan Allahım" duası onun için de tecelli etti. Karanlıkta kalan tarihi şahsiyeti, fikirleri, hizmetleri faaliyetleri araştırılmaya başlandı. Meşhurluğunun meçhullüğü yerini hakikatlerin bilinmesine bıraktı. Genel kanaatler henüz değişmese de,

* Dr. Tarih Araştırmacısı.

düne göre, İbrahim Müteferrika'nın gerçek hizmetleri daha yakından biliniyor. Bugüne göre yarın daha iyi olacaktır.

Matbaacılığı, Osmanlı tarihinde önemli bir faaliyet olmasına rağmen, "hezarfen"liği dikkate alındığında, İbrahim Müteferrika'nın tanıtılmasında son derece yetersiz kalır. O'nunla sınırlandırılması ise, yetersizliğin ötesinde vefasızlık ve haksızlık olur.

I-HAYATI

a-Ailesi, muhiti ve yetişmesi

İbrahim Müteferrika, *Risâle-i İslâmiye* adlı eserinin girişinde verdiği bilgiye göre, bugünkü Romanya sınırları dahilinde kalan Transilvanya bölgesinde, o devirde Macaristan'a bağlı, Erdel'in merkezi Kolojvar'da doğmuştur[1]. Etnik, demografik ve tarihi bakımdan oldukça karışık bir manzara arzeden Erdel, Karpat dağları ve Transilvanya Alpleri'nin, kuzey, doğu ve güneyden çevrilen, Tuna Nehri'nin suladığı Macar ovalarına nazır, yayla ve ovalardan oluşan bir teras konumundadır. Güneyde engebeli olmasına rağmen geniş ve çok verimli bir ovaya sahiptir. Orman, tarım ve hayvancılık ürünleri bakımından zengin bir bölgedir.

Tarihte, İskit, Hun, Avar unsurları, Türk asıllı Macarlar, Sekel, Peçenek, Kumanlar gibi ırkların geçit yeri olan[2] Erdel halkının, Avusturya'ya karşı, Osmanlılarla işbirliğini tercihlerindeki sebeplerden birisi de, tarihten gelen bu tanışıklık ve yakınlıktır. Aurel Decei temel Macar ve Latin kaynaklarına dayanarak, Erdel'in bir çok yer isminin Türkçe'den geldiğini belirtmiştir[3].

Türklerle akrabalığı tarihinin ilk devirlerine kadar uzanan Erdel, Osmanlılar zamanında tarihinin en özgür dönemini yaşamıştır. Osmanlıların himayesiyle[4] bölge halkı, Katolik Habsburglar'ın baskılarından kurtulmuş, ayinlerini yapmış, kiliselerini rahatça inşa etmiştir. Böylece dini hürriyet ve tolerans, İngiltere'de bile din-devlet ayrımının gerçekleşmediği bir dönemde gerçekleşmiştir. Tam bir din hürriyetinin yaşandığı Erdel, bu dönemde Macaristan'da ve Avrupa'da Engizisyon'un takibinden kaçan, inancı yüzünden dini ve siyasi takibe uğrayan, her türlü baskıya maruz kalan hıristiyan fikir ve din adamlarının sığındığı cazip bir merkezidir[5]. Budin'deki Türk paşasının huzurunda bile dini tartışmaların serbestçe yapılmasına müsaade edilmiş, katılımcıların görüşlerini büyük güven ortamında savunma rahatlığı sağlanmıştır . XVI. asrın sonlarında, Erdel, dünyanın en çok dini fikir hürriyeti bulunan memleketi durumuna yükselmiştir[6]. Erdel'in önemli bir dini ve kültür merkezi olan Kolejvar, İbrahim'in doğduğu yıllarda bir matbaası ve iki ilahiyat kolejiyle etkinliğini muhafaza etmiştir.

Hür ve müstakil ortam Erdel halkının Osmanlılara sempatisini daha da artırmış, Türklerin samimi duygularla takibini sağlamıştır. Bu benimseme hayatın her alanına intikal edecek kadar tabii ve yaygındır. Evlerin dekoru, kıyafet şekilleri, yemekler, teşrifat kuralları, yer isimleri, kültür ve edebiyata varıncaya kadar[7] izleri bugün bile devam eden bir etkilenme söz konusudur. Osmanlıların bölgeden çekilişiyle birlikte, eski günler geri gelmiş, Erdelliler, kendi dindaşlarının hakimiyeti altında iken Osmanlı toleransını arar olmuşlardır. Yetiştiği ortamın fikri ve kültürel ortamı, Habsburgların baskısı karşısında, Türklerle oluşan sevgi bağı İbrahim'in fikriyatının teşekkülünde müessir olmuştur.

İbrahim'in asıl adı, ailesi ve sülalesi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Çocukluğu ve gençliği ile ilgili bilgiler son derece mahdut ve kendi eserlerine dayanmaktadır. İbrahim hakkında Türkçe ilk makaleyi yazan İmre Karacson'un İbrahim'in fakir bir aileden geldiği, Kalvinist Koleji'nde kalvinist bir rahip olmak için okuduğu, Avusturya saflarında çarpışırken savaşta Türklere esir düştüğü, kölesi olduğu zalim efendisinin zulmünden kurtulmak için müslüman olduğu[8]... gibi iddialar çeşitli araştırmalarda biraz eksik, biraz fazlasıyla tekrar edilmiş, özellikle, menşei, esirliği, köleliği, ihtidasıyla ilgili hikaye bir yazardan diğerine, bir tetkike tabi tutulmadan, araştırılmaya gerek görülmeyecek kadar kesin ifadelerle aktarılmış, İbrahim'in müslümanlığı zorbalıktan kurtulmak için gerçekleşen bir ihtida hareketi olarak gösterilmiştir[9]. Bu çalışmalarda fikri hüvetiyle ilgilenilmemiş[10], eserleri tetkik edilmemiş, hep "Basmacı İbrahim Efendi" oluşu ön planda tutulmuştur. Niyazi Berkes ve Es'ad Coşan'ın çalışmalarıyla, kasıt, "*kusur-ı himmet ve rehavet*"ten kaynaklanan yanlışlıklar düzeltilmiştir. Niyazi Berkes, Karacson'un bağnazlığı ve kindarlığının ürünü olarak nitelediği, "kasıtlı ve yanlış" bilgileri, kaynaklara inerek incelemiş, İbrahim üzerinde oluşturulan sis perdesini aralamış, nesilden nesile aktarılan önemli ve kasıtlı yanlışlıkların telafisini sağlamıştır[11]. İbrahim'in tarihi şahsiyeti, dini, fikri kimliğiyle ilgili yeni bilgi ve değerlendirmelerde bulunan Es'ad Coşan da, [12], o zamana kadar "hiçbir araştırmacının yapmadığını yaparak[13]", O'nun hem hayatı, fikrî ve dinî şahsiyeti, hem de dinler, ihtida ve tebşirat tarihi açısından önemli eseri *Risâle-i İslâmiye*'yi en doğru şekilde değerlendirip[14], geniş kitlelere ulaştırmıştır[15]. Bu çalışmaların da tesiriyle, daha sonraki araştırmalarda benzeri hatalara düşülmemiş, O'nun hayatı ve fikri yapısının daha doğru öğrenilmesi sağlanmıştır[16].

İslam'a girmeden önceki adı kesin olarak bilinmemekle birlikte Abraham olduğu tahmin edilen[17] İbrahim'in doğum tarihiyle ilgili görüşler de ihtilaflıdır. Halasi Kun, Karacson'a dayanarak İbrahim'in doğum tarihinin 1674 olduğunu ileri sürüyor[18]. Niyazi Berkes bu tarihin 1670 veya 1671 olması gerektiğini söylüyor[19]. En son araştırmaları da dikkate alan Es'ad Coşan ise, İbrahim'in, gerçekte daha erken tarihte doğmuş olabileceği ihtimali üzerinde duruyor. "Çünkü, O, müslüman olmadan önce tahsilini tamamlamış, kendi ifadesine göre 'maddelerinde tekmil, tefâsirlerinde me'zun va'z ü nasihat ile memur olmuş' (bk. *Risâle-i İslâmiye* vr. 2 a) dini konularda diğer alimler ve üstadlarıyla münakaşa ve münazaralara koyulacak olgunluğa erişmişti. Türklere katılması takriben 1690-91 seneleri vukuatı esnasında olduğu tahmin ediliyor. Bunlara göre doğum tarihini 1674'den öncelere almak gerektiği ortadadır[20]."

b-Tahsili ve müslüman olması

İbrahim, *Risâle-i İslâmiye*'de tahsili gençlik devresi ve din değiştirmesiyle ilgili belirleyici bilgiler vermektedir. Bu bilgilere göre, tahsilini doğum yeri Kolejvar'da ilahiyat eğitimi görerek tamamlamış, okuldan papaz olarak mezun olmuş, va'zü nasihatla görevlendirilmiştir[21]. Fakat Hıristiyanlığın hangi mezhebine bağlı olduğuna dair açık bir ifade kullanmamıştır. Hayatının ilk devresine ait yanlış ve kasıtlı bilgilerin ortaya atıldığı ve tekrar edildiği araştırmalarda, benzer hataya bu meselede de düşülmüş, İbrahim'in kalvinist olduğu görüşü tekrarlanmıştır[22]. Niyazi Berkes, Kolejvar'da birisi Kalvinist, diğeri Unitarian iki protestan koleji olduğunu belirtip, ikinci akidenin doğuşu, Erdel'e gelişi bu bölgedeki durumu hakkında bilgi verdikten sonra, *Risâle-i İslâmiye*'deki fikirlerinin ışığında, İbrahim'in Uniterian olduğunu ileri sürmektedir[23]. Es'ad Coşan da, İbrahim'i, "biz müslümanların hakkında bilgi sahibi olması gereken ilginç bir hıristiyan mezhebi[24]" olarak tanımladığı Unitarianism'in mensubu görmektedir. *Risâle-i İslâmiye*'yi dinler tarihi açısından tetkik ve tahlil eden Ahmet Usta da aynı kanaatleri paylaşmaktadır[25].

Papalığın şiddetli bir şekilde takip ettiği, mensuplarını Muhammedîlik taraftarlığıyla suçladığı Unitarianism'in ana fikri teslis aleytarlığıdır. Katoliklerin, Tanrıyı, baba, oğul ve Ruhu'l-Kudüs sayarak, Hz. İsa ve Cebrail'i uluhiyete dahil eden görüşleri Unutarianism'de sapıklıktır. Bu akidede, Tanrının tek, Hz. İsa'nın tanrı değil insan, Hz. İsa'ya tapınmanın İncil'e aykırı olduğu, teslis inancının İncil'de bulunmadığı, hıristiyanlığa sonradan sokulduğu, katolik kilisenin İncil'i tahrif ettiği, Papalığın yanlış ve sapık bir yolda olduğu

inancı savunulmaktadır. Şiddetli takibata rağmen Avrupa'dan Amerika'ya geçmiş, aralarında ABD başkanlarının da bulunduğu[26] ünlü simalar bu akideyi benimsemiştir. Bu önemine rağmen, yokmuş gibi davranılarak varlığı gizlenmeye çalışılmaktadır[27].

İbrahim'in tahsil gördüğü yıllarda, Unitarian mensupları Kolejvar'da oldukça faaldi. O, bu inancın önde gelen mensuplarının yasaklanan, yakılan kitaplarını okumuş, hocalarının tenkitlerini dinlemiş, sorular yöneltmiş, tartışmalara katılmıştı. Uniterian mezhebinin fikir babası sayılan, Michael Servetus'un, *De Trinitatis Erroribus* (*Teslis Hataları*) ve yine Hristiyanlıktaki teslis inancını tenkit eden *Christianismi Restitutio* (*Hristiyanlığın Eski Haline İadesi*) eserleriyle, Calvinist bir ilahiyatçı iken, Unitarianism'i benimseyen David Ferencz'in *Anti-Krist*'in *Gerçek Tanrı Bilgisini Nasıl Tahrif Ettiği* isimli kitabını dikkatlice birden fazla okumuştu[28]. *Teslis Hataları*'nda, Teslis fikrine karşı Kur'an-ı Kerim'in şahit gösterilmesi dikkatini çekmiş olmalıdır[29]. Kalvin tarafından diri diri yakılan Servetus, İbrahim'i derinden etkileyen, zihninde bazı soru işaretleri oluşturan eserinde Teslis fikrine hücum ederken şöyle diyor; *"Bakın Muhammed ne diyor. (Bir düşmanın söylediği bir gerçek bizim tarafımızdakilerin söylediği yüz yalandan üstündür.) Muhammed* Kur'an*'da diyor ki,* (burada Kur'an, sure III, IV ve XIX'dan parçalara (ayetler) okuyor). *Muhammed fazla olarak: Havariler, İnciller ve Hristiyanlar, insanların en iyileri idiler ve doğru olanı yazdılar; Teslis fikiri yani tanrısal varlıkta üç şahsiyet olduğu fikri onlarda yoktu; bunu daha sonraları insanlar kattı diyor*[30]." Bunların yanında, bölgeye tam fikir serbestiyeti getiren müslüman Türklerin görüşlerinden, inançlarından, tavırlarından, sade ve samimi dini yaşayışları ile Hristiyanlığa yönelttiği makul tenkitlerinden haberdar olmuş, istifade etmiş, kendi içindeki sorulara cevap aramaya başlamıştı[31]. Bu arayış onu yavaş yavaş yeni dinine yönlendirmişti. Yukarıda da belirtildiği gibi, yanlış, garazkar, art niyetli iddiaların[32] aksine İbrahim'in müslüman oluşuyla, esareti ve efendisinin zalimliği arasında bağ kurmak kasıtlı değilse hayal mahsulüdür. O'nun kalvinist olmadığının en önemli delili, teslis doktrinine yönelttiği sert eleştirilerdir. Kalvinism Katolikliğe aleyhtardır, fakat teslis inancına kuvvetle bağlıdır. Teslis aleyhtarlığı bu fikriyatta da küfürdür. Kalvinist birisinin müslüman olmadan önce teslis aleyhinde bulunması ihtimali inandırıcı değildir. O'nun Kalvinist olmadığının bir başka delili de, 1737'de Orşova Kalesi'nin teslim görüşmelerine gittiğinde, Fransızları temsilen, sadrazama gözlemci olarak yanında bulunan, Charles Peyssonnel'in 1738'de, Sofya yakınlarındaki çadırından yazdıklarıdır; "Öbür yanımda komşum İbrahim Efendi var, (...) Macar asıllı, eskiden üçleme inan-

mayan Protestan papazı imiş, bugün Türk (müslüman). Çok iyi bir adamdır. (...) Bu kafalı adam bir bilginden daha çalışkandır[33]."

İbrahim'in *Risâle-i İslâmiye*'de yer alan ifadeleri de müslüman olmadan önceki akidesiyle ilgili görüşlerin tersini ortaya koymaktadır. İslam'ın hak din, Hz. Muhammed'in son peygamber olduğunu memleketinde iken anladığını, iman ettiğini bizzat kendisi ifade etmektedir; " *Bu aciz ve zayıf kul (...) çocukluk yaşından beri Tevrat, İncil ve Zebur okuyarak yetişti, onlarla ilgili ilimleri tamam etti. Bu kitapların tefsirlerine, açıklamalarına icazet aldı. Va'z ü nasihat etmeye memur kılındıktan sonra, mürüvvetsiz üstadların, hükmü yürürlükten kaldırılmıştır bahanesiyle yasakladıkları eski Tevrat cüzlerini gizlice inceleme hevesine kapıldı. Bu esnada kör gözlere nur, mahzun gönüllere neşe ve sürur bahşeden bir âyet-i kerimeye muttali oldum*[34].

İbrahim, *"dîde-i nâ-binalara nur ve dil-i mahzunlara sürûr-bahş olan"* ayetten, Hz. Muhammed'in geçmiş peygamberlere müjdelendiğini, onun ve ümmetinin övüldüğünü öğrenince, gözü açılmış, kararını vererek *"hidâyet-i rabbânî"*ye ermiştir. Bununla da yetinmeyerek hemen; *"Himmetsiz hocaların meclisine Tevrat, Zebur ve İncil'i götürerek Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkarın ve bu inkarda ısrarlarının, dünya ve ahiret işlerinde kesin delil kabul ettikleri adı geçen kitaplara ters düştüğünü, dayandıkları delillerin apaçık bir sapıklık olduğunu ortaya koyup, kendi delilleriyle ilzam etmek maksadıyla biraz mübahaseye"* girişmiştir[35].

Bu beyanları, O'nun müslüman oluşuyla ilgili hakikatleri ortaya koymakta, "müslüman oluşunda, Uniterian akidesinin değil, müslümanların eski ilahi kitaplardaki tebşirat konusundaki Kurânî tezlerin müessir olduğu anlaşılmaktadır[36]."

O'nun anlattıklarından ve tarihi olaylara göre; İbrahim'in eğitim gördüğü Collagium, Kalvinist değil Uniterianlara ait bir okuldur. Kendisi de Kalvinist değil, hararetli, tartışmalara katılan bir uniterian'dır. Hristiyanların okuması yasak olan eski metinleri gizlice incelemiş, bu metinlerde yer alan Kurânî tebşirat tezinin delillerini görerek, "hidayete erdikten" sonra da hocalarıyla dini tartışmalara katılmış fikirlerini savunmuştur.

Uniterian oluşu, sıradan bir mezhep farkı değil, dini ananelerinin tespiti ve Türkiye'deki faaliyetlerinin kökenleri bakımından da üzerinde durulması gereken bir durumdur. Matbaacılığı, coğrafyacılığı, yeni gelişmelere ilgisi, yenilikçiliğinde doğup büyüdüğü coğrafyanın ve mensubu bulunduğu akide-

nin, teslis aleyhtarlığının önemli bir belirleyiciliği vardır[37]. Özellikle matbaacılığına okulundaki matbaanın tesiri fazladır.

c-Osmanlıların hizmetine girmesi

İbrahim'in Osmanlılar'ın hizmetine girişi de onun uniterian ve müslüman oluşuyla yakından ilgilidir. Bu bilgiler tabii olarak esareti ve efendisinin zalimliği gibi iddiaları boşa çıkarmaktadır. "O'nun Türklere esir düşeceğini, sonra kimse fidye-i necat" vermedi diye İstanbul'a getirilip esir pazarında satılacağını sanmak için insanın rahip Karacson gibi dini hislerinin baskısı altında işleyen bir muhayyileye malik olması lazımdır[38]." O'nun Osmanlılar'ın hizmetine girmesiyle İmre Thököly'nin maiyetinde bulunması arasında kuvvetli bir bağ vardır. 1683'teki Viyana bozgununu müteakiben el değiştiren Erdel'i Habsburglardan kurtarmak için Osmanlılar tarafından Erdel'e, 1690 ve 1691'de, Thököly'nin de katıldığı, iki sefer düzenlenmişti. Birincisinde İbrahim'in memleketi Kolejvar'a 150 km'lik bir mesafeye kadar ilerlenmiş, ikincisinde ise şehrin önlerine kadar gelinmişti. Ancak, Habsburg korkusundan dolayı içeriden beklenen destek gelmemişti. Bunun üzerine, Avusturya ordularının da harekete geçmesi üzerine Osmanlılar geri çekilmişti. İbrahim, bu seferler sırasında Thököly saflarına katılmış, bunu müteakiben de Osmanlı hizmetine girmiş olmalıdır. İbrahim gibi tahsil almış ve akideyi benimsemiş birisinin, Erdel'in istiklalini sağlamaya çalışan Thököly dururken, Habsburg ordusuna katılmış olmasını düşünmek oldukça zor bir ihtimaldir. Eğer, bu kargaşa sırasında esir olmuşsa, İstanbul'a getirilip satılması söz konusu değildir. Buna Osmanlıların bölgedeki siyasetleri manidir. Çünkü Erdellileri memnun etmek, onları istiklallerine kavuşturmak siyaseti takip edildiğinden sefer sırasında esir olanlar bile serbest bırakılmıştır. Hatta, *Silahdar Tarihî*'ndeki kayda göre, zahireleri hazineden sağlanıp oturdukları mahallelere gönderilmiş, ziraate gücü yetmeyenlere buğday ve çift sürecek öküz verilmiştir[39]. Buna göre de, İbrahim gibi, yüksek tahsilli, ilim ve irfan sahibi, etrafını etkileyebilecek, başına gelenlerin diğer kesimlerde infial uyandırması düşünülen bir kimsenin İstanbul'a getirilerek esir pazarında satılması hikayesini kabul etmek doğru değildir. Hele bu kimsenin, Teslis inancını sorgulayan, mürüvvetsiz üstadlarıyla tartışmaya giren birisi olması esirlik iddiasındaki kasıtı daha iyi ortaya çıkarmaktadır.

Bir başka ihtimal ise, müslüman olduktan sonra, Habsburgların baskısından kurtulmak için iltica etmesidir. Daha önce de belirtildiği gibi, Türk tesirinin Erdellilerin hayatının bir çok safhasında hissedilmesi, bazı tüccarların İs-

tanbul'a kadar uzanan ticari faaliyetlerde bulunması, bazılarının Türk dilini, örfünü dinini yakından bilmesi, Osmanlıların uniterianları himaye etmesi, Habsburgların bölgeye yerleşmesinin dini, siyasi, sosyal sonuçlarının tecrübî olarak bilinmesi dikkate alındığında, İbrahim'in müslüman oluşunda, en azından Osmanlıların tarafına geçmesinde, esaret, köle pazarlarında satılma, zalim efendiye düşme gibi sebepler icat etmeye gerek yoktur[40]. Es'ad Coşan'a göre, İbrahim, üstadlarını ikna ve ilzam edemeyince artık kendi ülkesinde yeni inancı ile huzur içinde yaşamayacağını görmüş, doğduğu şehri ve mıntıkayı halkın hasmı olan Avusturyalılar zorla ele geçirip Cizvit papazları Habsburg askerleri yardımıyla şiddetli baskı siyaseti uygulamaya başlarken[41], daha önceki Erdelliler ve karşı inançlılar gibi Osmanlı topraklarına iltica etmiştir[42]. İhtiyaçlarla beklentilerin uyuşması zorlama formülleri izale etmektedir.

İbrahim'in İstanbul'a gelişi tarihinin Thököly ile irtibatlandırılması da mümkündür. Hayatının çeşitli devrelerinde, Erdel'in Avusturya'nın elinden kurtulması için mücadele eden, Thököly'nin üvey oğlu II.Rakoczi'nin maiyetinde de bulunan İbrahim'in, Thököly'nin heyetinde kâtiplik yaptığı düşünülmektedir. Niyazi Berkes de, Tkököly'nin hizmetinde Macar asıllı İbrahim isimli birisinin kâtiplik yaptığını söylemesi[43] akla kâtibin O'nun olabileceğini getirmektedir[44].

Müslüman olmuş bir papaz olarak çevresinden büyük ilgi gören İbrahim, yer aldığı yeni toplumda, şahsiyeti, kabiliyeti ve becerisiyle kısa sürede kendisini kabul ettirmiştir. Ülkesinde iken aşina olmaya çalıştığı tahmin edilen Türkçe ve İslam kültürüne vukufiyetini artırmıştır[45]. Münevver ve hüner sahibi birisi olarak, daha önce ihtida eden Macarlar gibi tercümanlık ve muhaberat işlerinde istihdam[46] edildiği, itimada şayan olması üzerine, 1696'da Erdel'in de Osmanlı hakimiyetinden tamamen çıkması üzerine Thököly ile birlikte İstanbul'a gelmiştir[47].

d-Siyasi faaliyetleri ve diplomatlığı.

İbrahim, İstanbul'a gelişinden, *Risâle-i İslâmiye*'yi yazdığı 1710 tarihine kadar hangi işlerle meşgul olmuş, ne tür faaliyetlerde bulunmuştur? Bu konularda aydınlatıcı, tatmin edici bilgi yoktur. Ancak, *Risâle-i İslâmiye*'deki üslup ve bilgi birikimi dikkate alınacak olursa, bu zaman zarfında, Türkçeyi ve İslam kütürünü iyice öğrenmiştir. Bu arada bazı devlet görevlerinde ve serbest faaliyetlerde bulunmuştur. Fakat bunların neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. *Risâle-i İslâmiye*'de, isim zikretmemekle beraber, Osmanlı toplumundaki

hiyerarşik yapının önemli mevkilerinden sözetmesi, III. Ahmed'i hayır dualarla yadetmesi, başarılarının devamını dilemesi, hem geleneği, hem devlet teşkilatıyla ilgili bilgi sahibi ve bunlarla yakından ilgili olduğuna işaret etmektedir. Bu ifadeler, "Thököly ile birlikteliğinin tesiriyle de", bir aşinalığın göstergesi gibidir[48]. Bu dönemlerde mahiyeti tam olarak bilinmeyen resmi görevlerinin yanında, matbaacılıkla da ilgilendiği tahmin edilmektedir.

İbrahim Müteferrika, Sadrazam Damat Ali Paşa'nın mühürdarlığını yaptığı sırada, 1715'te, Viyana'daki Prens Savoieli Eugene Mora meselesi için padişahın mektubunu götürmüş ve müzakereleri yürütmek üzere elçi tayin edilmiştir. Bu görevi sırasında "*Gedikli Müteferrika*" rutbesinin verilmiş olması muhtemeldir[49]. Viyana Devlet Arşivi'nde 1716 yılına ait bir vesikada ondan *Geükly, Gedikli Muteferaka* olarak söz edilmektedir[50]. Bu rütbe ve görevler, İbrahim'in, o tarihlerde sadrazam ve devrin padişahı III. Ahmed'e çok yakın olduğunu göstermektedir[51]. Bu yakınlık bir anda oluşamayacağına göre geçmişten gelen bir itimat mevcuttur.

Osmanlı arşiv kaynaklarındaki bilgilere göre, 18 Nisan 1716'ya kadar Kapıkulu Süvarileri'nin en seçkin bölüğü olan sipahların 42. bölüğünde 29 akçelik maaşla görev yapan İbrahim'in[52] Sipahi Ocağı'na ne zaman, nasıl ve hangi aşamalardan sonra intisap ettiği belli değildir. Zikredilen tarihte ulufesinde bir değişiklik yapılmadan padişahı müteferrikalığına terfi ettirilmiştir.

Müteferrikalık, kolayca dağıtılan, sıradan bir görev değildi. Tarihî geçmişi itibariyle Fatih öncesine dayanan, padişahın özel görevlerine tayin edilen kimselerin kullandığı bir ünvandı. Umumiyetle bu göreve, soy, beceri, fikri bakımdan güvenilir kimseler tayin edilirdi. İlk devirlerde sadrazam, vezir, beylerbeyi ve nişancıların oğulları bu sıfatla görevlendirilirdi. Zamanla, veziriazam, vezirler, yeniçeri ağaları da bu isimle benzer görevlilere sahip olmuşlarsa da, saraydakilerin itibarı daha yüksekti. Huzura girdiğinde sadrazamın ayağa kalkması töre gereğiydi[53]. Müteferrika'nın bu göreve liyakatından dolayı getirildiği hususunda kimsenin itirazı yoktur. Sosyal statüsü, dikkat çeken icraatlarına rağmen görevini uzun süre devam ettirmesi, en yüksek maaşı alan müteferrika oluşu da bunun göstergesidir. Ahmed Cevdet Paşa O'nun bu göreve getirilişini şöyle anlatmaktadır: "*Matematik fennini çok iyi bilen, Engurisî İbrahim Ağa denilen Macarlı İbrahim Efendi, hünerli, hezarfen, zeki ve üstün değerde bir zat olup, kendisinin hizmet ve başarılarına mükâfât olmak üzere Dergahı ali müteferrikalığı ile doksan dokuz akça timar ihsan buyrulmakla İbrahim Müteferrika diye anılmıştır*[54]."

İbrahim Müteferrika'nın maaşı yeni görevinden sonra sürekli artmış, 1721-23 yıllarında 40, 23 Ocak 1724'te 50, 7 Ekim 1725'te 54, 26 Mayıs 1729'da 100, 6 Şubat 1737'de 120 akçeye çıkarılmıştır. Müteferrikalar arasında en çok yevmiye alan kimse ünvanına da sahip olan İbrahim Müteferrika'nın bu maaşı vefatına kadar devam etmiştir[55].

İbrahim Müteferrika, Viyana'daki müzakereleri başarıyla sürdürmüş olmalı ki, diplomasi alanında görevlendirilmesine devam edildi. 1716'da, Avusturya'ya karşı toplanan, Macarların tercümanı ve komiseri olarak Belgrat'a gitti. Bu görevinin karşılığında kendisine 60 akça yevmiye verildi. Devamında, 1717'de Türkiye'ye çağrılan, İmre Thököly'nin yetiştirdiği, üvey oğlu, Doğu Macaristan Kralı II. Frenç Rakoczi'nin yanına tercüman ve mihmandar olarak tayin edildi. Bu sıradan bir tayin olmayıp, başlangıcı Thököly'e kadar uzanan bir aşinalığa, köklü bir siyasi ve fiziki beraberliğe dayanıyordu[56]. Yeni vazifesinden dolayı da, kendi ulufesi dışında, günlük 50 akçe "nafaka-baha" alıyordu. İbrahim'le Rakoczi'nin birlikteliği, Macar kralının 1735'te vefatına kadar, Boğaziçi, Yeniköy, Edirne ve Tekirdağ'da sürdü[57]. Rakoczi, vefakârlığı, dürüstlüğü, çalışkanlığı ile takdirini kazanan İbrahim'i vefatından evvel sadrazam Ali Paşa'ya yazdığı bir mektupta "*benim vefakâr tercümanım*" diye tanımlıyor, "*hassaten (...) padişahın lütfu inayetine tevdî*" ediyordu[58].

İbrahim'in, 1731'de Osmanlılara sığındıktan sonra Selanik'te ikamet ettirilen İran şehzadesi Mirza Sâfi'nin yanında da mihmandarlık yaptığı bazı kayıtlarda yer almıştır[59]. Ömrünün sonuna kadar, diplomatik görevleri devam eden İbrahim, 1736'nın Aralık ayında, Leh başhatmanına name götürmek üzere İstanbul'dan ayrılmış, 1737'de Osmanlı-Leh anlaşmasının yenilenmesi için Kiev'de bulunmuştur.

1737-1739 tarihlerinde, Osmanlı-Avusturya-Rus savaşında, Türk-Fransız menfaatlerini destekleyen faaliyetlerde bulundu. Savaş sırasında muharebeye Osmanlı safında katılan Macar askerlerinin yazımını üstlendi. Orşova Kalesi'nin vire ile Türklere teslimi müzakerelerini yönetti. Savaş sürerken, 2 Şubat 1738'de top arabacıları katipliğine getirildi, Divan-ıhümâyun'da "*hacegân*" sınıfına dahil edildi[60]. Bu görevi, senenin Şevval ayında yapılması mutat olan tevcihatta 1739-1742 yılları arasında tasdik edildi. 25 Ekim 1743'te top arabacıları kâtipliğinden ayrıldı. 1743'te Humbaracı Ahmet Paşa ile Türk-İsveç münasebetlerinin gelişmesi maksadıyla düzenlenen görüşmelerde aktif rol aldı. Aynı yılın sonlarına doğru Kaytak Hanlığı'na getirilen Asmay Ahmed'in tayin beratını vermek üzere Dağıstan'a gitti. Kasım 1743 tevcihatından kısa bir süre önce, top arabacıları kâtipliğinden ayrılması bu son diplomasi göreviyle ilgilidir.

Dağıstan dönüşünde, 14 Kasım 1744'te, tayin edildiği Divan-ıhümâyun tarihçiliğinden 7 Kasım 1745'te ayrıldı. Bu görevi esnasında, Yalova'da, onun teşebbüsüyle kurulan Kâğıt fabrikasına da nezaret ediyordu. Ömrü büyük bir fikri ve siyasi yoğunlukta geçen İbrahim bir hayli yorulduğundan ve yaşlandığından, matbaacılık görevi kendisiyle aynı adı taşıyan oğluna devredilmişti[61].

d-Eserleri

İbrahim Müteferrika Telif ve tercüme sahasında eserler vermiş önemli bir Osmanlı müellifidir. Her iki sahadaki eserlerinin de ana teması, araştırmacı, yenilikçi, yurt içi ve dışındaki gelişmeleri yakından takibi ve ilerleme fikrini işlemektedir.

1-Telif eserleri

***Risâle-i İslâmiye*:** İbrahim Müteferrika'nın ilk eseridir. Süleymaniye Esad Efendi Kısmı 1187 numaradaki nüshadan başka bir yazma olmadığı Es'ad Coşan'ın araştırmalarından sonra kesinlik kazanmıştır.

Mevcut nüsha 65 varak olup, yazı müzehhep çerçeveli, açık nesih ile 15 satır halinde yazılmıştır. Genel olarak harekesiz olan nüshada sadece Latince ayetlere, doğru okunması için hareke konmuştur. Bazı düzeltme, ilave ve çıkarmaların nüshanın müellif tarafından tashih edildiğini göstermektedir. Nüshada bazı kelime ve terkipler, az da olsa, yer yer yanlış harfler veya yanlış imla ile yazılmıştır. Bu gibi yanlışlar herhalde, aslen yabancı olduğu için Osmanlıca'nın dil ve imla inceliklerini henüz tam öğrenememiş olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak bu hatalar eserin Türkçe açısından değersiz kılacak nitelikte değildir. Eser, Türkçe kelimelerin o günkü telaffuzlarını ifade eden önemli ipuçlarına sahiptir[62]. *Risâle-i İslâmiye* İbrahim'in Türkçe'yi ve İslam'ı sonradan öğrenen birisi için oldukça iyi bir dil ve İslamî kültür birikimine sahip olduğunu göstermektedir[63]. Öyle ki. Akla, "acaba daha önceden bu dile özel bir ilgisi ve hazırlığı var mıydı?" getirmektedir ki, Es'ad Coşan bu soruyu "muhtemeldir" şeklinde cevaplandırmıştır[64].

Halasi Kun, matbaada dini eser basımının yasak olduğu hükmüyle hareket ederek, İbrahim'in *Risâle-i İslâmiye*'yi basamadığını söylemektedir[65]. İbrahim'in

din değiştirmedeki samimiyetine ve yeni dinine bağlılığından, *Risâle-i İslâmiye*'nin büyük takdir topladığından sitayişle söz eden Süheyl Ünver ise kitabın basıldığını iddia etmiştir; "Bu eseri o kadar ilgi kazanmıştır ki, I. Sultan Mahmud (1730-1754) zamanında bunun daha olgunu, 1732'de, 500 nüsha olarak basılmıştır. (...) Basılı olanların gerek eskisinden ve gerekse yenisinden, aramamıza rağmen, bir tane bile bulunamamıştır. Basılı bir tanesinin Orta Avrupa Kütüphanelerinin birinde bulunduğu söylenmesine rağmen, onu da bulmak mümkün olamamıştır[66]." Süheyl Ünver, *Risâle-i İslâmiye*'nin baskısıyla ilgili bilgiyi, bastırdığı kitaplar dolayısıyla, İbrahim'i en iyi inceleyen kimse olarak değerlendirdiği Rus bibliyografya bilgini A. D. Jeltyatov'dan almış olabilir[67]. Matbaa ile tartışmalar açısından da son derece önemli olan matbu nüshanın bulunmasıyla ilgili araştırmalarından Es'ad Coşan da müsbet bir netice alamamıştır.

Telif tarihi 1710 olan eserin muhtevasıyla ilgili çelişkili bilgiler tekrar mahiyetinde devam etmiştir. Karacson, eserin İslam'ın müdafaası için yazıldığını söylemiş[68], bu iddia genel kanaate dönüşerek bir araştırmadan diğerine aktarılmıştır. Halasi Kun ise, kitap hakkında, yeni akidesi hakkında 1705-1711 arasında yazdığı bir eser[69] yorumunu yapmıştır. Niyazi Berkes, *Risâle-i İslâmiye*'yi görmeden hüküm verenleri eleştirmiş, *Risâle-i İslâmiye* isminin bir yerde geçtiğini belirterek, daha doğru bir ünvan olarak *Risale-i Tevhid*'i teklif etmiştir. Ancak Es'ad Coşan aynı fikirde değildir. "Çünkü İbrahim-i Müteferrika, bu eseriyle kendisinin İslam'a geliş sebeplerini; bu hareketinin haklılığını, Tevrat, İncil vs. Mukaddes Kitaplardaki delillerini göstermek istemiştir. Yani başlık, sanki "İslam'a geliş sebeplerini anlatan risale" manasına gelmektedir[70]."

Risale-i İslamiye İslam'ın müdafaasından ziyade Hristiyanlık ve mukaddes kitapların tenkidiyle ilgilidir. Eski mukaddes kitaplardaki Hz. Muhammed'i, İslam'ı ve müslümanları öven ayet ve pasajları, yani tebşirâtı konu edinmiş, peygamberlerin hayatlarına dair bilgiler vermiştir. Eser bu hususları izah edici açıklamalardan, delil gösterilen Mukaddes kitap ayetlerinin tercüme ve tefsirlerinden, nazil oluş sebepleri ve onların gerçek manası hakkında kendi kanaatlerinden meydana gelmiştir.

O, bu konuları işlerken Yahudilik ve Hristiyanlığın bozulduğunu, Mukaddes kitapların tahrifata uğradığını delilleriyle anlatmıştır. Özellikle Hristiyanlığı eleştiren müellif Papa başta olmak üzere Hristiyan din adamlarını yaptıklarını, dini nasıl bozup çıkarlarına alet ettiklerini misaller vererek şiddetle eleştirmiştir. Avrupa'daki siyasi çekişmeler ve çatışmalar hakkında bilgi vererek, Onların karşısındaki Osmanlılardan övgüyle söz etmiştir.

Eserde, kaynaklarından kaynaklandığı tahmin edilen, eserin özüne, asıl mesajına hiç bir şekilde tesir etmeyecek az da olsa hatalı bilgiler mevcuttur. Hanzala b. Safvan ve Hz. Yuşa'nın babası Nun'u peygamber, Havari Petrus'un yerine de ilk papa olarak Enderayis'i zikretmiş, Pavlus'u da Hz. İsa'nın havarisi göstermiştir[71].

Risâle-i İslâmiye'de *Kitab-ı Mukaddes*'deki Latince ayetlerin dışında herhangi bir kaynaktan bahis geçmemektedir. Fakat incelemeler neticesinde, üç ciltlik *Tarih-i Taberi Tercemesi*'nin ikinci cildini pek çok konuda kaynak olarak kullandığı belirlenmiştir. Önemli sayılmayacak bazı değiştirmeler dışında muhteva ve ifade tarzı aynıdır. Hatta Taberî'nin bazı hatalarını tekrarlamıştır[72].

İbrahim'in gerçek kimliğinin, fikirlerinin, şahsiyetinin yakından ve doğru tanınması açısından büyük ehemmiyet arzeden eser, muhteva zenginliği kadar, Hristiyanlık eğitiminde önemli bir tahsil görmüş ve kariyer sahibi olmuş birisinin kaleminden çıkması dolayısıyla, Müslümanlık-Hristiyanlık münasebet ve mukayeseleri bakımından da önemlidir.

Risâle-i İslâmiye, İbrahim'in, İslam'ı candan benimsediğinin, Osmanlılara samimi duygularla bağlandığının, İslam dışı dinlerin geçersizliğine, asıl dinin İslam olduğuna inandığının en önemli belgesi, sağlam kanaatlerinin ve samimi hissiyatının müşahhas bir ifadesidir. Eser ve faaliyetleri bu kanaati pekiştirmektedir.

Bu önemli eser, M. Es'ad Coşan tarafından, Profesörlük takdim tezi olarak hazırlanmış, Halil Necatioğlu mahlasıyla, *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye (Tenkidli Metin)* (Ankara 1982) ismiyle neşredilmiştir[73]. Önsöz, iki bölüm, *Risâle-i İslâmiye*'nin metni, indeks, bibliyografya ve içindekiler kısımlarından oluşan eser orta boy 160 sayfadır. Birinci bölümde, İbrahim-i Müteferrika'nın hayatı hakkında bilgi verilmiş, daha önceki hataların tashihi yapılmış, önemli yeni bilgi ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. İkinci bölümde, *Risâle-i İslâmiye*'nin hususiyetleri anlatılmış, tebşirât konusu, bu sahadaki eserler ve ihtidalar hakkında özlü ve kıymetli bilgiler verilerek, İbrahim'in müslüman olmasının, ihtida tarihindeki yeri üzerinde durulmuştur. Daha sonra "Türk-İslam Edebiyatının değişik bir türü olan bu önemli tarih vesikası", vesika değerinin muhafazası için yazıldığı devrin dil özellikleri korunarak, bazı hatalara ve önemli konulara dipnotlarda işaret edilerek aynen aktarılmıştır. "dil, edebiyat, din ve kültür araştırıcılarının, ve meraklılarının istifadesine, güvenle kullanabilecekleri, dil, edebiyat ve neşir kaidelerine uygun, itimada şayan, çalışma olarak" sahanın önde gelen uzmanı sıfatıyla neşredilmiştir.

Risâle-i İslâmiye ile ilgili bir diğer çalışma da Ahmet Usta'ya aittir. *İbrahim Müteferrika'nın Risâle-i İslâmiyesi, Eserin Dinler Tarihi Açısından Tetkik, Tahlil ve Günümüz Türkçesine Çevirisi* (Samsun 1991) ismiyle doktora tezi olarak, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulmuştur. Henüz basılmamıştır[74].

Vesiletü't tıbâa: 1726'da Sadrazam Damat İbrahim Paşa'ya sunulan *Vesîletü't-tıbâ'a*'da matbaanın, ilmi, iktisadi, içtimai, siyasi, sosyal ve kültürel faydaları, gerekliliği anlatılmıştır. Matbaanın açılmasından sonra, neşredilen ilk eser olan *Kitab-ı Lugat-ı Vankulu*'nun başında neşredilmiştir.

Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem: *Usûlü'l-hikem*, siyasetname geleneğinin, XVI. asrın ortalarından itibaren, ıslahatname, ıslahat risaleleri veya layiha olarak da isimlendirilen türünün en güzel ürünlerinden birisidir.

1731'de Sultan I. Mahmut'a ıslahat projesi olarak sunulan eser, Ocak 1732'de Müteferrika Matbaasının dokuzuncu kitabı olarak basılmıştır. Eserin, Sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya sunulmak için yazıldığı, Patrona Halil İsyanı'ndan (1730) sonra düzeltme ve bazı ilavelerle I. Mahmud'a takdim edildiği ileri sürülmüştür[75]. Buna karşılık, eserin I. Mahmud'a sunulmak üzere, 1731'de telif edildiği savunulmuştur[76]. İkinci görüşü savunanların delili, müellifin eserin girişinde Patrona isyanından duyduğu üzüntüyü ifade etmesidir[77].

1731'de Sultan I. Mahmud'a takdim edip, 1732'de basılan eserinde bu üzüntünün dile getirilmesi, eserin III. Ahmet devrinde yazılmadığını göstermesi için yeterli değildir. İbrahim Müteferrika'nın hayatı, projeleri, eserin mahiyeti dikkate alındığında birinci görüşün doğruluğu güç kazanmaktadır. Öncelikli olarak, müellifin fikirleri fikirleri, hamisi olan Damat İbrahim Paşa ve devrin padişahının uygulamalarıyla uyumlu, onlara istikamet göstermesi bakımından önemlidir. Onlar, özellikle de Sadrazam Damat İbrahim Paşa, tarafından uygulanan, uygulanabilecek olan görüşlerdir. Yöneticilerden her zaman destek gördüğünü kendisi de ifade etmiştir[78]. İkincisi, kritik bir dönemden geçilmekte, henüz bastırılmış isyanın tesirleri sürmekte, ne yapacağı, nasıl bir politika izleyeceği kesinlik kazanmayan, kendisinin ve kendisini çok iyi tanımaması muhtemel yeni bir kadro göreve gelmiştir. Bu olaylarla eserin yazılışı ve takdim ediliş tarihi dikkate alındığında *Usûlü'l-hikem*'in Damat İbrahim Paşa için yazıldığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. O'nun böyle bir eser yazma fikri eskidir. Resmi görevli olarak, Batılı devlet ve görevlilerle temasa geçtiği 1716, belki biraz daha erken tarihlerde kafasını bu konularla meşgul ettiği bilinmektedir. Damat İbrahim Paşa'nın, Pasarofça Antlaşması (1718) öncesi, III. Ahmed'in

barış eğilimini kuvvetlendirmek maksadıyla hazırlattırıp, Padişah'a sunulan ıslahat takririnde[79] İbrahim Müteferrika'nın fikirlerinin ve telkinlerinin tesirleri hissedilmektedir[80]. O'nun, *Usûlü'l-hikem*'i tamamlamasına rağmen üzerinde biraz daha çalışılması veya tashihi düşüncesiyle takdimini tehir etmesi, yeni ilavelerle I. Mahmud'a sunduğu fikri daha doğrudur.

Usûlü'l-hikem, mukaddime, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Mukaddimede, eserin yazılış sebepleri, kaynakları, eserin ismi ve bölümleri anlatılmıştır. Birinci bölümde askeriyede düzenin gerekliliği, askeri disiplinin faydaları üzerinde durulmuştur. Fasıllarda, cemiyet hayatının gerekliliği ve bir arada yaşamanın şartları, tarih içerisindeki şekillenmeler, yönetim yapılarındaki farklılıklar, askeri teşkilatın gerekliliği, tertip ve düzeni, savaş usulleri, Avrupa'nın gelişmesinin ve Osmanlıların mağlubiyetinin sebepleri ile askeri disiplinin sosyo-ekonomik faydaları değerlendirilmiştir. İkinci bölümde zaman (tarih) ve mekan (coğrafya) bilgisinin devlet yönetimi açısından önemi, üçüncü bölümde ise Avrupa ordularının yapısı, harp teknolojisindeki gelişmeler, Osmanlı ordusunun alması gereken tedbirler üzerinde durulmuştur. Sonuç kısmında Avrupa ordularıyla Osmanlı ordusunun askeri teşkilatına dair mukayese yapılmıştır.

Usûlü'l-hikem, Avrupa kamuoyunda da büyük ilgi uyandırmıştır. Günümüz Türkçesine yeni kazandırılan, yenileşme tarihimiz açısından son derece önemli olan eser, 1769'da Viyana ve Paris'te Fransızca olarak, *Traite de la tactique* adıyla yayınlanmış, 1777'de Fransızca'dan Rusça'ya çevrilmiştir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Avrupalılaşmanın beyannamesi" olarak tanımkadığı, Niyazi Berkes'in "*Risâle-i İslâmiye* denen kitaptan çok daha fazla Osmanlı din geleneğine aykırı bir tezi savunduğunu[81]" söylediği eser[82], Ömer Okutan tarafından sadeleştirilerek günümüz Türkçe'sine kazandırılmış, başına da İbrahim Müteferrika'nın hayatıyla ilgili bir biyografi ve matbaanın tarihçesi ilave edilmiştir[83]. Ancak, gerek biyografide gerekse matbaanın tarihçesinde önemli yanlışlıklar yapılmıştır. Daha doğrusu İmre Karacson'un bilgileri tekrar edilmiştir. 1990'da basılan bir eser için, bu hataların telafisini sağlayacak çalışmalara rağmen bu tür hatalar ciddi bir eksikliktir. Kullanılan kaynaklar arasında, matbaacılıkla ilgili hatayı önleyecek kıymetli araştırma ve değerlendirmelerin bulunmasına rağmen bu yanlışlıkların yapılması anlaşılması zor bir durumdur. Okutan'ın neşrinde yanlış okuma veya anlamadan kaynaklanan hatalar araştırmacıyı yanıltacak kadar önemlidir. Bu sadeleştirmenin, asıl metinle karşılaştırmadan kullanılması ciddi değerlendirme hatalarına sebep olabilecektir.

Usûlü'l-hikem'le ilgili ilk akademik çalışma, yüksek lisans düzeyinde, Adil Şen tarafından yapılmıştır. Bu çalışma, yüksek lisans tezi olmanın ötesinde bir evsafla, *İbrahim-i Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem* (İstanbul 1995) ismiyle neşredilmiştir[84]. Orta boy olup 192 sayfadır. Çalışma giriş ve iki bölüm, sonuç, bibliyografya ve *Usûlü'l-Hikem*'in transkripsiyonundan müteşekkildir. Girişte Lâle Devri, birinci bölümde, İbrahim Müteferrika'nın hayatı, ilmi şahsiyeti, matbaanın açılışı ele alınmıştır. İkinci bölümde de eserle ilgili bilgi verilmiş, değerlendirilmesi yapılmıştır. Sonra da, metin aynen aktarılmıştır. İndek ve metinle ilgili fihristin olmaması eser açısından önemli bir eksikliktir. Ancak sağlıklı kullanımı ve geniş kitlelerce değerlendirilmesi açısından dikkate alınması gereken bir çalışmadır[85].

2-Tercüme eserleri

İbrahim Müteferrika'nın tercüme eserleri, Batı'daki bilimsel gelişmelerin yakın takibinin ve bu faaliyetlerden Osmanlı toplumunu haberdar etme gayretinin ürünüdür.

Füyuzât-ı Mıknatısiye: Mıknatıstaşı ve pusula hakkında kısaca tarihi bilgi verilen eserde, bunların müslümanlar için faydaları anlatılmakta pusula iğnesinin sapma açılarına dayanarak coğrafi enlem ve boylam belirlenmesi işlenmiştir. İbrahim Müteferrika'nın verdiği bilgiye göre, kitap 1731'de Leipzig'de basılmış bir makaleye dayanmaktadır. Eseri günümüz Türkçe'sine kazandıran Şahap Demirel çalışmasında[86] bu makaleyi tespit edememiştir[87]. Fikret Sarıcaoğlu ise *Füyuzât-ı Mıknatısiye*'nin, "W. Whiston'un, *The Longitue and Latiude Found by the Inclinatry or Dipping Needle* (Londra 1719-21) isimli kitabın temel alınarak ihtisarlarla tercümesi olduğunu belirtmiştir[88].

Füyuzât-ı Mıknatısiye, magnetizma konusunda Batı'daki bilgi birikimini Osmanlılara aktaracak, tanıtacak, bu konudaki çalışmalara temel olabilecek bir eser değildir. Fakat, boylam belirlemede magnetik unsurlara dayanılarak çözüm bulunmasını işleyen bir makalenin özetini vermesi, yazıldığı yıllarda Batı'daki boylam belirleme çalışmalarından haberdar olunmasını sağlaması ve ayrıntılı bilgi vermesi açısından ilginçtir[89].

Mecmûatü hey'eti'l-kadîme ve'l-cedîde: III. Ahmed'in emriyle başladığı, A. Cellarius'un *Harmonia macrocosmica, sev atlas universal et novus universi creati*'nin tercümesidir 1733'te tamamlayıp, *Mecmûatü hey'eti'l-kadîme ve'l-cedîde* adını verdiği eser, tek başına astronomi konusuna tahsis edilmiştir.

Cihânnümâ'nın tab'ından hemen sonra ikmal edilmiştir[90]. İbrahim Müteferrika, güneş merkezli sistem anlatılırken *Cihannümâ*'da takındığı ihtiyatkar tavır bu tercüme eserde daha az hissedilmektedir[91]. Tespit edilen tek nüshası Askeri Müze Kütüphanesi'nde kayıtlıdır[92].

Tarih-i seyyah: Latince makalelerden derlenen *Tarih-i seyyah* daha çok *Cihannümâ*'nın yeni baskısı için hazırlanmıştır.

Montecucculi'nin *Commentarii bellici* isimli, basılmayan eserini Osmanlıcaya çevirenin İbrahim Müteferrika olması ihtimalini kuvvetli olduğu söylenmiştir[93]. Bunların dışında bastığı eserlere ilave ettiği telif ve tercüme grubuna girecek başka çalışmaları vardır. Bunlara coğrafya, tarih ve lisan çalışmaları bahsinde temas edileceğinden burada ele alınmamıştır. Ancak şimdiye kadar hiçbir çalışmada müstakilen kendi eserleri bahsinde bu zeyller ve çeviriler değerlendirilmemiştir. Bu eksiklik onun eserlerinin yeterince değerlendirilmesini ve telifat yönünün bütünüyle ortaya çıkmasını engellemiştir. Eserleri açısından daha bütüncül bir bakış açısına sahip olmak için bu ilavelerin de değerlendirilmesi mecburidir. Fikret Sarıcaoğlu'nun *Cihânnümâ*'nın kaynaklarıyla ilgili basılmakta olan doktora tezi ve makalesi bu konuda önemli bir eksikliği gidermiştir.

e-Matbaacılığı

İbrahim Müteferrika'nın en çok bilinen, hatta diğer vasıflarının gölgede kalmasına sebep olan en önemli faaliyeti matbaacılığıdır. Tarihi tahrifat âdetimiz kendisini bu konuda da göstermiş, galat-ı meşhurlar, ithamlar, yanlışlar yanında kasıtlı bilgiler tarihi hakikat gibi yaygın bir kabule dönüştürülmüştür. Müteferrika Matbaasının, Osmanlı ülkesinde veya Türkler tarafından kurulan ilk matbaa olduğu, matbaanın kuruluşuna, ulemanın karşı çıktığı, dini kitap basımının fetva ile yasaklandığı, matbaa karşıtı mürtecilerin (!) ayaklandığı iddiaları tekrarlanmaya günümüzde de devam etmekte, mesele, günümüz kavram ve tartışmaları, ideolojik önyargılarıyla ele alınması sürdürülmektedir. Fuat Köprülü[94] İsmail Hakkı Uzunçarşılı[95] ve Halil İnalcık[96] gibi büyük tarihçilerimiz bile bu propaganda tesirinde kalmış, yaygın anlayış doğrultusunda görüş beyanında bulunmuştur. Halbuki meselenin özüne inhisar eden çalışmalarda bu hatalı bilgilerin sebepleri üzerinde de durulmuş, yanlışların düzeltilmesine çalışılmıştır.

Matbaanın icadı ile ilgili tarihler, 600 yılına kadar geriye gitmektedir. Zamanla çeşitli milletlerce benimsenip ve yaygınlık kazanan matbaanın Uygur

Türkleri tarafından geliştirildiği, baskı sanatında devrin şartlarına göre ileri bir safhaya ulaşıldığı bilinmektedir.

XV. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı coğrafyasına giren matbaa, gayri müslimler tarafından kullanılmış[97], devlet tarafından da herhangi bir engelleme veya ,kısıtlamayla karşılaşılmamıştır. Ayrıca Batı'da basılan kitaplar ticari meta olarak da Osmanlı ülkesine girmekte, ilgilenenlerin istifadesine sunulmaktadır. İki İtalyan tüccar, 1588'de III. Murat'tan aldıkları fermanla gümrük vergisinden muaf olarak kitap ithal izni bile almıştır[98]. Osmanlı efkâr-ı umûmîsinin, basım tekniği ve ürünlerinden haberdar oluşunun İbrahim Müteferrika ile sınırlandırılması yanlıştır. Dolayısıyla matbaayı geciktiren sebep, bu teknolojiden habersizlik veya bilgisizlik de değildir. Çünkü Osmanlılar ilk dönemlerinden itibaren Batı'daki teknolojik gelişmeleri yakından takip etmiş, işlerine yarayan icatları daha da geliştirerek kullanmıştır[99]. Dinî azınlıklara Osmanlı toplumunda gösterilen hoşgörü ve korunmalar sayesinde, Batı'nın teknik bilgisi Osmanlı toplumuna daha kolay akmış, engellenmeden, kabul görerek uygulanmıştır[100]. Çünkü Osmanlılar "başarılarını başlangıçtan beri, maddi güçlerini artıran yenilikleri benimsemekte bulmuşlardır[101]." Osmanlı toplumu esas yapısı itibariyle yeni fikirleri benimsemeye, tatbik etmeye ve yabancı teknolojiyi mükemmelleştirmeye hevesli, yeniliklere açık bir toplumdur[102]. Mesela, yeni silah, mermi ve benzeri mühimmatı kullanmayı çabuk öğrenmiş, inceliklerini kavrayarak geliştirmiştir. 1680 Avusturya savaşlarında Osmanlı askerlerinin tüfekleri, atış menzilindeki tesiri gibi, bazı açılardan Avusturya Ordusundaki silahlardan daha üstündür[103].

XVII. asrın sonlarında toplumun dışa açılımında içe kapanmalar yaşanmaya başlamış, "Osmanlılar Batı yaşam tarzı ve değer sistemi ile ilgili şeyleri Viyana bozgunundan sonra alır" olmuştur[104]. XVIII. asrın başlarından itibaren de farklılık şuuru ve hakim psikiloji yerini Batı kültür ve medeniyetine hayranlığa bırakmıştır. Başka bir ifade ile "Batı 18. Yüzyılda beğenilen, taklit edilen bir *perstige-culture* haline gelmiştir[105]." Bu değişimde, "birinci İslam Binyılı'nın (1591-92) bitiminden bu yana Batı'ya ilk kez bu kadar ilginin gösterildiği" Lâle Devri'nin[106] belirleyici bir konumu vardır.

Osmanlılar, başarılarını başlangıçtan beri, maddi güçlerini artıran yeniliklerı benimsemelerine, basım teknolojisinden ve ürünlerinden en üst düzeyde haberdar olmalarına rağmen, İbrahim Müteferrika'nın girişimlerine kadar, devletin himayesinde, hakim toplumun kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere matbaayı hayata geçirmemişlerdir.

İbrahim Müteferrika'nın matbaacılığında eski vatanının özel bir yeri vardır. Erdel, Orta Avrupa'da matbaacılığın erken kabul gördüğü bir bölgedir. Bu gelişme, bölgedeki, dini tartışmalar ve özgürlük ortamıyla yakından ilgilidir. 1570'de ünlü tarihçimiz İbrahim Peçevi'nin doğum yeri olan, Peçuy'un en önemli kilisesi 1570'te Unitarianism'i benimsedikten kısa süre sonra burası önemli bir basım merkezi olmuştur[107]. Çünkü, Katoliklerin her türlü baskısına ve zulmüne maruz kalan uniterianlar fikirlerini yaymak için, Osmanlıların sağladığı özgürlük ortamından ve teknik imkanlardan en iyi şekilde yararlanarak fikirlerini kendi dindaşları arasında yaymak istiyorlardı. Bu faaliyetleri, bir devlet politikası ve anlayışı olarak Osmanlılar tarafından destekleniyordu. İbrahim'in doğduğu şehir Kolejvar'da ise, 1689'da zamanının ünlü harf dökümcüsü ve basımcısı Mistztotfalu'lu Mihail Kiss, zamanının en önemli uniterian basımevini kurmuş, bastığı kutsal kitap metni dolayısıyla kalvinistlerin hücumuna uğramıştır[108]. Kiss "gerçi garip kişiyim ama, bir garibin gayreti ile, işi gevşek tutan bir devletin yaptığından fazlasının yapılabileceğini göstereceğim[109]" diyerek hareket etmiş, hedefine de ulaşmıştır. Aynı şehirde Uniterian koleji öğrencisi, hararetli bir uniterian olduğunu belirttiğimiz, bu matbaanın kuruluş tarihinde en az on dokuz yaşında olan İbrahim'in aynı şehirde kendi akidesinin mensubu olan Kiss'i şahsen tanıması, yaptığı işe ilgi duyması ve bilgi sahibi olması kuvvetle muhtemeldir[110].

İstanbul'a geldiğinde matbaacılığı bilen İbrahim, bu imkandan yeni dindaşlarını istifade ettirmek için harekete geçmiş, kendi imkanlarıyla kurduğu matbaasında, 1719'da harita basmıştır. Bir taraftan işini geliştirmeye, diğer taraftan da meselenin devlet tarafından sahiplenilmesini sağlamaya çalışan İbrahim Müteferrika, 1726'da yazdığı *Vesiletü't-tıbâa* isimli risalesini devlet erkanı ve ulemaya sunmuştur. O risalesinde matbaanın faydalarını on madde halinde sıralamıştır;

1- Önemli kitapların çoğaltılması halk ve münevverlere büyük faydalar sağlayacaktır. 2- Kitapların basılması hem yazarları teşvik edecek, hem de okunması ve halk arasında yaygınlaşması kolaylaşacaktır. 3- Basılan kitaplar daha okunaklı, daha doğru, okunması da daha kolay olacaktır. 4- Kitap basımı kârlı bir iştir. Bir cilt kitap yazımına harcanan emekle nice bin cilt basılabilir. Böylece kitap ucuzlar, herkes de istifade eder. 5- Kitapların başına veya sonuna fihrist konulmasıyla aranan bilgiye daha kolay ulaşılır. 6- Kitaplar ucuz olacağından il ve ilçelerde yayılır, cehalet ortadan kalkar. 7- Kitap sayısı artacağı için vilayetlerde kütüphaneler kurulur, ilim tahsil edenler buralardan istifade ederek daha iyi yetişir, memleket kütüphanelerle mamur olur. 8- Cihad

yoluyla müslümanların onurunu koruyan Osmanlılar basım faaliyetleriyle müslümanları zindeleştirir, ihya eder, aralarında bilginin yayılmasına da öncülük eder. 9- Avrupalılar, Arapça, Farsça, Türkçe kitapların değerini bildiklerinden bu kitapları basıyor. Fakat bastıkları eserler yanlışlarla dolu, yazılar da çirkin. Bu işten para da kazanmaktadır. İleride bu ticareti daha da geliştirerek müslümanların sırtından daha fazla para kazanma yoluna gidebilir. Bu güçlü ihtimali ortadan kaldırmak, yanlışlıkları önlemek, paraların ülkede kalmasını sağlamak için acele edilmelidir. 10- Bundan önce bu işler devlet erkanı arasında müzakere edilmiş, bazıları bu işi yapmakla görevlendirilmiş fakat gerekli teknik imkanlar tedarik edilemediğinden matbaa kurulamamıştır. Bugün ise bu imkanlar da sağlanmıştır. Müslümanlar için gereken kitapların basılması devletin şanını artıracaktır[111].

Devlet erkanı tarafından büyük bir mazhariyet gören risaleden, III. Ahmed, matbaaya izin verdiği fermanında, "*mefhûmunu hâvi bir risâle-i belîga*" şeklinde söz etmiştir.

Bu girişiminin olumlu karşılandığını gören İbrahim Müteferrika, hazırlıkları hızlandırmış, bir yıl sonra, *Vesîletü't-tıbâ'a*'daki fikirlerini özetleyip, faaliyetlerin hangi safhada olduğuna, nelere ihtiyaç duyulduğuna dair bir arz-ı halini[112] Sadrazam İbrahim Paşa'ya sunarak yardım talebini iletmiştir. İbrahim Müteferrika'nın girişimi heyecanla karşılanmış, Sadrazam İbrahim Paşa ile, Şeyhülislam Yenişehirli Abdullah Efendi[113] ve önde gelen uleması tarafından desteklenmiştir[114]. Şeyhülislam'ın "*Şer'i mübine mutabık*" görüp, "*rağebât-ı nâs müzdâdına bais*" olduğuna inandığı, basılan eserlerin alimler tarafından kontrolünün işi daha da güzelleştireceğini belirterek, matbaanın açılışı için verdiği fetvaya[115] dayanılarak, İbrahim Müteferrika'nın talebi, 1727 Temmuzu'nun başında (H. 1139 Evâsıt-ı zi'l-kâde) tarihli hatt-ı hümâyunla[116], III. Ahmed tarafından da onaylanmıştır. Ayrıca, Şeyhülislam Abdullah Efendi'nin tavsiye ettiği, İbrahim Müteferrika'nın arz-ı hâlinde, basılacak kitapların hatalardan arındırılması için faziletli, edip, lügat bilgisine sahip kimselerden bir heyet oluşturularak tashih işleriyle görevlendirilmesi talebi de yerine getirilmiştir. Bu heyette görevlendirilen şahıslar da, eski İstanbul kadısı İshak Efendi, eski Selanik Kadısı Sahip Efendi, Eski Galata Kadısı Es'ad Efendi ve Kasımpaşa Mevlevihanesi Şeyhi Musa Efendi gibi dönemin tanınmış ulemasıdır. Bu heyetin en önemli görevi, basılan eseri karşılıklı, mukabele yöntemiyle, kontrol etmek, hataları en aza indirmektir.

Yavuz Sultan Selim Mahallesi'nde İbrahim Müteferrika'nın evinde kurulan matbaanın malzeme, alet, edevat ve harflerin temin edildiği yer ve ilk teknik

personelin menşeine dair çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerin hülasası olarak, matbaaya ait malzemenin İstanbul'da yapıldığı[117], eleman olarak da azınlık matbaacılardan da istifade edildiği[118], dışarıdan her iki açıdan da bazı desteklerin alınmış olabileceği söylenebilir. Basımevinin harflerini kendisi döken İbrahim Müteferrika hakkaklığıyla da bu sanat dalında dikkat çekici gelişmelere imza atmıştır.

Matbaanın müslümanlar tarafından kurulması, bu tekniğin Osmanlı coğrafyasına girişinden 300 sene sonra gerçekleşmiştir. Üzerinde durulması gereken mesele bu gecikmenin sebep ve sonuçlarıdır. Bu konuda cevap aranması gereken, "kast-ı mahsusa" ürünü iddialar, hatalı değerlendirmeler, ithamlar vardır.

Matbaanın Osmanlı toplumunca benimsenmesi neden gecikti? Meselenin temelinde bilgisizlik mi, ilgisizlik mi, Batı'yı hakir görme anlayışı mı yatmaktadır? İbrahim Müteferrika'dan önce matbaa konusunda bir girişimde bulunuldu mu? İddia edildiği gibi, "dini kitap basılamaz" yasağının kaynağı fetva mıdır? Matbaanın kuruluşundan sonra neşriyat faaliyeti neden yavaş gitti? Müteferrika'nın bastığı eserler o devirde nasıl karşılandı? Matbaanın gecikmesinde veya gelişmemesinde Batı'nın tesiri var mıdır? Bu konudaki galat-ı meşhurlar ve sebepleri nelerdir?...

Matbaanın gecikmesinin sebebi umumiyetle dini olarak değerlendirilmiş, mesuliyeti de ulemaya yüklenmek istenmiştir. Bu iddialar tarihi hadiselere ve vesikalara aykırıdır. Yukarıda da temas edildiği gibi, matbaanın kuruluş safhasında başta şeyhülislamın tavrı olmak üzere, basılan eserleri kontrolle görevlendirilen, *Vankulu Lügati*'na takriz yazan ulemanın beyan ve yardımları, dinin ve ulemanın sorumluluğuyla ilgili ithamların ne kadar haksız, tarafgir ve şartların dikkate alınmadığını göstermektedir. Üstelik, İbrahim Müteferrika'ya basılması için kitap bile tavsiye eden şeyhülislam Abdullah Efendi'nin fetvasındaki *"bu vechile fâ'ide-i 'azîmeyi müştemil olmağla ol kimesneye müsâ'ade olunup birkaç 'âlim kimesneler sûreti nakş olacak kitâbı tashîh içün ta'yîn buyurulur ise gâyet müstahsene olan 'umûrdan olur"* ifadesi bile, ulemanın matbaayı engellemek yerine teşvik ettiğini göstermeye yeterlidir. Kitap basımına ulemanın ilgisini gösteren bir başka örnek de, Katip Çelebi'nin ünlü eseri *Cihânnümâ*'nın basımıyla ilgilidir. İbrahim Müteferrika, "*Cihânnümâ*'nın ilk sayfalarına koyduğu "*sebeb-i tahrîr-i kitâb-ı müstetâb*" da, ziyaretinde bulunduğu Şeyhülislam Dâmâd-zâde Ebü'l-hayr Ahmed Efendi'nin coğrafyanın devlet adamlarına ne derece gerekli olduğundan söz ederek, Kâtip Çelebi'nin *Cihânnümâ*'sının tab'ını *"imâ ve işâret"* ettiğini , eserin temize çekilmiş nüsha-

sının "*nâ-bûd ve nâyâb*" olmakla "*ba'z-ı nüsha-i asliyenin müsveddesini*" bir takım tavsiye ve teşviklerle kendisine verdiğini kaydetmektedir[119]." Giambattista Toderini'nin aktardığı bilgi de, basılan kitapların seçiminde, ulemanın İbrahim Müteferrika'ya yardımcı olduğu şeklindedir; "Osmanlı bilginleri ile müftünün de tavsiyelerine uyarak devletin kültürüne en faydalı kitapları seçtiler[120]."

Konunun derinliklerine ve gerçek sebeplerine nüfuza gayret eden, Niyazi Berkes'in de ifade ettiği gibi, "gerçekte ise ulemadan böyle bir direnme geldiğine dair hiçbir delil yoktur[121]. İyi bir gelişme sayılan bir iş 'şeriat tarafından engellendi' diyerek yargı vermek kolay, fakat her zaman doğru olmayan, bilime aykırı bir tutumdur[122]." Gerek fetvada, gerekse ulema tarafından yazılan takrizlerde meselenin tartışılmaması manidar değil midir?

Osmanlı toplumunun matbaayı istemediği, ayaklanmalar olduğu görüşü, matbaanın gecikme sebebini saptıran bir başka iddiadır. Eğer toplum tarafından en ufak bir itiraz veya hoşnutsuzluk olsaydı, bu müessesenin imhası, kurucusunun da kellesinin alınması için Patrona Halil isyanı iyi bir fırsattı. Halbuki bu isyanda kitap basılmasına yönelik ne bir tepki, matbaayı kapatmaya yönelik de bir istek kayıtlarda yer almamaktadır. İbrahim Müteferrika'ya karşı olumsuz bir girişimde bulunulmamıştır. İddia edildiği gibi matbaanın gecikmesinde dini çevrelerin bir tahriki veya halkın bir tepkisi olsaydı bu fırsatın değerlendirilmesi gerekirdi. Sadrazamın cesedini sokaklarda sürüyen, padişahı tahtından eden isyancılar matbaanın da sonunu hazırlayabilecek güce sahiptiler. Mesleki kaygılarla hattatlardan gelen bir karşı koyma vardır ki, bunun da büyük bir meseleye dönüşmeden çözüme kavuşması sağlanmıştı. Tarihi vakalar ve vesikalara göre, matbaanın gecikmesinde, dini bir anlayış ve ulemadan, toplumsal tepkiden kaynaklanan bir sebepten söz edilemez.

Matbaanın gecikmesine bu kesimler sebep olmadığına göre dikkatler başka yöne çevrilmelidir. Bu noktada, teknik bilgisizliğin değil ama, elemansızların rolü üzerinde durulabilir. Sanıyoruz İbrahim Müteferrika gibi bu işe gönül veren maharetli birisi çıksaydı matbaanın açılışı daha önce gerçekleşebilirdi. O'ndan önce matbaa konusunun konuşulduğunu, bazı girişimler için karar alındığını yine kendisinden öğreniyoruz. *Vesîletü't-tıbâ'a*'da matbaanın faydaları sıralanırken 10. maddede bu meselenin vükela arasında daha önce de müzakere edildiği, fakat, "*güç ve gaileli bir iş olduğundan erbabının bulunamadığı*" ifade ediliyor. Bu ifadeden matbaa ile müzakerelerin ne zaman yapıldığı öğrenilememekte, fakat devlet erkanının matbaadan müslümanların da yararlanması için bazı girişimlerde bulunduğu, eleman yetersizliğinden so-

nuç alınamadığı, böylece neticede teknik eleman yetersizliğinin etkili olduğu anlaşılıyor.

Matbaanın gecikmesinde ve gelişememesinde, iktisadi olayların ve mesleki teşekküllerin rolü de sorgulanmalıdır. Bu işten geçimini sağlayan hattatların (kitap çoğaltan esnaf) ülke genelindeki sayısı 90 bin civarındadır. Matbaanın açılışıyla işsiz kalacakları endişesine kapılan hattatlar kalem, divit ve hokkalarını bir tabuta koyarak protesto yürüyüşü yapmışlardır. Fakat kitap basımındaki sınırlamadan dolayı basımevinin mesleki endişeye mahal vermeyeceği anlaşılınca rahatlamışlar ve bir daha da benzeri bir olaya girişmemişlerdir. Bu kadar insanın bir anda işsiz kalma tehlikesi devlet erkanı tarafından da dikkate alınmış olmalıdır. Kayıtlarda rastlanılmamakla birlikte, basılacak kitap türlerinin sınırlanmasında bu endişenin de etkili olması muhtemeldir. Ayrıca, matbaacılıkla birlikte yeni bir beratlı meslek grubunun doğuşu da, hattatların hoşnutsuzluğunda etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı sisteminde meslekler beratlı olup, birinden diğerine geçiş serbest değildir[123]. Hattatların karşısına yeni bir meslek gurubunun çıkması rekabeti artırmış, onların işini zorlaştırmıştır. Ancak Osmanlı sistemine özgü lonca sınırlamalarının matbaanın gecikmesinde ve gelişmemesindeki olumsuz etkisi dikkate alınmalıdır. Neticede yeni bir müessese eski bir sisteme bağlanmış, rekabet imkanı tanınmamıştır[124].

Siyasi nedenler de matbaanın gecikmesinde etkili olmuştur. Osmanlı imparatorluğu dahilinde yaşayan dini azınlıklar arasında matbaanın tesiriyle yoğunlaşan dini tartışmaların siyasi[125], sosyal ve güvenlikle ilgili sonuçları devlet erkanını rahatsız etmiştir. Nitekim, Osmanlı sultanına ve sistemine yönelik siyasi tartışmalar olmadıkça matbaalara ve kitaplara dokunulmamıştır. Azınlıkların yaşadığı tecrübeler ve bunun ülkeye yansıması Osmanlı yöneticilerinde matbaaya karşı bir alerji oluşturması, müslümanlar arasında da benzer olayların çıkması endişesi, Kur'an, hadis, fıkıh, tefsir, kelam kitaplarının basılmasına ve matbaaya bakışı olumsuz etkilemesi mümkündür[126]. İbrahim Müteferrika'nın *Vesîletü't-tıbaa*'da müslümanların birliği, tefrikadan korunması için ilmin yaygınlaşmasının zaruretini savunması, kitapların çeşitli vesilelerle azalmasının mahzurlarından bahsederek, ilmin inhisarlaşmasının doğuracağı tahrifat ve tefrikaya da dikkat çekmesi bu tür psikolojik rahatsızlık ve endişeleri de cevaplar mahiyettedir. Bu konular değerlendirilmiş midir? Kayıtlarda bir bilgiye, şimdilik, rastlanmamakla birlikte meselenin devlet erkanı arasında müzakere edilmesi mümkündür. Çünkü örnekleri görmüşler, sonuçlar bir şekilde, adli veya siyasi olarak kendilerine yansımıştır. Tecrübenin tedbir için dikkate alınması tabiidir. Matbaanın müslümanların birliğine ve güçlenmesine vesile

olacağı vurgusunda bu meselenin etkili olması, üzerinde durulması gereken, ihtimaller dahilindedir.

Devrin estetik anlayışı ve alışılmış yazı şekli de matbaaya yansımıştır. Yazma bir eserdeki estetik görüntüyü matbu bir eserde, özellikle de yeni kurulmuş bir matbaada basılan kitaplarda bulmak mümkün değildir[127]. Bu örneklerin, Avrupalıların hatalarla dolu, Müteferrika Matbaasının harfleriyle mukayese edilemeyecek kadar kötü dökülmüş baskılardan oluşmasının, tercih ve beğeni duygusunun öne çıktığı toplumda, önemi tam kavranamayan bir konuda, etkisi hesaba katılmalıdır.

Matbaanın gecikmesini, Matbu kitapların yaygınlaşmasını etkileyen bir diğer iktisadi sebep kitapların fiyatıdır. Müteferrika Matbaasında basılan kitapların fiyatı toplumun ekonomik imkanlarının çok fevkindedir. Mesela matbaanın kurucusunun maaşı 1729'da 100 akçadır. İbrahim Müteferrika'nın *Vankulu Lügatı*'nı alabilmesi için tatil yapmadan 44 gün, *Cihannüma* ile *Naîmâ Tarihi*'ni almak için 75 gün çalışması gerekmektedir. En ucuz kitap için de 1.5 günlük maaşı gerekmektedir. Kendi bastığı kitapların koleksiyonu yapmak için 339 iş gününün ücretinin tamamını ayırmak zorundadır[128]. Bu kitaplar ancak yüksek devlet görevlileri tarafından alınabilecek kitaplardır. Kitap satışının yaygınlaşmamasının, talebin oluşmama ve oluşamamasında fiyatların etkisi yüksektir.

Devrin eğitim anlayışı gereği ders kitaplarının öğrenciler tarafından istinsah edilmesi fiyat problemiyle birleşince öğrenciler de basma kitaplardan istifade edememiştir.

Avrupalılar'ın Osmanlıların basımevi faaliyetlerine nasıl baktıkları ciddi ve emek mahsulü araştırmalara henüz konu edilmemiştir. Matbaanın kuruluş sebeplerini sıralarken, İbrahim Müteferrika'nın beklentilerine Avrupalılar'ın sıcak bakmıştır. Müslümanların şuurlandırılması, Avrupa'ya giden ve gitmesi muhtemel paranın durdurulması bu beklentilerden bazısıdır. *Usûlü'l-hikem*'de belirttiği gibi dünya müslümanlarının irtibatı için coğrafya ilmine önem verilmesi ve haritacılığın geliştirilmesi fikri de Avrupa'nın matbaaya bakışı meselesinde üzerinde durulması gereken konulardır. Geral Duverdier'in belirttiğine göre, İbrahim Müteferrika, Viyana'daki Polonya elçisi Bachstrom'a, ilk kitap neşredildiğinde, İstanbul'da bir Tıp Akademisi, bir Bilimler Akademisi kurulması projelerine katılmaya hazır olduğunu yazdığını, bu projenin, basımevine bağlı olduğunun bilindiğini belirterek şu değerlendirmeyi kaydediyor; "Projeyi gördüm. Matematik, denizcilik, topçuluk, istihdam, sivil polis, askeri disiplin ve öteki benzer bilimler-Londra ve Paris'teki gibi- İstanbul'da da bilinirse, Os-

manlı ordularıyla gerek denizde, gerekse karada başa çıkmaya yarar gücü zayıflatacaktır. Tek sözcükle: Biz müslümanlara kendi güçlerini tanıma ve değerlendirme sanatını öğretirsek, bundan ilk acı ve pişmanlık duyan yine biz olabiliriz[129]." Avrupalılar matbaanın Osmanlı ülkesine girmesi hususunda en iyimser tahminle kararsız kalmıştır[130]. Burada hatırlatılması gereken husus, matbaa için gerekli malzemelerin neden İstanbul'dan temin edildiğidir. Paris'i iyi bilen, matbaanın fikir babası gösterilen Sait Efendi acaba bu konuda bir girişimde bulunmamış mıdır? Yine kağıt ustalarının Avrupa yerine Polonya'dan temininde Avrupa'nın tavrını hesaba katmak yanlış mıdır? Gerald Duverdier'e göre, topçulukla matbaacılık arasında önemli bir bağ vardır ve Avrupalıların tasası doğrulanmış, basımevi askeri amaçlarla da kullanılmıştır[131]. İbrahim Müteferrika'nın matbaada bastığı ilk eserlerden *Usûlü'l-hikem* ve diğer eserlerin bir kısmı bu amaçlara hizmet ettiklerinden Avrupalıların kaygıları doğrulanmaktadır. Matbaacılığın kurulması da dini değil, siyasal ilgiye dayanmaktadır[132]. Basılan kitapların bir kısmı da bu ilginin canlı örnekleridir.

Matbaanın gecikmesinin veya gelişememesinin en önemli sebebi, arz-talep meselesidir. Osmanlı sisteminin özünde arzdan ziyade talebe cevap arayışı, ihtiyacı giderme anlayışı vardır. Arz büyük ölçüde talebe göre şekillenmektedir. Kanaat anlayışına dayalı bu sistem kapitalizmin tersi bir uygulamadır. Konumuz açısından bizi en sağlıklı sonuca ulaştıracak yöntem Osmanlı münevverinin ve halkının kitaba olan ihtiyaçları, kitabı temin yolları, kültürel iletişim vasıtaları ve kullandıkları kitapların vasıflarını tespit etmektir. Osmanlı ilim ve kültür adamlarının, ihtiyaç duyulan kitapların temini hususunda bir zorlukla karşılaştığına dair ciddi bir kayıtlara dayalı bir görüş bulunmamaktadır. Çeşitli usullerle, o günün toplumunda, kitap ihtiyacını karşılayacak faaliyetler kesintisiz olarak sürmüştür. Bu kitapların seri şekilde yayılması da sağlanmaktadır. Kısacası, hususi ve umumi ihtiyacın karşılanması matbaa fikrinin ciddi şekilde tartışılmasını ve icrasını gündeme getirmemiştir[133].

Müteferrika Matbaasıyla ilgili günümüz nesillerine intikal eden galatı meşhurlar vardır ki bunların da tashih edilmesi gerekmektedir. "İlk Türk matbaası, 1729'da, dini kitap basılmamak şartı ile fetva alındıktan sonra faaliyete geçmiştir" bilgisi bir eksik, bir fazlası ile, hemen her yerde, tekrar edilmiştir. Büyük bir vukufiyetle meselenin üzerine eğilen, Hidayet Nuhoğlu'nun ortaya koyduğu bilgi ve değerlendirmelerin ışığında bu hükmün her unsuru yanlıştır[134].

İlk Türk matbaası derken, eğer Türkiye'den kasıt tarihi coğrafya tabiri ile Osmanlı ülkesi ise, bu topraklarda 1480'lerden itibaren azınlık unsurların açtı-

ğı matbaalar hizmet vermektedir. Kurucusuna izafeten, Müteferrika Matbaası bu isimle anılıyorsa, İbrahim Müteferrika, sonradan müslüman olmuş, etnik kökeni itibariyle Türk olmayan Erdelli bir muhtedîdir. İlk olma meselesi, basılan eserlerin dili ile irtibatlıysa, daha eski tarihlerde Batı'da, Türkçe, Arapça, Farsça kitapların basıldığı bilinmektedir. Bu durumda *ilk Türk matbaası* hükmünün tashihe ve yeni bir tanımlamaya ihtiyacı vardır. Müteferrika Matbaasının ilk oluşu doğrudur. Bu tarifin, "Türk Osmanlı coğrafyasında, bir müslüman devletin (Osmanlı Devleti'nin), kendi kültürüne ait ve kendi kültürü için ihtiyaç duyulan eserleri basmak üzere" kurulan ilk matbaa[135]" şeklinde olması daha tercihe şayandır. Toderini de, Müteferrika Matbaasından, "müslümanlar arasında ilk olarak ilim ve irfanın ilerlemesi yolunda milli bir matbaa kurulmasına karar" verilmesinden söz edildiğini nakletmektedir[136].

1729 tarihinin kullanımı da doğru değildir. Bu tarih matbaanın kuruluşunun değil, *Vankulu Lügati*'nin basım tarihidir. Matbaanın kuruluşuna izin veren fermanın 1728 tarihini taşıdığını, hazırlıkların çok daha erken döneme ait olduğunu, 1719'da haritanın basıldığı yukarıda ifade edilmişti. Sonra devlet erkanına görüşmeler sırasında baskı örnekleri de takdim edilmiştir. Bütün bunlar dikkate alındığında, ilk kitabın baskı tarihinin matbaanın kuruluşu olarak belirlemek yanlıştır. Eğer devletin izni esas alınıyorsa matbaanın kuruluş tarihi 1727, ilk baskı örnekleri dikkate alınıyorsa bu tarihin 1719 olarak kabul edilmesi gerekmektedir. Daha geri bir tarihi kabul etmek de mümkündür.

Matbaanın kuruluşuyla ilgili bu bilgide en çok üzerinde durulması gereken mesele ise *"fetva ile dini kitapların basılması yasaklandı"* görüşüdür. Şimdiye kadar da bu konu üzerinde Hidayet Nuhoğlu kadar ayrıntılı şekilde durulmamıştır[137]. Fetvada dini kitap basımını yasaklayan hiçbir husus yoktur. Soruda, günümüzde "âlet kitapları" olarak isimlendirilen kitapların basımı sorulmuş, şeyhülislam da fetvasında, herhangi bir yasaklama veya tahdide gitmeden cevaz vermiştir. Kısacası fetvada dini kitapların basımıyla ilgili bir yasaklama yoktur. Bu iddianın kaynağını fetvada değil, hatt-ı hümâyun, basılı metindeki şekli ile, emr-i şerîf-i âlî-şanda aramak daha doğrudur. Çünkü burada "dinî kitap" ifadesi geçmemekle birlikte, "fıkıh, kelam, tefsir, hadis ilimlerinden başka ilimlere dair kitapların basılacağı" belirtilmektedir. Bu ifadenin de yasaklamadan ziyade tahdit olarak algılanması daha makuldür[138]. Ama yasaklama gibi algılansa da, bunun kaynağı fetva değildir. Hatt-ı hümâyun'daki tahditin fetvaya şamil kılınamayacağı da aşikardır. Osmanlı sisteminde fetvanın hükümdarın yetkilerini sınırladığı[139] bilinmekle birlikte bunun tersi uygulamalar da yok değildir. Mesele her türlü gayretkeşlikten uzak bir şekilde ele alınarak tahditi

gerektiren sebepler üzerinde durulmalıdır. Bu meselenin, tahdit veya yasaklamanın, ele alınmasında Süheyl Ünver'in *Risâle-i İslâmiye*'nin basıldığı iddiasının[140] da değerlendirilmesi, açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu görüş, matbaada dini muhtevalı eserlerin basımı ile ilgili iddialara ciddi anlamda yeni bir açılım getirecektir. Hatta yazarının kimliği, eserin muhtevası, matbaanın etki ettiği azınlıklar arasındaki dini ve siyasi tartışmalarla Osmanlıların stratejik Erdel politikaları dikkate alındığında, bölgedeki bazı gelişmelere tesir etme ve devletin ihtidayı teşvik politikası açısından bu eserin basılması muhtemeldir. Matbu nüshanın bulunduğu iddia edilen kütüphaneler de bu konunun irdelenmesini gerektiren sebeplerden birisidir.

Acaba, fetva veya hatt-ı hümâyun öncesi, İbrahim Müteferrika ile, Sadrazam veya Şeyhülislam arasında bu mesele müzakere edilmiş midir? Bu müzakereler neticesinde sorunun sorulmasında muhtemel tepkiler de dikkate alınarak basılacak kitap cinsinde bir tercihe mi gidilmiştir? Meselenin, İbrahim Müteferrika'nın kafasındaki neşriyat programıyla bir alakası var mıdır? Fetvada basılmayacak türleri yer almazken, fermanda neden ayrıntıya girilmiştir? Bu ayrıntıda, Osmanlı coğrafyasındaki azınlıklar arasında, matbaa ile birlikte arttığı bilinen dini tartışmaların siyasi sonuçlarının bir etkisi oldu mu? Hattatların iş sahalarının bir anda ortada kalmasının doğuracağı sonuçlar da müessir olmuş mudur? Bu konularda ön müzakere yapıldıysa, kamuoyu da bu konuda çok hassas ise, meselenin daha açık bir şekilde tartışmaya açılması gerekmez miydi? Bu sorulara cevap teşkil edecek kayıtlar şu ana kadar açığa çıkmış değildir. Konu üzerinde etraflıca durulmuş olsaydı meselenin bir şekilde vüzuha kavuşması gerekirdi. Ancak devrin usulleri, ihtiyacı, zihniyet dünyası, beklentileri dikkate alınarak, geniş bir bakış açısı ve farklı vesikaların bir arada değerlendirilmesi sonucu bilinmeyen suallerin pek çoğunun cevaplanması muhtemeldir.

Müteferrika Matbaasıyla ilgili en önemli yanlışlardan birisi de, Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi, İbrahim Müteferrika ile birlikte zikredilerek, basımevindeki gelişmenin abartılmasıdır. Hatta bu fikrin sahibi gibi takdimi bu hatayı daha vahimleştirmektedir. Niyazi Berkes'e göre, Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'ye matbaa fikrini açan İbrahim Müteferrika'dır[141]. Halasi Kun da, Sait Efendi'nin matbaa fikriyle İbrahim Müteferrika'dan sonra meşgul olduğunu belirtmiştir[142]. Osmanlı meslek sistemine göre de basımevini işletmek üzere ikisine beraat verilmiştir. Fakat, daha sonra Sait Efendi'nin ismi bu işte pek geçmemektedir. Kayıtlarda bu konuda ayrıntılı bilgi, varsa bile şimdiye kadar, dikkat çekmemiştir. Sait Efendi'nin bu işteki rolü nedir? Matbaaya ne gibi katkıları olmuştur? Yayın faaliyetinde bir müessiriyeti söz konusu mudur[143]? Yok-

sa katkısı, Avrupa'da bulunmasının ve babasının tesiriyle bir iltimastan mı ibarettir? Halasi Kun, İbrahim Müteferrika'nın Sait Efendi'nin şahsında bir hami bulduğunu ve maddi bakımdan desteklendiğini ileri sürmektedir[144]. Bu doğru ise, Sait Efendi'nin bu işteki rolü abartılmamış mıdır? Abartıldı ise bunda Batı'yı hayranlık derecesinde yakından tanıması müessir midir? Bu sorular da şimdilik tatmin edici cevaptan uzak, fakat ele alınması gereken meselelerdir.

Matbaa ile ilgili cevap aranması gereken bir diğer soru da, matbaa ve basılan eserler o devir münevveri tarafından nasıl karşılanmıştır? Bu sorunun cevabında, kitap ihtiyacı, estetik mesele ve basılan eserlerin muhtevası, o konulara duyulan ilgi, bir ihtiyaç meselesi olarak algılanıp algılanmadığı önemli ipuçları verebilecek konulardır. Fakat, bu soru henüz, tatmin edici bir cevaba kavuşmuş değildir. Mesela, İbrahim Mütefeferrika'nın muasırı, saraya belki de ondan daha fazla yakın, neredeyse Lale Devri'yle birlikte ismi anılan üç kişiden birisi olan ünlü şair Nedim'in bu konudaki tavrı bilinmemektedir. Halbuki, hafız-ı kütüp olma arzusu bilinen şairin bir diğer özelliği de, günün en basit olaylarına tarih düşürme hevesidir. Nedîm'in *Divan*'ında bu konuda bir beyit bile bulunmaması calib-i dikkat bir durumdur[145]. Aranılan cevap, belki de matbaanın gecikmesindeki önemli sebeplerden birisini daha ortaya koyacaktır.

e-Kâğıt fabrikasının kurulması

Kâğıt sıkıntısı da matbaayı olumsuz etkilemiştir. 1742'de son kitap basıldığında kağıt ihtiyacı yeni tedbirlerin alınmasını gündeme getirmiştir[146].

Kâğıt ihtiyacını gidermek için kağıt sanayiine yönelerek, İthal kâğıt pahalı olduğu, masraftan da tasarruf edilmesi, dışa bağımlılığın ortadan kalkması gerektiğine inandığı için kâğıt tezgahı kurulması çalışmalarına girişmiştir. Araştırmaları neticesinde işe yarar elemanların Polonya'da olduğunu öğrenerek üç ustanın getirtilmesini sağlamıştır.

Basımevinde harf dökümleri için dışarıdan eleman aramak zorunda kalan İbrahim Müteferrika, matbaadaki eleman yetiştirme siyasetini fabrikada da uygulamıştır. Hazırladığı takririnde, kâğıt ve eleman ihtiyacını anlattıktan sonra, işin daha ekonomik ve istikrarlı bir şekilde yürümesi için yerli eleman yetiştirilmesi gerektiğini anlatmış, Polonyalı ustaların yanına, kağıtçılığı tam anlamıyla öğrenebilecek 3-4 kişinin verilmesini, bunların bir sene müddetince bu ustaların yanında eğitim görmesini, yeni elemanların bu işi layıkıyla yaptıkları anlaşılınca, memleketlerine gitmek üzere, ustalara izin ve 300 kuruş verilme-

sini istemiştir. Takrirde, kâğıthaneye lazım olan "alât ve bisatı" ustalar yapacağı, kağıt ve aletler için gerekli malzeme mirî arazi tarafından temin edileceği, kağıdın mirî arazinin olacağı da belirtilmişti[147].

Hükümet bu teklifleri kabul etti; ustalar ve onları getiren Aslan isimli[148] yahudinin her birine günde kırk akçe verdi. Bu para İstanbul gümrüğü hasılatından verildi. O tarihlerde, Divan-ıhümâyun tarihçisi İbrahim Müteferrika'nın nezareti altında kurulan Yalova kağıt fabrikasında, 1746'da, eski keten bezlerinden Avrupa'daki makbul arslan damgalı kağıtlarla rekabet edecek kalitede kağıt imal edildi[149].

İbrahim Müteferrika, bu girişimiyle, ömrünün sonlarına doğru öncülüğünü yaptığı faaliyetlere bir yenisini daha ilave etmiştir.

f-Neşriyat programı ve neşrettiği eserler

İbrahim Müteferrika'nın basım faaliyetlerine önem vermesinin en önemli sebebinin Osmanlı toplumunun bilgilenmesi, gelişmesi, devletin eski gücüne kavuşacak bilginin sağlanması olduğunu, kendi ifadelerinden, neşrettiği eserlerin muhtevalarından, onlara mukaddime, yorum, harita ve benzeri ilavelerinden biliyoruz. Bu işe büyük önem veren bir insanın planlı bir neşriyat programına sahip olduğu, neşrettiği eserlerle hitap ettiği insanları belirli bir bilgi ve anlayış seviyesine getirmek isteyeceği de muhakkaktır. Kanaatimizce basımevinin faydalarını sıralarken önceliklerini de belirlemiş, programını da ona göre icra etmiştir. Neşrettiği eserlerin muhtevaları ve oranlarıyla, kendi eserlerinde, özellikle *Usûlü'l-hikem*'de, ileri sürdüğü fikirler mukayese edildiğinde, neşriyat faaliyetinin, İbrahim Müteferrika'nın önceden belirlediği veya zihninde şekillenen bir program dahilinde gerçekleştiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Müteferrika Matbaasında onun zamanında, 14 yıl içinde toplam 23 cilt tutan 17 kitap basılmıştır. Bunlar[150]; 1- *Tercümetu's-sıhahi'l-Cevherî* (*Vankulu Lügatı*, Arapça'dan Türkçe'ye sözlük), 2- *Tuhfetu'l-Kibar fî esfâri'l-bihâr* (tarih ve denizcilik konsundadır), 3-*Tarih-i seyyah der beyân-ı zuhur-ı ağvaniyân ve sebeb-i inhidâm-ı Binâ-yı Devlet-i Şahân-ı Safeviyân* (İran tarihinin bir devresi ile Afgan beylerinden bazıların dönemlerine aittir) 4-*Tarih-i Hind-i Garbî el-müsemmâ bi-hadîs-i Nev* (Amerika kıtası hakkında bilgi veren resimli ilk kitap), 5- *Tarih-i Timur Gürgân* (Timur ve fetihlerine dairdir), 6-*Tarih-i Mısr-ı Kadîm ve Mısr-ı Cedîd* (Mısır Tarihi), 7- Gülşen-i hulefâ (İslam dünyası tarihi), 8- *Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile pour apprendre La Lange*

Turque (Fransızlara Türkçe'yi öğretmek için yazılmış bir gramer ve konuşma kitabı), 9- *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-ümem* (Islahat risalesi), 10- *Füyûzât-ı mıknatısiyye* (Arzın manyetik alanı ve pusulayla olan alâkasını anlatan bir eserdir), 11- *Cihannümâ* (Coğrafya ilmi ve ülkeler coğrafyası konusundadır), 12- *Takvîmü't-tevârih* Olayların koronolojik bir sıralama ile yer aldığı Osmanlı tarihi olup bir müracaat kitabıdır), 13- *Tarih-i Naîmâ* (Osmanlı tarihinin 1591-1659 arası olaylarını anlatmaktadır), 14- *Tarih-i Râşid* (Naîmâ'nın tarihini devamı olup 1660-1721 arası olaylarını anlatmaktadır), 15- Asım Tarihi (Râşid tarihine zeyl olup, 1721-1728 olaylarını anlatmaktadır), 16- *Ahvâl-i Gazavâ der Diyâr-ı Bosna* 1736-1740 yılları arası Osmanlı-Avusturya savaşanın tarihidir), 17- *Lisânu'l-Acem* (*Ferheng-i şuûrî*, Farsça-Türkçe sözlük).

Matbaanın açılışından itibaren 14 yıl içerisinde basılan 23 cilt tutarındaki 17 kitabın 11 tanesi tarih, üç tanesi dil, üç tanesi coğrafya, mıknatıs, askeri bilimler üzerinedir. Toplam baskı adetleri 13.200 olan kitapların baskı adetleri, 1200, 1000, 500 nüsha olarak değişmektedir. Bu hesaba göre yılda ortalama 1,2 eser veya 1.5 cilt ve 850 adet kitap basılmıştır[151].

Basılan kitapların muhtevaları ve dağılımlarıyla İbrahim Müteferrika'nın fikirleri arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. *Vesîletü't-tıbâ'a*'da o günün şartlarına göre maddi ve manevi sahada muasırlaşmayı sağlayacak bilgileri kitlelere ulaştıracak kitapların hangi sahalarda olması gerektiği üzerinde durulmaktadır. Bu eser türleri, fetva istenen sorudaki âlet isimleri meselesini de daha açıklığa kavuşturmaktadır. Giambatista Toderini, ulemanın tavsiylerini de dikkate alan İbrahim Müteferrika'nın, "devletin kültürüne en faydalı kitapları" seçtiğini söylemektedir. Halasi Kun, bu esereri bir inkılap programı olarak görmektedir. Hakikaten bu küçük layiha devrin uygulamaları ve düşünce geleneği çerçevesinde değerlendirildiğinde, önerileriyle son derece önemli bir muhtevaya sahip olduğu görülmektedir. Niyazi Berkes'in de katıldığı, Hammer'in görüşü matbaanın ve neşriyat programının açılış düşüncelerine de ışık tutmaktadır: "Matbaanın kuruluşu bu dönemin ayırıcı özelliğidir. Bu dönem her şeyden önce Batı adetlerinin Doğu adetlerine belirli bir etki yapışı ile, Osmanlı siyasasının Avrupa siyasalarıyla sıkı bağlantısı ile kendini gösterir. Seçilen ilk on kitap, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri bir yandan İran'la, öte yandan Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinin tarihini inceleyerek kendini aydınlatma eğiliminde olduğunu gösterir[152]." Süheyl Ünver de, basılan eserleri "geniş görüşünün" ürünü olarak değerlendirmiştir[153]. Es'ad Coşan basılan eserlerin intizamı ve gösterilen itinanın yanısıra, seçimlerindeki isabeti, İbrahim Müteferrika'nın "mükemmel bir zevk ve zihniyete sahip olduğuna" delil göstermektedir[154].

O'nun, hedeflerini önceden belirlediği bir neşriyat programını uyguladığı, devlet yönetimine özel ehemmiyet verdiği, zaman ve mekan şuuru dikkate alındığında daha da kuvvet kazanmaktadır. İbrahim Müteferrika, tarih ve coğrafyanın devlet yöneticileri için gerekli olduğunu savunmuş, yeniliklerin takibi, bu ilimler sayesinde geçmişle gelecek arasında güçlü bir bağ kurup, stratejik kararların ve değerlendirmelerin daha sağlıklı bir temele oturacağını, sonuçların da müspet şekilde geleşiceğini savunmuştur. Bastığı eserlerin muhtevasının temel ayağı, tarih, coğrafya, teknoloji ve iletişim esasına dayanmaktadır. Bu bir tesadüf değil, şuurlu bir tercih ve önceden hazırladığı fikri projenin ayrıntıya ve hayata yansımasıdır.

İbrahim Müteferrika'nın faaliyetleri, fikirleri, şahsiyeti dikkate alındığında, onun sadece basmacı değil iyi bir naşir olduğu daha iyi kavranmaktadır. Faaliyet sahaları, kültürel birikimiyle birlikte naşirliği de onun Osmanlı münevveri olduğunu göstermektedir. O, Osmanlı kimliği'ni araştıranlar için de mutlaka incelenmesi gereken bir kimse olarak[155], yöneticileri ve geniş kitleleri dünyadaki gelişmelerden, alınması gereken tedbirlerden haberdar etmeye, bilgi ve kültür muktesabatlarını geliştirmeye çalışmış, neşir faaliyetini süreklilik şuuruyla, tahlilci, gelişmeci ve yenilikçi bir anlayış doğrultusunda gerçekleştirmiştir.

g-Tarihçiliği

Tarih ilmiyle ciddi şekilde meşgul olan İbrahim Müteferrika'nın Divan-ı hümâyun tarihçiliğine tayini sıradan bir görevlendirme değil, onun birikiminin gereğidir. Neşrettiği eserlerin 11 tanesi, tarih kitabıdır. O, sadece bu kitapları neşretmekle kalmamış, bir kısmına zeyl de yazmıştır. *Takvîmü't-tevârih*'e 1145-1146 yıllarıyla ilgili olayları ilave etmiştir ki, bu İbrahim Müteferrika'nın tarihçiliğinin ispatıdır. İran'da olup bitenlerin ilgiyle izlendiği bir dönemde *Tarih-i seyyâh*'ı tercüme etmesi tarihçiliğinin olduğu kadar, yeni gelişmelerin değerlendirilmesinde tarihe verdiği önemin ve ileri görüşlülüğünün ürünüdür. *Tarih-i Naîmâ*'yı neşri, tarih anlayışı açısından önemlidir. Çünkü bu eser salt bir tarih değil, mukaddimesinde yönetim sanatıyla ilgili önemli değerlendirmeler yapılan, olayların tahliline önem verilen kıymetli bir eserdir[156]. O'na göre tarih, "*ibretnümâ-yı âlem*" *ve "ilm-u refi'u'l-kad ve celîlü'l-itibâr*" bir ilimdir. Tarih bilgisiyle donanmak idare ve siyaset adamları için zaruridir[157]. Çünkü, "*müdebbirân-ı devlete ilm-u-marifeti vacip ve lazım bir rehber-i hakikat-perver olduğu beyandan müstağnidir.*[158]" İbrahim Müteferrika, devlet adamlarının dikkatini tarih ilminin önemine çekmeye çalışmış, böylece, devlet bünye-

sindeki bozukluklardan, devlet ve millet işlerinin yeniden tanziminde azami derecede ibret alınması, istifade edilmesi için çırpınmıştır. Kitaplarının seçiminde de, bir taraftan Doğu, diğer taraftan Avrupa ile Osmanlıların ilişkilerinin tarihi inceleyerek, kendini ve toplumu aydınlatma, geçmişe bakarak geleceğe yön verme eğilimi hissedilmektedir.

İbrahim Müteferrika'nın tarih anlayışı, mümkün olduğunca özlü ve doğru bilgi verme esasına dayanmaktadır. Gerçeği öğrenme, inceleme, ders alma ve anlatma gayreti bu anlayışının merkezinde yer almaktadır.

h-Coğrafyacılığı

İbrahim Müteferrika coğrafya ilminin gelişmesine büyük önem vermiş, bastığı kitaplara ilaveleri ve yaptığı haritalarıyla da bu konudaki maharetini ortaya koymuştur. O, coğrafya tarihinde, XVIII. yüzyıl denince akla gelen ilk isimdir. Sahip olduğu mekan bilgisiyle, "el-coğrafî" lakabıyla anılmıştır[159].

İbrahim Müteferrika, *Usulül-hikem*'de coğrafya ilminin ehemmiyeti üzerinde önemle durmaktadır. Coğrafya ile ilgili fikirlerinin kısaca özetlenmesi, konuya verdiği önemi gösterecektir; Devlet yöneticileri iyi karar alabilmeleri, dünyada olup bitenleri öğrenmek için coğrafyaya önem vermeleri gerekir. İdarecileri, memleketteki beldeler, kaleler, sınırlar, sınır boyları, o ülkelerle aradaki mesafe, yollar, bu yolların kolay ve zor yerleri, denizler, nehirler, dağlar... hakkında bilgi sahibi olmalıdır. Din ve devlet düşmanlarına karşı cihad bütün müslümanlar üzerine farzdır. Düşman ülkelerinin durumunun her açıdan öğrenilmesi cihadın en önemli safhasıdır. Devlet adamları bu konudan bizzat sorumludur. Bu yükümlülük coğrafya bilgisiyle çok daha fazla kolaylaşır. Dünyadaki olayları günü gününe takip, doğru yanlış taraflarının tespiti için coğrafya ilmine ihtiyaç vardır. Mesela, Rusya Doğu Hindistan'a girmiş dense coğrafyayı bilmeyenler inanır. Aradaki mesafeyi, devletleri bilen kimse bu haberin doğruluğuna inanmaz. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında kalan bir çok müslüman millet var. Bunlar dünyanın çeşitli bölgelerine dağılmışlar. Kimse bunlardan haberdar değil. Bilgisizlikten, habersizlikten, iletişimsizlikten, küfrün sultası altında, acınacak durumlara düşmüşler. Eğer coğrafya ilmi yaygınlaştırılırsa, müslümanlar arası iletişim kolaylaşır, el ve gönül birliği yapmaları sağlanarak esaretten kurtulması, müslüman ülkelerin padişahın himayesinde birleşmesi kolaylaşır. Düşmanın hilesinden emin olunulması, askerin yolunu bulması için tüccarın coğrafya ilmine ihtiyacı var. Coğrafya ilminin nazarî bilgileri

müslümanların kitaplarında bulunduğu halde, fiili kısmı harita çizimi ile beyana muhtaç durumda. Hıristiyan devletler bu ilim sayesinde dünyada gezmeye, her yere gitmeye, keşfetmeye başladılar. Tarih ilminin daha iyi anlaşılmasını sağlayan coğrafya devlet adamlarının, diğer devletlerin hilelerini, hesaplarını, açıklarını öğrenmelerini kolaylaştırır, seferlerin kolaylaşmasına, savaşların kazanılmasına yardımcı olur. Hıristiyanlar haritalar yaparak, sadece kendi memleketlerinin değil diğer ülkelerin durumu hakkında da bilgi sahibi oluyor. Müslümanlar ise henüz kendi memleketlerinin haritalarını bile çizemediler. Harita olmadan, ülkenin sahip olduğu zenginlikler, vilayetler iyice öğrenilebilir mi? Devletler arası müzakereler nasıl sağlıklı yürür? Daha fazla zaman kaybedilmeden, bu çok faydalı ilmin esasları ortaya konulmalı, zor kısımlar kolaylaştırılmalı, hatalar düzeltilip, bütün milletlerin kıskanacağı bir seviyeye ulaşılmalı[160].

Bundan 270 sene önce son derece önemli gerçekleri çarpıcı bir şekilde dile getiren İbrahim Müteferrika, eylem adamı olduğunu bu sahadaki kıymetli çalışmalarla ortaya koymuş, XVIII. yüzyıl ve sonrasında coğrafya çalışmalarına temel teşkil etmiştir[161]. O günün şartlarında coğrafyaya dahil edilen heyet coğrafyası, kozmoğrafya, topoğrafya, katoğrafya, riyazi coğrafya, ülkeler coğrafyası, jeopolitik coğrafya ve jeostratejik coğrafya bilgilerine önemli katkılarda bulunmuştur.

Katip Çelebi'nin meydana getirdiği, Türk münevverine dünyayı ve kendi memleketini tanıtması için rehber olan *Cihannümâ*, İbrahim Müteferrika'nın, ince bir ruhun ve ihtimamın eseri olan kıymetli zeylleriyle daha canlı ve kullanılır bir hale gelmiştir. *Cihânnümâ*'nın bugünkü seviyesine ulaşmasında İbrahim_Müteferrika'nın emeği ihmal edilemez[162]. Bütün ilavelerle 698 sayfalık eserin, 325 sahifesi metin halinde yapılmış ekleri ihtiva etmektedir. İbrahim Müteferrika'nın katkıları dikkate alındığında *Cihânnümâ*'yı, "İlavelerle neşr. İ. Müteferrika" kaydıyla kullanma zarureti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır[163]. Karçkovoski sadece *Cihânnümâ*'ya katkılarından dolayı Onu zamanının Avrupa bilimi düzeyinde bir coğrafyacı olarak tanımlamıştır[164].

Osmanlı haritacılığını çağdaş bir seviyeye ulaştırmak için gayret eden İbrahim Müteferrika, 1719'da, kendi evindeki matbaasında kendisinin çizdiği haritaları basarak devrin yöneticilerine takdim etmiştir. O, Osmanlı haritacılık tarihinin en mühim simalarındandır. Baskısını yaptığı kitaplardan gerekli görduklerine ilave ettiği haritalardan başka, kendisi de harita çizip basmıştır. Bugün yalnızca klişesi bulunan, bastığı ilk harita olduğu bilinen Marmara Denizi haritasını çeviri yoluyla hazırlamıştır. 1724'de basılan ikinci haritası "*Bahriy-*

ye-i Bahr-ı Siyah" adını taşımaktadır. "*Memalik-i İran*" haritası 1730 (1142)'de basılmıştır. Müstakil olarak çok az rastlanan, bu türde dördüncü eseri olan "*İklim-i Mısır*" haritası, *Tarih-i Mısri'l-cedîd ve Tarih-i Mısri'l-kadîm*'in arkasına ilave edilmiştir.

h-Lisâniyât çalışmaları

İbrahim Müteferrika'nın üzerinde münhasıran durulması gereken faaliyet sahalarından birisi de lisan çalışmalarıdır. Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe lügatlar neşretmesi, Fransızca-Türkçe kaideler ve konuşma kitabı yayınlaması O'nun lisan anlayışını olduğu kadar Türkçe'ye hizmetini de göstermektedir. Eserlerini Türkçe yazması dil anlayışı konusunda üzerinde durulması gereken önemli bir meseledir. Neden bir başka dil, mesela ana dili veya, devrin geçerli lisanlarından, Arapça veya Farsça değil de Türkçe? Bu konuda nasıl bir siyaset takip ettiği meselesi açıklığa muhtaçtır. İçinde yaşadığı topluma daha iyi ve rahat ulaşmak, fikirlerinin müessiriyetini sağlamak fikri bu soruya önemli ama eksik bir cevaptır. Bu cevaplar bile, tek başına dil politikaları hususunda irdelenmesi gereken bir meseledir.

Fransızca kelimelerin, Türkçe yazılışlarının Latin alfabesiyle gösterildiği *Gramer Türk*'ü, Fransızlara Türkçe öğretmek için neşretmesi dil politikasını daha sağlam zeminlere oturtma imkânını sağlamaktadır. Bu tavrını, dilin dünya hakimiyetindeki rolüyle irtibatlandırılması tartışılır olmakla birlikte, lisanın etkileşimdeki gücünü tespit ettiği ve Türçeyi dünya dilleri arasına katma gayretiyle izah edilmeye çalışılması çok mu yanlıştır? Türkçe'ye vukufiyet derecesi de, İbrahim Müteferrika'nın dil anlayışı bakımından önemli ipuçları vermektedir. *Risâle-i İslâmiye* gibi bir eser yazabilmek, onun konumundaki insanlar için sıradan bir iş değildir. Eserdeki kelimelerin yazılışı, telaffuzu, o devir Türkçe kelimelerin telaffuzlarıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Gramer Türk'teki durum daha farklı değildir. Bu eserin bir hususiyeti de, dönemin, İstanbul ağzıyla konuşma cümlelerini içine almasıdır ki, dil mütehassıslarının üzerine eğilmesini gerektirecek kıymeti haizdir[165]. Süheyl Ünver, İbrahim Müteferrika'nın bir kaç garp lisanına vakıf Osmanlıcası olgun bir dilci olduğunu söylemektedir[166]. Es'ad Coşan ise eserlerinin, devrinin Türkçesine kaynaklık edecek değerde kabul etmektedir.

Bu kısa değerlendirmelerin ışığında, İbrahim Müteferrika şuurlu bir dil politikasına sahiptir. O Türkçe'nin yaygınlaşmasının devletin benimsenmesinde

ve milletin kendisini daha iyi anlatmasında etkili olacağını bilmektedir. Dünyü zerinde konuşulan bir dilin mensubu olmanın, mağlubiyet içerisindeki bir topluma kazandıracağı moral gücü de ayrıca hesaba katılmalıdır.

h-Grafikerliği

Grafik sanatı, bir olayı, bir fikri, bir bildiriyi, yazı, biçim, renk ve leke aracılığıyla, bunların bütünü veya bir kaçının birleşmesiyle topluma ulaştırır. Grafik sanatı basım sanatından ayrı düşünülemez İbrahim Müteferrika, basımevinin yanısıra bir başka sanatın daha, grafikçiliğin de öncülüğünü yaptı. Bu yüzden, Müteferrika basımevi; Türk grafikçiliğinin de ilk ocağı, İbrahim de grafik sanatımızın pîri sayılır. Basım ve grafik sanatının İbrahim Müteferrika'dan sonraki gelişimi, O'nun bu sanatımızdaki öncülüğünü de gösterir. 270 yıllık basım tarihimizle birlikte, grafik sanatımızın, bugün geldiği noktanın, geçirdiği denemelerin ve uygulama ayrıntısının merkezi Müteferrika Matbaasıdır. Türkler eliyle dökümü yapılan, Osmanlı basımında, 60-70 yıl hizmet eden nesih yazının dökümü burada gerçekleşmiş, yine Türkler eliyle ilk resimli kitap, *Tarih-i Hind-i Garbi* ve haritalar burada basılmıştır. İbrahim Müteferrika'nın bastığı ve ilaveleriyle çok daha kıymetli hale gelmesini sağladığı *Cihannümâ*, ilk grafik ürünleri açısından oldukça zengindir. Kitabın içindeki 40 harita ve şekilden 11'nin altında Ahmed Kırımî, yedisinin altında Mığırdiç Galatavî, birinin altında İbrahim Tophanevî, birinin altında da İbrahim Müteferrika'nın adları vardır. İmzasız olan 20 tanesi de İbrahim Müteferrika'ya ait olma ihtimali yüksektir. Bütün çizimler titiz bir çalışmanın mahsulü olup büyük kısmı renklidir. *Füyuzat-ı miknatısiyye*'deki iki şekil de kendisine aittir.

Osmanlılar eliyle Latin Alfabesi'nin ilk defa kullanıldığı, Müteferrika Matbaasında basılan *Grammaire Turque* de, Türk grafik tarihi açısından özel bir öneme sahiptir. İbrahim'in bu sanata katkısının etraflıca değerlendirilip ortaya konması kadirbilirliğin gereği olarak sahibini beklemektedir[167].

I- Vefatı

İbrahim Müteferrika'nın vefat tarihi umumiyetle, 1745 (1158) olarak kabul edilmiştir[168]. Bu tarihi, bir yıl öne çekenler olduğu gibi iki yıl ileriye atanlar da bulunamaktadır. 1745'in doğruluğunu kabul edenler mezar taşındaki Şair Nevres'in tarih düşürdüğü "Basdı İbrâhîm Efendi sahn-ı firdevse kadem" mıs-

rasını esas almakta, mezar taşındaki 1747 (1160) tarihini, mezarın yapıldığı tarih olarak kabul etmektedir[169]. "Basdı" kelimesinin kitabede elifsiz yer almasından veya harfin düşmesinden dolayı ebced hesabına göre tarih (1744) 1157 çıkıyor ki bu da yanlıştır. Doğrusu mısranın elifli yazılmasıdır. Bu takdirde tarih 1745 (1158) olacaktır[170]. 1160, İbrahim Müteferrika'nın vefatıyla ilişkilendirilmek yerine, mezar taşının iki sene sonra hazırlanıp dikilmesinden kaynaklanan yanlışlık olarak açıklanmaktadır. Bu izah tarzı İbrahim Müteferrika'nın vefat tarihini izaha yeterli midir? Genel uygulama, mezar taşlarındaki tarihleri, defnedilen kimsenin vefatını göstermesi şeklindedir. Eğer tarih yanlış sa, İbrahim Müteferrika için bir istisna olamayacağına göre, buradaki olayı belki bir usta hatası olarak nitelendirilmesi gerekmektedir. Ancak, benzer bir hata da, vesika değeri yüksek ve yaygın bir gelenek olan tarih düşürülen mısra için de ileri sürülmüş, elif harfinin düştüğü belirtilmiştir. Bu fikirlere göre, aynı mezar taşında iki yazım veya ustalık hatası birleşmiş görünmektedir. Üzerinde durulan mesele açısından son derece önemli olan iki yanlışın aynı mezar taşında buluşması ise izahı herhalde, "istisna" şeklinde olmamalıdır. Hata neden tarih düşürülen mısrada değil de mezar taşında aranıyor? Mezar taşındaki tarihin mısradaki hatayı da telafi edecek özelliği üzerinde durulamaz mı? İbrahim müteferrika gibi, devrinin sevilen, takdir edilen, çeşitli sahalarda önemli hizmetler yapan bir şahsın vefat tarihi ile ilgili iki tarih hatasının aynı taşta buluşmasının dikkat çekmemesi veya düzeltilmemesi bir çelişkiyi akla getirmesi gerekir mi?

İbrahim Müteferrika'nın ömrünün sonlarına doğru, matbaacılıkla ilgili görevlerini oğul veya diğer İbrahim'e devrettiği bilinmektedir. Devirle ilgili fermanın tarihi Mart 1747, devir sebebi de İbrahim Müteferrika'nın vefatıdır[171]. Haleflerine verilen fermanın benzeri İbrahim'e de "*yüz kırk beş (1145) Recebü'l-müreccebin'de*" verilmiştir[172]. İbrahim'in son dönemlerinde, tecrübesinden istifade etmek, himayesinin devamını sağlamak, heyecanını kırmamak, rencide etmemek ve benzeri sebeplerle devir olayı kontrollü bir takip şeklinde tezahür etmiş, vefatını müteakiben de işin yeni sahiplerinin durumunun fermanla resmileştirilmesi muhtemeldir. Fermanın yeni görevlilere İbrahim'in vefatından kısa bir süre sonra verildiği fikrinden hareket edilirse mezar taşındaki tarihi doğru kabul edilebilir görünmektedir. Yine, ulufe kaydının üzerine yazılan "müteveffa" ibaresinin yanındaki tarih 6 Şubat 1747 (25 Muharrem 1160)'dir. Ücretinin, "mahlûl"den başkalarına verildiği belirtilmiştir[173]. Ücret belirli bir periyot dahilinde alındığı için vesika da, İbrahim Müteferrika'nın vefat tarihinin tespitinde belirleyici bir öneme sahiptir. Ulufesinin Mahlûl'den ve-

rilmesi vefatının gün veya haftalık bir farkla, 1747'nin Ocak ayının ikinci yarısında veya Şubat başında gerçekleşmesi muhtemeldir. Bu tarih, ay farkıyla da olsa İbrahim'in haleflerine verilen fermanın tarihiyle de uyuşmaktadır. Çünkü genel uygulama, görevlendirmelerde fermanın baştan verilmesidir. Sözü edilen görevlendirmenin İbrahim'in vefatından çok daha kısa bir zaman içerisinde yapılması iki sene sonra yapıldığı ihtimalinden daha makul görünmektedir. Bu makuliyet mezar taşlarındaki tarihin, tarih düşürülen mısralardan daha sağlıklı olduğu fikriyle güç kazanmaktadır.

Burada da üzerinde durulması, cevaplandırılması gereken sorular var. Acaba, ulufe kaydı günü gününe tutulmuş mudur? Ulufe kaydına müteveffa notunun düşülmesinde, matbaa işlerinin yeni şahıslara devrini sağlayan fermanın verilmesinde gecikilmiş olunamaz mı? Ya da, görevlendirme önceden yapıldığı, evrakın daha sonra düzenlenmiş olabileceği düşünülemez mi? Tabii bir işleyiş içerisinde bu soruların cevabı "hayır" olmalıdır. Söz konusu şahıs İbrahim Müteferrika olunca bu cevabın daha rahat verilmelidir. Ancak, yine de, bu tür ihtimaller dikkate alınamaz mı? Devrin şartlarına göre, oldukça hızlı işlediği düşünülen, kayıtlarına güvenilen Osmanlı bürokrasisi, bu tür hata veya gecikme ihtimalini gözardı edilmesine veya dikkate alınmamasına imkan verecek kadar sağlıklı ve hızlı mıdır? Matbaanın işleyişinde çeşitli sebeplerden gecikmeler olduğu bilinmektedir. Yeni şahısların görevlendirilmesinde böyle bir gecikme olamaz mı?

Bu sorularımızı bürokrasisinin önde gelen uzmanı Mehmet İpşirli'nin değerlendirmesi şöyledir: "Bunlar muhtemeldir. Bazan ihmalden, bazan bürokrasinin işleyişinden, bazan devrin şartlarından bu tür hatalara, genellenememekle birlikte, rastlanmaktadır. Ama, İbrahim Müteferrika gibi bir şahsın da vefat tarihinin mutlaka bir yerlerde olması gerekir. Onunla ilgili resmi kayıtlar da dikkatli tutulmuş olmalıdır. Ayrıca, mezar taşlarındaki tarihler, tarih düşürülen mısralara göre daha güvenilirdir. Çünkü, tarih düşürme işinde bazı incelikler gerekmekte, bazı hassasiyetler kollanmaktadır. Bu ve benzeri sebeplerden de tarih mısralarındaki hata ihtimali, mezar taşlarındaki kayıtlara göre çok daha yüksektir. Mezar taşının esas alınması daha doğrudur[174]."

Bütün bu değerlendirmeler ışığında, mezar taşındaki tarihle, ulufe kaydının esas alınarak, İbrahim Müteferrika'nın vefat tarihinin, şimdiye kadar ileri sürülen 1745 yerine, 1747 olarak kabulü daha doğru bir tarihlemedir.

İbrahim Müteferrika'nın cenazesi, Ok Meydanı'ndan büyük tersaneye bakan tarafta, şimdiki Kasımpaşa Kulaksız Camii karşısındaki yokuşun alt başına,

Aynalıkavak Kabristanı'na defnedilmiştir. Mezar taşı müteferrikalık alameti olan Horasanî kavukludur. Tarihî vesika değeri olan[175] beyitler Şair Nevres'e aittir.

Hâce-i Divan İbrahim Efendi kim anın
Basmamışdı bir nazir-i, sahn-ı imkâna kadem

Zâtı, mâhiyyât-ı eşyâya medâr-ı inkişâf
Tab'-ı Pâki, resm ü âyîn-i tibâatten alem

Etdi nakd-î vaktini masrûf-ı tasnif-i fünûn,
Kıldı kilk-i fikrini mevkûf-ı tertîb-i hikem

Eyledi zabt-ı tevârîh ile isbât-ı vücud
Oldı ihyâ-yı ulûm ile kalem-rân-ı rakam.

Hâdimün biz-zât olurken, kâmını talb eyleyüp
Sâkı-i merg ana da sundu dolu kâse sem

Nahl-i bâlâ-şâh-ı cismin hâksâr etdi felek
Olsa bârî hisse mendi meyv-ei- Bâğı İrem

Hasb-ı hâli ola Nevres mısra-ı târîh anın
"Basdı İbrâhim Efendi sahn-ı Firdevs'e kadem[176]"

Sene: 1160

İbrahim Müteferrika'nın kabrini araştıran Saffet Bey mezarın civarında toprak altında kalmış bazı kabirler tespit etmiş, bu taşların incelenmesi durumunda onun akrabaları, ailesi ve çocuklarının isimlerinden bazılarının öğrenilebileceğini söylemiştir[177]. İbrahim'in kabri, 1942'de Saffet Atabinen'in teşebbüsüyle Aynalıkavak Kabristanı'ndan alınarak Galata Mevlevihanesi haziresine nakledilmiştir.

İbrahim Müteferrika'nın neslinin devamıyla ilgili bilgiler yetirsizdir. Şimdiye kadar onun evlatları, eşi ve nesli açıklığa kavuşmamıştır. Es'ad Coşan, İbrahim isminde bir oğlunun varlığından bizi haberdar etmiş, metbaanın işletilmesini onun üstlendiğini ifade etmiştir. Bazı kayıtlarda matbaanın işletmesinin üstlenen İbrahim'in yetiştirmesi öylenmiş, damadı olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Saffet Bey de, mezarının yanındaki taşların incelenmesi fikriyle birlikte, bunların onun aile efradına ait olabileceğini iddia etmiştir[178].

İ- Şahsiyeti

İbrahim Müteferrika, hayatının ayrıntılarına inildikçe, farklı yeni yönleri tespit edilen renkli bir şahsiyettir. Ahmet Cevdet Paşa'nın, onu "Hezarfen" olarak tanımlaması boşuna değildir. Faaliyet bir hiç konu yok gibidir. Matematik, coğrafya, astronomi, savaş ve askeri ilimler, diplomasi, matbaacılık, neşriyatçılık, hakkaklık, yazarlık, mütercimlik tarihçilik, lisaniyat ve içtimai ilimler... hepsinde söz sahibi, devrinin ve muhitinin fevkinde bir şahsiyettir.

"Hakikate aşık sağlam bir mantığı vardır[179]." İdealist ve gerçekçidir. Toplumsal baskı O'nun hakikatleri öğrenip benimsenmesini ve yaymasını engelleyememiş, "hükmi şahsiyetini" hep muhafaza etmiştir. Papazlık eğitimi gördüğü okulunda hocalarıyla tartışması, yeni dinini anlatma, doğruları göstermeye çalışması, faydası olmadığını görünce de doğup büyüdüğü muhiti terk etmesi, hakikat uğruna katlandığı fedakarlıkları göstermektedir. Bastığı eserler, mükemmel bir zevk, zihniyet ve isabet gücünü göstermekte, gerçek hedefini ortaya koymaktadır.

Gelişmeleri yakından takip eden yenilikçi kişiliğiyle yeni faaliyetlerle içinde yaşadığı toplumun ufkunu açmaya gayret etmiş, beraber çalıştığı yüksek mevki sahibi çok sayıda kimsenin sevgi ve takdirini kazanmıştır. Osmanlı hizmetine girdikten sonra, Osmanlı ülkesine sığınan kralların, prenslerin maiyetinde bulunmuş, üç hükümdar, (II. Mustafa (1695-1703), III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754)) görmüş, son ikisinin özel iltifatına mazhar olmuştur. Birincisinin kanaatleri, hayatının o devri ile ilgili tafsilat olmadığından, bilinmemektedir. İki hükümdar döneminde beraber çalıştığı sadrazam sayısı 10 civarındadır. Bunların bir kısmıyla çok yakın teması olmuş, hiç biriyle, kayıtlara yansıyan, olumsuz bir hatıraya rastlanmamıştır. Kendisinin de belirttiği gibi, kötülüklere, hainlere, garaz sahiplerine karşı sürekli korunmuştur[180].

İbrahim Müteferrika vefakârlığıyla takdir toplamıştır. Bunun en canlı misali, II. Rakoczi'nin vefatından önce, O'nun vefakarlığından bahsederek, kendisini Padişaha emanet edecek kadar sevmesidir. Vefakârlığını gösteren bir başka olay, işgal edilen eski memleketini Avusturyalıların işgalinden kurtarmak için siyasi faaliyetlerine, Osmanlı Devletinin bilgisi dahilinde, devam etmiş, ordan gelen hemşehrilerine yardımcı olmuştur. Kendisinin elinden tutmuş, yeni mevkilere getirmiş, itibar kazandırmış, değer vermiş Osmanlı Devleti'nin hedeflerine bağlı kalmış, uluslararası ilişkilerde eski dindaşlarına karşı sürekli devletin ali menfaatlerini savunmuş, en zor zamanlarda zor görevlerin üstesinden başarıyla gelmiştir.

Tavırları, fikirleri, icraatları bir arada değerlendirildiğinde ortaya, denge ve vakar sahibi bir şahsiyet çıkmaktadır. Eserlerindeki fikirleri birbiriyle çelişmemekte, icraatları da görüşlerini yansıtmaktadır. Dini duygu ve bilgisi sağlam, millet olmanın şuurunu kavramış birisidir. Matbaaya verilen tashih heyetinde bir Mevlevi şeyhinin bulunması, mezar taşının Galata Mevlevihanesi'ne getirilmesi, Mevlevilikle bağı olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Çünkü heyetin seçiminde etkisi vardır. Niye bir tarikat erbabı ve Mevlevi şeyhi tercih edilmiştir? Mezar taşı neden bir başka yere değilde Galata Mevlevihanesi'ne getirilmiştir? Bunları sıradan bir tesadüf anlayışıyla açıklamak doğru değildir. Üstelik İbrahim Müteferrika gibi bir münevverin, devrinin hakim kültürünü oluşturan çevrelerle irtibatı da tabiidir.

Çalışmalarında samimi ve dürüsttür. Osmanlı Devleti'ne, yeni dinine samimiyetle bağlanmış, gelişmesi, yükselmesi için gayret göstermiştir. Candan ve samimi bir müslümandır. Her faaliyetinin, yüksek idalenin gerçekleşmisine yönelik olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır. Batı'daki ilmi gelişmeleri yakından takip etmiş, faydalı gördüklerini yeni muhitine aktarmış, Osmanlı Devleti'nin çağı yakalaması için çalışmıştır.

Fikirleri ve icraatlarıyla, yerleşmiş statükocu toplumsal ve zihni kalıpların dışına çıkmasına rağmen çok önemli sosyal tepkilerde bile hedef gösterilmemesi, bildiklerinden sapmamaması, doğruluğuna inandığı işleri yapması, özü ile sözü arasındaki uyuma dikkat etmesi, şahsiyet ve karakterini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Yerli ve yabancı herkes ondan çalışkan, bilgili, maharet sahibi kimse olarak bahsetmiştir. Belli ki ahlakî erdeme sahib, olgun bir kimsedir.

İbrahim Müteferrika'nın şahsiyetiyle ilgili üzerinde durulması gereken önemli bir vasfı da tevazusudur. Kendisini, "*bâzâr-ı cevheriyânda sezâvâr-ı harîden ve fürûhtan olarak nakidden hâlî ve 'ithâf-ı dilîrân-ı meydân-ı irfâne şâyeste tuhfeden arî*" birisi olarak görmesi bu vasfının ifadesidir. Ancak bu ifadeler, İbrahim Müteferrika için satırlarda kalan bir hususiyet değildir. Hayatına yansıyan, düstur edindiği bir anlayıştır. Beyler, paşalar, prensler, krallar, sadrazamlar, padişahlarla beraber olmasına, sürekli terfi etmesine, kendi sahasında en yüksek maaşı alan kimse olmasına rağmen, gurura, kibre kapıldığına, başkalarını hor ve hakir gördüğüne, insanlara tepeden baktığına dair bir eleştiriye rastlanmaması tesadüf değildir. Hem öyle olsa, şahsına karşı tevücüh gösterilmesine devam edilir miydi?

Sosyal psikolojiyi dikkate almış, beklentileri, mevcut durumu tespit etmiş, yeni şartlar doğrultusunda, geçmişin değerlerini geleceğe taşıyan bir anlayışla

hareket etmiştir. Kitap baskılarından dışarıya gedecek parayı hesaba katmış, matbaa ve kağıt fabrikası kurarak yerli sanayinin gelişmesine, iktisadi bağımsızlığın güçlenmesine çalışmıştır. Meseleleri bir tarafıyla değil, bütün yönleriyle değerlendirmiştir.

Hitap ettiği kesimi iyi tanımış, dengelere dikkat etmiş, hassasiyetleri rencide etmemiş, söyleyeceği sözü gizlememiştir. Şahısları değil olayları, sebepleri hedef almış, olayın özüne vakıf olmuş, gerçekleri doğru bir zamanlama ve üslupla ifadeye özen göstermiştir. Bilimsel yönü çok kuvvetlidir. Her yönden kültürlü, metod sahibi, her noktadan dünya ölçüsünde siyasi görüş sahibidir.

Yunanca, Latince, Macarca, Farsça, Arapça'ya vakıftır. İlim ve fikir yasağına karşıdır. Hakikatleri gizleyenlere düşmandır. Mürüvvetsizlikle suçladığı bu kimselere karşı her zaman karşı çıkmıştır.

Planlı ve programlıdır. Her işe düşünerek, hedefine ulaşmasını sağlayak yöntemleri hesaba katarak girmiş ve sonuç almıştır. Her iki vasfın bir arada bulunması pek az insanda görülen bir kabiliyettir.

II- İBRAHİM MÜTEFERRİKA'NIN SİYASET FELSEFESİ ve OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNDEKİ YERİ

Doğru ve iyi siyasal düzenin bilgisiyle ilgilenen siyaset felsefesi "nasıl"ın değil, "nasıl olması gerektiğinin bilgisi" olarak da tanımlanır. Tarihi kökenleri itibariyle ilk insana dayanan siyaset felsefesinin bugünkü sistematize şeklinin kökenleri itibariyle Sokrates'e kadar uzandığı Aristo ve Eflatun da öncü isimler olarak kabul edilir.

"İyi bir devlet nedir, nasıl olmalıdır, kimlerden ve nasıl oluşmalıdır, temelleri neye dayanmalıdır, ilkeleri nelerdir, nasıl geliştirilmeli ve korunmalıdır, iyi ve kötü, adalet ve zulüm, hak ve haksızlık ölçüleri nasıl belirlenmelidir?" soruları her dönemde siyaset felsefesinin temel konuları olmuştur.

Özellikle pratik felsefenin (ilm-i siyaset) konuları arasında bu soruların cevabı son derece önemli bir yer tutar. "Maharet gerektiren hareketlerin bilgisi olup, insanın aradığı kemâle giden yolun bulunmasını sağlar", "eylemle sonuçlanan bilgi", "beşerilik keyfiyetinin zorunlu sonucu", "birbirine bağlı, karşılıklı şartların varlık ve hadisatın ifadesi" "kemâl ilimlerin öğrenilmesi ve tüm eylemlerde en üstün hareket tarzının sergilenmesi" şeklindeki tarifler[181] de bu ilgi alanını daha iyi tanımlamaktadır. Nihayi gaye ise, "doğru olanı yapmak ve-

ya doğru ve iyi olanı yapmak" değildir. Bu tanım mutluluğa götüren belirleyici bir fiilin ifadesi de değildir. Hedef, ilkeler doğrultusunda asıl mutluluğu yakalamaktır[182].

Kendilerinden önceki birikimi, kadim siyaset felesefelerini de inançlarının temel ilkeleri çerçevesinde ele alan, İbnü-l-Mukaffa, Cahiz, Farabi, İbn Sînâ, İbn Bacce, Gazzali, Sühreverdî, İbn Tufeyl, Ahmed b. Ebi Tayfur, İbn Rüşd, Turtûşi, İbn Tıktaka, Maverdî, Keykâvus, Nasıreddin el-Tûsi, Kutbiddin Şirazi, İbn Teymiye, İbn Haldun, Celaladdin Devvâni gibi düşünürler, ideal yönetim ve ilkeleri üzerinde yoğunlaşarak İslam siyaset düşüncesinin teşekkül ve gelişimini sağlamıştır[183].

Osmanlı siyaset düşüncesi İslam siyaset düşüncesinin mirasçısıdır[184]. Mirasçısı olduğu düşünce geleneğinin de belirleyiciyiciliğiyle, Fars[185], Hind ve Aristo ve Eflatun'a dayanan kadîm Yunan siyaset felsefesinden[186] izler taşıyan Osmanlı siyasi düşüncesine önemli bir katkı da Orta Asya Türklerinden gelmiştir[187].

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, siyaset sanatının nasıl icra edileceği sorusuna cevap teşkil eden zengin bir idare edebiyatı oluşmuştur[188]. İdarî, siyasî, ahlakî tavsiye ve öğütleri ihtiva eden, yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi düzenlemek gayesiyle yazılan bu eserler, genel bir tasnifle siyasetname olarak isimlendirilmiştir. Aynı zamanda ahlâkî[189] ve edebî[190] bir tür olan siyasetnamelerin İslam dünyasındaki ilk örnekleri resmi mahiyetteki, emirler, mektuplar, direktifler ve halifelerin yöneticilere tavsiyeleridir. Esas itibariyle, yönetimdeki aksamalar üzerine, devrin ilim ve kültür adamlarının, aydınlarının, bürokratlarının tecrübelerine dayanarak yazdıkları hususi bir tür olarak teşekkül etmiştir.

Bu eserler, Müslüman Türk devletlerinde de büyük itibar görmüştür. Türk siyaset düşüncesinin somutlaştığı[191] *Kutadgu bilig*[192] ve Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'si[193] siyasetname geleneğinin en güzel örneklerindendir.

Osmanlılar dönemi ilk telif örnekleri, *Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ*[194] ve *Enîsü'l-celîs*[195]tir. *Târih-i Ebu'l-feth* yazarı Tursun Beğ saltanat kurumlarıyla ilgili fikirlerinden dolayı ilk Osmanlı siyasi düşünürleri arasında önemli bir isimdir[196]. Bir ahlâk kitabı olmasına rağmen muhtevası itibariyle siyasetnamelerin temel konularına da yer veren, Kınalızâde Âli Efendi'nin *Ahlâk-ı alaî*'si yükseliş dönemi Osmanlı siyasi düşüncesi açısından önemli ve kendisinden sonrakilere örnek olmuş bir eserdir[197].

XVI. yüzyıl, Osmanlı siyasetnamelerinin sayısı ve muhtevası açısından dönüm noktasıdır. Lütfi Paşa'nın *Âsafnâme*'si[198] siyasetname geleneğinde yeni bir türün öncüsüdür[199]. Bu dönemden sonra kaleme alınan eserlerin büyük çoğunluğu ıslahatname, ıslahat risaleleri[200] layiha[201] şeklinde tasnif edilmektedir. Bu gelişmede, Osmanlı merkezi yönetiminin problemleriyle müelliflerin gözlem, tecrübe ve birikimleri etkili olmuştur. Siyasetnamelerin klasik kalıp ve kavramları kullanılmakla birlikte, bu dönem eserlerinin muhtevaları, müelliflerin yaşadıkları dönem ve toplumla daha yakından ilgilidir[202], öneriler daha müşahhas, pratik, gerçekçi hatta pragmatiktir. Islahat risaleleri, İran ve İslam'ın ilk devirlerinde yazılan nasihatname literatüründeki genel siyasi prensiplerden ziyade açıkça tenkide ve reformcu fikirlere sahiptir[203].

Müellifi bilinmeyen, *Kitâbu mesâlihi'l-müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn*[204], Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin *Nusbatü's-selâtin*[205], anonim olan *Hırzü'l-mülûk*[206], Hasan Kâfi el-Akhisarî'nin *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*[207], müellifininin kimliği belirlenemeyen *Kitab-ı müstetâb*[208], *Koçi Bey Risalesi*[209], Aziz Efendi'nin *Kânunnâme-i sultânî li Aziz Efendi*[210], Kâtip Çelebi'nin *Düstûru'l-amel li'slâhi'l-halel*[211], Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesâyihü'l-vüzerâ ve'l-ümerâ*[212], Nahîfî'nin *Nasîhatü'l-vüzerâ*[213], İbrahim-i Müteferrika'nın *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ümem*'i bu türün bu devre ait en önemli ürünleridir[214].

Bu eserler, özellikle kalem erbabına ait risaleler, ıslahat girişimlerine zemin hazırlamıştır[215]. Ferdi ve içtimai kaygıları gidermeyi hedefleyen, uygulamaya yönelik bir siyaset anlayışının savunulduğu Osmanlı siyaset kitaplarında yeni bir siyasi anlayış veya yönetim şeklinin tartışmasına girilmemiştir. Devlet, toplum ve zihniyet yapısı, dönemin şartlarından dolayı böyle bir ihtiyaç da hissedilmemiştir. Devletin bürokratik ihtiyaçlarına cevap aranmış, yönetilenlerden çok yönetenlerin şuurlandırılması esas alınmıştır. Mevcut siyasi yapıya katkı için yazılan bu eserlerde, yönetim şekli olarak hükümdarlık sisteminin meşruiyeti desteklenmiştir. Zaten devrin anlayışına göre, saltanatla devlet aynı anlamda kullanılmıştır. Birinin aleyhine olanın diğerine de aynı oranda tesir edeceği benimsenmiştir. Geleneksel Toplum anlayışına uygun bir siyaset düşüncesi savunulmuştur[216]. Umumiyetle öteden beri var olan tarih ve siyaset düşüncesinin kalıpları dışına çıkılamamış[217], XVI. ve XVII. yüzyılı derinden etkileyen iktisadi, sosyal, siyasi ve teknolojik gelişmeler ve Osmanlı toplumuna etkisi üzerinde durulmamıştır. Problemler karşısındaki ortak reçete olarak, kânun-ı kadîm'e dönüş mutlakiyet noktasında savunulmuştur.

Islahat risaleleri geleneğinde İbrahim Müteferrika'nın, *Usûlü'l-hikem*'inin ayrı bir yeri vardır. Eser, O'nun siyaset felesefesinin temel kaynağıdır. Bu eser, aynı zamanda İbrahim Müteferrika'nın siyaset düşüncesini ve O'nun Osmanlı siyasi düşünce geleneğindeki yerini ortaya koymaktadır.

İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı siyasi düşüncesindeki konumunu daha iyi anlamak için XVI. yüzyıldan XVIII. asrın başına kadar olan zamanın siyasi, sosyal, iktisadi, fikri, ilmi gelişmelerini dünya ve Osmanlı ölçeğinde iyi bilmek zarureti vardır. Burada, fikirlerinin daha iyi değerlendirilmesine katkıda bulunmak için, yaşadığı devrin önemli iç gelişmeler, çok kısa olarak, hatırlatılacaktır.

İbrahim Müteferrika, yükseliş'in pırıltılı günlerinde değil, birinci klasik dönemin bittiği[218], Osmanlı devlet sisteminin bütün unsurlarını derinden etkileyen iktisadi, sosyal ve siyasi amillerin değişmeye, Osmanlı gaza ve fetih ideolojisini tesirinin zayıflamaya, dünyadaki önmli gelişmelerin sonuçlarının alınmaya başlandığı bir dönemde yaşamıştır.

XVI. yüzyıl başlarından itibaren gerçekleşen yoğun nüfus artışı Amerikan gümüşünün 1580'lerden itibaren Osmanlı piyasasını sarsması, enflasyonu, sosyal ve iktisadi problemleri beraberinde getirmiştir. Coğrafi keşifler de ipek yolunu ve iktisadi hayatı olumsuz etkilemiştir. Batıdaki gelişmelerin takibinde ihmal gösterilmiş, gelişen harp teknolojisi yeterince değerlendirilememiştir. Osmanlı'ya karşı dış ittifaklar kurulmuş, askeri teknoloji ve yeni ordu yapısına sahip müttefikler karşısında savaşlar uzamış, cephelerde mağlubiyetler başlamış, savaş giderleri arttığı gibi gaza gelirleri gerilemeye başlamıştır. Moral değerler yozlaşmış, devrin ahlak ve erdem anlayışı ciddi bir sorgulanmaya, tenkite başlanmıştır[219].

1683 Viyana bozgunu, Osmanlılara idari ve askeri zayıflıklarını acı bir şekilde göstermiş, bu olaydan sonra Batıya bakış açısı değişmiştir. Artık yeni bir arayış devresine girilmiştir. Viyana kapılarında uğranılan hezimet, İbrahim Müteferrika'nın memleketi için de dönüm noktasıdır. Habsburglar kesin olrak Erdel'e yerleşmeye başlamıştır.

1699 Karlofça antlaşması, Osmanlı tarihinin yeni ama acı başlangıcın devlet tarafından onaylanmasıdır[220]. Osmanlı tarihinin o zamana kadarki en önemli toprak kaybı yaşanmış, hezimet, mali, idari sosyal bünyede yeni sarsıntılara sebep olmuştur. Kaybedilen toprakların geri alınması için girişilen mücadelede istenen sonuç elde edilememiş, 1718 Pasarofça antlaşmasıyla uzun sayılabilecek bir sulh ve yapılanma dönemine girilmiştir[221].

Dünyadaki gelişmelerin önemli ölçüde farkına varan devlet adamları arayış içerisine girmiş, ilgili bölgelere fermanlar gönderilmiş, tedbir alınması istenmiştir[222]. Devleti yeniden yapılandırma ve geliştirme mücadelesi yeni yöntem ve örnek arayışlarına girilmesine de sebep olmuştur. XVII. Yüzyıl, iddia edilenin aksine bir çöküş süreci değil[223], yeniden yapılanma, bürokraside, dini-tasavvufi düşüncede[224] bürokraside, kültür ve sanatta gelişme gayretlerine ağırlık verilen, askeri mağlubiyetler karşısında "tedbir" alınmaya, celali isyanlarıyla, askeri ayaklanmalarla zaman zaman patlayan, bunları tesiriyle de daha da artan içtimai, iktisadi sıkıntılara çözüm aranan bir devredir. XVIII. yüzyıl[225] ise değişim sancılarının daha yoğun hissedildiği, Mehmet Genç'e göre genişleme devresinden sonra, girilen gerileme sürecini durdurma, en azından yavaşlatma mücadelesinin verildiği dönemdir[226].

Cephedeki acı mağlubiyet haberlerine Osmanlıların alışmak zorunda kaldığı, 1703 Edirne vakasını aratmayan 1730 Patrona isyanın toplumdaki iç buhranın patlamaya dönüştüğü bir dönemde, "kederin, elemin, gamın ateşiyle içten içe yanıp, heyecan duyan[227]" İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem* isimli eserini padişaha sunarak, gerilemenin kök salmadan durdurulmasına, müjdeli haberlere vesile olmak istemiştir. O döneme kadar yazılan ıslahat risalelerinin pek rastlanmayan bir ufuk ve bakış açısı içerisinde, süreklilik ve yenilik şuurunun iç içe işlendiği, gerçekçi, sebep-sonuç ilişkisine riayet edilen, idealizmi değil, imkanlarla doğrultusunda yapılması gerekenleri belirleyip nasıl yapılacağının cevabını da veren, türü içerisinde yeni bir çığır açan bu eser İbrahim Müteferrika'nın yenilik arzusu kadar eserin basılmasını isteyen I. Mahmud ve hamisi olan yöneticilerin, özellikle III. Ahmet ve Damat İbrahim Paşa'nın bakış açısının belirlenmesi için de önemli ipuçlarına sahiptir.

İbrahim Müteferrika'nın siyaset felsefesi, nizam, devlet ve yenilik fikri üzerine kurulmuştur. Zaten siyasi düşüncesinin temeli, devleti yeniden yapılandırma esasına dayanmaktadır.

İbrahim Müteferrika "hikmet"e dayalı bir siyaset anlayışından yanadır. Siyasetin karşılığı olarak "tedbir" "hikmet" kavramlarını da kullanan müellif, siyasetin "siyaset-i ilâhî" ve "siyaset-i sultânî" ayrımını fiilen benimsemiştir[228]. "Siyaset-i sultânî"nin, karakteristik yapısı ile her şeye şâmil olan "Siyaset-i ilâhî"ye göre şekillenmesi gerektiğini vurgulamıştır[229]. Siyaset felsefesinin ilkelerini dini temellere dayandıran İbrahim Müteferrika, tespit, tenkit, yaklaşım ve önerilerini bu esaslar çerçevesinde şekillendirme gayretindedir. O'na göre, siyasetin gayesi kanunlara riayet ederek, adaleti sağlamak[230], güzellikle, gerek-

tiğinde ise zorla, insanları hakkı olana razı etmek, dinin ve devletin selâmetini, nizamı sağlamaktır. Bunun için gerekli kurallar peygamberler vasıtasıyla belirlenmiş ve bildirilmiştir. Siyasetçinin en önemli görevi bu kurallara uymaktır. Bu anlayış doğrultusunda devletle din arasında kaçınılmaz bir bağın varlığına inanan İbrahim Müteferrika'ya göre, "*muslih-i ahvâl-i âlem ve mu'addil-i hevâ-yı benî âdem*"dir[231].

İbrahim Müteferrika'nın siyasetin ilmî esaslar doğrultusunda yapılması halinde gayesini daha iyi tahakkuk ettireceği gerçeğini vurgulaması, meseleyi bu anlayışla ele alışı, ilmi kaideleri tatbike önem verişi, siyasi düşünce tarihimiz açısından kayda değer bir zenginlik sağlamıştır.

Siyaset anlayışının daha iyi temellendirilmesi için nizam kavramının, İbrahim Müteferrika'nın zihniyet dünyasındaki yeri belirlenmesi zaruridir. Aslında, "nizamı ahval"in düzeltilmesi, "nizam-ı alem"in korunması, *"nizam-ı alem'e ihtilal, reaya ve berayaya infial*[232]" gelmesinin engellenmesi Osmanlı siyaset düşüncesinin temel öncelikli konuları arasındadır. Zaten ıslahat risalelerinin yazılmasının en önemli nedeni bu durum karşısında, "*tedbir ve tedarükün ne üslup üzere görülmesi münasibdir*[233]" sorusuna cevap aranmasıdır[234]. İbrahim Müteferrika'nın gayretlerini, siyaset anlayışının bu açıdan değerlendirilmesi ihmal edilmemelidir. O, meseleleri değerlendirirken, siyasi, sosyal ve iktisadi nizam'ın nasıl sağlanacağı üzerine yoğunlaşmış, nizamı "*mabbûbut't-tab' kaviyyu'l-i'timâd bir lezîz ilim*"olarak değerlendirmiştir[235].

Nizam kavramını tek başına kullanmakla yetinmeyen müellif, herşeyin iyisi ve kötüsü olduğu hükmünü, nizam için de geçerli kabul etmiş, kavramın başına "hüsn" (iyi, güzel) tanımlamasını ilave etmiştir. İbrahim Müteferrika'nın bu konudaki görüşlerinin özeti şöyledir; Eğer nizam fikrine önem verilip üzerinde durulsa ne kadar önemli olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Bu ilmin sayısız faydaları vardır. "Hüsn-ü nizam" büyük işlerin ruhu mesabesindedir. Her işin teşekkülü, kendi nizamına uygunluğuna bağlıdır. Kıvama erişmesi için nizamı çerçevesinde gelişimi sağlanmalıdır. Devlet ve saltanat işleri hüsn-ü nizam, disiplin ve siyaset ile yoluna girer, takviye, süreklilik ve metanet bulur. Eğer, nizam bir ilim olarak ele alınıp, önemi anlatılırsa, herkes bu işe rağbet eder, işlerin düzene girmesi için bir dakika bile kaybedilmez. Nizam-ı ahvalin korunması sosyal katılım ve fedakarlığa da etki eder, halk hayırda yarışır, ıslahat için gereken imkanlar daha kolay sağlanır[236].

Devletin, nizam ihtiyacının ortaya çıkardığı bir organizasyon anlayışından hareket eden İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem*'in girişinde, bir arada yaşama mecburiyetini ve bu zorunluluğun oluşturduğu siyasi organizasyon şekillerini anlatmıştır.

İbrahim Müteferrika'nın siyaset anlayışında içtimai nizam fikri belirleyici bir konuma sahiptir. Faaliyet ve düşüncelerinin merkezinde "*ahvâl-i nizâm-ı*" düzeltmek, geliştirmek ana fikirdir. Bu düzeni sağlayacak kurallar manzumesinin "siyaset-i ilahi"dir. "Siyaset-i ilahi"ye ile içtimai düzene yapılan vurgu, bu düzenin nasıl bir yönetimle sağlanacağı sorusunun cevabında hissedilmiyor.

Osmanlı siyasi düşüncesinde, hükümdarın mutlak gerekliliği, içtimai düzen faydacılığı üzerine oturtulmuş, bu mutlakiyetin doğuracağı suistimal ve zorbalığın da, adalet ilkesiyle önlenmesi savunulmuştur. İbrahim Müteferrika'nın da zihnini içtimai düzen fikri önemli ölçüde meşgul etmiş, bu düzenin tarihte ve yaşadığı dönemde hangi yönetim şekillerince sağlandığı üzerinde durmuştur. Ona göre, İnsan yaratılışı gereği cemiyet halinde yaşamak zorundadır. Herkes birbirine muhtaç olup kabiliyeti doğrultusunda istihdam edilmelidir. Malı ve gücü olanların galip geleceği yerlerde adalet sağlanamaz. Adaletin gerçekleşmesi için toplumun, ilimlerin ve hikmetin özünü, her şeyin iyisini bilen marifet erbâbı hakimlere ve siyasilere ihtiyacı vardır. Bunlar, "*medâr-ı siyâset olan riâyet-i kûnûn, adalete rağbetleriyle*" herkesi kendi hakkına razı kılar. Din kaidelerinin yerine getirilmesi, müslümanların işlerinin düzenlenmesi ve suçluların cezalandırılması için "*hâkim-ü-kâhir ve âdil*"e ihtiyaç vardır. Her topluluk bir hükümdara bağlıdır. O'nun emrine boyun eğilir ve itaat edilir, işlerin görüş ve düzeni onun görüş ve tedbirine bağlıdır. Tarihte, kurulan nice devletlere halife, sultan, hükümdar, hakan, kisra, çesar ve sair nam, şan ve ünvanla sayısız hükümet edenler tayin edilmiştir[237].

İçtimai nizam açısından İbrahim Müteferrika da bir yöneticinin gerekliliğini vurgulamıştır. Ancak tarihi bir vaka olarak çeşitli ünvanlarla, yani sistemlerle, bu düzeni sağlamak için yöneticilerin varlığını sürdürdüğünü hatırlatmıştır. Geleneksel anlayış doğrultusunda hükümdarın seçilmişliği, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğu gibi konulara girmemiş, özel tahsislerde bulunmamış, kendisini himayesinden dolayı padişaha teşekkür etmiştir. Osmanlılara sevgi, saygı ve güvenini ise her eserinde güzel ifadelerle dile getirmiştir.

Bu tür eserlerde, Allah'a ve Hz. Peygambere dua ve şükran faslından sonra, padişaha takdim edilenlerde bilhassa, yöneticiye duyulan ihtiyaç ve hükümdarın seçilmişliğinden, öneminden, faziletlerinden, hususiyetlerinden, görevlerinden söz edilmesi güçlü bir gelenektir. Hükümdarın meşruiyyet sürecine katkıda bulunulur. Bu genel uygulama XVIII. yüzyıl eserleri için bir istisna

değildir. Mesela, Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın ve Nahîfî'nin eserinde bu geleneğe riayet edilmiştir. Bu geleneği kendisi de bilmekte, *Risâle-i İslâmiye*'de III. Ahmed'i hayır dualarla anmaktadır. Geleneği çok iyi bilen İbrahim Müteferrika böyle bir tavır içerisine girmemiştir. Yönetimin yozlaşma sebebini ve ıslahat önerilerini sıralarken hükümdar otoritesinin rolüne özel bir vurgu da yapmamasıyla da diğer müelliflerden ayrılmıştır. Ayrıca ıslahat önerilerini sıralarken, örnek olarak Rusya'yı gösterip, çarın diğer ülkelerdeki idari şekillerini incelettiğini, başarılarında araştırıcı olmalarının etkisini hatırlatması, diğer ıslahatçılar gibi saltanat kurumuyla devleti özdeşleştirmesine özel vurgu yapmaması[238] da manidardır.

Halifelik, Osmanlı hükümdarlarının kullandığı bir sıfat olmakla birlikte, İslam siyaset düşüncesinde, farklı bir anlayış ve sistemin ifadesidir. Hükümdarlık ise bu asli yönetim şeklinin yozlaştırılmasıdır. İslam'a ters bir yönetim şekli olmamakla birlikte, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu, arkadaşlarının devam ettirdiği hilafet sistemiyle eşdeğer, temel kaynaklar ve düşünceler doğrultusunda hilafete tercih edilecek bir sistem değildir. Çesar veya kisra da Osmanlı sultanlarının kullandığı sıfatlardan değildir.

Şaşırtıcı olan, dışarıdan gelen birisi olmasına, bu tür eserlerdeki genel giriş cümlelerini ve hükümdarı meşrulaştırma anlayışını bilmesine rağmen, olaydan tarihi bir vaka olarak bahsetmekle yetinmesi, tarihte ve o gün tartışılan, yönetim şekillerini hatırlatmasıdır. Bunda yöneticiyi gerekli görmekle birlikte, bunun illa hükümdar olmasının gerekmediği fikrinin ve İslam siyaset düşüncesindeki tartışmaların bir etkisi var mıdır? Tartışılan yönetim şekillerine ilgi duyması da bu yaklaşımında etkili olmuş mudur? O, bunların hepsinden haberdardır. İçinde yaşadığı sistemden bağımsız düşünüp hareket edebilecek kabiliyete sahiptir. Fikri istiklaline, ilmi esaslara büyük ehemmiyet veren birisidir. Bu inceliği dikkate almaması düşünülemeceğine göre, hükümdarlığa dini ve siyasi bakış açısının etkili olduğu düşünülebilir. O'nun Osmanlı ülkesine gelişinin ilk yıllarına denk gelen Edirne vakasında (1703), ilk defa Osmanlı hanedanının meşruiyyeti tartışma konusu olmuştur[239]. Bu konu etrafında düşünürken, İbrahim Müteferrika'nın en güçlü hamisi, Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın akrabalık ilişkilerini geliştirerek adeta gizli bir hanedan görüntüsü oluşturması üzerinde durulmalıdır[240]. Ama, bu olaylarla İbrahim Müteferrika arasında organik bir bağ kurmak doğru değildir. Bu değerlendirme sırasında, İbrahim'in hükümdarlık aleyhine bir fikir içerisinde olduğunu hissettirecek bir belirtinin olmayışı, Osmanlılara sevgisi, himaye edilmesinden dolayı padişaha teşekkür edilmesi ve siyaset-i ilâhîye samimi vurgusu da dikkate alınmalıdır.

Bu bilgiler birleştirilip, araştırma derinleştirilirse, XVIII. yüzyılda hükümdarlık kurumu ve Osmanlı hanedanına bakışın yeniden değerlendirilirse daha sağlıklı bir sonuca ulaşılabilir.

İbrahim Müteferrika devlet ve cemiyet yapılarının farklılığını hatırlatarak, farklı yönetim şekillerinin tarifini de yapmıştır. Bunlardan birincisi, Eflatun'un yolu olarak tanımladığı "Munâhırhıyâ" (Monarşi)dır. Sultanların çoğu bu görüşe göre ortaya çıkmıştır[241]. İkincisi, Aristo'nun yolu olup, "Aristokrasya" (Aristokrasi)dır. Bu sistemde saltanat işleri devlet ileri gelenlerinin elindedir[242]. Üçüncüsü, Demokratis'in yolu olup, "Dîmukrâsiye" (Demokrasi)dir. Bu sistemde bütün halkın devlet yönetimine katılımı gerekir. Seçilen yöneticiler arasında kötülüğü görülenlerin hakkından gelinir. Bu sistem için, "*âmme-i tedbîr-i mehârîn dirler*[243]" Bu yönetim şekilleri aralarında herhangi bir tercih beyanında bulunmayan İbrahim Müteferrika'nın demokrasi hakkında ki nakli, tarifi sırasında kullandığı kelimeler ve konuya ayırdığı yer bu fikre daha sıcak baktığı izlenimini oluşturmuştur[244].

İbrahim Müteferrika'nın insanların yönetimi için tarihteki uygulamaları aktararak, sultanlık hakkında özel bir yorum yapmadan veya fikirlerin tekrarı yönüne gitmeden, üç yönetim şeklini ve uygulandığı ülkeleri zikretmesi Osmanlı siyaset düşüncesinde ilk defa rastlanan bir durumdur. Aslında, bu istisnai durum, Farabi dışında, İslam siyaset düşüncesi için de geçerlidir[245]. Osmanlı siyaset düşüncesinde, İbrahim Müteferrika bu yönüyle de ilktir. Bu eserin devrin hükümdarına kendisi tarafından takdimi, dönemin siyasi anlayışı dikkate alındığında, medeni cesareti ve karakteri bakımından önemli bir ipucudur.

Yönetim şeklindeki bu tavrına karşılık, eserlerinin muhtelif bölümlerinde İslam'ın evrenselliğine ve siyaset-i ilahi'ye, Osmanlı Devleti'ne yaptığı vurgu daha bir anlam kazanmaktadır.

Modern veya geleneksel yönetimlerde görevlerin yerine getirilmesi ve içtimai düzen için örgütlü bir yapıya her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacı cevaplamak için insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren toplum çeşitli sınıflara ayrılmıştır. İçtimai örgütlenme, farklı çevrelerde, şartlara göre çeşitli düşünürlerce savunulmuş, muhtelif tasnifler yapılmıştır. Eflâtun ve Aristo'nun açıklamalarını dikkate alan Fârâbî, Keykavus, Nizâmülmülk toplumun tasnifini yeniden yorumlayarak, olaya İslami bir veche kazandırmıştır[246]. İslam tarihi, farklı toplulukları bir arada idare etme hususunda zengin bir tecrübeye sahiptir[247]. Bu tecrübeleri dikkate alan Tusi, Râzi, Devvâni gibi düşünürlerce etraflı bir çerçeve çizilen içtimai tasnif Osmanlı düşünürlerince de kabul görmüş-

tür[248]. Bu tasnif "erkân-ı erbaa", "esnâf-ı erbaa", aksâm-ı erbaa", "dört erkân-ı asl" kavramlarıyla tanımlanmıştır. İbrahim Müteferrika da selefferinin tanım ve sınırlamasına bağlı kalarak Osmanlı toplumunu dört sınıfa; "dört erkân-u asla" ayırmıştır. Bunlar; 1- Asker, (ashâb-ı seyf), 2- Ulemâ (ashâb-ı kalem), 3- Çiftçi (ashâb-ı hars-u-zira'at) 4- Tüccar ve zanaatkâr (erbâb-ı hırfet-u-ticaret)dır[249].

Gelenekselleşmiş tabakalaşma modelini[250] benimseyen İbrahim Müteferrika, bu sınıfların görev ve sorumluluklarıyla, "*hüsn-ü siyaset*" arasında, içtimai düzen açısından kaynaklanan bağın gücüne atıfta bulunmuştur. Erkân-ı asl arasında en önemli sınıf, hükümdarın, vezirlerin beylerin ve diğer askerî görevlilerin yer aldığı askerîyedir. "*Uhde-i zimmetlerine farz; vazife-i mâlezimleri,*" ulemâ ve hukemânın mücerred görüş ve tedbirlerine müracaat ederek, bütün esnafı "*zapt-u rapt*" altına almaktır. Böylece, "*kanun-ı adalet ve hüsn-i siyaset ile*" halkın ve cümle esnafın işleri görülmüş ve düzene sokulmuş olur[251]. Ama, onun yaşadığı dönemde klasik tasnifin dışına çıkılmış, taşradan merkeze doğru yayılan bir siyasal katılım ve kazanım mücadelesi güçlenmeye başlamıştır[252]. A'yan ve eşraf bu mücadelede öne çıkan güçlü sınıflardandır[253]. İbrahim müteferrika'nın bu konuya temas etmemesi, içtimai tahlillerine ve içtimai düzen fikrine terstir. Aslında, askeri sınıf dışındaki grupların meselesini, askeri sınıfta olduğu gibi etraflıca ele almaması düşündürücüdür. Halbuki esnaf onun yaşadığı yıllarda ciddi bir değişim ve uyum mücadelesine girişmiştir[254]. İbrahim Müteferrika'nın diğer ıslahatçı düşünürlerin yolundan giderek idealize edilmiş tasnifi savunması, mevcut yapıyı değerlendirmemesi, bu yapının ayrıntılarına girmemesinde geleneksel anlayış yanısıra, sosyal dengenin bozulmasının sonuçları da etkili olmuştur.

İbrahim Müteferrika da, meslekler arası geçişlere, Lütfi Paşa[255], *Kitâbu mesâlih* müellifi[256] Mustafa Âlî[257], Hasan Kâfi[258], Kâtip Çelebi[259], Naîmâ[260], Defterdar Sarı Mehmet Paşa[261], Nahîfî[262] gibi karşı çıkmıştır[263]. Ancak, sınıfların önceliği ve önemi konusunda onlardan kısmen de olsa farklı bir yaklaşım içerisindedir. Erkân-ı erbaa'nın saralamasında farklılıklar olmasına[264] rağmen, "*dört erkân-u 'asl 'inkısâm ile beden-i devlet terkîbine kuvvet ve mizâcına takvit virmek*[265]" gerekli olup "*Umûr-u dünyada hakîkate nazar olunsa bir tâife, diğer tâife-i uhrâ üzerine tercîhü tafdîl olunmağa sebil*[266]" olmadığı hemen bütün ıslahatçı düşünürler tarafından kabul edilmiştir. İbrahim Müteferrika ise, askeri sınıfın diğer sınıflardan ayrılması gerektiği kanaatindedir. Bunun sebebini de, askeri sınıfın sorumluğu ve diğer sınıflarla karışması durumunda meydana gelmesi muhtemel fesat ve benzeri sıkıntılarla açıklamıştır. Sınıflar arası uyumun önemi üzerinde dururken, birini diğerine "*tercîhü tafdîl*" ettiğini açık-

ça söylememiştir. Ancak ifadeleri ve eserin bütünlüğü dikkate alındığında askeri sınıfın üstünlüğü fikri varlığını hissettirmektedir. Bu hissiyatın oluşumunda, Osmanlı'nın militer yapısı, Avrupa'da askeri teşkilat yapısı ve sosyal seyyaliyetin Osmanlı toplumunda doğurduğu sıkıntıların da rolü olabilir.

Osmanlı siyasi düşüncesindeki, erkân-ı erbaa tasnifi ve meslekler arası ilişkiler, geçişsiz, katı statücü anlayışın emredici bir kurala dönüşmesinin değil, içtima düzen fikri açısından hassasiyet gösterilmesi istenen ilkelerdir. Uygulamada da ehliyete ve ihtiyaca göre bu kuralların esnetilmesi görülmedik veya eleştiri konusu olan bir mesele değildir. Bilakis tavsiye ve teşvik edilen konudur. Osmanlı toplumunda, Hindistan'daki Kast sistemi veya, Ortaçağ Avrupa'sındaki serfler, asiller, ruhban sınıfları gibi ayrımlar yaşanmamıştır. Findley'in de belirttiği gibi, Osmanlıların toplumu tasnif kavramları "sınıflandırıcı terimlerdir, ama sözgelimi İngiliz, Fransız, ya da Alman tarihi tartışmalarında kullanılan "toplumsal sınıf" kavramının hiçbir çağrışımına işaret etmemektedir[267]." Osmanlı toplumunda her zaman sosyal hareketlilik yaşanmıştır. Bunun da, konumuz açısından en önemli örnekleri ıslahatçı düşünürlerdir. Büyük çoğunluğu, mesleklerine kâbiliyetleri ve eğitimleri ile sahip olmuştur[268].

İbrahim Müteferrika erkân-ı erbaa arasındaki ilişkilerin düzenlenmesinde de geleneksel anlayışı benimsemiştir. Ona göre, dört sınıf birbirinden farklı kılınmalı, herkes kendi işini yapmalıdır. Bir sınıf, diğerinin işini yapmaya zorlanmamalıdır[269]. Osmanlı sisteminde, sınıflar arası ilişkilerin belirli bir sorumluluk ve görev anlayışıyla düzenlenmenin formülü daire-i adliyedir. Bu formülde genel olarak sınıflar arası bağ şöyle sıralanmaktadır; "1-*Adldir mûcib-i salâh-ı cihân (Dünya düzenini sağlayan adalettir), 2-Cihan bir bağdır divârı devlet (Dünya bahçedir, duvarı ise devlet), 3-Devletin nâzımı şerîattır (Devletin nizamı ise şeriatla -Allah'ın koyduğu kurallar-sağlanır), 4-Şerîata olamaz hiç hâris illa mülk (Şeriat da devletsiz korunamaz), 5-Mülk zapteylemez illâ leşker (Saltanat -devlet-, ordusuz zaptedilmez), 6-Leşkeri cem' edemez illâ mal (Mal olmadan asker olmaz), 7-Malı cem' eyleyen raiyyettir (Malı üreten ise halktır), 8-Reâyayı kul eder pâdişâh-ı âleme adl (Halk ise padişaha adalet ile bağlanır)*[270]."

Osmanlı siyasi düşüncesinin de en önemli kavramlarından olan daire-i adliye, Kâtip Çelebi[271], Naîmâ[272], *Hırzü'l-mülûk* müellifi[273] Defterdar Sarı Mehmet Paşa[274] gibi düşünürlerce de özel vurgu yapılan merkezi bir kavramdır. Osmanlı toplum düzeni ve siyaset kültürünün temel ilkelerini deruhte eden, daire-i adliye, aynı zamanda siyaset felsefesi açısından, bir devletin güçlü olmasıyla, devlet-toplum arasındaki sözleşmenin[275] şartlarıdır.

Dâire-i adliyeyi "oluşturan adalet, şeriat, hükümdarlık, ordu, servet, halk toplum yapısının temel dayanaklarını teşkil etmektedir. Bu halkalardan biri yok olursa, devlet de toplum da çökmeye mahkumdur[276]." İbrahim müteferrika, İçtimai nizam için bu formülü herkesin kabiliyeti doğrultusunda, hakkına razı olmasını sağlayacak bir adalet halkası olarak kabul etmiştir. "*Sipah raiyyet ile, ve reaya cenk ile cebr-u kerh*" olunmamalıdır. Memleketin imareti, "*bu kanun-u hikmet-'ihtivaya ihtimam*"a bağlıdır[277]. Çünkü, "asker mülksüz, mülk ordusuz, ordu parasız, para halksız olmaz, halk da adaletsiz dirliğe kavuşamaz" görüşü her Osmanlı siyasi düşünürü tarafından kabul görmüştür. İbadullahın saadeti muntazam bir ahval ile sağlanacağının altı bilhassa çizilmiştir.

Nizam ve yenilik İbrahim Müteferrika'nın siyaset düşüncesinin en önemli ve iç içe iki kavramıdır. Her açıdan nizamın yenilenerek geliştirilmesini ve korunmasını istemiştir. Ona göre nizam yeniliklerin, gelişmenin, gelişme de nizamın garantisidir. Eğer nizam yoksa gelişme olmaz, gelişme olmazsa nizamın devamı sağlanamaz. İbrahim Müteferrika'nın nizam anlayışı statükocu korumacılığa terstir. Nizam, her işin kendi kanun ve kuralları doğrultusunda yapılmasıdır. *Usulü'l-hikem*'de geçen kelimeler sayılacak olsa, "nizam" ve "cedit" en çok kullanılan kavramlar arasında üstünlüğü sağlayacaktır. Osmanlı siyasi düşüncesinde "*Nizam-ı cedit*[278]" (yeni düzen) tanımını ilk defa kullanan[279] İbrahim Müteferrika'dır. O'nun siyaset felsefesinde statü ve değişim içi içe olup uyumlu bir beraberlik içerisindedir. O'nun başardığı bu uyum Osmanlı siyasi düşüncesinde pek rastlanan bir durum değildir.

Sürekli, ilerleme esasına dayanan bir değişimi savunan İbrahim Müteferrika', yıkıcı olmamayı, sosyal dengeyi sarsmamayı ilke edinmiştir. İfrat ve tefrit noktasında eski ve yeni kavgasını benimsememiş, meseleyi ihtiyaç ve meşruiyyet noktasından ele almıştır. Eskiyi tenkit ederken, müsbpet ve menfi yönlerinin ayırımında bulunmuş, kaydırılması veya yenilenmesini istediği hususların yerine yenisini teklif edebilmiştir. Onun yenilikçiliği, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle "*değişerek gelişmek veya gelişerek değişmek*" fikri üzerine bina edilmiştir. Değişim uğruna cemiyet ve devlet hayatında sarsıntıya karşı olduğu gibi, değişmemenin de düşmanıdır. Geniş kitlelerin ikna ve desteğinin alınmasını savunmuştur. Gönüllü katılımın, değişimin benimsenmesi ve başarıya ulaşmasına katkısının farkındadır. Matbaacılık ve neşriyat programı, bu amaca hizmet etmesi açısından da değerlendirilmelidir. İbrahim Müteferrika bu yönüyle kendinden önceki ve çağdaşlarından farklı bir yaklaşım içerisindedir. Değişimi bozulmak değil[280], gelişme olarak ele almıştır.

Nizam ve değişim kavramını iç içe kullanan İbrahim Müteferrika, ıslahat projesinin büyük ine geleceği inşa fikrine ayırmıştır. Denilebilir ki, gerekmedikçe tenkide vakit ayırmamıştır. Tespit ve teklif, siyaset düşüncesinin temel hususiyetleridir. "*Geleneğin ihyası, geleceğin inşası*" anlayışı bu yaklaşımını özetlemektedir. Tenkide ayıracağı zaman ve imkanını tahlillere, tekliflere ayırması, tenkidi metodu tercih etmemesi, siyasi öğreti ve eğitimciliği açısından dikkat çekicidir.

Batı'daki gelişmeleri inceleyip Osmanlı toplumuna uyarlama teklifleri bu anlayışının ürünüdür. Mesela matbaa olayı bu bakışaçısının en güzel örneklerinden birisidir. Kendi kültürünü yaymak için matbaa kurmakta geciken devlet yetkililerine, matbaanın faydalarını anlatırken ortaya koyduğu sebepler siyaset düşüncesinin uygulamaya dönük tarafıyla zihniyet yapısının anlaşılmasını kolaştırmaktadır

İbrahim Müteferrika'ya göre Osmanlı Devletinin gerilemesinde; 1-devlet yöneticilerinin "*kânûn-u siyasette kusur ve umûr-u mehâmme himmette fütûr... her halde basîret ve ihtiyât lâzıme-i hâl iken müsmaha ve gaflet*" içinde olması[281], 2- Şeri hükümlerin yerine getirilmesinde kusurlu davranılması, 3- "*Adâlette adem-i ihtimâma ve hüsn-ü siyâset ile zapt-u rabtda*" yetersiz kalınması, 5-İşlerin ehil olmayan kimselere verilmesi, 6-Ehil, gün görmüş, rey ve tedbir sahibi kimselerle istişare edilmemesi, 7-Gelişen askeri teknolojinin takip edilip kullanılmaması, 8- Orduda disiplinin bozulması, 9- Dünyadaki coğrafi, siyasi, iktisadi, sınai gelişmelerden habersiz ve tedbirsiz kalınması, 10 Rüşvetin yaygınlaşması, devlet malının israf edilmesi, 11-İhtisasa önem verilmemesi, işleri baştan savma yapılması, adam sendeciliğin yaygınlaşması, 12- Bozulma sebeplerinin araştırılarak gerçekçi tedbirler alınmaması etkili olmuştur[282].

Bu sebepler hangi toplumda olursa olsun "*şeran ve aklen fesadın ve düşmana yenilmenin sebepleri*[283]" olduğunu belirten İbrahim müteferrika, suçun eski sultanların harp usullerinde, kanunlarında değil, kanunları uygulamayanlarda aranmasını istemiştir. Müslümanların olayların doğruluk veya yanlışlığını ayırt edebilecek, düzen ve intizamlarına her zaman yeterli olacak hükümlere sahip olduğuna vurgu yaparak[284] yenilginin sebebini düşmanın araştırılıp, tedbir alınmaması olarak açıklamıştır[285].

İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı Devleti'nin gerileme sebepleriyle ilgili tespitleri, iki üç mesele dışında ıslahat risalelerinin ortak konusudur. Kanunların ihlali, Şeri hükümlere uyulmaması, adaletsizlik, zulmün yaygınlaşması, ehliyete riayet edilmemesi, istişaresizlik, ordunun bozulması, rüşvetin ve israfın yaygın-

laşması, hükümdarın otoritesinin sarsılması gibi konular bu eserlerin hepsinde eleştiri konusu olmuştur[286]. İbrahim Müteferrika'yı bu düşünürlerden farklı kılan taraf, dış gelişmelerin Osmanlı Devleti'ne etkilerini hesaba katmasıdır.

Onun çağdaşı, devlet tecrübesi ve bürokratik görevi itibariyle İbrahim Müteferrika'dan daha önde, bürokrasinin üst basamaklarına kadar yükselen, devrin siyasi-mali kritiğini yapan, kendisine dört defa sadrazamlık sözü verilen, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın entrikaları sonucunda da arzusuna ulaşamayan[287], başarılı bir maliye bürokratı[288] Defterdar Sarı Mehmet Paşa ile 1718'de imzalanan Pasarofça antlaşmasına diplomat olarak katılan, Şıkk-ı Sâni Defterdarlığına yükselen Nahîfî[289] için de geçerlidir. Hatta, onlardan 30-40 sene sonra yazılan layihalarda da, mesela devrinin önemli bir aydını olarak değerlendirilen Süleyman Penah Efendi[290], *Tedbîrü'l-gazâvât*[291] müellifi Canikli Ali Paşa ve diğerlerinde[292], İbrahim Müteferrika'nın bakış açısı yoktur. O'ndan 130 sene önce yaşayan, Hasan Kâfi bu hususta bir istisnadır. O, sınır boylarında yaşamasının de etkisiyle, ilmiye mensubu olmasına rağmen, Avrupa ordularındaki askeri gelişmeyi farketmiş, ilgilileri uyarmıştır[293].

İbrahim Müteferrika'nın dışarıya ilgisini sadece gelişmeleri takip ve uygulama arayışıyla sınırlandırılması yanlıştır. O, dünya ülkelerindeki gelişmeleri, değişmeleri, Osmanlı Devleti'ne tesirlerini sağlıklı bir bakış açısıyla değerlendirmiş, yöneticileri uyarmıştır. Bunun en tipik örneği Rusya gerçeğinin ve bu gerçeğin arkasındaki faktörleri belirlemesi; tahlil ederek Osmanlı yöneticilerinin nazar-ı dikkatine sunmasıdır. Bu değerlendirmesi, siyaset anlayışının gerçekçi, tahlilci ve tedbirci karekterini yansıtmaktadır. Bu yaklaşımıyla da diğer risale yazarlarından farklı bir duruş içerisindedir. Rusya'yla ilgili değerlendirmeleri, Türk-Rus siyasi tarihi ve Rusya'nın yükselişinin incelenmesiyle daha iyi anlaşılacaktır. Rusya Türk devletlerinin hezimetleri üzerine kurulmuş, onların arasındaki siyasi çekişmelerin arasından sıyrılıp, o coğrafyaya yayılmıştır. Timur-Altınordu anlaşmazlığını lehine çevirip, yıpranan Altınordu devletini mağlup ettikten sonra, daha da gelişmiş, Osmalılara karşı cephelerdeki yerini almıştır. Rusya, XVIII. yüzyılın başında, Osmanlı Devleti tarafından durdurulamayacak bir konumda değildir. İbrahim Müteferrika sadece tehlikenin boyutunu belirlemekle kalmmış, bu tecrübeden örnek alınmasını istemiştir. Avrupa'ya açılmanın ve hayranlığın revaçta olduğu dönemde, değişimin adresi olarak dikkatlerin Rusya'ya çevrilmesini istemesi manidardır.

İbrahim Müteferrika, Rusya'nın güçlenmesinin sebeplerini şöyle anlatmıştır; Rus çarı diğer milletlerin askeri usullerini ve idare ediliş şekillerini araştırdı, o ülkelerden işine yararlı elemanları ülkesine davet etmiştir. Ordusunu tavsiyelere uyarak modernelştirip güçlendirmiştir. Bu sayede Avrupa ordularına denk bir ordu meydana getirmiştir. Getirttiği mühendislerle mükemmel bir donanma kurmuştur. Hazar Deniz'inin haritasını çizdirerek, İran'a ticaret bahanesiyle burada gemi bile yokken donanma yerleştirmiştir. Böylece pek çok yeri ele geçirmiştir[294].

İbrahim Müteferrika'nın ıslahat projesinde askeri yenilik fikri en önemli mesele olarak ele alınmıştır. Yazar, Osmanlı ordusunun harp usullerini değerlendirdikten[295] sonra, bu yapı ile devam edilmesinin mahzurlu ve maliyetli olduğunu belirtmiş, yeni yapılanmanın mecburiyeti ve usulleri üzerinde durmuştur. Ancak, gerilemenin tek sebebinin ordunun bozulması olmadığını hatırlatarak ıslahatların diğer sahaları da içine almasını savunmuştur[296]. Askeri alanda yapılacak düzenlemelerin sosyal huzurun, ekonomik yapının düzelmesine, toplumsal kargaşanın önlenmesine katkıları olacağını belirtmiştir[297].

İbrahim Müteferrika'ya göre devletin güçlenmesi için öncelikli olarak yapılması gerekenler şunlardır; 1- Din ve devlet gayreti canlandırılmalıdır. 2- Adalete riayet edilmeli, siyasetin gereği olarak kanunlar uygulanmalıdır. 3- Görevler ehil kimselere verilmelidir. 4- İlim irfan, tecrübe, rey ve tedbir sahibi kimselerle istişare edilmelidir. 5- Orduda disiplin ve yenilik sağlanmalıdır. 6- Rüşvet ve israf önlenmelidir. 7- İhtisaslaşmaya önem verilmelidir. 9- Toplumda her sınıf kendi mesleğini icra etmelidir. 9-Bir zamanlar Osmanlı orduları karşısında mağlup olan Avrupalıların, güçlenmelerini sağlayan usuller, düsturlar, siyasi ve riyasi kaideler, adetler, araştırılıp düşmanın ahvalinden haberdar olunmalı, tedbir alınmalıdır. 10- Bilimsel gelişmeler takib edilmeli, yeni müsseseler kurulmalı, eskiler yeni şartlara intibak ettirilmelidir. 10- İslam beldelerinin esaret altına girmesinin sebebi, tembellik, gaflet, taasup, cehalet gibi hallere müsamaha edilmemelidirir. 11- Bozulma sebeplerinin araştırılarak gerçekçi tedbirler alınmalıdır.

İbrahim Müteferrika, kendisinden önceki ve kendi dönemindeki ıslahatçı düşünürlerin ortak reçetesi olarak gördükleri "kânun-ı kadîm"e dönüşü tek çıkar yol kabul etmemiştir[298]. Tecrübelerden ders alınmasını, düzenlemelerin şartlara uygun olmasını vurgulamıştır. *Kitâbu mesâlih* müellifi, İbrahim Müteferrika'dan yaklaşık 160 sene önce kânun-ı kadîm anlayışına eleştiriler yöneltmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarına kadar İbrahim Müteferrika ve O'nun dışında benzer düşünceleri savunan ıslahat risalesi yazarı yoktur. *Kitâbu mesâlih* müellifi, ilim erbabıyla ilgili görüşleri başta olmak üzere, Osmanlı klasik sistemi-

ni temelden etkileyecek görüşler ileri sürdüğü[299] eserinde *"evvelden olagelmemişdir dimek fâide virmez, ol zaman bu zamana uymaz (...) her husus zamanına göre olmak evlâdır*[300]."yorumunu yapmıştır. Müellif Osmanlı yönetim uygulamalarıyla örtüşen görüşünü eserinin başka bir yerinde daha açık bir dille ifade etmiştir; *"Eğerçi kânundur, lâkin bu asl kânunu koyanlar ya Hersekoğludur veyahud Karagöz paşadır ki bir solp ümmî ademler imiş, lazım mıdır ki şimdiki zamânun âkil ve dânâ hakimleri muttasul heman anların yoluna gideler. Bi-hamdi'llâh bu husus ne sünnetdir ve ne farzdur ki terk itmekle ulu günah hâsıl ola*[301]." Farklı yaklaşımlarıyla uygulanırlılık açısından belirgin hususiyete sahip eserde, kânun-ı kadîmle ilgili yaklaşımlar, İbrahim Müteferrika'nınki gibi açık ve net değildir. Ama, aradaki zaman farkı ve ilk oluşu mukayese yapılırken hesaba katılmalıdır.

İbrahim Müteferrika, önerilerin nasıl ve kiminle gerçekleşeceği sorusuna da cevap aramıştır. Düşmanın ahvalini ve dünyadaki gelişmelerin araştırılmasını isteyen müellif, dediğini kendisi yapmış, Avrupa ülkelerindeki askeri teşkilat ve teknoloji, içtimai ve iktisadi sahadaki gelişmeler hakkında yei bilgiler vermiştir. Bu bilgiler ışığında başta ordu olmak üzere diğer sahalarda nelerin nasıl yapılması gerektiği üzerinde durmuştur.

Coğrafi keşiflerin, Avrupa ticaretinin dünya çapında genişlemesinin, Amerika kıtasının bulunmasının dünyadaki değişime ve Osmanlılara yansımasının farkında olduğu anlaşılan[302], coğrafyanın önemini vurgulayan İbrahim Müteferrika bazı askeri terimleri de ilk defa kullanan, Batı askeri teşkilatı hakkında ayrıntılı bilgi veren kimsedir. Meseleyi yakından takibine fikir vermesi açısından onun kullandığı[303] kavramları hatırlatmak yeterlidir. Infantry (piyade), baylanto (süngü), grandiz, dragon (karabine ile silahlı bindirilmiş piyade), kovalariya (ateşli silahlı süvari), karaol (piyadenin tek saf halinde fakat zikzaklı olarak düzenlenerek ateş gücünün artırılması yöntemi), parola[304] bunlardan bazılarıdır.

İbrahim Müteferrika bu uygulamaların kimlerle gerçekleştireceği meselesini de açıklığa kavuşturmuştur. Bu konudaki yaklaşımı da, kağıt fabrikası ve matbaadakine benzerdir. Transfer edilen elemanın yanında ülke insanının yetiştilmesi onun temel yaklaşımıdır. Yöneticilere Osmanlar lehine beyin göçünün teşvik edilmesini tavsiye etmiştir. Bu teklif Osmanlıların yabancı olmadığı bir usuldür[305]. Asırlarca bu yolla, özellikle de muhtediler vasıtasıyla, Avrupa'dan teknoloji transferi gerçekleştirmiştir. İbrahim Müteferrika'nın istediği bunun daha sistematik hale getirilmesidir. Rusya örneğini inceleyen İbrahim Müteferrika Osmanlılar için aynı yöntemin uygulanmasını istemiştir. Osmanlıların askerlerini orduda iken ve emekliye ayrıldıktan sonra maddi bakımdan tatmin etmesinin Avrupalıların ilgisini çektiğini, başka bir ülkede böyle uygulamalar olmadığını söyleyerek, yetişmiş elemanların getirilmesinin kolay olduğunu belirtmiştir. Bunun için, casuslar vasıtasıyla hristiyan askerlerine, Osmanlı ülkesinin hizmetine girenlerin iki kat ücret alacağının duyurulması yeterlidir. Bunların münasip yerlerde ikametleri sağlanmalı, kendi aralarında ayinlerini yapmalarına müsaade edilmelidir. Bu teklif Avrupalılar için son derece caziptir. Fırsat buldukça devletin hizmetine girecekleri kesindir. Böylece yeni teknikler, usuller Osmanlılar tarafından öğrenilecek, ordu güçlenecek, düşmanlar arzularına ulaşamayacaktır. Rusya bu uygulamaların başarıya ulaşacağının örneğidir[306].

İbrahim Müteferrika'nın beyin ve teknoloji transfer teklifi aradaki mesafenin kapatılmasını kolaylaştırıcı bir taleptir. Teklifte bulunurken hangi imkanlarla yapılacağını da araştıran düşünürün en büyük güvenci Osmanlı insanının kabiliyetidir. Bunun yanında ülkenin tabii imkanları ve stratejik konumunun farkındadır. Mesele, imkansızlık veya insansızlık değil, anlayış, eğitim ve yönlendirme problemidir. O, yeni düzenlemeler yapıldığı takdirde, Osmanlı askerinin en kısa sürede galip geleceği düşüncesindedir. Çünkü, yenilikleri benimseme, disiplin ve kabiliyet Osmanlı askerinin mizacında vardır[307].

Tespit, teklif, usul ve imkan arasındaki bağı hesaba katarak hareket etmesi onun siyaset felsefesinin gereklerine riayet ettiğini göstermektedir. Matbaa ve kağıt fabrikası bu tarafının en güzel örnekleridir. Askeri sistemin nasıl olması gerektiğini, yeniliklerin kimlerle gerçekleşebileceğini anlatırken, "hangi imkanlarla?" sorusunu da cevapsız bırakmamıştır. Devletin imkanlarının, halkın fedakarlık duygusunun iyi değerlendirilmesini istemiş, halkın harekete geçmesi için gerekli ortam ve usül üzerinde de durmuştur.

Osmanlı devletinin nüfusu kalabalıktır. İmkanlar mevcuttur. 100 bin kişilik bir ordu oluşturup techiz etmesi zor değildir. Bunun için geçmiş sultanların askeri kanunlarını incelenip zamana göre yenilenecektir[308]. Halka nizamın gerekliliği güzellikle anlatılıp yardımları istenirse talepleri büyük bir coşku içerisinde karşılayacak anlayışa sahiptir[309]. Avrupa ordularına denk, hatta daha da güçlü bir ordunun bir sene içerisinde kurulması mümkündür[310]. Yeniçerilerin devletin başına açtığı dertleri bilen İbrahim Müteferrika, açıkça dile getirmemekle birlikte, III. Selim'in XIX. yüzyılın başında kurduğu Nizam-ı Cedit Ordusunun, 1826'da da II. Mahmud'un gerçekleştirdiği, tarihte de "vaka-i hayriye" olarak isimlendirilen, Yeniçeri Ocağının lağvedilmesinin fikri temellerini hazırlamış,

1731'de gündeme getirmiştir. O'nun bu ihtiyacı 100 yıl öncesinden hissetmesi ve usullerini belirlemesi gerçekçiliğinin ve ileri görüşlülüğünün ifadesidir.

Zaman ve mekân şuuru, İbrahim Müteferrika'nın hüsn-ü siyaset anlayışının temel meseleleridir. Aynı zamanda ilmi usuller dahilinde siyaset yapılması arzusunun da tezahürüdür. Haklılığını anlamak için bu kavramları kullanışını, yalın manalarıyla değil, temsil ettikleri anlam ve muhtevalarıyla değerlendirilmelidir. Her ikisi de devlet ve millet açısından son derece önemlidir. Arzulanan istikbalin iki ayağıdır. Osmanlı siyasi düşüncesinde zaman ve mekan şuurunun tam kavranamamış, özellikle mekanın boyutu, siyaset felsefesi açısından ihmal edilmiş bir konudur. Mesele coğrafya ve tarihçiliği bahsinde işlendiğinden burada hatırlatılmakla yetinilmiştir. Ancak bu iki kavramın hatırlattığı bir husus var ki, onlara, ona kadar, gereken ehemmiyet verilmemiş, hatta bu eserlerde pek ele alınmamıştır. Bu mesele, yeryüzündeki müslümanların mağdurluğu, iletişimsizliği, potansiyel gücü ve nasıl harekete geçirileceği meselesidir. Mekan, yani coğrafya bilgisinin sadece bu konuda sağlayacağı faydalar üzerinde durması millet olma şuuruna verdiği önemin göstergesidir.

Osmanlı Devletinin gelişmesi, müslümanların birliği, istiklali, İbrahim Müteferrika'nın siyaset felsefesinin gayesidir. Gelişme ve birleşme işinde eğitimin gücünü keşfeden müellifin en büyük hedefi devlet ve milletin güçlenmesidir. Güç ve birlik konusunda kültüre ve bilgiye verdiği önem, üzerinde durulması gereken, her devirde geçerli bir konudur. Bu noktalarda, siyasi hedefe ulaşmada eğitim ve kültürel birikimin ne kadar müessir olduğunu *Vesiletü't-tıbâ'a*'da ortaya koymuştur. Ancak, müslümanların birliği meselesine kafa yorması, faydası 150 yıl sonra daha belirgin olarak görülen bir ileri görüşlülüktür. O'nun istediği anlamda, II. Abdülhamid'in daha iyi kullandığı bu potansiyel güç[311], uyarılarına kulak verilip, o imkanlarla farkedilip harekete geçirilmemesinin acısı, çok geçmeden hissedilmiştir. Matbaanın böyle bir gayeye hizmet etmesi kaçınılmazdır. Bastığı eserler de bu arzusunu tahakkuk ettirecek muhtevaya sahiptir.

Dışarıdan gelen birisi olmasına rağmen İbrahim Müteferrika'nın Osmanlı toplumunu çok iyi tahlil ettiği muhakkaktır. İfadelerine bakılacak olursa, bir sosyolog gibi toplumu ve devleti incelemiştir. Yaklaşımlarında toplum gerçeği gözardı edilmemiştir. Osmanlı toplumunun şartları ve değerleri doğrultusunda, sosyal dengeyi ihlal etmeden değişimin yollarını aramıştır. Sosyal denge ile sosyal değişim arasında kurduğu bağlantı, sosyal siyaset açısından değerlendirilmesi gereken bir konudur. Özellikle, sosyal değiştirmenin, sosyal dengeyi tahribatı dikkate alındığında bu tavrı daha da anlam kazanmaktadır. Sosyal

olayların, teknoloji transferi gibi, değerler veya sistemler transferiyle çözülemeyeceğinin şuurundadır.

İbrahim Müteferrika'nın siyaset felesefesinde ve icraatlarında sosyal psikoloji son derece önemli ve belirleyicidir. Sosyal psikolojinin müsbet gelişiminin idari tedbirlerle istenen seviyeye ulaşamayacağı düşüncesindedir. Onun için anlatmaktan, ikna etmekten, gönüllü katılımı sağlamaktan yanadır. Sosyal mutabakatın sağlanmasında, bilgilendirme, karşılaştırma ve ikna yönteminin en etkili usûl olduğu kanaatindedir. Hüsn-ü nizamın öneminin anlatılması halinde, halkın güzel eserler vücuda getireceğini, hayır sahiplerinin bütün varlığını devletin güçlenmesi, toplumun gelişmesi yönünde sarfedeceğine dair öngörüsü[312], sosyal katılım için geçerli bir anlayıştır. Teklif ve hatırlatmalarında, ıslahat talebinin, tepeden değil, tavandan gelen bir isteğe dönüşmesini, meselelerin toplumun muhtelif sınıflarınca tartışılarak geliştirilmesini, benimsenmesini, yönetimin uygulamalarına şuurlu destek ve sosyal denetimin faydalarını, ince bir siyasetle yönetici kesimin nazar-ı dikkatine sunmuştur. Fikirleri genel değerlendirmeye tabi tutulduğunda bu hassasiyet daha iyi farkedilmektedir.

Sosyolojik açıdan üzerinde durulması ve siyaset bilimi çerçevesinde değerlendirilmesi gereken husus "halk" (msl. Devlet-i Aliyye'nin halkı[313]) kavramını kullanmasıdır. Bu kavramın o asırda kullanımı son derece manidardır. Başka eserlerde ve sahalarda kullanılmış mıdır bilemiyoruz, ancak, bu Osmanlı ıslahat risalelerinde rastlanmayan bir durumdur. Osmanlı literatüründe halkı tanımlayan kavram "reaya"dır. İçtimai nizam ve sosyal denge açısından hukukunun korunmasına hassasiyet gösterilen bir sınıftır[314]. Bu hassasiyet İbrahim Müteferrika'da daha geniş bir bakış açısı ve ilmi usullere daha uygun şekilde tezahür etmiştir.

Yönetim halk ilişkisinde farklı bir bakış açısına sahip İbrahim Müteferrika'nın halkın kabiliyetiyle ilgili değerlendirmeleri ve onlardan beklintileri de, temsilcisi olduğu çizgi içerisinde, üzerinde durulmayı gerektirecek hususiyettedir. Osmanlı halkı diğer dünya milletlerinden daha kabiliyetlidir. Eğer bir değerlendirilebilse kimsenin bu devlete mukavemete gücü bir gün bile yetmez, "*Devlet-i Aliyye'nin halkı, bi'z-zât ve bi't-tab nizâm kâbuli istidâdında cümleye gâlib olub, eğer fünûn-ı harbiyye nizâmıyla müfennen ve icrâsına dikkat ve ihtimâma himmet olunsa a'dâdan bir ferdin Devlet-i Aliyye-i ebed-'istimrâriyle mukâvemete iktidârı kalmayub, belkikabl'l-hareke nice kılâ'-ubilâdın miftâhlarını bi't-tav've'r-rızâ bâr-gâh-ı pâdişâhiye getürüp, teslîmini maslahat görürlerdi*[315]."

Osmanlı siyaset düşüncesinde daire-i adliye fikri, İbrahim Müteferrika'da ruhuna daha uygun bir çerçevede işlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışmamızda, İbrahim Müteferrika'nın siyaset felsefesiyle ilgili değerlendirmelerimize, *Usulü'l-hikem* kaynaklık etmiştir. Eksiklikleri tamamlamak ve onun siyaset düşüncesiyle ilgili genel bir bakış açısı oluşturabilmek için, diğer eserleri ve icraatları da, umumi değerlendirmelere temel teşkil etmiştir. Fakat, tarihi süreklilik içerisinde, dönemin olaylarını dikkate alarak telif, tercüme, neşrettiği kitaplar, onlara zeylleri, siyasi, sosyal ve kültürel faaliyetleri, ilişkileri, yönettiği siyasi müzakereler, antlaşma metinleri incelenerek bu çalışmanın geliştirilmesi, İbrahim Müteferrika ve Osmanlı yenileşme tarihine önemli bir katkı sağlayacaktır. O zaman, anlatılanın üstünde bir İbrahim Müteferrika ile karşılaşılacaktır[316].

Devlet kurumlarındaki "tegayyur ve fesad"ı Kanuni Sultan Süleyman döneminden itibaren farkeden, ıslahatçı düşünürler, devleti gerileten sebepleri belirlemiş, yeni teklifler getirmiştir. Ama, sonuçlar bazı konularda sebep olarak algılanmış, teklifler iç buhrandan hareket edilerek belirlenmiştir. Çözüm olarak tarihi tecrübenin ürünü olan kânun-ı kadîme dönüş savunulmuştur. Şüphesiz, bu görüşlerdeki doğruluk payı modern tarih çalışmalarıyla doğrulanır niteliktedir. Ama tek taraflı olduğundan, doğru olmakla birlikte eksik değerlendirmelerdir. Olaylar geleneksel bir anlayışla değerlendirilmiş, çözüm arayışında belirli kalıpların dışına çıkılmamıştır[317]. Bu yaklaşım, İbrahim Müteferrika ile aynı dönemde yaşayan, bürokratlık yapmış düşünürler için de geçirlidir.

İbrahim Müteferrika, üstünlük ve farklılık şuurunun, yerini yeni bir arayışa ve konum belirleme mücadelesine bıraktığı, geleneksel toplum ve siyaset anlayışının etkisini sürdürdüğü bir dönemde yazdığı *Usûlü'l-hikem* le selefleri ve çağdaşlarından farklı bir anlayış ve yaklaşım sergilemiştir. Devletin problemlerini gerçekçi bir bakış açısıyla yorumlamış, tespitlerinde iç meseleler kadar dış gelişmeleri de dikkate almıştır. Gerilemeyle ilgili tespitlerinin dahili sebeplerinde ıslahatçı düşünürlere katılmış, temel kavram ve ilkelerin yorumlanmasında da Osmanlı siyaset düşüncesi çerçevesinde hareket etmiştir. Ayrıca, Batı'nın, Doğu aleyhine gelişmesini tespit etmiş, yöneticileri tehlikeye karşı uyarmıştır[318]. Geçmişin değerleriyle geleceğe uzanmayı ilke olarak benimsemiş, mevcut kurumların şartlar doğrultusunda, temel ilkelere bağlı kalarak, yenilenmesini savunmuştur. Politikaları devletin arayışı ve uygulamalarıyla uyumludur. Yenilikçi fikir ve teklifleriyle yöneticilere rehberlik yapmıştır. Dünyadaki ilmi gelişmelerden, siyasi sosyal değişmelerden, içinde yaşadığı toplumu haberdar etmiş, faaliyetlerini bilimsel bir anlayışla sürdürmüştür.

İbrahim Müteferrika, topluma yeni bir yön ve istikamet verecek derinlikte fikri birimi olan evrensel bir düşünür değildir. Hatta, felsefi anlamda, içinde yaşadığı dönemde, Osmanlı ölçeğinde emsalleri bulunan birisidir. Fakat, düşünce ve eylemindeki uyum, sağlam mantık, icraatlarının içtimai faydalarıyla, önemli ve toplumu etkileyen bir şahsiyettir. İhtiyaçlarla imkânları birleştirip, şartlara göre, imkanlar dahilinde, psikolojik deprem yaşayan toplumda, farklı ve yeni açılımlara, sosyal tepkilere zemin hazırlamadan, uygulama alanı bulabilmek sıradan bir iş ve kabiliyet olmasa gerektir. Bu hususiyetler onun farklılığını göstermektedir.

Araştırmalarımız ve okumalarımız, İbrahim Müteferrika hakkında en güzel hükmün sahibi Es'ad Coşan'a katılmamızı mecburi kılıyor: *"İbrahim Müteferrika belki asil doğmamıştır ama asil yaşadığı ve asil öldüğü muhakkaktır.* Ruhu şad olsun[319]."

NOTLAR

1. M. Es'ad Coşan (Halil Necatioğlu), *Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiye*, İstanbul, 1993, s. 6-7.
2. Kemal Karpat, "Erdel", *DİA*, c. XI, s. 280-281.
3. Karpat, a.g.m., s. 281.
4. Bölgede Osmanlı hakimiyeti için bkz.: Karpat, a.g.m., s. 281-282.
5. Coşan, *a.g.e.*, s. 8-11; Niyazi Berkes, "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği", *Belleten*, c.XXVI, sy. 104, Ankara 1962, s. 723-733; Adil Şen, *İbrahim-i Müteferrika, ve Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Ümem*, İstanbul 1995, s. 26-27.
6. Berkes, a.g.m., s. 726.
7. Geniş bilgi için bkz.: Fekete Ludwig, "Osmanlı Türkleri ve Macarlar", *Belleten*, c. XIII, sy. 52, Ankara 1949, s. 740-742.
8. İmre Karacson, "İbrahim-i Müteferrika,", *TOEM*, cüz. 3, İstanbul 1328, s. 178-185. Bu Makale, Mustafa S. Kaçalin tarafından günümüz Türkçe'sine aktarılmış, bazı bilgiler yeni araştırmaların ışığında düzeltilmeye çalışılmıştır (İmre Karacson, "Müteferrika İbrahim", *Müteferrika*, sy. 4, İstanbul 1994, s. 145-154). Makalenin yeni alfabeye aktarımı için ayrıca bkz.: Giambatista Toderini, *İbrahim-i Müteferrika, ve Türk Matbaası ve Türk Matbaacılığı* içinde, Çev.: Rikkat Kunt, ilavelerle neşr.: Şevket Rado, İstanbul 1990, s. 133-137.

9. Mesela bkz.: Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, c. II, İstanbul 1326, s. 811-819; A Refik Altınay, *Alimler ve Sanatkarlar*, haz.: Vahit Çabuk, Ankara, 1980, s. 269-296; S. Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1939, s. 47-49; Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1982, s. 166-173; T. Halisi Kun, "İbrahim-i Müteferrika,", *İA*, c. V, s. 896-908; *a.g.e.*; Şahap Demirel, "İbrahim Müteferrika'nın Füyuzaât-ı Mıknatısiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Sayısı*, Ankara 1982, s. 265-320.
10. Adnan Adıvar, kısmen de olsa bu hükmün dışındadır. O, İbrahim-i Müteferrika'nın ilim tarihi ile ilgili tarafını ele almış, bir mütercim, yazar ve editör olarak faaliyetlerini hülasa etmiştir.
11. Berkes'in çalışmaları için bkz.: Berkes, a.g.m., s. 715-737; a.mlf., "Bir Not" *Belleten*, c. XXVIII, sy. 109, Ankara 1964; a.mlf., "İbrahim Müteferrika", *EI*, c. III, s.996-998; a.mlf., *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 50-67.
12. Coşan, *a.g.e.*, s. 5-51.
13. Mustafa Asım Yediyıldız, "İbrahim-i Müteferrika, (1670-1674/11745)", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1991, s. 444.
14. "*Bilgi, maharet ve sabır isteyen bu çalışmayı, Halil Necatioğlu (M. Es'ad Coşan) mükemmel bir şekilde tamamlamıştır. Eser son derece ilmi ve ciddi bir çalışma mahsulüdür. İlgililer için güvenilir bir kaynaktır*" (Ahmet Usta, *İbrahim-i Müteferrika,'nın Risâle-i İslâmiyesi, Eserin Dinler Tarihi Açısından Tahlili ve Günümüz Türkçesine Çevirisi*, basılmamış doktora tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1991, s. 14. Tezinin bir nüshasını istifade etmem için gönderen Ahmet Usta'ya teşekkür ederim).
15. Coşan, *a.g.e.*, s. 53-153.
16. Bkz.: Usta, *a.g.t.*; Şen, *a.g.e.*; Sait Maden, "İbrahim Müteferrika İçin Yeniden Değerlendirme Çalışması", *Milliyet Sanat Dergisi*, Şubat 1980; Yaşar Tonta, "Ahmet Rasim'in İbrahim-i Müteferrika ve Matbaacılık Üzerine Yazdıklarının İncelenmesi", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sy. 1, Ankara 1985, s. 137-155; Rana Temir, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu İbrahim-i Müteferrika, Üzerine Yeni Bilgiler", *Türk Kültürü*, sy. 321, Ankra 1990, s. 43-47; Yediyıldız, a.g.m., s. 441-447; Şefik Korkmaz, "İbrahim-i Müteferrika, ve İlk Türk Matbaası", *Dini Araştırmalar*, c. 2, sy. 5, Ankara 1999, s. 285-297. Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika" *DİA*, c. XXI.
17. Coşan, *a.g.e.*, s. 6.
18. Kun, a.g.m., s. 896.
19. Berkes, İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği, s. 736.
20. Coşan, *a.g.e.*, s. 7.
21. *A.g.e.*, s. 56-57
22. Bkz.: 7 ve 8. dipnot.
23. Berkes, a.g.m., 723-733.
24. Coşan, *a.g.e.*, s. 9'da 9. dipnot.
25. Usta, *a.g.t.*, s. 5.
26. Thomas Jefferson (1743-1826), Filozof Ralph Waldo Emerson (1803-1882).
27. Unitarianısm ve Erdel'deki durumuyla ilgili bilgi için bkz.: Coşan, *a.g.e.*, s. 9-11'de 9. ve 10. Dipnotlar; Berkes, a.g.m., s.724-728.

28. Usta, *a.g.t.*, s. 6; Şen, *a.g.e.*, s. 32-33. Bu eserlerle ilgili bilgi için bkz.: Berkes, a.g.m., s. 725-729.
29. Maden, a.g.m., s. 87.
30. Berkes'ten naklen, a.g.m., s. 730.
31. Coşan, *a.g.e.*, s. 10.
32. Berkes, a.g.m., s. 721-722, 732-733.
33. Gerald Duverdier, "İlk Türk basımevinin Kuruluşunda İki Kültür Elçisi: Savary Breves ile İbrahim Müteferrika", Çev.: Türker Acaroğlu, *Belleten*, c. LVI, sy. 215, Ankara 1992, s. 301.
34. Coşan, *a.g.e.*, s. 56.
35. *A.g.e.*, s. 57-58.
36. *A.g.e.*, s. 14.
37. Bu devrin ünlü ilim adamları da teslis fikrine karşıdır. Mesela, Newton, John Locke "Unitarianism'in veya hiç değilse onunla akraba olan Socinianism'in ve teslis aleyhtarlığının tesirinde altında kalmışlar, ikisi de, *Kitab-ı Mukaddes*'teki akla uygun bulmadıkları noktalar üzerinde yazmışlardır (Maurice Cranston, *John Locke*, New-York, 1957, s. 390; H. J. MC Lachlan, *The Religious Opinion of Milton, Locke and Newton*, Manchester, 1941, s. 328'den naklen Berkes, a.g.m., s. 735).
38. Berkes, a.g.m., s. 735.
39. *Silahdar Tarihi*, c. I, İstanbul 1928, s. 504-505, 550; Coşan, *a.g.e.*, s. 15.
40. Bilgi için bkz., Berkes, a.g.m., 733-735; Usta, *a.g.t.*, s., 7-8; Şen, *a.g.e.*, s. 32-34.
41. Bu baskılar 1688'de başlamış, 1689'da Kolojvar'daki Uniterian ilahiyat kolaji işgal edilmiş, dershaneler zahire anbarı yapılmış, katolik olmayanların doğup büyüdükleri topraklarda tutunma ümitleri bitirilmiştir.
42. Coşan, *a.g.e.*, s., 15.
43. Berkes, Bir Not, s. 183.
44. Coşan, *a.g.e.*, s. 15; Usta, *a.g.t.*; s. 8, Şen, *a.g.e.*, s. 34.
45. Coşan, *a.g.e.* s. 15.
46. Tayyip Gökbilgin, "Macaristan'daki Türk Hakimiyeti Devrine Ait Bazı Notlar", *TM*, c. VII-VIII, İstanbul 1942, s. 200-201.
47. Usta, *a.g.t.*, s. 8; Berkes, İbrahim-i Müteferrika,, s. 997.
48. Coşan, *a.g.e.*, s. 17.
49. Berkes, *a.g.e.*, s. 54.
50. Türkei I, No, 143'den naklen, Berkes, *a.g.e.*, s. 554'de 22. dipnot.
51. Berkes, *a.g.e.*, s. 54.
52. BAO, KK, nr. 3451, s. 17; nr. 3456, s.6, nr. 3458, s. 4; nr. 3460, s. 6, nr. 3467, s. 8; nr. 3468, s. 4'den naklen, Afyoncu, a.g.m.
53. Bilgi için bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Ankara 1984, s. 428-431; Osman Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. II, s. 637-638; Tayyip Gökbilgin, "Müteferrika", *İA*, c. VIII, s. 853-856.
54. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. I, İstanbul 1972, s. 109-110.
55. BAO, KK, nr. 3451, s. 17'den naklen, Afyoncu, a.g.m.
56. *A.g.e.*, s. 19.
57. Kun, a.g.m., s. 897.

58. Karacson, a.g.m., s. 185.
59. Ahmed Refik, *On İkinci Asrı Hicri'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 119. Bu bilgisi kesinlik kazanmamıştır. Aynı tarihlerde, müteferrikalık yapan başka bir İbrahim ile karıştırılmış olabilir. Çünkü Şehzade ile İbrahim arasında bağ kurmak biraz zorlama gibi görünmektedir. Ayrıca, Rakoczi'nin maiyetinde iken, bu tür bir görevde ismi geçmeyen İbrahim'in Mirza Safi'nin mihmandarlığıyla görevlendirildiği görüşünün zorlama olduğu, İbrahimler'in karıştırılma ihtimalini güçlendirmektedir. Kral'ın vefatından sonra da, Macar soylularına hizmete devam eden İbrahim'in Rakoczi'nin vefatından hemen sonra yeni bir dış göreve gönderilmesi de bu ihtimali akla daha uygun hale getirmektedir.
60. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.RSK, nr. 1571, s. 25; nr, 1572, s. 84'den naklen Afyoncu, a.g.m., ayrıca bkz.: Coşan, *a.g.e.*, s., 121; TOEM'deki Karacson'un makalesine yayın heyeti tarafından düşülen not, s. 190.
61. Kun, a.g.m., s. 897; Coşan, *a.g.e.*, s. 20 İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve onun görüşünü esas alan Niyazi Berkes bu görevin devredildiği şahsın, İbrahim kendi yetiştirdiği Rumeli kadısı İbrahim ile eski Anadolu kadısı Ahmet olduğunu, devir işleminin de onun vefatından sonra gerçekleştiğini söylüyor (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. /II, Ankara 1983, s. 517; Berkes *a.g.e.*, s. 64).
62. Sözü edilen, yanlışlar, telaffuzu hakkında ipucu verdiği o devre ait Türkçe kelimeler ve yazıma nüshanın diğer hususiyetleri için bkz.: Coşan, *a.g.e.*, s. 32.
63. Usta, *a.g.t.*, s. 171.
64. Coşan, *a.g.e.*, s. 16.
65. Kun, a.g.m., s. 899.
66. Süheyl Ünver, "İbrahim Müteferrika'nın Bilimsel Yönü ile Yayınlarındaki Özellikler" *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Toplantısı*, Ankara 1980, s. 2.
67. Coşan, *a.g.e.*, s. 33.
68. Karacson, a.g.m., s. 180.
69. Kun, a.g.m., s. 897.
70. Coşan, *a.g.e.*, s. 37.
71. Usta, *a.g.t.*, s. 171-172.
72. *A.g.t.*, s. 172-173.
73. Eserin ikinci baskısı, müellifin kendi ismiyle, Seha Neşriyat tarafından, 1993'te İstanbul'da gerçekleştirilmiştir.
74. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde *Risâle-i İslâmiye* ile ilgili mezuniyet tezi hazırlandığını öğrendik.
75. Adıvar, *a.g.e.*, s. 151; Coşan, *a.g.e.*, s. 25.
76. Şen, *a.g.e.*, s. 71-73; Berkes, *a.g.e.* s. 54.
77. Şen, *a.g.e.*, s. 124-125.
78. *A.g.e.*, s. 127.
79. Faik Reşit Unat, "Ahmet III. Devrine Ait Islahat Takriri Muhayyel Bir Mülakatın Zabıtları", *Tarih Vesikaları*, c. 1, sy. 2, Ankara 1942, s. 107-121.
80. Unat, a.g.m., s. 107, 3. dipnot. Bu takrirdeki fikirlerle *Usûlü'l-hikem* arasındaki görüşler karşılaşırıldığında bu görüşün haklılığı daha iyi anlaşılmaktadır.
81. Yazarın "Osmanlı din geleneği"nden neyi kastettiğini anlamak zordur. Üstelik *Risâle-i İslamiye*'de bu aykırılığa dahl etme eğilimi din geleneğinde aykırılık konusunu daha

da müphemleştirmiştir. Aynı durum, *Usûlü'l-hikem* için de geçerlidir. Okumalarımız sırasında ve ilgililerin sorularımıza cevaplarında böyle bir sonuca ulaşılmasını gerektirecek bir durum tespit edilmemiştir.
82. Berkes, *a.g.e.*, s. 54.
83. İbrahim Müteferrika, *Milletlerin Düzeninde İlmi Usuller*, Ankara 1990.
84. İbrahim Müteferrika'nın siyaset felesefesinin değerlendirilmesinde bu neşirden istifade edileceğinden, atıflar bundan sonra, Müteferrika'nın ismine yapılacaktır.
85. Bu konuda bir de lisans tezi hazırlanmıştır. Mustafa Tülü, *İbrahim-i Müteferrika, ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1978.
86. Şahap Demirel, *"İbrahim Müteferrika'nın Füyuzat-ı Mıknatısiye (Mıknatısın Yararları) Adlı Kitabı", AÜDCF, Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Sayısı*, Ankara 1982, s. 265-320.
87. Demirel, a.g.m., s.267.
88. Fikret Sarıcaoğlu, "Cihânnümâ ve Ebûbekir b. Behram ed-Dımeşkî- İbrahim Müteferrika", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 140-141.
89. Demirel, a.g.m., s.275-276.
90. Sarıcaoğlu, a.g.m., s. 141.
91. Afyoncu, a.g.m.
92. Askeri Müze Ktb., nr. 5302 (Sarıcaoğlu'ndan naklen).
93. Adıvar, *a.g.e.*, s. 163; Berkes, *a.g.e.*, s. 55;
94. Köprülü, matbaanın kurulmasıNın gecikmesini dini taassuba bağlamaktadır. (Fuad Köprülü, "İbrahim Mütteferrika", *Cumhuriyet*, 28 Şubat 1928'den naklen Kun, a.g.m., s. 898).
95. Uzunçarşılı, Ulemanın matbaa işlerinde çalıştığı hususunda bilgi vermesine (*Osmanlı Tarihi*, c. IV/1 Ankara 1982, s. 161), İbrahim Müteferrika'dan sonra bu işlerle kadılık ünvanına sahip kimselerin görevlendirildiğini söylemesine rağmen (*Osmanlı Tarihi*, c. IV/II, 517, 519), genel inanca uyarak, Karacson'un fikirlerini tekrarlayarak, matbaanın Osmanlı Devleti tarafından kurulmasında gecikmenin sebebini ulemaya bağlayan suçlamaları tekrar etmektedir (*Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, 159-160).
96. İnalcık, halkın dini metinler dışındaki bilgi kaynaklarına ilgisizliği, ulemanın, *"dini metinlerin baskı makinası altına konmasını dine saygısızlık biçiminde yorumlamış*" olmaları, "*müteassip vaiz ve hatipleri*" dinleyen halkın istinsah (el yazısıyla çoğaltılmış) metinlere rağbet göstermesi gibi sebeplerin matbaanın Osmanlı Devleti'ne girmesini geciktirdiğini söylemektedir (Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihi Üzerinde Kamuoyunu İlgilendiren Bazı Sorular", *Doğu Batı*, sy. 7, Ankara 1998, s. 30-31).
97. Matbaanın tarihi için bkz., Gerçek, *a.g.e.*; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959; *Basım ve yayıncılığımızın 250. Yılı Bildirileri*, Önsöz, Nejdet Sefercioğlu, Ankara 1980;
98. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 158.
99. Geniş bilgi için bkz: Halil İnalcık, "Osmanlılarda Batı'dan Kültür Aktarması Üzerine", *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi* içinde, İstanbul 1993, s. 424-430; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlılar'ın Batı'da Gelişen Bazı Teknolojik Yeniliklerden Etkilenmeleri", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, haz.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul 1992, s. 121-139; Rhoads Murphey, "Osmanlılar'ın Batı Tek-

nolojisini Benimsemedeki Tutumları: Efrenci Teknisyenlerin Sivil ve Askeri Uygulamalardaki Rolü" *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, İstanbul 1992, s. 7- 19; Salim Aydüz, "XIV-XVI. Asırlarda, Avrupa Ateşli Silah Teknolojisinin Osmanlılara Aktarılmasında Rol Oynayan Avrupalı Teknisyenler (Taife-i Efrenciyan)" *Belleten*, c. LXII, sy. 235, Ankara 1999, s. 779-830.

100. Murphey, a.g.m., s. 10.
101. İnalcık, a.g.m., s. 426.
102. Murphey, a.g.m., s. 17.
103. A.g.m., s. 12.
104. İnalcık, a.g.m., s. 426.
105. A.g.m., s. 426-427.
106. Norman Itzkowitz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı*, ed.: Güler Eren, c. I, Ankara 1999, s. 522.
107. Berkes, *a.g.e.*, s. 57.
108. *Gös. yer.*; İbrahim'i Kalvinist kabul eden, Kun, Kiss'in kurduğu matbaanın Kalvinist Kilisesi'ne ait olduğunu ileri sürüyor (Kun, a.g.m., s. 898).
109. Kun, *gös.yer.*
110. Kun, *gös. yer.*; Berkes, *a.g.e.*, s. 57.
111. Metnin günümüz alfabesine çevirisi için bkz.: *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, haz.: Turgut Kut, Fatma Türe, İstanbul 1996, s. 34; Bu kitabın değerlendirilmesi için bkz: Kemal Beydilli, *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul 1997.
112. Metnin günümüz alfabesine çevirisi için bkz.: *Yazmadan Basmaya*, s. 30-31.
113. "III. Ahmed ve özellikle İbrahim Paşa ile çok iyi anlaşan Abdullah Efendi, bu devrin bilhassa kültür faaliyetlerinde müessir olmuştur. İslam hukukuna derin vukufiyetiyle tanınmış ve yeniliklere açık olması dolayısıyla bu dönemdeki icraatın lehine fetvalar vermiştir" (Mehmet İpşirli, "Abdullah Efendi, Yenişehirli", *DİA*, c. I, s. 100-101)"
114. Matbaanın tashih işlerinde görev alanlar ulemadan olduğu gibi, *Vankulu Lügati*'na takriz yazanlardan bazıları şunlardır; Şeyhülislam Abdullah Efendi, Rumeli eski kazaskerlerinden Feyzullah ve Seyyid Mehmed Efendi, Anadolu eski kazaskerlerinden Dürri Mehmed ve Ebu Saidzade Mustafa Efendi, İstanbul eski kadılarından, Muhammed Salim, İshak, İmam-ı Şehriyar Abdurrahman, Zülali Hasan Efendi... (Takrizleri ve yazanların tamamı için bkz.: *Vankulu Lügati*'nın başı. İsimlerin tamamı için ayrıca bkz: Şen *a.g.e.*, s. 59'da 100. dipnot)
115. Metnin günümüz alfabesine çevirisi için bkz.: *Yazmadan Basmaya*, s. 32.
116. Metnin günümüz alfabesine çevirisi için bkz.: *Yazmadan Basmaya*, s.32.
117. Toderini, *a.g.e.*, s. 27.
118. Bu tartışmalar için bkz., Şen, *a.g.e.*, s. 60-62.
119. Sarıcaoğlu, a.g.m., s. 138.
120. Toderini, *a.g.e.*, s. 27.
121. Berkes, *a.g.e.*, s. 58.
122. *A.g.e.*, s. 60.
123. Osmanlılarda meslekler arası geçişlerle ilgili düşünceler için bkz.: Coşkun Yılmaz, "Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma", *Osmanlı*, c. IV, Ankara 1999, s. 77-79.

124. Berekes, *a.g.e.*, s. 61-63.
125. Sebatay Sevi olayı gibi.
126. Geniş bilgi için bkz.: Berkes, *a.g.e.*, s. 60-63.
127. Gerçek, *a.g.e.*, s. 33-34.
128. Kitap fiyatları ve tesirleriyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Osman Ersoy, "İlk Türk Matbaasında Basılan Kitapların Fiyatları", *Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı*, Ankara, 1980, s. 69-83.
129. Duverdier, a.g.m., s. 301
130. *Gös. yer.*
131. A.g.m., s. 302-305.
132. Berkes, *a.g.e.*, s. 63.
133. Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaası ve Bazı Mulâhazalar", *Osmanlı*, c. VII, Ankara 1999, s. 222. (Çalışmalarım sırasında literatür temininde yardımcı olan, sorularımı cevaplandırmak, biyografi kısmını okuyup mütalada bulunmak için vakit ayıran Dr. Hidayet Yavuz Nuhoğlu'na katkıları için teşekkür etmek beni mutlu etmektedir)
134. Nuhoğlu, a.g.m., s. 225-226.
135. *Gös. yer.*
136. Toderini, *a.g.e.*, s. 22.
137. Hidayet Nuhoğlu, "Müteferrika Matbaasının Kurulması İçin Verilen Fetva Üzerine", *Basım ve Yayıncılığımızın 250 Yılı*, s. 119-126.
138. Nuhoğlu, a.g.m., s. 223.
139. Geniş bilgi için bkz.: Mehmet İpşirli, "İnsan Hakları ve Sosyal Açıdan Osmanlı Fetvaları", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, c. II, İstanbul ts., s. 103-118.
140. Ünver, *gös. yer.*
141. Berkes, *a.g.e.*, s. 57.
142. Kun, a.g.m., s. 898.
143. Toderini, basılacak kitapların seçiminde beraber hareket ettiklerini belirtiyor (Toderini, *a.g.e.*, s. 26).
144. Kun, *gös. yer.*
145. Nuhoğlu, a.g.m., s. 225.
132 . "Yalova kağıt imalathanesinden bahsedilmesi bizde ilk defa yapılması demek değildir. XVI. Asırdan itibaren de kağıt yapılır ve çeşitli kağıtlarda çıkarılırdı (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. IV/I, s. 519, 3. dipnot.)" Ancak bu kağıt hattatların ihtiyacına göre olup belki de basıma elverişli değildi (Berkes, *a.g.e.*, s. 64).
146. Metnin günümüz alfabesine aktarılması için bkz.: "Basmacı İbrahim (Müteferrika)", Neşr.: Ahmet Hezarfen, *Tarih ve Toplum*, c. XX, sy., 119. İstanbul 1993, s. 23-24. Takrir için ayrıca bkz.: Uzunçarşılı *a.g.e.*, s. 516-517, 1. dipnot.)
147. Berkes , *a.g.e.*, s. 64.
148. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 516-517.
149. Bu eserlerle ilgili ayrıntılar tekrar edilmeyecek, genel bir fikir vermesi için isimleri ve kısaca konuları hatırlatılacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Jale Baysal, *Müteferrikadan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul 1968; Toderini, *a.g.e.*, s. 108; Şen, *a.g.e.*, s. 62-67; Nuhoğlu, Müteferrika Matbaası, s. 226-227.
150. Berkes, *a.g.e.*, s. 64.

151. Hammer'den naklen, Bereks, *a.g.e.*, s. 63.
152. Ünver, a.g.m., s. 4.
153. Coşan, *a.g.e.*, s. 28.
154. Nuhoğlu, a.g.m., s. 225.
155. *Tarih-i Naîmâ*'daki, Osmanlı devletiyle ilgili değerlendirmeler ve ıslahat düşüncesi için bkz.: Zeki Arslantürk, *Naîmâ'ya Göre XVII. Osmanlı Toplum Yapısı*, İstanbul 1997.
156. Müteferrika, *Usûlü'l-hikem*, s. 159.
157. *Gös. yer.*
158. Mahmut Ak, "Coğrafya", *DİA*. c. VIII, s. 65.
159. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 154-162.
160. İbrahim Müteferrika'nın çalışmalarının temel teşkil ettiği çalışmalar için bkz.: Ak, a.g.m., s. 65.
161. Besim Darkot, "Kâtip Çelebi-İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri", *Coğrafi Araştırmalar*, c. II, İstanbul 1958, s. 5.
162. Sarıcaoğlu, a.g.m., s. 142.
163. Ünver, a.g.m. s. 5.
164. Şen, *a.g.e.*, s. 44.
165. Ünver, a.g.m., s. 6.
166. Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Sait Maden, "Başlangıçtan Bugüne Türk Grafik Sanatı: Müteferrika Dönemi, 1; 2; 3; 4" *Çevre, Mimarlık ve Görsel Sanatlar Dergisi*, sy. 1; 2; 3; 4, İstanbul 1979, s. 83-87; 87-90; 89-90; a.mlf., İbrahim Müteferrika, s. 91.
167. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c.I, s. 111; Gerçek, *a.g.e.*, s. 89; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 517; Usta, *a.g.t.*, s. 11; Şen, *a.g.e.*, s. 36;
168. Bkz.: Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Haz: İsmail Özen, c. III, İstanbul 1975, s. 75.
169. Coşan, *a.g.e.*, s. 22'de 30. Dipnot. Elifli yazılışa göre, "Basdı İbrâhîm Efendi sahn-ı firdevse kadem" mısraının ebced hesabı: 107+259+145+148+355+144= 1158 (M. 1745) (Coşan, *a.g.e.*, s. 21'dee 28. dipnot).
170. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 517.
171. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 517'de 4. dipnot.
172. BAO, KK. nr.: 3476, s. 9'dan naklen, Afyoncu, a.g.m.
173. Soru sormamızda sağladığı rahatlık ve güven duygusundan dolayı, Prof. Dr. Mehmet İpşirli'ye teşekkür ederim.
174. Coşan, *a.g.e.*, s. 22.
175. *Gös. yer.*
176. *TOEM*'deki, Karacson'un makalesine sonuna ilave edilen not, s. 186-190.
177. Bu isimler etrafında daha önce bazı değerlendirmeler geçtiğinden, referanslar tekrarlanmamıştır.
178. Coşan, *a.g.e.*, s. 28.
179. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 126.
180. Bilgi için bkz: Miriam Galston, "Fârâbi'nin Önerisi, Varoluşun Siyaseti: Gaye Ve İnsan", Charles E. Buttervworth (ed.), *İslam Felsefesinde Siyasi Düşüncenin Gelişimi*, çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul 1999, s. 83-132.

181. A.g.m., s. 84.
182. İslam siyasi düşüncesi için bkz.: Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, çev.: Ali Çaksu, İstanbul 1996; Ziyaüddin Rayyis, *İslam'da Siyasi Düşünce Tarihi*, çev.: Ahmet Sarıkaya, İstanbul 1990; Harun Han Şirvani, *İslam'da Siyasi Düşünce ve İdare*, çev.: Kemal Kuşçu, Ankara 1965; Charles E. Buttervworth (ed.), *İslam Felsefesinde Siyasi Düşüncenin Gelişimi*, çev.: Selahattin Ayaz, İstanbul 1999.
183. Bekir Karlığa, "Osmanlı Düşüncesi'nin Oluşumu", *Osmanlı*, c. VII, Ankara 1999, s. 28-37; İbrahim Kalın, "Osmanlı Düşünce Geleneğinin Oluşumu", *Osmanlı* c. VII, Ankara 1999, s. 38-43; Normon Itzkowitz, *Osmanlı İmparatorluğu ve İslami Gelenek*, çev.: İsmet Özel, İstanbul 1997.
184. Rosenthal, *a.g.e.*, s. 99; Halil İnalcık, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 259-271; Mahmut Arslan, "Eski İran Devlet Geleneği ve Siyasetnameler", *İÜEF Sosyoloji Dergisi*, dizi 3, sy. 1, İstanbul 1989, s. 231-262; E. C. Bosworth, "Nasîhat al-Mulûk" *EI*, c. VII, s. 984-988.
185. Ahmet Yaşar Ocak, "Din ve Düşünce", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* c. II, İstanbul 1998, s.164-167; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 95-117.
186. Bernard Lewis, "İslam Devlet ve Müessese Telakkileri Üzerinde Bozkır Ahalisinin Tesiri", çev.: Salih Tuğ, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c. II, sy. 2-4, İstanbul 1960, s. 209-230; Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *SBFD.*, c. XIV, sy. 1, Ankara 1959, s. 69-94; Mehmet İpşirli, "Osmanlı'da İdari Geleneğin Teşekkülü ve Tatbikatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, ed.: Abdulkadir Özcan, İstanbul 1997, s. 205-225.
187. Arap ve Fars edebiyatındaki İslam idare edebiyatı için bkz.: E. C. Bosworth, "Nasihatü'l-müluk" *EI*, c. VII, s. 984-988.
188. Agâh Sırrı Levent, "Siyaset-nameler" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1963, s. 167-194; Rosenthal, *a.g.e.*, s. 113.
189. Rosenthal, *gös. yer.*
190. Mahmut Aslan, *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul 1987; İnalcık, Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri, s. 259-271.
191. Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig, I*, Metin, Ankara 1979; *Kutadgu Bilig, II*, Çeviri, Ankara 1974; *Kutadgu Bilig, III*, İndeks, neşr.: Reşit Rahmeti Arat, İstanbul 1979.
192. İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi", *TM*, İstanbul 1955, sy. XXII; Coşkun Yılmaz, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'ne Göre Büyük Selçuklu Devleti'nin Yönetim İlkeleri", *İlim Ve Sanat*, sy. 35-36, İstanbul 1994, s. 99-108.
193. Kemal Yavuz, *Şeyhoğlu Kenzü'l-küberâ ve mehekkü'l-ulemâ*' (İnceleme-metin-indeks), Ankara 1991.
194. Bilgi için bkz.: Azmi Bilgin, "İlk Osmanlı Siyasetnamelerinden *Enîsü'l-celîs*", IX. Milli Türkoloji Kongresi'nde (İstanbul 15-19 Eylül) sunulmuştur. Kongre bildirileri henüz basılmamıştır.
195. Ocak, a.g.m., 166. Görüşlerinin özeti için bkz.: Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları", *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* içinde, İstanbul 1993, s. 341-342

196. Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî*, doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitütüsü, İstanbul 1998 s. 338- 418.
197. Mübahat Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)", *Prof Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 48-99.
198. Mehmet İpşirli, "Islahat" *DİA*, c. XIX, s. 172; Ocak, a.g.m., s. 171.
199. İpşirli, a.g.m., s. 172.
200. İpşirli, a.g.m., s. 172; Öz. *a.g.e.*, s. 15; Ocak, a.g.m., s. 169.
201. Siyasetnameler hakkında geniş bilgi için bkz.: Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyasetnameleri*, ts.; Mehmet Öz, *Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumlar*, İstanbul 1997; Coşkun Yılmaz, *Siyasetnamelere Göre XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda İktisadi Düşünce*, yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1994; Levent, a.g.m, s. 167-194; Bernard Lewis, "Ottoman Observers of Ottoman Decline", *İslamic Studies*, c. I, sy. 1, Karachi, 1962, s. 71-87; Pal Fodor, "State and Society, Crisis and Reform in 15th-17th Century Ottoman Mirror For Princes", *Acta Oriantalia Academia Scientiarum Hung. Tomus*, c. XL, sy. 2-7, Budapeşte, 1986, s. 217-240; Von Klaus Röhborn, "Mustafa Âli und die osmaniche Promemorien-Literatuar bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts", *ZDMG*, sy. 137, Wisbaden 1987, s. 34-43; Rıfat Abou el Hadj, "The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over "Moralitiy", *Robert Mantran etudes Reunies et presentees par*, ed.: Abduljelil Temimi, Zaghoan, 1988, s. 17-28; İpşirli, a.g.m., s. 170-174; Coşkun Yılmaz., "Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması ve Temiz Siyaset İlkeleri", *Yeni Türkiye*, sy.14, Ankara 1997, s. 1366- 1384; a. mfl., Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma, s. 69-81; Kemal Çiçek, "Osmanlı Yönetim Yapısında Yozlaşma ve Siyasetnameler", *Türkiye'de Yönetim Geleneği*, ed.: Davut Dursun ve dğr., İstanbul 1998, s. 31-60; Halit Uysal-Mehmet Harmancı, "Osmanlı Çağı Türkçe Siyaset Kitapları" *Makalat*, sy. 2, Konya 1999, s. 109-130.
202. Değerlendirme için bkz.: Bernard Lewis, "Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", *Studia Islamica*, sy. IX, Karachi 1958, s. 111-127.
203. "Kitâbu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfii'l-Mü'minîn", haz.: Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*, Ankara 1988, s. 146. Baki Tezcan, Yaşar Yücel'in ileri sürdüğü gibi eserin II. Osman devrine değil, Kânuni Sultan Süleyman'ın saltanatının sonlarına doğru yazıldığını ileri sürmektedir. (Baki Tezcan, "II. Osman Örneğinde "ilerlemeci" Tarih ve Osmanlı Tarih Yazıcılığı" *Osmanlı* c. VII, Ankara 1999, s. 663-664).
204. Andreas Tietze, *Mustafa 'Ali's Counsel for Sultans of 1581*, c. I, II, Wien 1979, 1982.
205. "Hirzü'l-Müluk", Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*'ı içinde.
206. Mehmet İpşirli, "Hasan Kâfi El-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-ı âlem", *TED*, sy. 12, İstanbul 1982, s. 239-278. Ayrıca bkz.:Coşkun Yılmaz, "Hasan Kâfi el-Akhisarî'nin Yönetim Düşüncesi", *İlim ve Sanat*, sy. 34, İstanbul 1992, s. 42-48.
207. "Kitâb-i Müstetâb" Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar*'ı içinde.
208. *Koçi Bey Risalesi*, haz.: Zuhuri Danışman, Ankara 1985.
209. Rhoads Murphey, *Kânunnâme-i sultânî lî Aziz Efendi, On yedinci Yüzyılda Bir Osmanlı Devlet Adamının Islahat Teklifleri*, Harward Üniversitesi Basımevi, 1985.
210. Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi'den Seçmeler I, Ankara, 1991, s. 279-295..
211. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler (Nesayihü'l-vüzera ve'l-ümera)*, haz.: Hüseyin Ragıp Uğural, Ankara 1987.

212. Mehmet İpşirli, "Nahîfî'nin Nasîhatü'l-vüzerâ'sı", *Prof. Dr. Münir Aktepe'ye Armağan, TED*, sy. 15, 1997, İstanbul s. 17-27.
213. Bu eserlerdeki görüşlere atıflar yapılacağı zaman, müellif veya eser ismi zikredilecektir.
214. İpşirli, Islahat, 174.
215. Osmanlı siyasi düşüncesi için bkz.: Ocak, a.g.m., 164-167; Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi", *İslami Araştırmalar*, c. XII, sy. 44, s. 27-33; Coşkun Yılmaz, "Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi (XVI-XVIII. Asırlar)" *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Osmanlı özel sayısı, sy.4-5, İstanbul 2000. (Dergi baskı safhasında olduğu için sayfa numaraları gösterilemeyecektir.)
216. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz.: Zeynep Kerman İstanbul 1992, s. 75. Bu baskının, özellikle de Tanpınar meraklıları için, önemli sayılacak bazı hatalarına dikkat edilmesi için bkz: Mustafa Armağan, "Tanpınar'ı Doğru Yayınlamak", *Zaman*, 7.4.2000..
217. Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, c. I, Ankara 1999, s. 110.
218. Bu konu siyasetnamelerde ısrarla vurgulanmakta, bozulmanın temel sebepleri arasında değerlendirilmektedir. Bilgi için bkz.: Mehmet Öz, *a.g.e.*; Çiçek, a.g.m., s. 31-60; Yılmaz, Siyasetnamelere Göre Siyasetin Yozlaşması, s. 1366-1384.
219. Karlofça Antlaşmasının seyri ve Osmanlı diplomasisinin değerlendirilmesi için bkz.: Rıfat Abou el Hajj, "Karlofça'da Osmanlı Diplomasisi-1,2" çev.: Yasemin Saner Gönen, *Tarih ve Toplum*, c. XXXII, sy. 119,120, İstanbul 1999, s. 38-44, 39-45.
220. Feridun Emecen, "Osmanlı Siyasî Tarihi: Kuruluştan Küçük Kaynarcaya", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul 1994, s. 45-64.
221. İpşirli, Islahat, s. 172.
222. Osmanlı tarihinin İbn Haldunvari bakışaçısı içerisinde, tavırlar nazariyesiyle açıklama anlayışıyla dönemlere ayırma, XVII. yüzyılı gerileme veya çöküş dönemi olarak yorumlama, klasik dönemleştirme teorileri tenkit edilmektedir. Yerli ve yabancı literatürde bu konudaki çalışmalar artmakta, artan bir ilgiyle karşılanmaktadır. Bu tartışmalar için bkz.: Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, İstanbul, 1998, s. 19-23, 86-87; Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Zeynep Altok, İstanbul 1999, s. 1-87; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi*, İstanbul 1999, s. *viii-x*, 21-22, 246-247; Hajj, The Ottoman, s. 17-28; Rhoads Murphey, "Mustafa Âli and the Politics of Cultural Despair" (Cornel Flescher'in, Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali, 1541-1600, Princeton 1986), *International Journal Of Middle East Studies (IJMES)*, sy. 21, 1989, s. 243-255; Jane Hathaway, "Problems of Periodzation in Ottoman History: The Fifteenth through the Eighteenth Centuries", *The Turkish Studies Association*, c. XX, sy. 2, Fall 1996, s. 25-31; Douglas A. Howard, "Ottoman Historiography and the Literature of "Decline" of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Journal of Asian History*, c. XXII, sy. 1, 1988, s. 52-77; İnalcık, a.g.m., s. 108-112; Mustafa Armağan, "Osmanlı Gerilemesi Masalından Uyanmak", *Düşünen Siyaset*, sy. 7-8, Ankara 1999 s. 99-118; a.mlf., "Osmanlı Tarihinde Hakkı Yenmiş Yüzyıllar", *Osmanlı*, c. VII, Ankara, 1999, s. 195-199; Tezcan, a.g.m., s. 664-666; Mehmet Öz, "On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Devleti: Buhran, Yeni Şartlar ve Islahat Çabaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme", *Türkiye Günlüğü*, sy. 58, Ankara 1999, s. 48-53.

24 Aralık 1999'da İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı tarafından düzenlenen "Osmanlı" Konferansının konuşmacısı Mehmet Genç ve müzekerecileri Prof. Dr. Mehmet İpşirli, Prof. Dr. Murat Çizakça, Prof. Dr. Şevket Pamuk tarafından klasik dönemleştirme modelinin Osmanlı Devleti'ne uygulanamayacağı, İbn Halduncu çöküş teorisinin Osmanlılar için geçerli olmadığı ifade edilmiştir. Mehmet Genç, Osmanlı tarihini genişleme ve gerileme olarak iki döneme ayırmakta, bu dönemleri de kendi içinde ayrı tasnife tabi tutmuştur.

223. Bu konudaki değerlendirmeler için bkz..: Necdet Yılmaz, *XVII. Asırda Anadolu'da Tasavvuf*, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000. Tezinin bir nüshasını istifade etmemiz için verdiği, makaleyi okuyarak değerlendirmeleriyle katkıda bulunduğu için kendilerine müteşekkirim.
224. Bu dönemin başlangıç ve bitişi ile belirleyici olaylar için bkz.: Itzkowıtz, a.g.m., s. 519-526.
225. XVIII. yüzyıldaki değişim faaliyetlerinin değerlendirilmesi için bkz.: Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim" *Cogito*, sy. 19, İstanbul 1999, s. 189-1999.
226. Müteferrika, *a.g.e.*, s., 124.
227. Bu ayrım İbrahim Müteferrika'ya mahsus bir tanımlama değildir. Geleneksel bir siyaset tanım ve ayrımıdır. Tursun Beğ (Görüşleri için bkz.: İnalcık, a.g.m., s. 341-342), Kınalızâde Ali Efendi (Görüşleri için bkz.: Ayşe Sıdıka Oktay, *Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Âlâi* , basılmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998, s. 318 vd.) ve diğerleri bu tasnif ve değerlendirmeyi esas almıştır.
228. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 177.
229. *A.g.e.*, s. 129.
230. *A.g.e.*, s. 128-129
231. *Kitâb-i müstetâb*, s. 1
232. *Gös. yer.*
233. Nizam-ı alem fikrinin Osmanlı siyasi düşüncesindeki yeri için bkz.: Yılmaz, Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi,
234. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 191.
235. *Gös. yer.*
236. *A.g.e.*, s. 128-130.
237. *A.g.e.*, s. 189-190.
238. Emecan, a.g.m., s. 57.
239. Geniş bilgi için bkz.: Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, sy. 83, İstanbul 2000, s. 292-322.
240. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 130.
241. *A.g.e.*, s. 131.
242. *A.g.e.*, s. 131.
243. Niyazi Berkes bu konunun altını özellikle çizmektedir (Berkes, *a.g.e.*, s. 54; a.g.m., s. 717-718).
244. İslam düşüncesi uzmanı Yrd. Doç. Dr. Harun Anay meseleyi etraflıca müzakere ettiğimiz görüşmemizde, İslam tarihi boyunca üst kesimlerde yönetim şekillerinin tartışılmadığını, dar alanlarda tartışılmışsa da bilinen literatüre yansımadığını belirtmiştir. Katkıları için kendilerine teşekkür ederim.

245. Kemal Karpat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma", *Ortadoğu'da Modernleşme*, ed. William R. Polk ve dğr., İstanbul 1995, s. 105-111.
246. Bilgi için bkz.: Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995.
247. Osmanlılar'daki tabakalaşma ve temelleri için bkz.: Şerif Mardin, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler I* içinde, İstanbul 1995, s. 77-117; Tadaşi Suzuki, "Osmanlılarda Organik Bir Yapı Olarak Toplum Görüşünün Gelişmesi", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, c. XIV, sy. 4, Ankara 1987; Yılmaz, Siyasetnameler ve Osmanlılarda Sosyal Tabakalaşma, 69-81.
248. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 152-153.
249. Bu tasnifin "önemi devletin yasallık kazanmış özelliklerini, yasal olmayanlardan ayırdetmekte kolaylık sağlanmasındandır. Tabakalaşmanın asıl nesnel boyutlarını görebilmek için, kuralın yanı sıra, kural dışı olanları da hesaba katmak gerekir ki, bunların sayısı hayli kabarıktır." (Mardin, a.g.m., s. 89.
250. *A.g.e.*, s. 153.
251. Bilgi için bkz.: Cenk Reyhan, "Taşranın Osmanlı-Türk Siyasal Hayatına Etkisi: Bir Açıklama Modeli", *Toplum ve Bilim*, sy. 83, İstanbul 2000, s. 267-290; Suraiya Faroqhi, "Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit A'yanından Müridzade Hacı Mehmed Ağa'nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, İstanbul 1999, s. 82-100;
252. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, c. XXXVIII, sy. 152, Ankara 1974, s. 684-688; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler", *OA*, c. III, s. 1982; Halil İnalcık, "Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi", *Türkiye Günlüğü*, Ankara 1990, s. 32-36; Yücel Özkaya, "Merkezi Devlet Yapısının Zayıflamasının Sonuçları: Ayanlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar", *Osmanlı*,c. VI, Ankara 1999, s. 165-173; Özcan Mert, "Osmanlı Devleti Tarihinde Ayanlık Dönemi", *Osmanlı*, c. VI, Ankara 1999, s. 174-180.
253. Onur Yıldırım, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826" *Toplum ve Bilim*, sy. 83, İstanbul 2000, s. 146-177.
254. Lütfi Paşa, *a.g.e.*, s. 98.
255. *Kitâbu mesâlib*, S. 91.
256. Âli, *a.g.e.*, c. I, s. 163-170.
257. Hasan Kâfi, *a.g.e.*, s. 253.
258. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 285-286.
259. Arslantürk, *a.g.e.*, s. 138-141.
260. Defterdar, *a.g.e.*, s. 97.
261. Nahîfî, *a.g.e.*, s. 27.
262. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 154.
263. Kâtip Çelebi (*a.g.e.*, s.285), Naîmâ (Arslantürk, *a.g.e.*, s.138), *Kitâbu mesâlib* müellifi (s.91) gibi ilmiyeye mensup olanlar erkânı erbaanın ilk sırasına ilmiye sınıfını yerleştirmiştir. Hasan Kâfi gibi siyaset sahasında eser vermiş bazı ilmiye mensupları ve diğer meslek mensupları da önceliği üst düzey yönetici sınıfa vermiştir(*a.g.e.*, s. 251). Nahîfî'nin tasnifi daha farklıdır. Sıralamasında üretime dayalı mesleki mensubiyete öncelik

veren ilmiye mensubu Nahîfî'de askeri sınıf sıralamaya dahil edilmezken, ulema da son sırada yer almıştır. *"Benî âdem birfet ve senayi cihetinden dört kısma taksim olunmuşdur... Bunlar, ehl-i ziraat, tüccar* ve *ehl-i senayi, ulemâ-i İslamdır (a.g.e.,* s.27)."

264. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 152.
265. Nahîfî, *a.g.e.* s. 27; ayrıca bkz.: Hasan Kâfi, *a.g.e.*, s. 252-253; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 286.
266. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, İstanbul 1996, s. 43.
267. Sosyal hareketlilik için bkz.: Bahaeddin Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, c. I, İstanbul 1994, s. 482-488; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul 1994, s. 142; Arslantürk, *a.g.e.*, s. 110-117; Mardin, a.g.m., s. 95; Gülfettin Çelik "Osmanlı Devleti'nin Nüfus ve İskan Politikası", *Divan*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 62-64.
268. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 154.
269. Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, c. III., Bulak 1833, s. 49, *Devlet ve Aile Ahlâkı*, haz.: Ahmet Kahraman, İstanbul ts., s 283. Formül'ün izahı için bkz.: Yediyıldız, a.g.m., s. 443-444; Itzkowitz, *a.g.e.*, s. 132-134 Yılmaz, Osmanlılar'da Siyaset Düşüncesi.
270. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, s. 285.
271. Aslantürk, *a.g.e.*, s. 98-99.
272. *Hırzü'l-mülûk*, s. 176.
273. Defterdar, *a.g.e.*, s. 29.
274. Barkey, *a.g.e.*, s. 29.
275. Yediyıldız , a.g.m., s. 444.
276. Müteferrika,*a.g.e.*, s. 154.
277. *A.g.e.*, s. 166.
278. Berkes, a.g.m., s. 718.
279. Osmanlı ıslahatçı düşüncelerinde, tecrübe birikimini değerlendirerek en mükemmele ulaşılacağı fikri hakimdir. *"Buna göre değişme ancak bozulma yönünde olabilir ve bunun da çaresi kânun-ı kadîme, yani asıl sitmeme dönüştür.* (Tabakoğlu, *a.g.e.*, s. 127).
280. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 124.
281. *A.g.e.*, s. 170-171
282. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 171.
283. *A.g.e.*, s. 170
284. *A.g.e.*, s. 171.
285. Geniş bilgi için bkz.: 175. dipnottaki çalışmalar.
286. Abdulkadir Öcan, "Defterdar Mehmet Paşa" *DİA*, c. IX, s. 98.
287. Abdulkadir Özcan, "Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Mali Bazı Görüş ve Faaliyetleri", *GDAAD*, sy. 10-11, İstanbul 1983, s. 239-252.
288. İpşirli, Nahîfî'nin Nasîhatü'l-vüzerâsı, s. 16.
289. Görüşleri için bkz.: Yavuz Cezar, "Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Sosyal, Ekonomik ve Mali Konulardaki Görüş ve Önerileri" *Toplum ve Bilim*, sy. 42, İstanbul 1988, s.111-132.
290. Bilgi için bkz.: Yücel Özkaya, "Canikli Ali Paşa'nın Risalesi *"Tedâbîrü'l-gazâvât"*, *AÜDTCFTAD*, sy. 13, Ankara 1969, s. 119-173.

291. Genel bir mukayese için bkz.: Ali İbrahim Savaş, "Layiha Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı Islahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilig*, sy. 9, Ankara 1999, s. 87-113.
292. Hasan Kâfi, a.g.e. s. 267-275.
293. Müteferrika, *a.g.e.*, s.189-190.
294. *A.g.e.*, s. 133-144.
295. *A.g.e.*, s. 144.
296. *A.g.e.*, s. 148-154.
297. Bu konuda bilgi için bkz.: Yılmaz, Osmanlılarda Siyaset Düşüncesi.
298. İpşirli, Islahat, s.172.
299. *Kitâbu mesâlih*, s. 111.
300. *A.g.e.*, s. 111.
301. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 144-147.
302. Berkes, *a.g.e.*, s. 56.
303. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 179-181.
304. "Osmanlıların Batıdaki gelişmeleri yakından takip etme imkânına sahip olduğunu söyleyebiliriz. Rumeli'den Avrupa ortasına kadar uzanan toprakları, Akdeniz ile Kuzey Afrika'daki hakimiyetleri, Batı Avrupa'nın bir ucu ile hemhudut, diğerine çok yakın olmalarını temin etmiştir. Bu coğrafi tedahülün bilgi transferini kolaylaştırdığı aşikardır. Diğer taraftan diplomatlar, İslamiyeti kabul eden Avrupalılar, seyyahlar, tacirler, denizciler, esirler, mülteciler, ve özellikle İspanya ve Portekiz'deki dini baskıdan yani katolik mezaliminden kaçıp selameti Osmanlıların himayesinde bulan Yahudiler ve moreskler bir çok yeni ilmi ve teknik bilginin Osmanlıya girişini sağlamıştır." (İhsanoğlu, a.g.m., s. 122).
305. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 187-188.
306. *Gös. yer.*
307. *A.g.e.* s. 186-187.
308. *A.g.e.* s. 190-191.
309. *A.g.e.* s. 186-187.
310. "Mustafa Bilge, II. Abdülhamid'in İslam Birliği Çağrısı ve Fas" , *II. Abdülhamid ve Dönemi, Sempozyum Bildirileri*, haz.: Coşkun Yılmaz, İstanbul 1992 s. 45-63.
311. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 191.
312. Gös. yer.
313. Geniş bilgi için bkz.: Abdulkadir Özcan, "Osmanlı Siyasetnamelerinde Reâyâ Hukuku", *Tarih Boyunca Türkler'de İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, c. II, İstanbul ts., s. 91-101; Gül Akyılmaz, " Osmanlı Devleti'nde Reâyâ Kavramı ve Devlet-Reâyâ İlişkileri", *Osmanlı*, c. IV, Ankara 1999, s.,40-56.
314. Müteferrika, *a.g.e.*, s. 191.
315. Müteferrika, *a.g.e.*
316. Bu bir ön yargı değil, şimdiye kadar yapılan çalışmaların oluşturduğu kanaattir. Tavsiyeler doğrultusunda, ihtiyaçlar göz önüne alınarak, bu çalışmanın kitap hacmine dönüştürülmesi çalışmaları tarafımızdan sürdürülmektedir.
317. İnalcık, a.g.m., s. 108.
318. Tanpınar, *a.g.e.*, s. 75.
319. Coşan, *a.g.e.*, s. 28.

1730 İHTİLALİ VE ŞAİR NEDİM'İN ÖLÜMÜ

Ali CANİB (YÖNTEM)*
Sadeleştiren: Mustafa ARMAĞAN

Mutluluk ve gaflet içindeki şair Nedim, Damat İbrahim Paşa'ya sunduğu bir kasidesinde;

Senin gibi veliyy-i ni'metim varken cihan içre
Gelip Nef'i vü Bâki benden umsun lûtf u ihsanı
Ahâli izz ü devlette, reaya emn ü rahatta
Hüner erbabı rif'atte, cihan yek-pare nûrani

diyor. (Abdülbaki Gölpınarlı neşri, s. 10)

Gerçekten Paşa şairi çok seviyor, bir kaç gün görünmese "görünüşte azarlama fakat aslında okşayışlarla memnun" ediyor.[1] Padişahın davetli olduğu helva sohbetlerine varıncaya kadar[2] hemen her mecliste, her eğlencede Nedim'i hazır bulunduruyordu. Bunlar göz önüne alınırsa şairin "Nef'i ve Baki, iyilik ve bağışlamayı benden umsun" diye öğünmesi yerindedir. Fakat Lâle Devri denilen on üç senelik cümbüş sırasında bütün vatan şöyle dursun, İstanbul'un bile "yek-pare nûranî" olmadığı tarihî bir gerçektir. Bütün refah, bütün mutluluk saraya, saray bağlılarına ayrılmış gibiydi. Yangın, bulaşıcı hastalıklar İstanbul'u kasıp kavuruyordu. Halkın, cümbüş içinde vakit geçiren mutlu saray bağlılarına karşı öfke ve kini bir gün patlak verdi: Beşiktaş sarayı taşa tutuldu.[3] Seyyid Vehbi Efendi'nin "bilgisinin i'lâmını ıstılahın dalgalarına" boğmasından sürekli kaygılandığı nüktedân, esrik ve kayıtsız Nedim şu kıtayı yazdı:

Saray-ı şehriyari bir aceb bağ-ı meserrettir
Kurulmuştur esası izz ü câh-ı iftihâr üzre

---

* Şair ve yazar (1887-1967)
1. Nedim Divanı (son baskı), sf. 59.
2. Asım Tarihi: s. 59.
3. Asım Tarihi: s. 397.

O bağın her dırahtı meyve-dar-ı izz ü devlettir
Atarlar taşı elbette dırahtı meyve-dar üzre

A. Gölpınarlı neşri (s. 142)

Bu olay dört yıl sonra patlayacak ihtilâlin habercisiydi. Fakat saray bunu düşünemedi. "Şehir içinde ve surların dışında nice devlet adamları ve makam ve iktidar sahiplerinin de evlerinde geceleri bu durumların meydana gelmesi gözlemlenmiş ve anılan taş parçalarının sürekli bir yere yakın inip şiddetli gelirken dokunduğu camları kırmaması bilinmeyen bir garip iş iken, bazı parasız bekârlar ve çocuklar ya da onlara katılan ölümleri yaklaşmış adamların sopa atmaya cesareti olmaması ihtimalini savmak için sultanın sarayına bakanlık derecesinde yakını olan nice menzillerin sahipleri evlerinden çıkarılmış ve sultanın harem dairesinin korunmasına memur olan bostancıyan-ı hassaya bedel topçular bekçilik hizmetine atandıktan sonra yine anılan durumlar ortadan kalkmayıp on gece süresince de devam etti.[4] Herkes evinden, barkından uzaklaştırıldıktan sonra çaresiz saray da "Karaağaç Bahçesi"ne taşındı."

Yine o korkunç yangınlar, o yangınların meydana getirdiği sefaletler sürerken Sa'd-abad'da İbrahim Paşa'nın Padişaha öteden beri verdiği şölenler yine başladı; Nedim:

İyd erişsin bâis-i şevk-ı cedid olsun da gör
Seyr-i Sa'd-abad'ı sen bir kerre iyd olsun da gör
Gûşe gûşe mihrler mehler bedid olsun da gör
Seyr-i Sa'd-abad'ı sen bir kerre iyd olsun da gör

A. Gölpınarlı neşri (s. 344)

tarzında şarkılarla kaleme aldı. Vur patlasın, çal oynasın bir kıyamettir gidiyordu. İsraf öyle azıttı ki pek çok değer kazanan çeşit çeşit lâle soğanlarını satın almak her kula nasip olamayacak dereceyi buldu. Lâleye narh kondu ve narhtan fazlaya satanların "uzak yerlere sürgün ve uzaklaştırma ile hadleri bildirilecekleri" ilan edildi.[5]

İran sınırındaki askerin bozulması İstanbul'da kaygı uyandırdı. Saray ürktü, fakat İbrahim Paşa, Padişahı, şehzadeleri, harem takımlarını helva sohbetleriyle avutmaya çabaladı.[6]

4. Asım Tarihi: 397-398.
5. Asım Tarihi: 416.
6. Asım Tarihi: 439.

İstanbul'un bir ucundan başlayıp da öte ucuna kadar nice mahalleleri birkaç saat içinde kül eden yangınlar yine devam ediyordu. Basımcılığı umutlandıran ve teşvik eden uyanık düşünceli Damat İbrahim Paşa, sefaletin ne kadar kaygı duyulacak bir durum olduğunu düşünemiyor, gözlerini halka çeviremiyordu. Tam tersine önceleri ve sonraları örneğin bir düğün dolayısıyla "Padişah Kafilesi"nin rahat rahat geçmesi için sokaklardaki evler bir emirle kesiliyor, yıkılıyordu.[7]

1142 yılında ortaya çıkan bir yangın yirmi dört saat içinde Balat, Sultanhamamı, Salmatomruk, Edirne kapısı, Karagümrük... taraflarını harabe yerine çevirdi.[8]

Nihayet 1143 senesi erişti. İran ile savaş edilmek zorunlu görülüyordu. Damat İbrahim Paşa, sınırların korunması için ordu yollamayı düşündü. Üsküdar tarafında hazırlığa başladı. Fakat rahata, eğlenceye alışan Padişah "Üsküdar'a geçmem" diyerek İbrahim Paşa'yı oldukça güç bir durumda bıraktı.[9]

Vezirler, bilginler, asker... herkes Sultan Ahmed'i bekledikleri için durum kötü bir şekil almış oldu. Bin bir ısrardan sonra hükümdar Üsküdar'a geçti. Fakat dedikodu da başladı: O aralık Acemlerin Kirmanşah ve Hemedan'ı istila ettikleri, Tebriz'e yürümek üzere oldukları haberi işi çığırından çıkardı, herkesin ağzından İbrahim Paşa'nın vatanı sattığı söylentisi dolaşıyordu, Şeyhülislam Abdullah Efendi ile Ayasofya vaizi İspirîzade Ahmed Efendi imzasız bir mektup aldılar, bir çok dedikoduyu içeren bir kâğıt da "Orta Camii"ye bırakıldı. Bazı hayırsever kişiler, "Sadrazam Kethüdası"nı uyarmak istediler. Kulak asmadı. Paşalar eğlencelerinde devam ediyorlardı. Nihayet 1143 Rebi'ül evvelinin on beşinci günü ihtilâl başladı. Doğal olarak çarçabuk genişledi. İki gün sonra Sultan Ahmed Damat İbrahim Paşa'yı "marçipan-ı kement" (ilmekli hortum) ile boğdurup ihtilâlcilerin eline verdi ve sonra çaresiz kendi de saltanatı terk etti. 1143 ihtilâlini en ayrıntılı şekilde gösteren Abdî vekayinamesidir.

7. Seyid Vehbi'nin eseri olan "Surname". Bu eserin başlıca Esad Ef. kütüphanesinde (2282), Millet kütüphanesinde tarihler bölümünde (417) ve Hamidiye kütüphanesinde de (952) numaralarda kayıtlı nüshaları vardır.
8. Vak'a-nüvis şair Sami Beğ 1142 yılı olaylarını bilinmeyen bir nedenle yazmamıştır. Ayasofya kütüphanesinde (3198) numarada kayıtlı Zeyl-i *Şakayık*'ın üçüncü cildiyle genel kütüphanede 5144 numarada kayıtlı *Müriyyü't-tevarih*'te bu yıla ait bir hayli bilgi vardır.
9. Subhî Tarihi: s. 5.

Padişahın kendi taht ve tacını kurtarmak için, güya pek sevdiği damadını feda edişi halka çok kötü tesir yaptı. Her olaydan etkilenen saz şairlerinden biri İbrahim Paşa'nın ağzından bir destan düzmüştür. Bu destanda şunlar vardır:

Perşembe günü koptu büyük rezâlet
Bunca evkaf yaptım ettim akâret
Lâyık mıdır bana bunca hakaret
Hakaretle öldüğüme ağlarım.

Varın söylen oğlum giysin karayı
Çıraklarım gitsin beni arayı
Harab olsun Üsküdar'ın sarayı
Düşmanlara kaldığıma ağlarım.

İmdad edin bana kırklar yediler
İbrahim Paşa'ya maktûl dediler
Leşimi cümle köpekler yediler
Namazım kılınmadığına ağlarım.

Üsküdar'a geçip üç ay oturdum
Divan sürüp cümle işim bitirdim
Zorbalar işittim aklım yitirdim
Fena dünyaya geldiğime ağlarım.

İşte bu gürültü sırasında Şair Nedim'in damdan dama atlarken düşüp öldüğü meşhur bir rivayettir. Hatta bir dergide ihtilâl günü Nedim'in Üsküdar'da Divitçiler'de İbrahim Paşa'nın sarayında bulunurken dama çıktığını ve işte oradan da düştüğünü okumuştum. Fakat babası esasen Nedim ile çağdaş olan, kendisinin de 1143 (1730) ihtilalinden önce doğmuş olduğuna dair kuşku bulunmayan Ramiz Efendi, karalama halinde ve eksik nüshası Esad Efendi kütüphanesinde 3873 numarada kayıtlı *Tezkiretü'ş-şuara*'sında[10], meseleyi köklü bir biçimde çözmüştür. Ramiz Efendi'nin deyişine göre "Sadrazam İbrahim Paşa ve Mehmet Kethüda'nın dairelerine kuvvetle bağlı olan yüksek değerde kişiler alıştıkları anılan kişinin tasa ve ıstıraplarını (yani şair Nedim'in) işittikte yayılan korkuyla karıştığı kuruntu hastalığından canını kurtaramayıp söz konusu yıl cemaziyelahiresinde" ölmüştür.

10. Ali Emiri Efendi bu nüshayı kopya ettirmiştir ki bu da Millet kütüphanesinde tarihler bölümünde ve 1052 numarada kayıtlıdır.

Subhi Tarihi'yle Abdi Veka'yinamesi ihtilâlin arkasında İbrahim Paşa bağlılarının nasıl kovalandıklarını ve uzaklaştırıldıklarını, birçok adamların bu sebepten nasıl gizlendiklerini uzun uzadıya anlatır. Demek oluyor ki zavallı Nedim öldürülmek kaygısıyla saklanmış ve sonunda Ramiz Efendi'nin deyişine göre "kuruntu hastalığı"ndan ölmüştür. Bundan on dokuz yıl önce ölen tarihçi İsmet Efendi, Nedim'in "Ayaz Paşa mahallesinde Almanya elçiliği karşısındaki mezarlıkta tarihçi Fındıklılı Silahdar Mehmed Ağa yanında gömülü" olduğunu ileri sürmüştür.[11] Bursalı Tahir Bey de bu iddiayı kabul ettiğimi ima etmektedir.

Üsküdar'da Karacahmet mezarlığında gerek Nedim'in, gerek annesinin Karacaahmet mezarlığında gömülü olduğu Muallim Naci Efendice de bilinmekteydi.[12] Gözle görülen bu iki mezar taşına karşın hâlâ tereddüde düşenler vardır. İşte çağdaşlarından biri tarafından yazılan şu beyit Nedim-i Zar'ın Üsküdar'da Miskinlere yakın bir yerde gömülü olduğuna şüphe bırakmıyor:

Rahm etmedi kimesne anın âh u zârına
Âhir götürdü anı da miskin mezârına.

Bugüne kadar Nedim'in Ramiz Efendi tezkiresinde söz edilen tarzda yani ihtilâlden üç ay sonra korkuyla öldüğü bilinmiyordu. Ramiz Tezkiresini görenler, Ramiz Tezkiresinden söz edenler vardı. Fakat anlaşılıyor ki karalama halindeki bu nüsha yaprak yaprak dikkatle gözden geçirilmemişti. Ramiz Efendi Nedim'in şimdiye kadar bilinemeyen ayrıntılı bir biyografisini kaleme almıştır. (Gerek bundan, gerek diğer kaynaklardan yararlanarak büyük şairin hayatından gelecek sayıda söz edeceğim). Şimdilik şunu belirteyim ki Ramiz Efendi Üçüncü Sultan Ahmed Devri bilginlerinden Azizzade Mustafa Na'im Efendi'nin oğludur.

Ata Tarihi'nin[13] ve ondan aktararak tarihçi Ahmed Vekif Bey'in[14] Ramiz Efendi'yi ünlü tarihçi Naima'nın oğlu olarak göstermeleri, hele Refik bey'in biricik çocuğu olduğunu eklemesi yanılgı eseridir. Ramiz Efendi'nin Mehmed Emin Efendi adında bir büyük kardeşi vardır ki kendi tezkiresinde söz eder.

Ali Emiri Efendi, Esad Efendi kütüphanesinden kopya ettirdiği nüshada gerek Ramiz Efendi'nin ve gerek babasının genişçe biyografilerini yazmıştır. Ancak bu bilgileri hangi kaynaklardan topladığını göstermemiştir. Gerçek olan

11. *Osmanlı Müellifleri*: Cilt 2, Bölüm 2, s. 545.
12. *Esami*, s. 32. 59.
13. *Ata Tarihi*: Cild 3, s. 40.
14. *Alimler ve Sanatkârlar*: s. 264.

bir şey varsa Ramiz Efendi'nin tarihçi Naima-zade olmadığıdır. Ramiz Tezkiresinin beyanıyla anlıyoruz ki ünlü şair Haşmet'in arkadaşlarındanmış. Bursalı Tahir Beğin Ramiz'e "Arabzade" deyişi de doğru değildir.

Tedrisat Mecmuası, Mayıs 1341 (1923), Sayı: 67.